ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Studia Sociologica Upsaliensia
17

Mats Franzén och Eva Sandstedt

Grannskap och stadsplanering

Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige

UPPSALA 1981

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Studia Sociologica Upsaliensia
17

Mats Franzén och Eva Sandstedt

Grannskap och stadsplanering

Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige

Mit einer deutschen Zusammenfassung:
Nachbarschaft und Stadtplanung.
Über Staat und Bauen im Schweden
der Nachkriegszeit

UPPSALA 1981

Distributor:
Almqvist & Wiksell International
Stockholm — Sweden

ABSTRACT

Franzén, Mats och Sandstedt, Eva, 1981. Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige. (Neighbourhood and Town-planning. On the State and the Building Process in Sweden Since the Second World War.) Acta Universitatis Upsaliensis. *Studia Sociologica Upsaliensis* 17,000 pp. Uppsala ISBN 91-554-1155-X. Swedish text with a summary in German.

This investigation takes its point of departure in two debates about neighbourhood as a desired ideal in town-planning. The first debate originated during the war, and helped to shape the huge expansion of residential areas which where to come. The second one broke out in 1968, criticising the results of this expansion, beginning at the end of the war, and culminating during the late sixties. Our first thesis is: the neighbourhood unit has been the dominant form of this expansion. The thesis is confirmed in an empirical investigation of Swedish cities. Our second thesis is: this dominant role was possible because the neighbourhood unit corresponded to the expansive forces during that era. The second thesis is analysed with the help of a theory of *bourgeois* society, oulined by Habermas in *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962). In accordance with this theory, the role of the state is especially recognized, but also structural changes of the family. Through a detailed empirical study of the policies of the state — housing and planning policies, traffic policies, measures strengthening the rationalization of the retail trade and the building trade, and family policies — it is demonstrated that the neighbourhood unit presupposes this massive and specific pattern of state intervention, as well as the tremendous economic boom signifying this era.

Mats Franzén & Eva Sandstedt, Uppsala Universitet, Sociologiska Institutionen, Box 513, S-751 20 Uppsala, Sweden.

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

Doctoral dissertation at Uppsala University, Sweden 1981

© Mats Franzén & Eva Sandstedt 1981

ISBN 91-554-1155-X
ISSN 0585-5551

Printed in Sweden

Ljungbergs Boktryckeri AB, Klippan 1981

INNEHÅLL

Förord 7
Inledning 9

Del 1 Utgångspunkt: Två debatter om grannskap

I Förorten i blickpunkten för samhällskritiken 17
En motkritik 25
Den dominerande bilden 28
I förortsdebattens spår 30
Grannskapsarbetet 36
Grannskapet som ideal 39
Grannskapet och sociologin 42
Grannskapet som utopi 51

II Grannskapet mot massamhälle — 40-talets diskussion 54
Grannskapsplaneringen 64
Guldheden — ett exempel på 40-talets grannskapsplanering .. 73
Något om spridningen av de nya stadsplaneidéerna och om entusiasmen som försvann 77
Sammanfattning 82

Del 2 Problem och teori

III Problemställningar 89

IV En presentation av Habermas offentlighetsteori 102
Inledning 102
Den borgerliga offentlighetens modell 105
Omvandlingen av den borgerliga offentligheten 114
Några kommentarer till vår framställning av offentlighetsteorin 123
Några allmänna kommentarer 127
En jämförelse mellan grannskapets sociologi och offentlighetsteorin 130

V Precisering av problemställningen 133

Del 3 Grannskapsenheten

VI Grannskapsenheten — och dess förhållande till funktionalismen 139
Inledning 139
Det progressistiska och det kulturalistiska planmönstret 142
Funktionalismen: en progressistisk planering 144
En analys av grannskapsenheten 148

Perry och hans samtid 158
Inflytanden på den svenska grannskapsplaneringen 161
Slutsatser 162

VII En översiktlig undersökning av byggandet av grannskapsenheter i Sverige under efterkrigstiden 165

Del 4 Analys

VIII Funktionalismen sedd i offentlighetsteorins perspektiv 179

IX Socialstatliga åtgärder som förutsättning för grannskapsenheten 189
En allmän bakgrund 190
40-talets grannskapsplanering 192
Grannskapsenheten och byggnadslagstiftningen 193
Bostadspolitiska förändringar 199
Gemensamhetslokalen — en angelägenhet för myndighet 209
Förstärkning av familjen 211
Kvinnan — hemmet — arbetsmarknaden 217
Sammanfattning 223

X Grannskapsenheten och efterkrigstidens samhällsutveckling .. 226
Grannskapsenheten och bostadspolitiken 227
Bostadskomplement och centrum 235
Detaljhandeln i grannskapsenheten 247
Grannskapsenheten och byggrationaliseringen 257
"Slås bilarna ut stannar samhällsmaskineriet!" 265
Sammanfattning 274

XI Om grannskapsenhetens sociala betydelse 280
Privatisering? 281
Familjens strukturomvandling 283
Något om arbetarklassens tidigare bostadsförhållanden 288
Intimsfärens spridning 290
Grannskapsenheten och familjens strukturomvandling 294
Grannskapsenheten och offentlighetens omvandling 301

Avslutning 303

Bilaga 1 De studerade områdena stadsvis, kronologiskt, efter typ och första grannskapsenhet 312

Bilaga 2 De studerade områdena: klass, antal lägenheter, hustyp, utbyggnadstid 316

Zusammenfassung 327

Källor och litteratur 338

Förord

Utan ekonomiska bidrag skulle den här avhandlingen inte kunnat realiseras. Arbetet har tagit så pass lång tid att det inte rymts inom den formellt fastslagna tidsramen. Så måste det också bli då man ger sig i kast med ett ämne som man söker vinkla från nya utgångspunkter. Vi vill därför tacka Byggforskningsrådet som i mer än tre år finansierat arbetet (projektnummer 750951-3), vilket vi kunnat bedriva självständigt. Smärre bidrag har också utgått från Ogradueradе forskares fond.

Även om utformningen av avhandlingen i sista hand är beroende av våra intentioner och begränsningar, så är den också ett resultat av alla de diskussioner vi fört under arbetets gång. Ett betydelsefullt forum har Högre seminariet vid Sociologiska institutionen vid Uppsala universitet utgjort. Med våra forskningskollegor har vi där stött och blött åtskilliga utkast, vilket hjälpt och tvingat oss att hela tiden förtydliga oss och gå vidare. Samma personer har också stött oss i andra avseenden. Som goda vänner har de trott på oss och vad vi gjort under arbetets vardag. Ett stort tack till Er alla. Vidare vill vi tacka vår handledare Björn Eriksson, som varit oss trogen och bistått oss på ett kritiskt och konstruktivt sätt. Ulf Himmelstrand stödde oss redan då projektet var i sin linda, och han har vidare verkat för det, inte minst genom sin generösa och vidsynta attityd till forskningen vid institutionen. Särskilt vill vi också tacka medlemmarna i den referensgrupp som knöts till projektet 1978 genom Byggforskningsrådet, Kerstin Bohm, Eva Hedman och Björn Linn, med vilka vi haft ett väsentligt och roligt tankeutbyte över ämnet.

Uppsala i mars 1981

Författarna

Inledning

Den här avhandlingen handlar om grannskap och stadsplanering, om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige. Den spänner med andra ord över ett ganska brett fält. Inte bara olika föreställningar om hur staden är och hur den borde vara är föremål för avhandlingen, utan också hur staden, speciellt bostadsområdena formats under tiden ifråga. Det är särskilt beträffande det senare som vi funnit det väsentligt att uppmärksamma statens roll.

En så bred ansats är ett barn av sin tid. De perspektiv och problem vi anlägger hade svårligen prövats utan den kritik mot "positivismen" som träffade den svenska sociologin under andra hälften av 60-talet, och som förde till väsentliga omorienteringar under 70-talet. (Här finns en parallell till den förortsdebatt vi skall behandla i kap. I.) Den här avhandlingen är ett led i denna omorientering, ett försök att skaffa oss en vidare utgångspunkt för att därigenom undvika att fastna i empirins alla detaljer. Det hindrar emellertid inte framställningen från att innehålla stora doser empiriskt material och detaljer av allehanda slag. Den traditionella svenska urbansociologin har koncentrerat sig på livet i bostadsområdet och i hemmet, medan staden som helhet har försummats. Inte heller vi kommer att här kunna behandla staden i dess helhet. Intresset ligger således i första hand på bostadsområdet, men det vi koncentrerar oss på är hur detta utformats, vilka krafter som gjort denna bebyggelse möjlig. Det är således ett större, mer makroorienterat perspektiv som vi ger oss in på, utan att för den skull bortse från en del mikrofenomen som familjen.

Föreställningar om hur staden och bostaden är och borde vara spelar en inte oväsentlig roll i sammanhanget. De utgör i själva verket vår utgångspunkt. Därför kommer vi i Del 1 att gå in på två debatter om grannskap: en som tog sin början i Skärholmen 1968, en som ligger längre tillbaka i tiden och hade sin begynnelse under krigsåren på 40-talet. Vår utgångspunkt är således två debatter som så att säga ramar in ett kvartssekel av svensk stadsplanering. En sådan utgångspunkt är inte konventionell. Brukligt är att utgå från den forskning som finns och de problem som den ställer. Att vi inte förfarit på det sättet beror på att det problem vi ägnar denna avhandling är nytt, tidigare mer eller mindre försummat. Och de två debatter vi tar som utgångspunkt ger oss möjlighet att formulera vårt problem, vilket görs i Del 2.

Vi behandlar den senare debatten — vilken vi kallar för förortsdebatten

— först, i kap. I. Den kritik som kom att riktas mot 60-talets förorter och de föreställningar som artikulerades i samband med den lever vi fortfarande med. I förorten är människorna isolerade, de lider brist på gemenskap säger oss budskapet, som vi snart ska se. Redan här vill vi emellertid göra läsaren uppmärksam på, att vi inte ger oss in i den debatten. Vi kommer således inte att försöka undersöka gemenskapens villkor, vilket skulle kunna förefalla vara en naturlig fortsättning efter kap. I. Inte heller kommer vi att särskilt uppmärksamma ett annat, under 70-talet mycket uppmärksammat fenomen i sammanhanget, nämligen den sociala bostadssegregationen, dvs. att olika klasser bor i olika delar av staden även om det är ett viktigt problem. I stället fäster vi speciell vikt vid en annan uppdelning: stadens fysiska uppdelning i en rad bostadsområden, i vilka arbetsplatser saknas eftersom de finns i andra områden, i stadens centrum och i industriområden. Det är en uppdelning av rummet som leder till en uppdelning av det sociala livet: bo på ett ställe, arbeta på ett annat osv.

Det vi speciellt intresserar oss för är mönstret för efterkrigstidens stadsbyggnad. Och i det sammanhanget intar den stadsplaneform som går under beteckningen grannskapsenhet en nyckelroll. Det är om och kring denna grannskapsenhet avhandlingen handlar och kretsar. Därför handlar kap. II om 40-talets stadsplanediskussioner. Det var då grannskapsplaneringen blev aktuell i Sverige.

Avhandlingen handlar således om byggandet under efterkrigstiden. Att vi funnit en sådan tidsutdräkt lämplig har dels att göra med att grannskapsenheten blev aktuell på 40-talet och fortsatte att användas som stadsplaneform, dels att en stor majoritet av dagens svenska bostadsbestånd är så ungt, att det är byggt efter 1940, vilket medfört radikala förändringar i de svenska städernas utseende och uppbyggnad.

I kap. III formuleras vårt problem i form av två teser. Den första påstår att grannskapsenheter byggts i Sverige under hela efterkrigstiden. Den andra hävdar att detta var möjligt eftersom grannskapsplaneringens idé, som den formulerades på 40-talet, svarade mot den samhällsutveckling som skulle komma efter kriget.

Avhandlingen är ett led i omorienteringen bort från "positivismen" också i det avseendet att vi menar att det är viktigt att utgå från teori i forskningen. Den teori vi valt att använda oss av formulerades av tysken Jürgen Habermas för två decennier sedan och handlar om offentligheten och det borgerliga samhällets omvandling. Vi kallar den helt kort för offentlighetsteorin, som är en generell och historisk teori. Vi presenterar teorin i kap. IV. Det är framförallt för att kunna studera vår andra tes vi behöver en generell teori. Därför preciseras problemställningen i kap. V efter det att teorin presenterats.

Innan vi kan undersöka tes 2, måste vi behandla tes 1, vilket görs i Del 3 av avhandlingen. I det första kapitlet där (kap. VI) presenteras först de kategorier Françoise Choay formulerat för en analys av det urbana rummet. De kategorierna behöver vi för att kunna göra en analys av grannskapsenheten i mer stadsplaneteoretiska termer, vilket svårligen låter sig göras med hjälp av offentlighetsteorin. På vägen till den bestämningen träffar vi också på funktionalismen, vilken spelar en inte oväsentlig roll i sammanhanget. Observera att när vi talar om funktionalismen, så avser vi den arkitekturdoktrin som fick sitt genombrott under 1920-talet, inte den funktionalism som har med sociologisk teori att skaffa. Efter det kan vi så göra en definition av grannskapsenheten för den översiktliga undersökningen av byggandet av sådana enheter. Det är ämnet för kapitel VII med vilket Del 3 avslutas.

Tyngdpunkten i avhandlingen ligger på Del 4, där som sagt vår andra tes behandlas i fyra kapitel (VIII—XI). I det första av dessa kapitel gör vi en mer teoretisk analys med hjälp av offentlighetsteorin. Funktionalismen granskas där och det med utgångspunkt i tesen om funktionalismen som en sen borgerlig revolution i arkitekturen, vilken vi kritiserar. Genom att grannskapseneheten kan ses som en variant av funktionalismen, gäller de slutsatser vi där drar även den.

I kapitel IX återknyter vi bekantskapen med det svenska 40-talet. Men nu är det inte i främsta rummet de nya stadsplaneidéerna som vi intresserar oss för, utan mer den nya politik som då börjar ta form. Då grundlades, som vi ska se, den politik som gjorde grannskapsenheten möjlig i Sverige. Vi kommer förutom en rad reformer att uppmärksamma en del av dåtidens politiska debatt. Grannskapsenheten handlar nämligen om så mycket mer än bara stadsplanering och bostadspolitik. Familjepolitik, samlingslokalfrågan, det kvinnliga förvärvsarbetet spelar också in.

Liksom i kapitel IX ligger tyngdpunkten i kapitel X på den statliga politiken som förutsättning för ett bostadsbyggande i form av grannskapsenheter. Men här är tonvikten lagd på efterkrigstiden som helhet, hur grannskapsenheten så att säga burits upp av, eller burit upp efterkrigstidens samhällsutveckling. Jämfört med det tidigare kapitlet tas en del nya områden upp, samtidigt som andra lämnas därhän. Det senare gäller planlagstiftningen och familjepolitiken. Att vi kan göra så beror på att den politik som skisserades på dessa områden då, på 40-talet, i sina huvuddrag varit gällande under hela efterkrigstiden. Planlagstiftningen kommer inte att förändras förrän i början av 80-talet och fortfarande har vi bostads- och barnbidrag. De nya samhällsförhållandena som vi tar upp i kapitlet och sätter i samband med den statliga politiken och grannskapsenheten är framförallt bilismen och rationaliseringen av detaljhandeln och byggbranschen.

Kapitel XI är mindre empiriskt, mer syntetiskt. Där försöker vi knyta ihop

makro- och mikronivån genom att visa hur grannskapsenheten och den socialstatliga politiken i stort möjliggör för de löneberoende att skaffa sig ett stabilt familjeliv; i offentlighetsteorins termer kallar vi detta för en utbredning av intimsfären till arbetarklassen. Det är en tendens i samhällsutvecklingen som ofta, och som vi anser felaktigt, kallas för privatisering. Grannskapsenheten skulle således främja en sådan intimisering och inte grannskapet, vilket var det ideal grannskapsplaneringen på 40-talet ställde upp. Ett ideal som för övrigt blev aktuellt igen, på 70-talet, med förortskritiken. — Även om vi i avhandlingen inte uppmärksammat segregationen, så tangerar vi den indirekt i kap. XI. Grannskapsenheten vänder sig som planeringsform i Sverige främst till de löneberoende: det är deras vardagsproblem den ska underlätta. Utan att ha någon omfattande statistik i vår hand vågar vi ändå påstå att merparten av efterkrigstidens grannskapsenheter befolkats av arbetarklassen. Men också medelklassen, den nya, eller mellanskikten är att finpast kallas för en klassbosättning. Klassammansättningen i dessa områden vapast kallas för en klassbosättning. Klassamansättningen i dessa områden varierar med områdenas ålder, lägenhetssammansättning och hustypsuppsättning. De mer välsituerade i samhället bor dock sällan här.

I en Avslutning drar vi samman en del av våra resultat och försöker samtidigt vidga perspektivet för att därmed ge vårt problem, grannskapsenheten i efterkrigstidens Sverige, mer rimliga proportioner. En sådan avslutning är inte minst viktig i en avhandling som denna, som spänner över så många olika frågor. Sammanfattningar och slutsatser finns i övrigt i kapitel II, VI, IX, X.

Avhandlingen spänner som sagt över ett brett fält och ger sig i kast med nya problemställningar. Detta medför oundvikligen att den får något preliminärt över sig: mycket som vi hävdar kommer säkert att modifieras eller förkastas av den forskning om den samhällsomvandling det svenska samhället genomgått sedan kriget som än så länge bara är i sin linda. Om vi lyckas rikta den framtida forskningen mot en del av de problem vi behandlar, anser vi oss ha uppnått åtminstone något. Överhuvudtaget får den fortsatta diskussionen och forskningen visa värdet av det föreliggande arbetet. I och för sig är det självklart, men förtjänar ändå att påpekas, eftersom våra resultat, även om de är mer eller mindre empiriskt grundade, inte är av typen bekräftade hypoteser utan snarare är tolkningar av ett sammansatt historiskt skede med utgångspunkt i offentlighetsteorin.

Till sist något om framställningen som sådan. Vi har eftersträvat en vanlig sakprosa och försökt undvika tyngande fackspråk så långt som möjligt, men satt stopp där förenkling hotar, vilket är inte minst påtagligt när vi behandlar offentlighetsteorin. — Forskningsprocessen har löpt i andra fållor än de vår framställning här tar sig. Ändå är framställningen ett resultat av den-

na process. Vi är således av den åsikten att man bör skilja på forskningsprocessen och framställningen, de utgör så att säga två separata led. En konsekvens av det är att vi inte kommer att redogöra för alla stickspår vi hamnat på och som inte lett någonstans; det är våra resultat vi presenterar i första hand, vilket naturligtvis inte hindrar oss från att ta upp en del metodologiska resonemang.

DEL 1

Utgångspunkt: Två debatter om grannskap

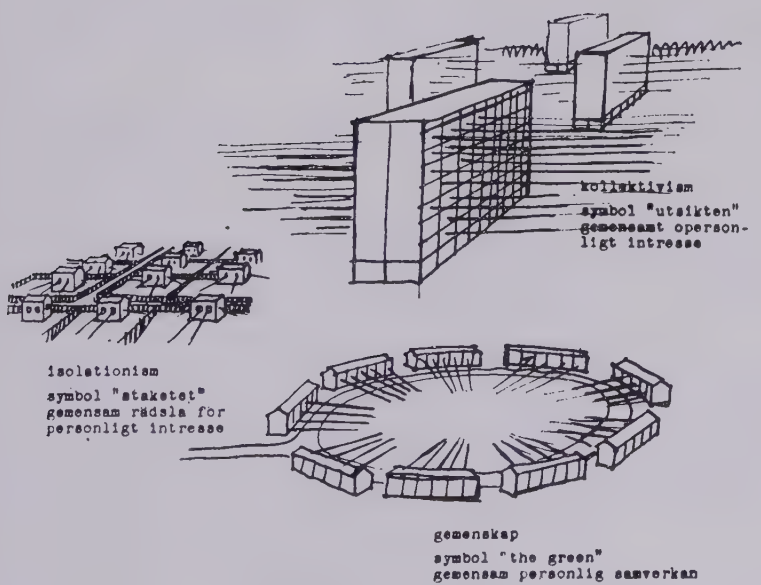

Ur *Byggmästaren 1949*

I. FÖRORTEN I BLICKPUNKTEN FÖR SAMHÄLLSKRITIKEN

Mot slutet av 60-talet växte en samhällskritik fram, inte bara i Sverige, utan också i andra delar på vår jord. I stora delar av västvärlden skedde en radikalisering, och det kapitalistiska samhällssystemet var för många inte längre en självklarhet. 1968 brukar ses som det magiska året för denna vändpunkt, året som av FN utropades som de mänskliga rättigheternas år.

Här hemma kom debatten att fokuseras inte bara på förhållandena i tredje världen, framförallt Vietnam, utan också på förhållandena i vårt eget land. Trots all den välfärd som vuxit fram under efterkrigstiden, kunde den inte skyla sättningarna i den nya samhällsbyggnaden. Klassamhället återupptäcktes. Det fanns armod och förtryck. Flyttlass rullade från Norrland, och i tillväxtprognosernas förlängning skymtade en framtid i ett par gigantiska storstadskoncentrationer inlemmade i den stora europeiska gemenskapen.

Förorten och stadsbyggandet var något som tidigt drogs in i kritikens synfält. Med Skärholmen började förortsdebatten.

Den åttonde september 1968 invigdes Skärholmens centrum med pompa och ståt. I Dagens Nyheter kunde man läsa att

"Invigningen av Skärholmens centrum — norra Europas största ytterstadscentrum — blev en folkfest i gemytets tecken med prins och Hootenanny Singers, borgarråd och Night Caps inför en publik som bokstavligen gått man ur huse. Det blev en jättelik soldränkt Värnamo marknad, där män, kvinnor och barn trängdes i ett böljande folkhav för att fira öppnandet av Skärholmens centrum, 'den kommersiella, sociala och kulturella knutpunkten för sydvästra delen av Stor-Stockholm'."[1]

Men feststämningen blåstes snart bort. Redan dagen efter kom en kritisk artikel i Svenska Dagbladet av Ulf Hård af Segerstad:

"Där besökaren står med ryggen mot T-banestationen, som i sig själv är en enda lång basarbyggnad, ser han bokstavligen ingenting annat än denna borg för köpenskap. Detta konsumentorganisationens Domus-palats har iklätts en arkitektonisk maskeradkostym av närmast egyptiskt snitt med mäktiga, rundade murpelare och andra vertikala och horisontala artikuleringar, vilkas enda syfte är att med den massiva brunröda byggnadsmassan uttrycka makt.

För bra ett par årtionden sedan förfasade man sig i arkitektkretsar över den pösiga imperatorarkitektur som gjorde sig bred på sina håll nere i Europa. Om arkitektur överhuvudtaget kan betraktas som kommunikationsmedel, ett budskap, så finns det anledning att i all stillsamhet peka på de otvetydiga maktsymboler, som växer fram inte bara inom bank- utan också inom varuhusarkitekturen: Här, på denna plats, skall Du spendera Dina visserligen något tarvligt klingande silverpenningar eller åtminstone prassla med lönecheckhäftet."[2]

1 Citerat ur Karl-Olov Arnstberg och Lars Ekenborn *Tio år efteråt. Skärholmen — anteckningar och fotografier,* Liber förlag, Stockholm 1979, s. 135.
2 Citerat ur "presskoncentrat" i *Arkitektur* 11/1968, s. 61.

Också i Dagens nyheter kommer Skärholmen i skottgluggen. Den tionde september skriver Lars Olof Franzén:

"Är det snålhet eller dumhet som skapar denna frigida stenmiljö, där individer och grupper bara är utelämnade åt en arm tomhet så snart de skulle vilja använda den för sin egen skull?

I ett hörn av en sådan här äcklig piazza läste en blyg ung man på stapplande svenska upp ett litet manifest som han skrivit innan och där han frågade 'var finns här en plats för människan'.

Det egendomliga hände nu att ingen fann vad han sa löjligt eller patetiskt. Man stannade ett ögonblick i en tät ring runt om honom och svarade på hans anförande med intensiva applåder. Till och med här mitt i ståhejet insåg många att vad de invigde var sjuttiotalets slum. Och de såg fram emot de långa höstkvällarna och vinterkvällarna och vårkvällarna då vinden blåser mellan husen och affärerna är stängda och ingen har något där att göra för det enda man kan använda Skärholmens center till är att rulla engångsglas så det låter riktigt jävligt mellan väggarna. Riv det!"[3]

Kritiken var inte slut med detta. Det här var bara början.[4] Kritiken växte. Men den kom inte att stå oemotsagd. Från två håll restes invändningar. De kom dels från skärholmsborna själva, dels från de för planeringen ansvariga. De förra hävdade att det visst gick att trivas även i Skärholmen. De senare försvarade sig och framhävde de goda avsikterna med denna planering. Albert Aronsson — direktör för AB Svenska Bostäder, vilka var med om att bygga Skärholmens centrum — kritiserade i sin tur kritikerna för att inte ta hänsyn till det innehåll detta centrum skulle komma att få. I en artikel, refuserad av DN, men införd i "Arkitektur" 11/1968, skriver han bl. a.:

"Debatten kring Skärholmen blottar vår brist på kritiker med allsidiga kunskaper inom det mångfacetterade område som kallas stadskultur. De saknar inblick i de sociologiska betingelserna för stadsbyggnad och inlevelse i de många människornas behov och önskningar. De är 'tyckare' i stället för analytiker. Och de låter sig inte informeras!

... Skärholmen är inte färdigt än ... Men det är synd att kritikerna i press och andra massmedia inte hittat vägen till ... Stockholms Stadsbyggnadskontor ... Stadsbyggare och stadskulturkritiker från hela världen hittar dit. De kallar Stockholm för stadsbyggarnas Mekka. Tänk om också våra egna kritiker hittat vägen till Stadsbyggnadskontoret och byggherrens 'verkstad'. Inbjudningarna har varit legio. De skulle kunna ta del av beskrivningar, modeller, filmer och muntliga föredragningar och med hjälp av en liten gnutta upptäckarglädje kunnat göra sig en föreställning om vad Skärholmen är avsett att bli. De skulle ha funnit att Skärholmen är mindre en 'borg för köpenskap' än en ny och annorlunda stadskärna med skolor, kyrkor, biograf, teater, ungdomsgårdar, sociala institutioner för vård och upplysning, arbetsförmedling, anläggningar för bad och sport, hotell, planterade terasser med barnstugor och lekplatser och spelande vatten i frodig grönska."[5]

3 a.a. s. 62.
4 Se Arnstberg-Ekenborn, a.a. s. 134—158.
5 Aronsson, Albert Skärholmen i kritiken och verkligheten i *Arkitektur* 11/68 s. 63.

Vad Aronsson tog fasta på i sin motkritik var att Skärholmens centrum ännu inte var färdigutbyggt. Det kritikerna nagelfor var centrum som det var vid invigningen, inte som det var tänkt att bli. Så började förortsdebatten.

Men den kom att spridas. Den kom att gälla inte bara centrumanläggningarna i förorterna, utan förorterna och förortslivet i allmänhet, men koncentrerad till nybebyggelsen. I stockholmstrakten drabbade det fler nya förorter än Skärholmen, nämligen Tensta, Rinkeby, Botkyrkastaden, Brandbergen, Hagalund m. fl. Men kritiken nådde också Göteborg och Malmö, områden som Hammarkullen, Gårdsten, Lövgärdet, Rannebergen och Rosengård. Men inte nog med det. Även i mindre städer byggdes områden som utsattes för kritiken. Navestad i Norrköping, Kronoparken i Karlstad, Hässleholmen i Borås, Vallås i Halmstad, Gränby och Gottsunda i Uppsala, Norra Fäladen i Lund, Sätra i Gävle, Råslätt i Jönköping, Ålidhem i Umeå . . .

Denna debatt som fördes i tidningar, TV och radio ska vi inte närmare gå in på utan vi vill bara visa på dess förekomst och något av dess karaktär. De frågor som restes i debatten kom att penetreras mer ingående i en rad böcker, vilka ofta fick namn efter den förort som granskades. Vi ska här ta upp några av dessa och då gå närmare in på vad i förorten och förortslivet som ses som tvivelaktigt. Dessutom ska vi närmare se på vilka ideal som implicit eller explicit finns uttryckta i texterna.

Men först vill vi visa på en egenhet vi funnit i förortsdebatten. Genom att förorten så lätt kan ses som avskild på grund av dess fysiska framtoning har också förortslivet kommit att betraktas som en särskild, speciell livsform, skild från andra. Samtidigt har en mångfald av samhällets vådor projicerats till förorten. Förorten har blivit en karikatyr av det kapitalistiska samhället och det samma som det onda livet.

En av de första böckerna i denna genre handlade om just Skärholmen. 1972 publicerades "man bara anpassar sig helt enkelt". Titeln anger det innehåll och den ton som framkommer i boken. Ur boken växer en mycket kritisk bild av livet i Skärholmen fram. Slutorden lyder: "ekonomisk press, maktlöshet och isolering".[6] Det är något som kännetecknar människorna i den moderna förorten, menar författarna. De har funnit vissa "anpassningsprofiler" hos invånarna, och de "flesta är i sin allmänna hållning mer eller mindre resignerade, passivt uppgivna"; dessutom tycks Skärholmen ge "liten (ibland inte någon) stimulans i form av möjligheter till naturliga kontakter, meningsfyllda sysselsättningar, estetiskt positiva upplevelser o. s. v." och därför söker sig de som har "råd, tid och kraft" från Skärholmen.[7] Författ-

6 *"man bara anpassar sig helt enkelt"* (Red. Hans Gordon och Peter Molin) PAN/ Nordstedts, Stockholm 1972, s. 123.
7 a.a. s. 24.

tarna anser vidare att det är svårt att komma åt "de mer genuina och äkta attityder" som finns hos skärholmsborna.

"För dem gäller det av naturliga skäl att göra det mesta möjliga av sin situation att ställa sig öppet kritisk till den egna boendemiljön är det samma som att oförbehållsamt kritisera sitt sätt att leva. Sannolikt orkar de flesta människor inte med det. Vi tillgriper i stället olika former av anpassningsmekanismer och försvar och den bild vi ger är på det sättet ofta en korrigerad bild."[8]

Den misär som således råder i Skärholmen söker invånarna dölja för sig själva genom att rationalisera. Därför har författarna funnit det nödvändigt att framförallt stödja sig på uppgifter och omdömen från olika i Skärholmen yrkesverksamma, i stället för de boendes egna utsagor. De problem som finns i Skärholmen är social segregation, höga hyror, daghemsbrist och barnovänlig miljö. Segregationen blir högst märkbar i Skärholmen där det finns inte bara höghus och loftgångshus, utan också radhus och egnahem. Det är framförallt i flerfamiljshusen som problemen finns, och det är också de boende i dessa som boken handlar mest om. Höga hyror gör att båda vuxna i familjen måste arbeta, vilket i sin tur bidrar till daghemsbristen, som stärks av det stora antalet barnfamiljer och familjer med ensamstående mödrar. Barnen har det svårt också på grund av den dåliga utemiljön. Det är ont om utrymme för barnen och dessutom är det utrymme som finns dåligt.

"Man skulle kunna byta ut ordet Skärholmen mot Rosengård och ingen skulle misstänka att omdömet gäller ett område 60 mil bort" skriver Carin Flemström och Alf Ronnby i "Fallet Rosengård" (1972)[9], en minst lika uppmärksammad bok som den om Skärholmen. Det är deras slutsats vid en jämförelse med Skärholmen. Även om författarna till boken om Rosengård kommer fram till samma resultat som de tidigare nämnda vad gäller livet i förorten, så blir den en annan bok än "man bara anpassar sig helt enkelt", då den utförligt tar upp planeringen bakom Rosengård. Samtidigt läggs ett klassperspektiv på ämnet.

"Kapitalkoncentrationen är också geografisk. Nära hälften av landets kommuner drabbas av arbetslöshet och avfolkning. I de expansiva storstadsregionerna växer affärspalatsen och i städernas utkanter sprider sig som ringar på vattnet betongslummen dit kapitalet och staten dirigerar arbetarbefolkningen . . .

Massinflyttningen till storstadsregionerna ger kapitalet spekulationsvinster och de inflyttade arbetarna plundras via hyror, avbetalningsräntor, höga priser på mat och kläder etc."[10]

Förorter som Rosengård ses således som arbetarklassens boendeform i dagens kapitalistiska samhälle. Men de problem de boende i dessa områden

8 a.a. s. 117.
9 Carin Flemström och Alf Ronnby *Fallet Rosengård,* Prisma, Stockholm 1972, s. 120.
10 a.a. s. 227.

har beror enligt Flemström och Ronnby inte i huvudsak på förortsmiljön som sådan utan på att

"människorna har psykiskt och fysiskt nedbrytande arbeten, dåligt betalt, dålig utbildning, isolerade och manipulerade och maktlösa inför de s. k. marknadskrafternas fria spel. De har med andra ord små eller inga möjligheter att påverka sin egen totalsituation ... Flyttningen till Rosengård har inte förbättrat deras situation i detta avseende, snarare har den försämrats. Isoleringen har kanske blivit större, de ekonomiska problemen har ökat i och med att levnadskostnaderna har ökat, främlingskapet och maktlösheten är ännu påtagligare i en miljö som ger minimala möjligheter till självverksamhet."[11]

Förortsmiljön förstärker snarare än lindrar förortsbornas usla levnadsvillkor.

Två år tidigare kom boken om Tensta, "Rapport Tensta" (1970), av tre expressenmedarbetare. Där går man till hårt angrepp mot hur Tensta byggs. Även om planerna är goda, så blir miljön för de boende närmast outhärdlig då utbyggnaden sker under kaotiska förhållanden:

"Det låter sig sägas — och säkert med rätta — att Tensta i färdigt skick har förutsättningar att ge sina invånare en bättre stadsmiljö än det mesta som förut byggts. Det är dock ringa tröst för 10 000-tals nybyggare som tvingas leva i en skräckvärld, lida av vantrivsel och undermålig service, drabbas av olyckor och utsättas för ständig psykisk och fysisk press ...

Inflyttningen har påbörjats långt innan hus och bostadsområden varit färdiga. Husen har ofta saknat både balkonger och utvändig puts, trappräcken och belysning har fattats, gatorna har inte haft några gångbanor, kommunikationer och annan service släpat efter."[12]

För dessa missförhållanden ställs planerare, politiker och byggherrar till svars. Att dessa olägenheter kunnat uppstå beror enligt författarna på dålig planering av utbyggnaden från myndigheternas sida, vilket leder till att byggherrarna får fria händer. "Både översåtar och byggare har länge kunnat rida högt på bostadsbristen utan att möta motstånd."[13] Bostadsbristen har bidragit till "en långvarig säljarens marknad" som helt "tycks ... ha luckrat upp moralen".[14] Därför tvingas människor flytta in i ett halvfärdigt bostadsområde.

Om kritiken av Tensta tar fasta på att invånarna får flytta in innan området är färdigbyggt, så tar Nils-Erik Landell i "Hallonbergen — framtidssverige?" (1974) fasta på att det vore en fördel om bostadsområden inte var helt färdiga vid inflyttningen:

"Här ligger kanske kärnpunkten i kritiken mot Hallonbergens yttre utformning. Allting är redan klart. Om människorna hade större möjlighet att åtminstone

11 a.a. s. 93.
12 Olle Bengtzon, Jan Delden och Jan Lundgren *Rapport Tensta,* PAN/Nordstedts, Stockholm 1970, s. 43—44.
13 a.a. s. 45.
14 a.a. s. 44.

till en del aktivt utforma sin boendemiljö, skulle förmodligen många element av vantrivsel försvinna och man skulle få ett aktiverande och sammanhållande ansvar hos invånarna i varje huskropp."[15]

Hallonbergen i Sundbyberg är enligt Landell "ett område där man tycks ha tillvaratagit det bästa i alla normer för planeringen av bostadens yttre grannskap".[16] Ändå är det ingen idealisk miljö. Filosofin bakom Hallonbergen bygger på att "välfärdsamhället med tillräckligt utbyggd service skall kunna korrigera den ökade ekonomiska tillväxtens sociala biverkningar".[17] För att bryta detta och skapa en god miljö menar Landell att det är nödvändigt frångå högenergisamhället och satsa på en annan utveckling — ett lågenergisamhälle. "Många medicinska och sociala olägenheter som skapats av vårt välfärdssamhälle skulle kunna försvinna genom övergången till ett lågenergisamhälle."[18] Genom att bygga för ett lågenergisamhälle kan vi bryta den spiral vi för närvarande befinner oss i hävdar Landell; en spiral som innebär att vi möter sociala olägenheter med social service som i sin tur kräver ekonomisk tillväxt.

Kritiken av förortslivet finns inte bara i framställningar som behandlar förorten som sådan, utan också i andra, där huvudintresset är riktat mot annat. Ett sådant exempel är Jan Lindhagens och Macke Nilssons bok "Hotet mot arbetarrörelsen" som kom ut vid denna tid (1970). Som titeln anger handlar boken om att arbetarrörelsen nu är hotad. Detta hot kommer inte inifrån rörelsen självt utan utifrån, som författarna uttrycker det: "Vi hävdar att arbetarrörelsen utarmas av allt mäktigare krafter *utanför rörelsen.*"[19] Genom dessa krafters verkningar finns inte längre politiken närvarande i vardagen. Vardagen formas inte av arbetarrörelsen utan av de kapitalistiska krafterna. Dessa krafter slår sönder gamla, genuina arbetarmiljöer, inte bara i "bruksorterna", utan också i städerna. I det nya samhället, format av dessa krafter, är arbetarrörelsen svag, då den måste verka i denna främmande vardag, i denna nya miljö.

"Många av de miljöer, som människor tvingas leva i eller flytta till, formas av den borgerliga liberalismens ideal. Rörelsen stryps i de nya köpknutarna . . .

Grannskapets insyn och kontroll minskar eller försvinner i den nya miljön . . . Men arbetarrörelsen förlorar. I den nya miljön finns inte den gamla — självklara snarare än brutala — kontakten mellan dess medlemmar . . .

Nån bestämmer väl . . . och vi har inga daghem och hyrorna är skandalöst höga. Vi skulle vilja tala dem dom. Men vilka dom? Samhällskonflikterna i de nya

15 Nils-Erik Landell *Hallonbergen — framtidssverige?* Aldus/Bonniers, Stockholm 1974, s. 97.
16 a.a. s. 97.
17 a.a. s. 7.
18 a.a. s. 125
19 Jan Lindhagen och Macke Nilsson *Hotet mot arbetarrörelsen,* Tidens Förlag, Stockholm 1970, s. 8.

miljöerna är svårare att se och överblicka. Man vet inte vilka som är med eller emot, vet inte vem som representerar vad . . .

Den nya stadskulturen saknar ofta mål, ledare och vi-känsla. Den lokala historien och dessa mytiska gestalter har ersatts av moderna massmedias universella symboler . . ."[20]

Kännetecknande för det nya samhället är vidare att tryggheten administreras av tjänstemän och serviceorgan, att fritiden kommersialiseras och avpolitiseras, att man ingår i en masspublik och inte i en välkänd grupp, att familjen lever i ett socialt tomrum och kvinnorna dras ut ur familjen, att människors kontakter präglas av konkurrens och utnyttjande o. s. v.[21]

Dessa nya levnadsomständigheter förlägger inte Lindhagen och Nilsson explicit till förorterna i de expansiva regionerna. I stället talar de om "det nya samhället" och "de nya miljöerna". Men eftersom detta ställs mot de gamla bruks- och stadsmiljöerna, är det implicit de nya bostadsområdena och förorterna det handlar om.

Här har vi inte gjort någon fullständig genomgång av förortsdebatten. Vi torde ändå ha fångat de kritiska argument som i huvudsak uppträdde. Vi har inte gjort någon bedömning av vilka argument som var vanligast, ej heller har vi skildrat debattens förlopp eller gjort en kritisk analys av argumentens art, och inte heller har vi tagit fram vilka intressen debattens olika argument kunde tjäna. Som vi inledningsvis redan påpekat ingick denna debatt i den allmänna samhällskritik som förekom som intensivast åren kring 1970. Samtidigt med diskussionen om förorterna — och ibland sammanflätad med den — fördes en vidare diskussion om stadsomvandlingen, där också annat än förorterna kritiserades, som bilismen, stadskärnans kommersialisering. Men denna vidare diskussion ingick också i den regionalpolitiska debatt som fördes vid denna tid, där landsbygden, speciellt Norrlands avfolkning och storstadsregionernas tillväxt kritiserades.[22]

Det som kritiserades från slutet av 60-talet var den ekonomiska tillväxten

20 a.a. s. 17—21. Emfaser borttagna.

21 a.a. s. 15—34.

22 Vi ger här några exempel på debattlitteratur i dessa frågor. Vi kan inte gå in på tidnings- eller tidskriftsartiklar. — Kritiska synpunkter på Stockholms expansion och omvandling gavs av Thomas Michélsen i *Röd gubbe. Anteckningar om makten och miljön* Aldus/Bonniers, Stockholm 1969. — Planeringen granskas av Björn Linn i *Miljöplanering — på papperet eller på jorden,* PAN/Nordstedts, Stockholm 1970. — Nic Nilssons *Busarna i lekplatsdebatten: tekniker, politiker, mammor* Cavefors, Staffanstorp 1970 försöker hävda barnens rätt i stadsplaneringen. — Funktionalismen i stadsplaneringen, bristen på demokrati i planeringsprocessen och stadsmiljöns livsfientlighet idag kritiseras av Thomas Paulsson i *Stad för alla — eller ingen?* Natur och Kultur, Stockholm 1970. — Flyttlasspolitiken brännmärks i *Angår det Sverige om Norrland finns?* PAN/Nordstedts, Stockholm 1970 av Gunnar Balgård, och regionalpolitiken, den fysiska riksplaneringen och storstadstillväxten kritiseras av Jan Strömdahl och Ronny Svensson i *Makt och miljö* Wahlström & Widstrand, Stockholm 1972.

och de former denna tagit sig under efterkrigstiden samt de effekter den fått för människorna i samhället. Det var "det nya samhället" man började kritisera. Tidigare hade samhällskritiken fokuserats på "det gamla samhället", på de kvarvarande brister som välståndsutvecklingen ännu inte rått på.[23] Då såg man an "det nya samhället" med förhoppningar. Nu hade dessa förhoppningar grusats, blickarna började vändas mot det som gått förlorat, och det blev möjligt att se "det gamla samhället" i ljus dager.

Böcker som skildrade "det gamla samhället", det samhälle som höll på att gå förlorat, publicerades också under detta skede. Så utkom t. ex. "Upp till kamp i Båtskärsnäs" av Daun och "Centralbyråkraterna och glesbygden" av Brox.[24] Att "det gamla samhället" bar på vissa kvaliteter, som nu hotades, framkom i dessa etnologiska beskrivningar av lokalsamhället. Dessa böckers betydelse för debatten torde inte gå att överskatta.

Det samhälle vi nu riskerade få var förortssamhället. Som vi sett förde detta nya samhälle — av förortsdebatten att döma — inte med sig något gott. Förorten blev den passiva människans iskalla boning.

Att förorten inte är bra utan rent av dålig — det är ett genomgående drag i de refererade böckerna om Skärholmen, Rosengård osv. Den utarmning och tomhet som är så påtaglig i den fysiska utformningen av miljön tillskrivs också människan. Hon som bor här är lika utarmad och tom. Sådan är den bild som tonar fram ur förortskritiken. Även om dessa böcker har olika infallsvinklar, så förmedlar de ändå bilden av ett samhälle tomt på mellanmänskliga relationer. I Skärholmen lider människorna av — som vi sett — ekonomisk press, maktlöshet och isolering. Och man resignerar — blir passiv. I Rosengård förstärks de fattigas främlingskap, isolering och ekonomiska problem. I det icke färdiga Tensta rör sig människorna i en kaotisk skräckvärld, de drabbas av olyckor och utsätts för ständig psykisk och fysisk press. I Hallonbergen passiviseras människorna genom den sociala omvårdnaden, av att initiativet har tagits ifrån dem. I Lindhagens och Nilssons bok är vardagen i det nya samhället främmande och politiken frånvarande, den politiska aktiviteten har här ingen rot och kan därför inte växa.

Sammanfattningsvis kan kritiken av förorten sägas bestå i att människan där blir passiv. Idealet, det önskvärda tillståndet ligger i kritikens förlängning, i dess motsats. Idealet är då den aktiva människan och ett samhälle med mellanmänskliga relationer, med gemenskap.

23 Jfr Tengvald, Karin *Samhällets krav och de fattigas resurser* Uppsala universitet. Sociologiska institutionen 1976, s. 51—60.

24 Daun, Åke *Upp till kamp i Båtskärsnäs. En etnologisk studie av ett samhälle inför industrinedläggelse* Prisma/Verdandi-debatt, Stockholm 1969; Brox, Ottar *Centralbyråkraterna och glesbygden. En sociologisk intensivstudie* (1966) Prisma/Verdandi-debatt, Stockholm 1969. Brox bok publicerades på norska 1966 under titeln "Hva skjer i Nord-Norge?"

En fråga vi kan ställa i detta sammanhang är: i vilken mening är människan i förorten passiv och vad betyder det att vara aktiv? Etymologiskt går ordet passiv tillbaka på latinets passi'vus som betyder lidande, overksam. Aktiv kommer av latinets acti'vus vilket betyder praktiskt verksam och sammanhänger med latinets ag'ere som innebär driva, sätta i rörelse. Aktiv och passiv står således som logiska motsatser. Passiv i betydelsen icke praktiskt verksam, overksam torde knappast förortsmänniskan i allmänhet vara då hon som alla andra människor arbetar, reser, går och handlar, går i skolan osv. Det måste vara i en annan betydelse hon tillmäts denna passivitet.

Det är således inte fråga om en generell passivitet hos förortsmänniskan. I stället måste det vara en passivitet i vissa avseenden — och viktiga sådana. Det är en passivitet i politiskt och kulturellt avseende. Detta är inte klart uttalat i alla inlägg, trots att det egentligen är det förortskritiken går ut på. Att kulturell och politisk overksamhet blir ett problem och betraktas som negativt just under denna tid, åren kring 1970, tolkar vi som en naturlig följd av det politiska uppsving som skedde då.

En motkritik

Den viktigaste motkritiken i förortsdebatten kom från etnologen Åke Daun i hans bok "Förortsliv" (1974).[25] I den framkommer att förortsmänniskan inte alls är passiv utan tvärtom aktiv. Hon är fullt upptagen med sitt arbete, sina fritidssysselsättningar och kontakten med släkten, så hon har helt enkelt inte tid över till en utåtriktad politisk och kulturell verksamhet i själva förorten eller i centrala staden.

Dauns studie är en utförlig skildring av de mekanismer i det dagliga livet vilka motverkar att människor som grannar tar kontakt med varandra. I det Daun kallar storstadskulturen — vilken han ställer mot lokalsamhället — ingår att ej ta sådana kontakter. Den moderna förort han studerat är Vårberg, t-banestationen efter Skärholmen, och han sammanfattar:

"De kulturella former som registrerats i Vårberg representerar varianter av anpassning till yttre materiella villkor. Det betyder att kulturella fenomen, såsom utpräglad rollspecialisering, utpräglad rollmanipulation, familism, fokusering på den egna bostaden, dubbel bosättning, ignorans gentemot främlingar, ytterst är kulturella formationer inom en materiell samhällsram. Inom denna ram söker individerna att tillfredställa de grundläggande fysiska och psykiska behoven. Framgången i dessa strävanden skiftar individuellt, beror på i vilken mån de personliga tillgångarna medger att ramens möjligheter utnyttjas. Den relativa trivsel vi finner bland vårbergsfamiljerna bör förklaras mot bakgrund av att dessas till-

25 Daun, Åke *Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring* Prisma, Stockholm 1974.

gångar på det hela taget tillät dem att förverkliga en kulturellt positivt sanktionerad anpassning till omgivningen."[26]

Med utgångspunkt i sina forskningsresultat polemiserar Daun mot den allmänna bild av förortslivet som finns i den svenska samhällsdebatten. Sin polemik genomför han genom att speciellt ta upp skärholmsstudien "man bara anpassar sig helt enkelt".[27] I denna studie har man enligt Daun kommit fram till ungefär samma bild som han själv, men samtidigt gjort en helt annan bedömning av förortslivet. Detta präglas enligt skärholmsförfattarnas mening av negativa attityder, passiv uppgivenhet, resignation, anpassning, ekonomisk press, maktlöshet och isolering. Daun påvisar, att tolkningen från författarnas sida är, att de intervjuade rationaliserar å ena sidan, besitter ett falskt medvetande å andra sidan. Han diskuterar detta och kommer fram till att det inte finns skäl att anta att skärholmsborna skulle vara alienerade och deras svar en konsekvens av det. Daun menar att skärholmsbornas påstådda trivsel kan tas på allvar — som ett uttryck för att de verkligen trivs. Det kommer han fram till genom att beakta människornas "beteendemässigt relevanta omgivning", d. v. s. den totala omgivning i vilken människorna agerar; han begränsar således inte handlingsramen till enbart förorten som sådan. Behov som inte kunde tillfredställas i förorten, kunde istället tillfredställas i andra miljöer där individerna agerar, menar Daun.[28]

Med den konkreta skildringen av vårbergsbornas liv gav Daun en motbild till den negativa förortsbild som växte fram åren kring 1970 och som vi fortfarande lever med. Den negativa bilden utsäger att förorten och förortslivet är dåligt. Dauns egen bedömning av förortslivet är att detta varken kan sägas vara bra eller dåligt. För honom är det fråga om en storstadskultur, vilken inte kan betygsättas eftersom den endast är ett — av flera — sätt på vilket man kan tillfredsställa sina grundläggande behov.[29] Även om Daun i princip inte förhåller sig värderande till förortslivet, så har ändå hans beskrivning av det kommit att i debatten fungera som en positiv bild av detta liv. Men med det vill vi inte hävda att denna motbild blivit den dominerande

26 a.a. s. 277.
27 Denna har vi behandlat ovan.
28 Daun, a.a. s. 277—284.
29 Jfr. Daun a.a. s. 288—290. — Den måttstock Daun här åberopar är sålunda den sociala relativiteten. De författare som producerade den negativa bilden hade däremot människors subjektiva upplevelser, eller det naturligt mänskliga som måttstock för värderingen av förortskulturen. Vilken måttstock ska man välja? Finns det objektiva måttstockar för att värdera en kultur? Vad innebär det att använda olika måttstockar? Detta öppnar för en stor diskussion som vi bara lämnar. Kaj Håkanson uppmärksammar detta problem ingående i *Dubbla verkligheter. Om psykoterapi, social identitet och verklighetsuppfattning,* kapitel III. Relativitet, Social identitet och Radikal utopi. (Stencil, Sociologiska Institutionen, Uppsala universitet 1979.)

i debatten. Tvärtom är det den negativa förortsbilden som fortfarande reproduceras och presenteras för oss genom massmedierna.

Ändå är inte Daun ensam om att leverera motkritik. Ett för det här sammanhanget intressant exempel på sådan är Arnstbergs och Ekenborns "Tio år efteråt" (1979)[30] som handlar om Skärholmen. I denna bok vill man visa på den mångfald som finns bland skärholmsborna:

"I tidigare avsnitt av boken torde ha framgått hur varierad bebyggelsen är i Skärholmen som helhet och hur sammansatt befolkningen är både nationalitets-, ålders- och klassmässigt. Emellertid, bebyggelse och invånare är dåligt blandade; Skärholmen är ett hårt segregerat samhälle."[31]

Men även om det är ett segregerat samhälle, ges en bild av Skärholmen som fyllt av liv, öden och händelser. Om den tidigare bilden av Skärholmen var tom och utarmad både vad gäller bebyggelse och människor, så är den här bilden dess motsats — här finns en variationsrikedom både i bebyggelse och hos människor.

Arnsberg och Ekenborn anser — och det är en ståndpunkt som liknar Dauns — att de inte kan värdera miljön som sådan eftersom den innehåller denna mångfald och det beror på individernas egen situation om de kan utnyttja de möjligheter som där ges.

"Skärholmen, liksom de flesta samhällen, kan erbjuda både sådant som är bra och sådant som är dåligt. Har man vänner, jobb, hyfsat betalt och ett fungerande familjeliv och är någorlunda frisk förmår man ta till vara sådant som är bra och i övrigt söka sig till andra delar av Stockholm . . . Men håller ens egen värld på att rasa samman eller redan har gjort det kan knappast Skärholmen erbjuda ett skyddsnät i form av släktingar och vänner som hjälper en på fötter igen. I så måtto är det ett betydligt hårdare samhälle än det traditionella lokalsamhället."[32]

Sammanfattningsvis kan vi konstatera, att i motbilden framstår förortsbon som aktiv — hon fyller ut sin tid med en mängd olika verksamheter. I förortskritiken däremot framstår hon som passiv. De två bilderna är således motsatta varandra, en är positiv, en är negativ. Men det innebär inte, att den ena bilden är falsk och den andra sann. För båda finns förmodligen en viss grund. Att ett och samma fenomen — förortslivet — kan beskrivas så olika beror till stor del på skilda synsätt och värderingar. Vi har inte här velat göra en mer ingående analys av dessa skilda synsätt och värderingar i förortsdebatten, utan vi har istället visat på de bilder som vi menar har producerats i den, då det just är det som är av intresse för oss. Men vi kan ändå fastslå, att den passivitet som tillskrivs förortsmänniskan i den negativa bil-

30 Arnstberg & Ekenborn, a.a.
31 a.a. s. 145.
32 a.a. s. 148—149.

den inte helt kan tillbakavisas, om vi ser till den politiska och kulturella aktiviteten i förorten som sådan. Den positiva bilden av förortslivet förnekar inte detta; vad den däremot avvisar är föreställningen att förortsmänniskan skulle vara helt passiv och förortslivet tomt. Tvärtom är dessa människor aktiva, om man ser till vad de gör, men det är en aktivitet som till stor del äger rum inom familjens och släktens ram; och det är dessutom möjligt att se spår av liv även mellan husen i förorten.

Den dominerande bilden

Även om de båda bilderna av förortslivet framstått som motsatta, vilket sammanhänger med att den positiva bilden formulerat sig gentemot den negativa förortsbilden, så har de ändå det gemensamt, att en större gemenskap mellan människorna i förorten är önskvärd.

I den positiva bilden vill man visa att människan i förorten är aktiv, inte passiv som hon framställs i den negativa bilden. Som vi redan påpekat ligger idealet för den negativa bilden i dess negation: den aktiva människan och ett samhälle med mellanmänskliga relationer. Samma ideal finns också hos flera av de som formulerat den positiva bilden; även om de anser att förortsmänniskan redan är aktiv, kan de samtidigt konstatera att denna aktivitet inte verkar i förorten som samhälle och därför saknas en gemenskap där. Detta betyder, att den positiva bilden inte innebär att förorten nödvändigtvis är bra sådan den nu är. För författarna till "Tio år efteråt" är bristen på gemenskap ändå ett problem i Skärholmen, vilket man bör göra något åt.[33] Och även för Daun är det viktigt att utveckla "mer eller mindre nya kulturformer" i förorterna så att större gemenskap uppstår.[34]

Nyckelordet i förortsdebatten, som vi ser den, *är sålunda aktiv-passiv, gemenskap-isolering.* Den bild av förorten, som kom att bli den dominerande, är den vi ovan kallat den negativa förortsbilden. I den dominerande bilden är förortsmänniskan passiv och isolerad. Passivitet och isolering förläggs således till förorten, och därmed blir denna något negativt i sig.

Ett av resultaten av förortsdebatten är att ordet förort associeras till något dåligt. Därmed har det vuxit fram ett nytt sätt att se på förorten från slutet av 1960-talet, ett synsätt som ännu inte brutits. Men denna bild av förorten var inte tidigare den dominerande. Tidigare var inte förorten något negativt, utan den var snarare ett led i att man fick det bättre, att man fick en större och modernare bostad o. s. v.; förorten var ännu inte ett begrepp.

33 a.a. s. 167—176.

34 Daun, a.a. s. 288. Noteras kan att Daun två år efter boken *Förortsliv* ger ut en essäsamling under rubriken *Strategi för gemenskap. Essäer om boendets och samvarons villkor* Tidens förlag, Stockholm 1976.

Så länge tillväxten inte var något problem, var inte heller förorten något problem.

Ett exempel på hur man tidigare kunde skriva om det moderna boendet ger oss följande rader av Ragnar Thoursie ur "Sundbybergs-prologen" från nyårsafton 1951:

"Virad med röd girland står järnvägsbommen
vakt vid övergången: denna sena timma
när familjerna i varv på varv i husen
begrunda var för sig den stora lyckan
att en egen liten vrå besitta. Så brytes
sfäriskt ljus mot ljus instängt i rum och kök;
så begraves ensamhet i levande gemenskap
och upphävs lagen om en evig motsats.
— — —
Över tidens sus i tallar, över årens flykt
på fjädermolnets vinge bred och stark,
trår från natt till dag, från nöd till
frihet ifrån fruktan den strävan
som är lika för oss alla. En öppen stad,
ej en befästad, bygger vi gemensamt.
— Dess ljus slår upp mot rymdens ensamhet."

Det här sättet att fånga livet i nybygda stadsdelar gör ingen till poet idag. Istället kan den här helgdagsstämningen slå an:

"Livet behöver andakt, och kyrkan, fast den ser ut som ett shoppingcenter, tillhandahåller den. Förortens tonåringar går i stora skaror och läser, vid konfirmationen på pingstafton byter de ut jeansen mot vitt och tar emot minnessaker från släkten, mopeder och guld.

Norsborg törstar efter stämning. Stormarknaden är lyhörd. Redan tidigt i november börjar försäljningen av gipskyrkor att sätta 15-wattare i och ställa i fönstret, så att det ska se ut utifrån som om man därinne hade det glatt och varmt tillsammans och inte tittade på TV."[35]

Så skriver två expressenjournalister i en bok om Norsborg från 1978. Dessa två citat illustrerar den djupgående förändringen i sättet att se på förorten som skedde åren kring 1970. Illustrationerna är i och för sig tagna från det mer litterära fältet, men det är också där tidsandan brukar framträda som klarast.

Denna förändring i sättet att se, skulle vi vilja benämna en förändring i *associationsstruktur*. Med en associationsstruktur menar vi ett givet mönster att knyta samman, associera, företeelser, och att det i denna sammanknytning finns en bestämd värdering nerlagd. En associationsstruktur kän-

35 Schwartz, Margareta, Sjöqvist, Suzanne och Nyberg, Lars (foto) *Kvinnoliv förortsliv* Gidlunds 1978, s. 5.

netecknas vidare av sin slutenhet; en slutenhet som innebär en uteslutning av andra sätt att se.[36]

Med förortsdebatten, vilken tog sin början i slutet av 1960-talet, har vi fått en specifik associationsstruktur kopplad till just förorten. Denna associationsstruktur finns nerlagd i den dominerande förortsbilden som framkommer ur debatten. Förorten blir ett begrepp till vilket passivitet och isolering associeras, och förorten ses som något dåligt. Det blir en omöjlighet att associera aktivitet och gemenskap till förorten och betrakta den som bra — den givna associationsstrukturen utesluter detta.

Därför är det idag uteslutet att se förorten som en plats där "ensamhet begraves i levande gemenskap" och att "dess ljus slår upp mot rymdens ensamhet". Förorten är idag platsen för ensamhet, mörker, blåst och kyla, och skulle det lysa där — så är skenet falskt, ett resultat av konsumtionssamhällets ödesdigra makt.

I förortsdebattens spår

Samtidigt med alla skriverier och diskussioner om förorten — i allt från press, radio och TV till böcker — försiggick en rad aktioner. Även om dessa aktioner inte ägde rum i förorterna och inte heller gällde förorten direkt, så motsatte man sig i dessa aktioner tillväxtsamhällets stadsomvandling och expansion och därmed också förorten. Det bildades byalag, i Stockholm slog Provies till med happeningartade aktioner, rörelser för allaktivitetshus blommade upp, ockupationer skedde och mest uppmärksammat av allt blev Almstriden i huvudstadens Kungsträdgård. Så sökte man stoppa den ångvält som tillväxten syntes vara. Stoppa Mässan ingrep mot kommersialismens kulturjippo och alternativen blev flera. Alternativ Jul, Alternativ Stad, Alternativt Samhälle, Alternativt Samtal . . .

Det här politiska uppsvinget från slutet av 60-talet avsatte sina spår också i bostadsbyggandet och på bostadsmarknaden. Även om inte debatten och aktionerna kan påstås ha varit orsaken till de förändringar som kom att ske, så har de onekligen haft betydelse för dessa. Vad som kom att hända under 70-talet var att den ekonomiska tillväxten kom av sig. Det medförde i sin

36 Begreppet associationsstruktur, som vi här vill använda det, har vissa likheter med ett begrepp Raymond Williams ofta använt sig av, nämligen "structure of feeling". Se hans *Marxism and Literature* Oxford University Press, Oxford 1977, s. 128—135, samt hans *Politics and Letters* (Interviews with New Left Review) NLB, London 1979, s. 156—164 för en kritisk diskussion. Williams begrepp refererar till en känsla eller inställning hos en generation; det är således ett historiskt begrepp. Men det skiljer sig från vårt begrepp associationsstruktur i det att det senare är snävare: associationsstruktur gäller känslan inför ett specifikt objekt, t. ex. en förort; "structure of feeling" är däremot bredare och djupare. En förändring i "structure of feeling" är en oerhört djupgående process och den berörs till sitt innehåll, skulle vi vilja hävda, i Håkanson a.a.

tur att tätortsexpansionen avstannade. Men i de tidigare mest expansiva regionerna pågick fortfarande ett byggande i stor skala under miljonprogrammets sista år. Det ledde till att den tidigare bostadsbristen förbyttes i sin motsats, vi fick en lägenhetsreserv för första gången under efterkrigstiden. Helt plötsligt blev en mängd lägenheter lediga i flerfamiljshus producerade inom miljonprogrammets ram. Det gällde såväl hyres- som bostadsrätter i både allmännyttigt, kooperativt och privat ägda fastigheter. Men det var framförallt i stora bostadsområden vi fick "tomma lägenheter".[37] Det var också dessa områden som drabbades hårt av förortskritiken.

Denna situation med en stor lägenhetsreserv, 23 000 lägenheter 1974, 5,3 % av lägenheterna producerade efter 1967[38], och koncentrerad till speciella områden, förstärkte i sin tur segregationstendenserna på bostadsmarknaden. Nu blev det möjligt att flytta ifrån vissa områden, åtminstone om man hade det lite bättre ställt. Tidigare hade bostadsbristen och hyresregleringen gett en mindre rörlig bostadsmarknad, vilket motverkade segregationsprocesserna. Det fanns inga större möjligheter att flytta, då det rådde brist på lägenheter, och de äldre lägenheterna var så mycket billigare än de nya. Men nu fick vi inte bara en lägenhetsreserv utan hyresregleringen avskaffades också.

Bostadsmarknaden blev inte bara rörligare. Den ändrade också karaktär. I nyproduktionen skedde en drastisk förändring. Medan produktionen av nya bostäder sjönk kraftigt under 70-talet, ökade villabyggandet. Det ökade både absolut och relativt, och eftersom produktionen sjönk, blev antalet nyproducerade lägenheter i flerfamiljshus minimalt. I kommuner där det tidigare, under 60-talet, byggts nästan enbart flerfamiljshus är det som om det inte byggs annat än villor på 70-talet. Segregationstendenserna blev inte mindre påtagliga av det. Det var till villor många av de som hade det lite bättre ställt flyttade. Med den tilltagande inflationen under 70-talet och det existerande skattesystemet blev det också en god affär att köpa sig en villa.

Samtidigt med att efterfrågan på lägenheter i flerfamiljshus minskade dramatiskt ökade villaefterfrågan. Kommunernas reaktion i detta nya läge blev att inte bara skära ner flerfamiljshusbyggandet kraftigt, utan också stödja villabyggandet. Ett resultat av det blev att den lägenhetsreserv som tidigare funnits försvann i många kommuner under slutet av 70-talet. Därmed blev bostadsbristen akut igen. Samtidigt blev det allt billigare att bo i villa jämfört med i hyreslägenhet. Återigen har bostadsförsörjningen hamnat i ett prekärt läge.

37 Anna-Lena Hallberg *Lokala bostadsmarknader med och utan tomma lägenheter,* Byggforskningen R27: 1975.

38 a.a. s. 9.

Vi får inte heller glömma att antalet boende sjunkit drastiskt i innerstäderna och att dessa håller på att helt tas över av de mest välsituerade.

Den ekonomisk-politiska vindkantringen fick sålunda påtagliga effekter just på bostadsmarknaden. Därmed blev det inte aktuellt att bygga likadant vid mitten av 70-talet som tio år tidigare. Då kunde hela bostadsområden uppföras med likadana flerfamiljshus, åtskilliga om sex-sju våningar. Nu blir detta omöjligt. Istället byggs hela områden med villor, rad- och kedjehus, och om flerfamiljshus uppförs ser de annorlunda ut än de som byggdes i slutet av 60-talet. De är lägre och varierade i fasadutformning, gruppering och takhöjd.[39] Arkitektoniskt ifrågasätts det funktionalistiska formspråket och nationalromantiska strömningar blir än en gång aktuella.

Vilken betydelse kan förortsdebatten ha haft för denna utveckling? Även om den inte är orsaken till förändringen på bostadsmarknaden, så torde den ändå ha bidragit till denna förändrings inriktning. Det blev onekligen oattraktivt att bo i flerfamiljshus och villaboendet kom att framstå som det goda alternativet. *Villabyggandet blev bankernas och byggföretagens svar på förortsdebatten,* eller bättre uttryckt, förortsdebatten gav anvisningar om hur de skulle svara i den nya situation som uppstått.

Också arkitektkåren svarade, men genom att betona det sociala och det estetiska i arkitekturen. I Värplingetävlingen 1972 formulerades för första gången det sociala svaret. Byggandet bör ske på de boendes eller brukarnas villkor, och de sociala kraven på bebyggelsen utformades:

”— att kunna skaffa en identitet i kontakt med andra
— att få utlopp för skapar- och upplevelsebehov
— att arbeta samman med andra om gemensamma angelägenheter
— att ha inflytande på beslut som rör den egna miljön”[40]

Sådana krav sågs som helt otillfredsställda i 60-talets byggande och man sökte tillgodose dem i en annorlunda utformning av bostadsbebyggelsen. Den förändring 70-talet kom att föra med sig har Olof Hultin sammanfattat så här:

”Gemensamt för många 70-talsområden är prioriteringen av helt andra planegenskaper än under 60-talet. Här finns försöken att i praktiken omsätta idéerna om den låga intima skalan, det vindlande händelserika stråket, sekvensen av olika grader 'offentlighet' kring bostaden. För att formera gruppen kring gården 'där det är lätt att lära känna varandra' har man accepterat uteplatser åt 'fel' håll. Husen står på marken, utan tekniskt komplicerade överdäckningar — de väjer

39 Se t. ex. *Arkitektur* 5/1976 speciellt artiklarna Byggnadstradition på modet av Sture Balgård, Stil på lager av Erik Nordin och Någonting har saknats av Ann Westerman; *Arkitektur* 2/1977; *Arkitektur* 1/1978 speciellt artikeln Variation, integration, tradition ... av Claes Caldenby och Lis Hogdal; *Arkitektur* 9/1979 speciellt Någonting har hänt av Olof Hultin.

40 Hultin, Olof a.a. s. 4.

för träd och naturmark, i sidled och höjdled. Planerna är inte längre de perfekta systemen med räta vinklar — tillfälligheterna har i stället fått en chans."[41]

Genom en sådan fysisk utformning söker man från arkitekthåll skapa rum för gemenskap och aktivitet. Detta mönster låter sig, lätt och utan hinder, tillämpas i egnahemsbyggandet men även flerfamiljshusbyggandet. Det "mänskliga, personliga och intima" eftersträvas också. Dessa värden söker man i det förgångna, i "det gamla samhället". De uttrycks med arkitektoniska stilelement hämtade från lokala kulturer som fiskelägen, småstäder och bondbyar. Det äktsvenska söks, i nationalromantisk anda, i miljöer opåverkade av industrikapitalismen. Det ska ge igenkännande och identifikation.

Samtidigt får vi i arkitektkåren en kritik mot den funktionalistiska arkitekturdoktrinen. Den kritiseras för att ha legitimerat 60-talets monstruösa bostadsområden och bidragit till en uppsplittring av livet i staden och staden självt.[42]

Från centralt politiskt håll kom också svar på kritiken mot förorterna och på de "utomparlamentariskt aktionerna". Det kan utläsas i flera statliga utredningar. En sådan är den om boendeservice tillsatt 1967. Servicekommittén, som utförde denna utredning, framlade sju betänkanden mellan 1968 och 1973.[43] I dessa kan vi se hur det vi kallat förortsdebatten ideologiskt påverkat utredningen. Det visar sig i bestämningen av begreppet service. Servicebegreppet vidgas mellan betänkande ett och två, vilka utkom 1968, samma år som debatten började, respektive 1970. 1968 definieras boendeservice som en uppsättning funktioner: barntillsyn, åldrings-, sjuk- och handikappservice, fritidservice och kulturdistribution, mathållning, bostadsvård, tvätt och klädvård samt varudistribution och expeditiva tjänster. 1970 nöjer man sig inte med denna uppräkning, utan framhåller att service också påverkar den sociala miljön, och därför måste "servicefrågan behandlas även från ideologiska utgångspunkter". En sådan utgångspunkt är att boendeservice bidrar till "gemenskap och jämlikhet inom och mellan generationer samt mellan människor med olika intresseinriktningar och i olika social och ekonomisk situation" och att den "ökar möjligheterna för individen att påverka formandet av den gemensamma miljön".[44]

Och utredningens slutbetänkande genomsyras av aktivitet och gemenskap

41 a..a s. 4. De nya prioriteringarna fick sin inspiration ur bl. a. Jan Gehl *Livet mellem husene,* Arkitektens forlag, København 1971. — En genomgång av här relevanta teoretiska motiveringar, se Björner Torsson *Staden som rum och gestalt,* Licentiatavhandling Tekniska Högskolan i Stockholm. Avdelningen för samhällsbyggnad 2: 74, 1974

42 Se t. ex. *Arkitektur* 7/1976, för olika ståndpunkter i frågan.

43 Boendeservice 1—7: *SOU 1968: 38, 1970: 68, 1971: 25, 1971: 26, 1971: 27, 1971: 28, 1973: 24.*

44 Boendeservice 2, s. 11—15.

— inte minst i illustrationerna. Men servicekommittén hämtar inte dessa ideal från "det gamla samhället" — tvärtom ser den en fortsatt ekonomisk tillväxt som förutsättning.[45] Därmed ansluter sig kommittén till den förhärskande linjen i den statliga politiken under efterkrigstiden, att reformer kräver ekonomisk tillväxt.

Effekter av förortsdebatten och aktionerna kan även iakttas i boende- och bostadsfinansieringsutredningarnas betänkande "Solidarisk bostadspolitik" från 1974 och i slutbetänkandet "Bostadsförsörjning och bostadsbidrag" från 1975. Ett nytt inslag i bostadspolitiken, jämfört med tidigare, är att frågor som boendemiljö, segregation och boendedemokrati behandlas.[46] Tidigare handlade bostadspolitiken främst om bostadens inre utrustning, dess storlek och ekonomi, men nu blir också boendemiljön, segregation och boendedemokrati aktuellt. I 60-talets stora bostadspolitiska utredning "Höjd bostadsstandard" behandlas överhuvudtaget inte dessa aspekter — tvärtom förordar man där just sådana områden som senare kom att stå i fokus för förortskritiken.[47] Som vi sett handlade förortskritiken om bristen på aktivitet och gemenskap i nyare hyreshusområden, vilka beskrevs som sterila och fyllda med sociala problem. Mot den bakgrunden är det inte förvånande att de nämnda aspekterna blev aktuella i 70-talets officiella bostadspolitik. Ett vidgat bostadsbegrepp förordades: "Bostaden utgörs inte enbart av den enskilda lägenheten. Huset, kontakterna med grannar, omgivningen, vad omgivningen erbjuder av möjligheter till trygghet och rekreation är väsentligt."[48] Stor vikt bör läggas vid kontaktmönstret eftersom "ett fungerande socialt nätverk som inte stöter ut avvikande personer . . . kan ses som ett stöd för personer som har sociala svårigheter", "ett stöd för dem som annars har svårt att träda in i en sådan gemenskap".[49] Den sociala kontakten är viktig främst som ett medel "att ge och ta emot förståelse och uppskattning" mellan de boende.[50] Det är angeläget att segregationen bryts, menar utredningen, men även om "likhet ger trygghet" finns det "en risk att en segregation som på det inidvid-psykologiska planet måhända minskar spänningarna, skjuter över dem till att gälla konflikter mellan grupper och samhällsklasser".[51] Boendedemokratin är inte bara "ett värde i sig" — något "självklart i ett demokratiskt samhälle". "Kontakterna mellan de boende bör också stimuleras av möjligheterna att utöva inflytande."[52]

45 Boendeservice 7, s. 22.
46 Solidarisk bostadspolitik *SOU 1974: 17* s. 53—55, 59—68, 319—402. Bostadsförsörjning och bostadsbidrag *SOU 1975: 51* kap. 3, 4, 7.
47 Höjd bostadsstandard *SOU 1965: 32.*
48 *SOU 1975: 51,* s. 59.
49 a.a. s. 79—80.
50 a.a. s. 127.
51 a.a. s. 127.
52 a.a. s. 261—261.

Men kritiken gällde inte enbart att dessa områden var som de var, utan också att de kunde bli som de blev. Hela planeringsprocessen ifrågasattes. Och motdraget från centralt politiskt håll blev att föreslå ett vidgat medborgarinflytande i samband med den nya byggnadslagstiftningen som nu är i vardande.[53] Och från kommunalt håll kan iakttagas en ökad benägenhet att informera och samråda om den fysiska planeringen.

Kännetecknande för det statliga gensvaret på kritiken är snarast att man erkänt och uppmärksammat de problem kritiken pekat ut. Däremot har inga genomgripande åtgärder vidtagits. De förändringar som skett på bostadsmarknaden under 70-talet är mer resultatet av privata än av statliga initiativ. Vissa åtgärder har ändock kommit från statligt håll. Så har t. ex. vissa förändringar av olika normer och anvisningar samt andra justeringar av den statliga politiken skett inom detta område. Den nya möjligheten, att kunna bygga integrerat centrum är ett exempel på detta. Genom att införa nya låneregler från 1974 kunde olika serviceverksamheter samlas under ett och samma tak och på så sätt kunde man få mer service än förr till samma kostnad. Integrerat centrum är ett resultat av den tidigare nämnda servicekommitténs arbete och ett försök att också främja gemenskapen i bostadsområden.[54] Men det kom inte att byggas så många integrerade centra därför att det inte blev lika aktuellt som förr med bostadsområdescentra då bostadsproduktionen sjönk och ändrade inriktning.

Planverkets normsamling "Bostadens grannskap" kan också den ses i det här sammanhanget. Den blir en senkommen statlig kodifiering av grannskapsenheten.[55]

En annan statlig insats blev att införa medel till miljöförbättrande åtgärder från och med 1 juli 1975. Det var pengar som skulle användas för att förbättra den yttre miljön i bostadsområden som var fula och då främst sådana områden som var så fula att det var svårt att avsätta lägenheterna.[56]

53 Markanvändning och byggande. Principer för lagstiftning *SOU 1974: 21,* s. 258—269. Ny Plan- och bygglag *SOU 1979: 65—66,* s. 407—420. Kommunerna föreslås bl. a. få vidgad informationsplikt och också hyresgäster — inte som f. n. enbart fastighetsägare — föreslås få besvärsrätt. — Medborgarinflytande i planering är något föga prövat i Sverige, erfarenheterna finns utomlands. Se t. ex. Tom Miller-Bob Kraushaar The Emergence of Participatory Policies for Community Development: Anglo-American Experience and their Influence on Sweden i *Acta Sociologica* Vol. 22, 2/1979 s. 111—133. — Före förortsdebatten var planeringen nästan enbart en fråga för experter. Frågan om vem som skulle planera gällde vilka experter som skulle vara med. Det intrycket får man av *Vem skall planera?* Fortbildningskurs i stadsbyggnad vid KTH 5—6 Juni 1961. Kungl. Tekn. Högskolan. Institutionen för stadsbyggnad.

54 Detta kommer att behandlas i ett senare avsnitt.

55 *Bostadens grannskap.* Råd och anvisningar för planering av bostadsbebyggelse. Statens Planverk 1975.

56 Se t. ex. *Proposition 1977/78: 100* bilaga 16 s. 8.

Men de pengar som anslogs räckte inte långt. Om vi ser till alla de bostadsområden som skulle behöva miljöförbättras så är de en droppe i havet. Och nu när bostadsreserven försvinner är det också lätt att skära ner anslaget.[57]

Men problemet att skapa aktivitet och gemenskap angreps också av bostadssociala delegationen tillsatt 1975. Den initierade en rad projekt i olika kommuner. Dessa projekt, tio till antalet, bemödade sig mer om den sociala än om den fysiska miljön, och då speciellt i områden med outhyrda lägenheter. I sådana områden samarbetade delegationen och respektive kommun för att dels studera de förhållanden som ligger bakom uthyrningssvårigheterna, dels de möjligheter som föreligger att förbättra boendeförhållandena och göra miljön mer attraktiv.[58] Dessa projekt kom att arbeta med allt från att ordna gångbroar och föreningssamverkan till allmän städdag och papperskorgar.

Ytterligare åtgärder som kan ses som svar på förortskritiken från centralt politiskt håll var inrättandet av Lekmiljörådet 1971 och förordandet av grannskapsarbete från socialutredningens sida 1974.[59] För socialutredningen är grannskapsarbetet ett medel för socialförvaltningen i en kommun att förbättra den sociala miljön i speciellt belastade områden. Om boendeservice är ett generellt medel, så är grannskapsarbete ett selektivt.

Förortsdebatten och aktionerna kom sålunda att påverka etablerade organisationer och myndigheter i fråga om inriktningen på, men även i fråga om motiveringarna för deras praktik. Liknande effekter torde kunna påvisas inom flera organisationers och myndigheters verksamheter än de vi begränsat oss till. Så t. ex. ändrades stadgarna för HSB:s bostadsrättsföreningar 1975. Nu skulle föreningarna också tillvarata medlemmarnas studie- och fritidsintressen.[60] Exemplen kan nog lätt mångfaldigas.

Och drygt tio år efter debattens början med invigningen av Skärholmens centrum, har ett av resultaten blivit en ökad småhusandel i de större städerna, dit främst medelklassen flyttat. Ett annat resultat blev uppmaningar och välmenande råd om aktivt boende för de som bor i flerfamiljshus från myndigheter och massmedia. Dessutom blev det omöjligt att fortsätta att bygga bostäder som man gjorde på 60-talet: rätlinjigt, storskaligt och monotont. Ett större utrymme gavs för fantasi i arkitekturen.

Grannskapsarbete

Som vi visat kom idealet att under 70-talet bli aktivitet och gemenskap.

57 Nedskärningen är aktuell i 1980 års Statsverksprop. enligt *Vår bostad* nr 1 1980 s. 42.

58 *Aktivt boende* SOU 1979: 37 s. 61.

59 *SOU 1974: 39* Socialvården. Mål och medel. Principbetänkande av socialutredningen.

60 Se *Vår bostad,* nr 1 januari 1980 artikeln "Att ändra bostadspolitiken är som att stoppa en atlantångare" s. 13.

Idealet formulerades bl. a. i samband med en kritik av förorterna. Samtidigt blev det möjligt att se på "det gamla samhället" på ett positivt sätt. Därmed blir det naturligt att uppfatta grannskapet som eftersträvansvärt. Grannskapet har fått stå för det goda i "det gamla samhället". Grannskapet har dessutom en rumslig dimension: det anger sociala relationer mellan människor inom ett givet geografiskt rum. Grannskapet tillskrivs just de sociala relationer som man vill se i förorterna, nämligen aktivitet och gemenskap.

Grannskapsarbetet blev ett medel att söka åstadkomma det önskade grannskapet med aktivitet och gemenskap i förorterna. Och socialarbetarna var den yrkeskår som försökte utveckla en praktik för det. *Grannskapsarbetet blev således socialarbetarnas svar på förortskritiken och aktionerna,* och det kom att sanktioneras av socialutredningen 1974.

Grannskapsarbetet — som också ibland kallas för socialt fältarbete eller samhällsarbete — är ett i Sverige nytt arbetssätt bland socialarbetarna. I korthet går det ut på att socialarbetaren lämnar sitt kontor på socialbyrån och arbetar lokalt. Man arbetar inte som traditionellt med den enskilde klienten och dennes problem, utan i stället försöker man vara en hjälp till självhjälp för människorna i "närsamhället". Avsikten är att tillvarata och utveckla de resurser som finns där för att förebygga olika sociala problem. Men det är inte en åtgärd som sätts in överallt. Den används selektivt, speciellt för områden med "stora sociala problem".[61]

Eftersom grannskapsarbetet är till för områden med "stora sociala problem" så har det i Sverige använts i olika, hårt kritiserade 60-talsområden. Men inte bara där. Metoden har också använts i äldre, hårt nerslitna områden, som Aspudden och Midsommarkransen i Stockholm och Östergård i Malmö och andra områden från början av seklet eller ännu äldre. Men även i en del förortsområden från 40- och 50-talen i storstäderna har den blivit aktuell.[62]

Grannskapsarbetet kan konkret innebära att socialarbetarna med de boende i området i fråga försöker förbättra närmiljön, lekplatser, planteringar, få fler daghem och samlingslokaler, ordna gemensam barnpassning grannar-

61 Jfr. Carin Flemström & Alf Ronnby *Kan samhället förändras genom socialt arbete? — en rapport samt diskussion om principiella problem i socialt fältarbete,* Studentlitteratur, Lund 1972; Torbjörn Andersson & Margareta Rydman *Grannskapsarbete — Grannsamarbete,* Aldus/Bonniers, Stockholm 1975; Marianne Cederblad & Peter Wedel (red.) *Förortsfamiljer. Om kontakt, samarbete, delaktighet mellan människor i förortsområdet Fagersjö,* Wahlström & Widstrand, Stockholm 1975; Ole F. Hermansen *Socialt arbete i närsamhället. En introduktion,* Wahlström & Widstrand, Stockholm 1975; Stefan Walhberg, Karl-Erik Lundgren, Hans Mattsson, Alf Ronnby, Kjell Stridsman, *Samförstånd eller konflikt? Om samhällsarbete inom socialvården,* Socialstyrelsen/Liber förlag, Stockholm 1978.

62 Wahlberg m. fl., a.a. s. 178—180. (Detta arbete är en sammanställning och diskussion av projekt som bedrivits i Sverige.)

na emellan, åstadkomma föräldrasamverkan i barnstuga, fritidshem och skola, ge ut en områdestidning, ordna fester och många andra fritidsaktiviteter. I detta arbete försöker man vidare dra in olika organisationer och föreningar som redan är verksamma i området samt uppmuntra bildandet av nya. Dessutom söker man samordna olika kommunala förvaltningars verksamheter i området.[63]

Det är först på 70-talet vi får en svensk literatur i ämnet. Den kanske första skriften kom 1972, "Kan samhället förändras genom socialt arbete?", skriven av Carin Flemström och Alf Ronnby, samma författare som gav sitt bidrag till förortskritiken med "Fallet Rosengård". Sedan början av 70-talet har grannskapsarbetet eller samhällsarbetet expanderat; allt fler projekt sattes igång, framförallt i storstäderna men också i en del mellanstora kommuner.[64] Parallellt har forskningsresurser satsats på utveckling och utvärdering av metoden.

Även om socialarbetarna har stöd för grannskapsarbete/samhällsarbete "uppifrån", så råder det likväl vissa motsättningar om hur det ska bedrivas och var till det syftar. Konflikten kan illustreras med några citat från socialutredningen respektive forskningsprojektet Sociala metoder. För de senare är definitionen av samhällsarbete, vilket är den term de föredrar, denna:

"Samhällsarbete syftar till mobilisering och organisering av maktlösa grupper för att åstadkomma förändringar som ligger i gruppens intresse."[65]

Det är den mer radikala ståndpunktens målsättning med samhällsarbete. En ståndpunkt som når utöver det att människor ska lära känna varandra och börja göra saker tillsammans. Samhällsarbete ses som ett led i en förändring av samhället som innebär att de maktlösa går samman för "gemensam frigörelse och kamp för förändrade villkor".[66]

Att denna målsättning inte accepteras från officiellt politiskt håll ger socialutredningen belägg för. I dess principbetänkande från 1974 framhålls följande:

"Grannskapsarbete syftar till att stimulera medborgarna att själva, inom de ramar som politikerna ger, planera, organisera och genomföra önskade aktivite-

63 Se not 61 ovan. Vi använder här termen grannskapsarbete som överordnat begrepp för de verksamheter vi här har att göra med. Det tycks emellertid råda oenighet om terminologin. I Wahlberg m. fl. a.a. föredras termen samhällsarbete som samlingsnamn för grannskapsarbete, socialt organisationsarbete och social planering, vilket står för att socialarbetaren tillsammans med de aktuella grupperna ordnar kontaktverksamhet, organisationssamverkan resp. planeringsunderlag i dessa gruppers intresse. (s. 168—169) Andra varianter förekommer också.

64 Wahlberg m. fl. a.a. s. 166. — Hur ett område kan vara utsatt för flera projekt av olika slag men som ändå alla syftar till aktivitet och gemenskap visar Uno Dahlén och Hans Folkesson i *Den omöjliga sovstaden. Exemplet Brandbergen,* Liber förlag, Stockholm 1979.

65 Wahlberg m. fl. a.a. s. 22.

66 a.a. s. 39.

ter... Grannskapsarbete som socialvårdsmetodik skall bedrivas inom ramen för de mål och riktlinjer som lagstiftningen, tillsynsmyndigheten och de sociala nämnderna anger... Ärenden som aktualiseras i grannskapsarbetet skall handläggas enligt samma principer för kompetensfördelning i beslutsprocessen som gäller för andra ärenden.

Tillämpas dessa principer bör några speciella problem med socialarbetarrollen kontra förtroendemannarollen inte uppstå."[67]

Av citatet framgår att både socialarbetarna och medborgarna ska hålla sig inom de ramar som ges av politiker och förvaltningspraxis.

Men denna verksamhet — grannskapsarbete — har inte varit förbehållen socialarbetarkåren, även om den utfört merparten av det som gjorts i sammanhanget. Också via bostadssociala delegationen kom denna typ av arbete att initieras, som vi sett. Det finns även exempel på försök från polisen att bedriva sådan verksamhet, men då har ungdomarna blivit målgrupp och det konkreta syftet varit att förebygga brott och öka rättsmedvetandet.[68]

Grannskapet som ideal

Vi vill här hävda att i förortsdebattens spår har grannskapet blivit ett ideal för boendet. Det är ett ideal inte bara för socialarbetare, utan också för arkitekter och sociologer, och det framkommer även i statliga utredningar och massmedia. Enligt vår mening är grannskapet idealet även om andra termer har använts. Förorten finns, som vi visat, i en associationsstruktur med negativa förtecken; den utmärks av passivitet och isolering. Grannskap — som vi här använder termen — ingår däremot i en associationsstruktur med positiva förtecken och utgör en negering av förortens associationsstruktur. *Mot förort kan grannskap ställas.* Grannskap är platsen för ens liv, platsen där man känner rotfasthet, värme och omsorg. Grannskap är något gott.

Att grannskapet blev en associationsstruktur med positiva förtecken under 70-talet, det hänger samman med kritiken av "tillväxtsamhället" och att det därmed blev möjligt se "det gamla samhället" i ljus dager. I "det gamla samhället" kunde man se vissa "livskvaliteter" som gått förlorade med "det nya samhället", och det man tyckt vara gott i "det nya samhället" visade sig vara inte fullt så gott. Trots den ökade välfärden kvarstod sociala orättvisor, och dessutom hade en pervertering av de mellanmänskliga relationerna ägt rum. Denna pervertering blev — som vi sett — speciellt synlig i förorterna, och den blev förortskritikens tema. Grannskapet kom — i den här situationen — att stå för det goda i "det gamla samhället"; det kom att stå för det som saknades i "det nya samhället", nämligen rotfasthet, värme och omsorg.

67 *SOU 1974: 39,* s. 247.

68 Se t. ex. Ulla-Britt Eriksson — Eckhart Kühlhorn *Polisen som fritidsledare — två försök att förebygga brott,* Brottsförebyggande rådet, Rapport 1977: 3.

I formuleringar av vad som saknas i "det nya samhället" har kanske inte grannskap varit det mest använda uttrycket, snarare är det i negeringen av passiviteten och isoleringen vi finner de mest frekventa uttrycken. Därför har ofta olika varianter på aktivitet och gemenskap fått stå för det eftersträvansvärda, i stället för grannskapet explicit.

Mycket av det som kommit i förortsdebattens spår — och som vi behandlat ovan — går att se som strävanden mot ett grannskap. I målsättningarna för flera olika förslag till åtgärder har istället för grannskap andra formuleringar använts som "gemenskap och jämlikhet", "gemenskap och solidaritet", "fungerande socialt nätverk" i bostadsområdena. Men också termen grannskap används — mest uttryckligt i grannskapsarbetet. Men även om alla dessa skilda formuleringar finns, så vill vi hävda, att de går att underordna det vi kallar grannskap.

Ett exempel på hur man resonerar i det här sammanhanget ger oss servicekommittén, även om dess framställningssätt är förhållandevis teknokratiskt. Över gemenskapen sätter de upp följande modell:[69]

Modellen är ett försök "att beskriva den ideala sociala processen", där motorn eller den oberoende variabeln är kontakt:

"Det primära är *kontakten:* utan den kommer ingen aktivitet till stånd. Att göra saker tillsammans skapar gemenskap, och gruppkänslan är en förutsättning för identifikation — med huset, kvarteret, området. Engagemang i en grupps problem och idéer leder ofta till en vilja att ta ansvar, påverka och förändra."[70]

Servicekommitténs medel till att underlätta den här sociala processen är olika former av boendeservice. Och boendeservicen finns i bostadens närområde. Men servicekommittén talar inte om grannskap här, vilket vore möjligt, utan den använder istället uttrycket "närområdet som kontaktenhet". Och dess beskrivning av "den ideala sociala processen" är en konkret variant av grannskapets associationsstruktur. Därför blir det också uteslutet att se isolering och avskildhet i modellen, trots att kommittén ser isolering och avskildhet som behov jämsides med kontakt och aktivitet omedelbart innan de ställer upp modellen.[71] Men det visar att vi här har att göra med just en associationsstruktur, ty en sådan innebär alltid en uteslutning av vissa sätt att se. Och i det här fallet blir det omöjligt att isolering och avskildhet skulle kunna utgöra en grundval för aktivitet och gemenskap.

69 *SOU 1973: 24,* a.a. s. 81.
70 a.a. s. 81.
71 a.a. s. 81.

Som vi redan skrivit ses grannskapet som något som existerade i "det gamla samhället" men som undergrävts med "det nya samhället", och grannskapet anses vara vad som saknas i "det nya samhället". Grannskapet som ideal hämtas därför ur historien. Men då inte från en bestämd epok, utan från olika tider och platser i historien. Det är framför allt från tre håll man hämtar förebilder för grannskapet. Det är från byn i "det gamla bondesamhället", den medeltida staden respektive de gamla arbetarkvarteren idealen hämtas. I Sverige är det emellertid sällsynt att den medeltida staden används som förebild, vilket förmodligen sammanhänger med de svenska medeltida städernas obetydlighet och bristen på en stadskulturtradition i Sverige. Däremot har "det gamla boendesamhället" använts desto flitigare som förebild, och det har till och med blivit den allmänna referenspunkten för vår historia. Vanligt har också blivit att hämta förebilden för grannskapet från de gamla arbetarkvarteren. Det gäller inte minst i Sverige på 70-talet, och vi tror att Lindhagen och Nilssons "Hotet mot arbetarrörelsen" från 1970 varit en viktig inspirationskälla i detta sammanhang. Ett exempel på hur livet i dessa områden kan brukas som ideal ges i följande citat:

"... här ... ska vi dra några linjer bakåt och skildra något av det sociala kontaktmönster som varit karaktäristiskt för de äldre arbetarkvarteren i städerna eller vid bruken. Livet präglades av fattigdom och misär, men trots detta fanns det utrymme för gemenskap och solidaritet i umgänget mellan människor. Man stred för de gemensamma intressena. Detta tog sig även organiserade former i och med folkrörelsernas framväxt..."[72]

Efter att ha gett en mängd exempel på händelser och företeelser i de gamla arbetarkvarteren — allt från kvinnornas lån av klädnypor i farstun till bildandet av fackföreningar — avslutar författarna med följande ord:

"Sammanfattningsvis kan vi alltså konstatera att kontaktmönstret mellan människor i bostadsområdena förr ofta karaktäriserades av solidaritet och gemensam kamp. Förutsättningarna för detta har idag kraftigt undergrävts. Isolering och passivitet har däremot blivit allt vanligare uttryck för människors situation i dagens samhälle."[73]

De som hämtar grannskapet från de gamla arbetarkvarteren står ofta politiskt för en vänsterståndpunkt. Det blir då naturligt att hämta idealet från en socialt oskiktad miljö som de gamla arbetarkvarteren, vilka växte fram efter industrikapitalismens genombrott. Det passar här inte lika bra att ta idealet från byn i "det gamla bondesamhället" eller den medeltida staden eftersom det var socialt skiktade miljöer från tiden före industrikapitalismen.

Även om det är ovanligt, så händer det att idealen hämtas från annat håll i historien än de vi ovan speciellt velat framhålla. Så kan de t. ex. hämtas

72 Wahlberg, m. fl. a.a. s. 52.
73 a.a. s. 60.

från stamsamhället och uppgifterna i de moderna bostadsområdena blir då "ett återskapande av den stamkänsla som utmärkte det gamla närsamhället".[74]

Vad är då grannskapet bra för? Vilka är förväntningarna på det grannskap som man hoppas kunna åstadkomma? Vilka är det saknade grannskapets möjligheter? Svaren på dessa frågor är flera, men gemensamt för dem alla är att med grannskapet ser man att passiviteten och isoleringen kan brytas. Passivitet förbytas i aktivitet och isolering i gemenskap. Med grannskapet ska både en politisk och en social dimension tillgodoses. Tillvaratagandet av den politiska aspekten innebär att medbestämmande och medinflytande ska uppstå, eller att mobilisering och organisering av maktlösa grupper ska ske. Den sociala aspektens tillvaratagande ska verka socialt förebyggande. Värdefulla kontakter och samtal ska uppstå så väl som gemensamma aktiviteter. Större välbefinnande av fysiskt, psykiskt och socialt slag ska infinna sig, och därmed minskar risken för utslagning. Människor med sociala svårigheter kan få stöd, sjukdomar och ohälsa förebyggas och därmed ska också människorna ta hand om och förhindra vådor som idag samhället söker bota genom sina olika institutioner.[75] Med ett grannskap skulle också trivseln och stabiliteten i bostadsområdena öka, och ansvaret för den egna boendemiljön tillta.

Grannskapet och sociologin

Som vi redan antytt kom också sociologerna att ge sitt svar på förortsdebatten, ett svar mer teoretiskt formulerat. Problemet med förorten kom av dem att formuleras i sociologiska termer. På så sätt gav sociologerna sitt bidrag till förortsdebatten — även om de inte var med om att dra upp den.

En pregnant formulering av vari problemet består, sett i ett sociologiskt perspektiv, gjordes av Karin Tengvald 1973.[76] Det var den kanske första mer uppmärksammade sociologiska förklaringen av problemet. Det Tengvald gör är att dra upp de teoretiska linjerna och sammanhangen i vilka man sociologiskt kan uppfatta problemet med förorten. Men hon gör det inte i termer av grannskap, utan i termer av *informell struktur*. Denna struktur kan bestå av familjen och dess kontaktnät, och när den fungerar väl

74 Cederblad-Wedel a.a. s. 168.

75 Här möts förortsdebatten och egenvårdsdebatten. Om den senare, se Brodin, Göran *"Egenvårdsdebatten" — förnyelse eller social nedrustning?* Sociologiska Institutionen, Uppsala universitet. 1979.

76 Tengvald, Karin Vårdapparaten och den informella strukturen — om medicinska och psykiska problem och åtgärder i *Sociologisk forskning* 3/1973. Det är en Exkurs om "den informella strukturens sociologi" (s. 36—40) som här är av omedelbart intresse.

"råder ett intimt samband mellan den enskilda familjen och dess kontaktnät. Detta intima samband synes bero på bl. a. att kontakterna mellan familjerna och det övriga nätverket sker på basis av flera viktiga aktiviteter (för vilka inga lika goda alternativ finns) samt att nätverket är relativt geografiskt begränsat. I de väl fungerande nätverken var grannarna således i stor utsträckning samtidigt arbetskamrater, släktingar och vänner, direkt eller via andra personer i nätverket."[77]

Tengvald använder nätverk synonymt med informell struktur, och hon skulle också kunnat tala om grannskap eftersom hon ger grannarna en central plats i "de väl fungerande nätverken" och då ett sådant nätverk är "relativt geografiskt begränsat". Vad förortsdebatten egentligen gäller, enligt Tengvald, är "den informella strukturens, främst kontaktnätets, existens". För att den informella strukturen ska kunna existera krävs geografisk närhet, men det är inte tillräckligt, utan det krävs därtill "uppkomsten och vidmakthållandet av flerdimensionella band mellan människorna". Problemet i förorterna är just att den informella strukturen inte existerar, om vi ser till grannkontakterna, trots den geografiska närheten, eller som Tengvald själv formulerar saken:

"Det är i första hand detta samband som inte längre är självklart i förortsmiljöerna. Relationerna mellan familjen och dess kontaktnät, är inte längre flerdimensionella utan uppsplittrade på en mängd personer, med vilka man har vitt skilda delar av sitt liv och sina livserfarenheter gemensamt. Det är i detta avseende den informella strukturen sviktar."[78]

Vad finns det då, som är så viktigt i den informella strukturen, enligt Tengvald? Potentiellt kan den innehålla gillande (emotionell kontakt), kunskaper och erfarenheter, materiella resurser, tjänster och liknande handlingar samt social kontroll, socialt ansvar och mobiliseringsrätt. Kännetecknande för en väl fungerande informell struktur är att

"De olika personerna som ingår i nätverket tillför vissa resurser som blir föremål för ömsesidigt socialt byte. Med ett socialt byte menas då ett åtagande som man inte tar betalt för, och som inte är ett klart tjänsteåliggande, även om gränserna ibland är flytande. I ett välfungerande kontaktnät kan fördelningen beskrivas så, att man poolar resurser som är för små för att vara tillräckliga för var och en men räcker gemensamt för att skydda den sociala tryggheten, öka kunskaperna osv. Därmed kan strukturen bli extra värdefull, då poolen inte resulterar i att individerna som ger behöver utarmas. Ett ytterligare värde ligger i att man kan byta vissa resurser mot helt andra."[79]

Den informella strukturen står mot den formella strukturen, vilken existerar på marknaden och i den offentliga sektorn. Och Tengvalds övergripan-

77 a.a. s. 36. Emfas borttagen.
78 a.a. s. 37. Emfas borttagen.
79 a.a. s. 39. Emfas borttagen.

de tes är att den formella strukturen stärkts på den informellas bekostnad. Vilken möjlighet det idag finns för ett fungerande kontaktnät att etableras och bestå lämnar Tengvald öppet. Hon argumenterar dock för att förutsättningarna inte helt har upphört och vidare för att ett kontaktnät skulle ha sitt värde idag. Av Tengvalds resonemang tycks följa att grunden till en mängd så kallade förortsproblem är att hänföra till avsaknaden av en informell struktur, och då speciellt det kontaktnät som bärs upp av grannar, samt att den informella strukturens försvagning är broende av den formella strukturens utbredning.

Den formella strukturens utbredning på den informellas bekostnad, som Tengvald uttrycker det, motsvarar det förhållande vi skrivit om ovan, nämligen att det med förortsdebatten blev möjligt att se, att något gott försvann med "det gamla samhället"[80]; distinktionen informell/formell struktur reflekterar "det gamla" och "det nya samhället". Publiceringen av Tengvalds artikel innebar att en sociologisk insikt i förortsproblemet förmedlades — en insikt som många sociologer, vill vi hävda, inte hade vid den tidpunkten, 1973. Men det teoretiska grepp Tengvald gav var egentligen inte nytt. Samma typ av distinktion som hon använder finns också hos flertalet av sociologins klassiker.

Vad många av sociologins klassiker gör, är att reflektera skillnaden mellan "det nya" och "det gamla samhället". De gör det med begreppspar som status och kontrakt, Gemeinschaft och Gesellschaft, mekanisk och organisk solidaritet. Distinktionen mellan *status och kontrakt* formulerades av Henry Maine 1861 i "Ancient Law".[81] Utvecklingen går från status till kontrakt, från ett samhälle baserat på släktskap, status, en uppsättning av familjer och gemensam äganderätt till ett samhälle baserat på territorium, kontrakt, individer och enskild äganderätt.

Ferdinand Tönnies, inspirerad av bl. a. Maine, myntade begreppen *Gemeinschaft och Gesellschaft* i en bok med samma namn utgiven 1887.[82] Tönnies distinktion är kanske den mest kända och använda av de olika distinktionerna av det här slaget. Distinktionen kan formuleras på flera sätt, ty hela boken handlar om distinktionen som sådan och därmed behandlas en mängd aspekter vilka vi inte kan gå in på, men vi väljer här att belysa skillnaden med ett citat, som inte ger ett uttömmande svar på vad Tönnies avsåg med

80 När Tengvald tar upp väl fungerande sociala nätverk refererar hon till lokalsamhällen som det nordnorska vilket Brox, a.a., beskrivit samt till engelska arbetarkvarter som finns beskrivet i Michael Young-Peter Willmott *Family and Kinship in East London* (1957) Penguin, Harmondsworth 1970. (Tengvald s. 36—37.)

81 Uppslagsordet Community-Society Continua (av H. M. Miner) i *International Encyclopedia of the Social Sciences* The Macmillan Company & The Free Press 1968.

82 Vi har använt oss av den engelska upplagan *Community and Association* (1955) Routledge and Kegan Paul, London 1974.

distinktionen, men som ändå ligger i linje med hur han kommit att tolkas:

"Teorin om Gesellschaft handlar om den artificiella konstruktion som ett aggregat av mänskliga varelser utgör och som ytligt sett påminner om Gemeinschaft så till vida att individerna lever och bor fredligt tillsammans. I Gemeinschaft förblir de emellertid till sitt väsen förenade trots alla åtskiljande faktorer, medan de i Gesellschaft är till sitt väsen separerade trots alla enande faktorer. I kontrast mot Gemeinschaft finner vi i Gesellschaft inga handlingar som kan härledas från en a priori och nödvändigt existerande enhet... Här är tvärtom var och en för sig själv och isolerad, och det råder ett spänningsförhållande gentemot alla andra. Vars och ens aktivitets- och maktsfärer är så skarpt separerade från varandra, att var och en vägrar alla andra kontakt med och tillträde till sin egen sfär; d. v. s. intrång betraktas som en fientlig handling. En sådan negativ attityd gentemot varandra blir det normala... ingen vill förunna eller åstadkomma något för någon annan, ej heller är man benägen att utan missunnsamhet ge något till någon annan så till vida det inte är i utbyte mot en gåva eller ett arbete som åtminstone är likvärdigt med vad man anser sig själv ha gett."[83]

Gemeinschaft däremot kännetecknas av positiva attityder till varandra. Grunden för Gemeinschaft är mjukhet och vördnad, välvilja och respekt.[84] Detta kan finnas i släktskapet, grannskapet och vänskapen. Dessa tre former av Gemeinschaft är alla nära förbundna med varandra — både i rummet och tiden. Släktskapet bygger på blodsband och inom detta finns de mest nära och intensiva relationerna, som mellan mor och barn, man och kvinna, bröder och systrar. Grannskapet bygger på gemensam bosättning; och urtypen för grannskapet är bondbyn på landsbygden. "Närheten i boendet, de gemensamma fälten, och även blotta närheten mellan tegarna nödvändiggör många kontakter mellan människorna" vilket leder till att man blir van vid varandra, får ingående kunskap om varandra. Det nödvändiga samarbetet leder också till gemensamma trosföreställningar. Vänskap i sin tur bygger på gemensamma intressen som kommer ur yrkessamhörighet och gemensamma intellektuella attityder, vänskap uppstår genom tillfälligheter och valfrihet, och den fordrar möten för att bestå. Staden är platsen för vänskapen.[85] För Tönnies är således grannskapet en form av Gemeinschaft, och det innebär positiva relationer vilka saknas i Gesellschaft. Relationerna här är däremot av negativt slag.

Gemeinschaft står då för det goda och Gesellschaft för det onda. Gesellschaft är, i korthet, "samhället som Bethman uppfattade det. Nu tror jag emellertid att livet i stora sociala agglomerationer är precis så naturligt som livet i små grupper" skrev Durkheim 1889 i en recension av Tönnies verk.[86]

83 a.a. s. 74.
84 a.a. s. 47. Även om det föreligger en social skiktning och asymmetriska maktrelationer, så existerar dessa känslor i Gemeinschaft.
85 a.a. s. 48—50.
86 Durkheim, Emile *Selected Writings* (Ed. with an introd, by A. Giddens) Cambridge University Press, Cambridge 1972, s. 146.

Det här uttrycker Emile Durkheims avvikande inställning i bedömningen av "det nya" och "det gamla samhället". För honom står inte det nya samhället för något ont, tvärtom ger det möjligheter till en fulländning av den mänskliga samlevnaden. Utvecklingen går för Durkheim från ett samhälle uppbyggt på likhet — *mekanisk solidaritet* — till ett samhälle med utvecklad arbetsfördelning, vilket är förutsättning för en annan form av gemenskap, nämligen *organisk solidaritet*.[87] Denna process är för Durkheim irreversibel, och med denna utveckling blir grannskapet en anakronism och något som oavsett viljan inte låter sig återskapas.[88]

Durkheims användning av orden mekanisk och organisk skiljer sig från användningen av dessa ord som vi finner den i den romantiska traditionen.[89] Där står det organiska för de goda förhållandena i "det gamla samhället" medan mekanisk står för det onda i "det nya samhället". Att överhuvudtaget ställa det organiska mot det mekaniska, är något som för första gången görs med den romantiska reaktionen i början av 1800-talet.[90]

Den sociologiske klassiker som mer ingående formulerat grannskapets betydelse är inte europé — utan amerikan. Charles H. Cooley gör det genom att se *grannskapet som en primärgrupp,* och därmed blir grannskapet en social enhet av avgörande betydelse för människans utveckling som samhällsvarelse. Dessa tankar formulerar han 1909 i "Social Organization". Den innebörd Cooley ger termen primärgrupp är följande:

"Med primärgrupper menar jag sådana grupper som karaktäriseras av intima face-to-face-band och samarbete. De är primära i flera avseenden, men framförallt i att de är grundläggande för formandet av individens sociala natur och ideal. Det psykologiska resultatet av intima band är en otvetydig sammansmältning av individualiteter till en gemensam helhet, så att ens eget själv är gruppens gemensamma liv och syfte — åtminstone för åtskilliga syften. Det kanske enklaste sättet att beskriva denna helhet är att säga att den är ett 'vi'; det inbegriper den sorts sympati och ömsesidig identifikation för vilket 'vi' är det naturliga uttrycket. Man lever i en känsla av helhet och finner sina viktigaste mål i den känslan."[91]

Primärgruppen är den helhet i vilken individens själv utgör en oavskiljbar del. Vi-känslan uttrycker denna helhet. Genom primärgrupperna, som kännetecknas av intima face-to-face-relationer, grundläggs och formas männi-

87 Durkheim, Emile *The Division of Labor in Society* (1893) The Free Press, New York 1969.

88 a.a. s. 28.

89 Om denna, se t. ex. Hobsbawn, E. J. *The Age of Revolution* (1962) Cardinal, London 1973, s. 312—330.

90 Se Williams, Raymond *Keywords* Fontana/Croom Helm, 1976, uppslagsorden Mechanical respektive Organic.

91 Cooley, C. H. *Social Organization. A Study of the Larger Mind* (1909), Charles Scribner's Sons, New York 1929, s. 23.

skans sociala natur och ideal. Sådana primärgrupper är enligt Cooley familjen, lekgruppen och grannskapet:

"De viktigaste sfärerna för dessa intima band och detta intima samarbete — fastän på intet sätt de enda — är familjen, barnens lekgrupp och grannskapet eller de äldres gemenskapsgrupp. Dessa är särskilt universella, de hör hemma i alla tider och på alla utvecklingsstadier; och följdenligt är de en huvudkälla till det som är universellt i den mänskliga naturen och i de mänskliga idealen".[92]

Primärgrupperna är således universella: de existerar under alla tider och på alla utvecklingsstadier. Därmed utgör de grunden för det universella i den mänskliga naturen och i de mänskliga idealen. Dessa grupper är primära till skillnad från vissa andra grupper — som av senare författare i konsekvens med Cooley benämnts sekundärgrupper[93] — då de ger individen hennes första erfarenhet och känsla av social helhet, men också därför att de inte förändrar sig i samma utsträckning som mer utspekulerade relationer, ty primärgrupperna formar, menar Cooley, den förhållandevis permanenta källa ur vilken de mer utspekulerade relationerna springer fram.[94]

Förutom dessa tre universella primärgrupper — familjen, lekgruppen och grannskapet — finns det andra grupper i vilka en primärgruppsintimitet *kan* växa fram:

"I vårt eget samhälle, där man i stort sett inte är bunden till en speciell plats, formar människor lätt föreningar, broderliga sällskap och liknande sammanslutningar, vilka kan ge upphov till verklig intimitet. Många sådana relationer formas i skolan och gymnasiet samt bland män och kvinnor som förts samman för första gången genom sina yrken — som arbetskamrater eller något liknande. Där det bara finns det minsta gemensamma intresse och aktivitet, där växer sympatin som ogräset vid vägkanten."[95]

Vi tolkar här Cooley på följande sätt. Förutom de tre universella primärgrupperna kan andra grupper utveckla en intimitet av samma slag som primärgruppernas. Dessa grupper bygger sin intimitet på mer historiskt bestämda intressen och aktiviteter. — Men dessa gruppers inflytande är ändå inte lika betydelsefullt som familjens och grannskapets eftersom dessa är viktiga redan under barndomen, hävdar Cooley vidare.[96]

Såväl familjen som grannskapet hotas i storstäderna menar Cooley, och idealet för grannskapet hämtar han i förgången tid. Hur Cooley ser på grannskapet visas bäst med ett längre citat:

92 a.a. s. 24.
93 Se t. ex. Österberg, Dag *Sociologins nyckelbegrepp och dess ursprung,* Bokförlaget Korpen, Göteborg 1978, uppslagsordet Primärgrupp ... — "The groups which provide experience lacking in intimacy are called secondary groups" enl. Ogburn, W. F. & Nimkoff, M. F. *A Handbook of Sociology* (2:nd ed. 1950) Routledge & Kegan Paul, London 1950, s. 178.
94 Cooley a.a. s. 27.
95 a.a. s. 26.
96 a.a. s. 26.

"Om grannskapsgruppen kan allmänt sägas att den har spelat en huvudroll i människornas primära liv eller själsliv från den tiden då de formade permanenta bosättningar till åtminstone framväxten av moderna industristäder. Bland våra teutoniska förfäder var uppenbarligen bygemenskapen huvudområdet för sympati och ömsesidig hjälp för gemene man från tidig medeltid, och för många syften är den i bruk på landsbygden än idag. I en del länder finner vi den fortfarande med all dess gamla vitalitet, framförallt i Ryssland, där miren, eller den självstyrande gruppen är livets huvudsakliga skådeplats vid sidan om familjen — för kanske femtio miljoner bönder.

I vårt eget liv har grannskapets intimitet brutits upp genom tillväxten av ett intrikat nät av vidare kontakter som lämnar oss som främlingar inför människor i vår egen trappuppgång. Och till och med på landsbygden är samma princip i arbete, om än mindre uppenbart. Den minskar den ekonomiska och andliga gemenskapen med våra grannar. I vilken utsträckning denna förändring är hälsosam och i vilken utsträckning en sjukdom är kanske ännu oklart . . .

Naturligtvis är de [primärgrupperna] inte beroende av det större samhället, utan reflekterar dess anda i viss mån . . . Bland de tyska och ännu mer de ryska bönderna finner vi anor — fritt samarbete och fri diskussion — i stort sett helt opåverkade av statens karaktär; och det är en välkänd och väl underbyggd åsikt att bygemenskapen — självstyrande i lokala angelägenheter och benägen till diskussion — är en mycket spridd institution i bofasta samhällen och fortsättningen av en autonomi av liknande slag som tidigare existerade i klanen. 'Det är människan som skapar kungadömen och upprättar republiker, men bygemenskapen tycks komma direkt ur Guds hand.'

I våra egna städer har de överbefolkade hyreshusen och den allmänna ekonomiska och sociala förvirringen allvarligt skadat familjen och grannskapet, men det är anmärkningsvärt, med tanke på dessa förhållanden, vilken vitalitet de ändå visar, att det finns ingenting som tidens samvete är mer uppmärksammat på än att återupprätta deras hälsa.

Dessa grupper är således livets källa — inte bara för individen utan också för sociala institutioner. Endast delvis är de formade av speciella traditioner. Huvudsakligen uttrycker de en universell natur."[97]

Även om citatet talar för sig självt, vill vi ändå lyfta fram några tankegångar hos Cooley om grannskapet, vilka vi tycker är viktiga. För det första ser Cooley primärgruppen som fundamentet i samhället; som sådant är den av universell natur. Genom denna universalitet är primärgruppen i princip autonom, den existerar relativt oberoende av stat, religion och tradition, även om dessa delvis formar primärgruppen. Primärgruppen har således samma fundamentala betydelse för Cooley som arbetet har för Marx. — Som primärgrupp fungerar grannskapet idealt från tidig medeltid till landsbygd av idag (1909) menar Cooley. I storstadens ekonomiska och sociala förvirring hotas det emellertid, liksom familjen. Men tidens samvete är inriktat på att återställa grannskapets och familjens hälsa mer än på någonting annat, enligt Cooley. — Utmärkande för grannskapet — när det fungerar idealt — är vidare att det är självstyrande i fråga om lokala angelägenheter, att det

97 a.a. s. 25—27. Citatet i citatet från de Tocqueville.

är brukligt med fri diskussion och fritt samarbete och att detta försiggår relativt opåverkat av staten.

Vi kan nu konstatera att grannskapet finns traditionellt inom sociologin allt sedan dess klassiker. Vi skulle kunna tala om *grannskapets sociologi.* I denna fastställs det betydelsefulla i att känslan av intimitet eller kärlek finns mellan människor och är lokalt förankrat. Därmed kan vi också konstatera ett normativt moment i grannskapets sociologi.

Det är *framförallt Tönnies och Cooley,* av de författare vi här nämnt, *som bidragit* till denna sociologi. För Tönnies är grannskapet en form i vilken relationer av gemeinschaftkaraktär kan finnas. För Cooley är det en form av primärgrupp. Gemeinschaft och primärgrupp är i stort sett identiska begrepp. Med grannskap menas att relationer av detta slag finns inom ett begränsat geografiskt område, där bosättningen är central. Grannskapet är en organisk helhet, naturligt framvuxen, i vilken människorna lever tillsammans. Det är där de bor och samarbetar. Där formas ett vi, gemensamma föreställningar och ett andligt liv. Värme, mjukhet, vördnad, välvilja och respekt råder. Sympati, ömsesidig identifikation och en känsla av helhet lever i de intima face-to-face banden mellan människorna i grannskapet. Ett intimt och naturligt samarbete leder till att människorna lär känna varandra och får kunskap om varandra. De agerar med utgångspunkt i denna enhet, de är autonoma och självstyrande. Fri diskussion, oberoende av staten och andra myndigheter, är naturligt i grannskapet, liksom fritt samarbete. Grannskapet är grundläggande för formandet av människans sociala natur och ideal. Det är av universell betydelse även om det idag hotas av det moderna samhället.

I mer modern och svensk sociologi, vilken Tengvald här fått representera, används inte termen grannskap utan ett fungerande socialt nätverk inom ett geografiskt begränsat område, en fungerande informell struktur eller något liknande. Det innehåller gillande, kunskaper och erfarenheter, materiella resurser, tjänster, social kontroll, socialt ansvar och mobiliseringsrätt, och det finns där grannarna samtidigt är släktingar, arbetskamrater och vänner. Som vi ser, är ett fungerande socialt nätverk av samma väsentliga innehåll som grannskapet, även om det är mer modernt i sina formuleringar.

I det vi kallar grannskapets sociologi är grannskapet det normala och det naturliga. Om grannskapet inte finns, blir det det önskvärda eller saknade. När grannskapet saknas råder en anomali eller ett onaturligt tillstånd. *Det teoretiska problemet är därmed: varför finns inte grannskapet?* — På det sättet kan den här teorin fungera kritiskt.

Vad är det då som hotar grannskapet enligt grannskapets sociologi? Jo, det är negativa samhällsförhållanden i termer av upplösning, splittring, främlingskap och isolering.

Den teoretiska dualism som vi påvisat i det vi kallar för grannskapets sociologi finns inte bara här, utan också i *den sociologiska teoritraditionen som sådan,* åtminstone enligt Nisbet i "The Sociological Tradition" (1966). Vi vill inte här gå in på frågan om Nisbets beskrivning av den sociologiska traditionen är den enda möjliga eller ens den bästa. Det är tveksamt huruvida det går att, som Nisbet gör, tala om *den* sociologiska traditionen, men om vi istället kan tänka oss flera traditioner eller flera beskrivningar av traditionen, så blir ändå Nisbets framställning väsentlig.

Nisbet hävdar att den sociologiska traditionen — alltifrån klassikerna till idag — bärs upp av fem teman. Dessa fem teman utgör tillsammans enheten i traditionen, dvs. det som förenar trots alla skillnader. Det som är gemensamt är att den förstått samhället med begreppen "community", auktoritet, status, det sakrala och alienation. Enligt Nisbet är *"community"* det mest grundläggande och samtidigt det mest omfattande begreppet. Auktoritet, status och det sakrala går att se som aspekter av "community". *Alienation* däremot är motpolen till "community". Och här finns den teoretiska dualismen. "Community" står för det goda och eftersträvansvärda, medan alienation är motsatsen.

"Med community menar jag något som går långt utöver själva grannskapet [local community]. Ordet, som vi finner det i arton- och nittonhundratalets tänkande, innesluter alla former av förhållanden som utmärks av en hög grad av personlig intimitet, emotionellt djup, moralisk förpliktelse, social sammanhållning och beständighet i tiden. Community grundas i en uppfattning av människan i hennes helhet snarare än i en eller annan roll, tagen för sig, som hon kan inta i en social ordning."[98]

Som framgår utgör grannskapet en form av community bland flera. Ett förhållande som är värt att observera i detta sammanhang är, som Nisbet också påpekar, att "community" inte är bara att hänföra till sociologin utan också till filosofin, historien och teologin i sin romantiska tappning. Alienation, som står mot "community", har både en individuell och en samhällelig dimension, vilka är nära förbundna med varandra menar Nisbet vidare.

"I den första dimensionen ser vi den moderna människan som uppryckt med rötterna, ensam, utan säkerställd status, avskuren community ... Främlingsskapet härskar: främlingsskap från andra, från arbetet, från plats och till och med från sig själv ... Lidande av ... den befrielse historien har gett henne är individen oförmögen att upprätthålla det motstånd som är nödvändigt för att leva med världen och sig själv ... Förlusten av community isolerar människan, och det överväldigande trycket från stora institutioner och organisationer ... endast intensifierar alienationsprocessen genom att fragmentera henne till mekaniska roller som hon tvingas spela ...

I den andra dimensionen ... är tyngdpunkten annorlunda. Den ligger här på

98 Nisbet, Robert A. *The Sociological Tradition* (1966), Heinemann, London 1973, s. 47.

samhället, människorna, allmänviljan. I det här perspektivet är det moderna samhället otillgängligt på grund av dess avlägsenhet, fruktansvärt på grund av organisationernas gigantiska strukturer, meningslöst på grund av dess opersonliga komplexitet... Hela den demokratiskt-industriella ordningen... ses i det här perspektivet som något som hotar kulturens väsentliga källor..."[99]

Med Nisbet går det sålunda att se den sociologiska traditionen som konstituerad genom motpolerna "community" och alienation. Det har sin grund i att sociologin är en reaktion på individualismen, som blev ett resultat av den politiska och industriella revolutionen. Den är ett svar på den hotande oordning som uppstår då den gamla ordningen rivs upp i och med det borgerliga samhället. Detta samhälle som för med sig fabrikssystemet, industristaden och arbetarklassen.[100]

Grannskapet som utopi

I sociologin finns sålunda en dualism i sättet att se på samhället. och det är den som återupprepas i det vi kallat grannskapets sociologi. Grannskapet ses som levande i "det gamla samhället" men som hotat av eller saknat i "det nya samhället". I klassisk sociologi motsvaras dessa två samhällstillstånd av det västeuropeiska samhället före och efter industrikapitalismens genombrott. Och dualismen reflekterar denna omvandling. I svensk sociologi på 70-talet har denna dualism fått reflektera den efterkrigstida expansions- och omvandlingsfasen i det svenska samhällets historia. Den aktualiseras då denna fas går mot sitt slut och mer krisartade förhålladen inträder. Med förortsdebatten identifierades förorten med "det nya samhället" och sociologerna kom också de att förlägga upplösningen, splittringen, främlingsskapet och isoleringen till förorten, ty även om sociologerna inte var de som initierade debatten, så kom de ändå att falla väl in i den.[101]

I förortsdebatten och dess spår utvecklades som vi sett två motsatta associationsstrukturer. Den ena innebär att förorten sammankopplas med passivitet och isolering och är något ont. Den andra innebär i sin tur förortens motsats, nämligen grannskapet, vilket kopplas till platsen för ens liv, platsen

99 a.a. s. 265—266. Jfr. Nisbet R. A., *The Quest for Community* (1953), Oxford University Press, New York 1970.

100 Nisbet, *The Sociological Tradition* a.a. s. 21—44. Jfr. Göran Therborn, *Science, Class and Society* NLB, London 1976, som menar att sociologins objekt är den ideologiska gemenskapen. Han påpekar dessutom att sociologin kom att se sig som en naturvetenskap i en onaturlig värld. Onaturlig eftersom den var ohälsosam och saknade självläkande krafter och därmed i behov av en ny moral. Sociologin formulerades vidare ur en kritisk erfarenhet av kapitlismen. Se kap. 5 samt s. 421.

101 Med detta vill vi inte ha sagt att de sociologer som gav sitt bidrag till förorsdebatten argumenterade helt och hållet inom "grannskapssociologins" ram. Snarare beskrevs förortens problem mot bakgrund av grannskapet, men förklaringen till förhållandena där söktes ofta i en marxistiskt influerad syn på samhällsutvecklingen.

där man känner rotfasthet, värme och omsorg och som representerar det goda. De båda associationsstrukturerna motsvarar tillsammans den dualism vi konstaterat inom det vi kallat grannskapets sociologi. Vi skulle också kunna säga att grannskapets associationsstruktur återfinns i grannskapets sociologi.

Önskan om ett grannskap går att betrakta som en utopi, vill vi hävda. Med utopi menar vi med Yngve Finslo:

"Utopia — landet ingenstans — har alltsedan utgivandet av De optimo rei publicae statu sive de nova insula Utopia ('Om statens bästa tillstånd eller om den nya ön Utopia') [av Thomas Morus] år 1516 inkarnerat begreppet för den samhällsgemenskap som i civilisationens historia endast realiserats i människornas drömmar, förhoppningar och målsättningar."[102]

Grannskapet är en sådan samhällsgemenskap vars ideal man söker i förgången tid och som önskas i stället för de rådande förhållandena i samhället. Och som sådan är grannskapet en idealisering av tidigare förhållanden. Därmed kan den också kategoriseras som en regressiv utopi.

Som regressiv utopi måste inte grannskapet med nödvändighet vara att hänföra till politiskt konservativa ståndpunkter. Tvärtom kan det vara förenligt med politiskt motsatta ståndpunkter. Däremot kan det inte vara förenligt med ståndpunkter som tycks verka för status quo, eller annorlunda uttryckt, med de krafter som verkar för att etablerade lösningar ska bibehållas.

Men även om grannskapet är en utopi och som sådan en idealisering av tidigare förhållanden, så är det fördenskull inte utan värde, eller overksamt i praktiken. Tvärtom blir det som utopi en motivation till handling och strävanden i vad man tror rätt riktning. Därmed får den sin samhälleliga betydelse. Vilken betydelse en utopi däremot får, det kan inte avgöras a priori, med utgångspunkt i utopins innehåll, utan endast empiriskt i sitt historiska sammanhang. Av det följer, att det idag är svårt att fastslå vilken samhällelig betydelse 70-talets grannskapsideal fått och får.

Som vi tidigare angett finns i grannskapets respektive förortens associationsstruktur det goda kontra det onda representerat. Men som associationsstrukturer refererar de också till känslor av värme-kyla samt enhet-splittring. Känslor som på personlighetsplanet motsvaras av lugn och stabilitet kontra

102 Yngve Finslo, Arvet från Ernst Bloch i *Ord och Bild* 2—3/79 s. 31. Hela detta nummer handlar om utopier och om nödvändigheten att också vänstern uppmärksammar och erkänner människors behov av utopier. Detta människornas behov av utopier betecknar Jung som en mänsklig arketyp. Se Jung, Carl Gustav *Människan och hennes symboler* (i samarbete med M.-L. von Franz m. fl.) Forum, Stockholm 1978, s. 85—87. I ett icke-västerländskt tänkande, ett österländskt, eller buddistiskt inspirerat tänkande ses emellertid utopier och förväntningar snarare som något som gör oss olyckliga och bidrar till våldet och något som kan trancenderas. Se J. Krishnamurti *Att vara fri,* Aldus, Stockholm 1974, som exempel.

oro och instabilitet. Vi vill hävda att sådana motsatta associationsstrukturer och de känslomässiga referenser de har bidrar till att en utopi som grannskapets kan motivera till handling, och då kanske speciellt i tider som upplevs krisartade.

II. GRANNSKAPET MOT MASSAMHÄLLET — 40-TALETS DISKUSSION

Inte bara under 1970-talet framträder grannskapet som något önskvärt i den svenska samhällsdebatten, utan också i 1940-talets diskussioner blir grannskapet något eftersträvansvärt. Men tiden är då en helt annan.

Förortsdebatten började 1968, och den var ett led i den då uppblommande samhällskritiken och politiska radikaliseringen. Grannskapet blev frukten av den kritik som utmålade förorterna som sterila och obeboeliga. Men under 40-talet var naturligt nog inte förorten något som diskuterades, eftersom det då inte fanns någon större förortsbebyggelse här i landet. Problemet var ju då också ett helt annat, vilket givetvis sammanhänger med att den historiska situationen var så mycket annorlunda den 1968.

40-talets första hälft präglades helt av andra världskriget. Även om Sverige inte deltog i kriget, så var det ändå en påtaglig realitet för alla svenskar. Vardagen flöt i beredskapens och ransoneringens tecken. Och politiken utmärktes av strävanden mot samförstånd, samarbete och nationell uppslutning. Det kom bl. a. till uttryck i den samlingsregering som bildades omedelbart efter krigsutbrottet 1939, i vilken representanter från Högerpartiet, Folkpartiet, Bondeförbundet och Socialdemokraterna ingick. Det skapades ett starkt tryck på folk att sluta upp i den nationella enighetens tecken och påta sig de uppoffringar som krävdes för att Sverige skulle stå rustat och neutralt genom kriget till dess slut.

Hotet kom utifrån. Demokratin hotades av diktaturen. Diktaturen representerades på världsscenen av Mussolini, Hitler och Stalin, av fascismens Italien, nazismens Tyskland och kommunismens Sovjetstat. Men att ett hot även skulle kunna komma inifrån fanns det historiska erfarenheter av. Händelser i samband med första världskrigets slut tydde på det. Då intensifierades ju de sociala motsättningarna, vilket ledde till revolution i Ryssland, revolutionsförsök i Tyskland, Ungern och Italien samt det demokratiska genombrottet i flera västeuropeiska länder. Även i Sverige fick demokratin sitt genombrott, men detta skedde inte smärtfritt, utan föregicks av bl. a. hungerupplopp och militärdemonstrationer, vilket myndigheterna såg mycket allvarligt på och sökte kontrollera.

Allt detta bidrog till att många i Sverige under andra världskriget kunde känna, att det demokratiska styrelseskicket och friheten verkligen hotades. För dem blev det viktigt att söka stärka demokratins krafter. En grupp som sammanträffade under krigsåren och diskuterade *demokratins problem* kom att 1944 publicera skriften "Inför framtidens demokrati". Deltagare i denna grupp, av vilka flertalet var i tonåren under 1:a världskriget, sammanträffade första gången vintern 1939—1940 och fortsatte sedan sina diskussioner

till våren 1943. Den bestod av en samling intellektuella, vilka senare kom att få en stor betydelse för utformandet av efterkrigstidens reformpolitik, då de bl. a. fick framträdande positioner i flera viktiga utredningar och samhällsorgan. Dessa var Harald Elldin, Jöran Curman, Alf Johansson, Gunnar Nordgren, Gregor Paulsson, Torgny T:son Segerstedt, Eskil Sundahl, Helge Zimdahl, Brita Åkerman och Uno Åhrén. I "Inför framtidens demokrati", där resultatet av gruppens diskussioner nertecknades, ställdes demokratins problem på följande sätt:

"demokratins problem är i första hand att skapa demokratiska människor. Utan dem har det demokratiska samhället inga bärare. Äro de nuvarande demokratiernas medlemmar demokratiska människor? Om inte hur göra dem till det?"[1]

Segerstedt — som 1947 kallades till Sveriges första professur i sociologi i Uppsala — var den som formulerade demokratins problem i mer generella och sociologiteoretiska termer. De övriga bidragen i "Inför framtidens demokrati" skrevs av andra gruppmedlemmar och är en tillämpning av Segerstedts resonemang inom specifika ämnesområden som familj, arbetsliv, skola och stadsplanering. Titeln på Segerstedts uppsats är "Formal och real demokrati" och anger kärnan i problemet. Demokratins problem ligger i diskrepansen mellan den formala och reala demokratin. Den formala demokratin i landet är fullt genomförd, menar Segerstedt, i och med det demokratiska genombrottet med allmän rösträtt. Den reala demokratin, "d. v. s. en demokrati uppbyggd av människor av det slaget, att de kunna och vilja styra samhället"[2], är däremot inte förverkligad.

Att den reala demokratin inte är förverkligad beror på att en massa människor är politiskt hemlösa. De har inte vuxit upp med "den gamla svenska bondedemokratin, den, som vi alltså kunde karaktärisera med orden by- och sockenstämma, häradsnämnd och riksdagsmannaval".[3] Men detta är bara ett symptom på det mer grundläggande samhällsproblemet att de primära grupperna håller på att lösas upp, eller med Segerstedts egna ord:

"Men denna politiska hemlöshet är nu bara en sida av saken. Den är det politiska uttrycket för något, som vi kunna kalla för *grupphemlöshet,* en grupphemlöshet som i detta fall har sin orsak i en fortgående upplösning av *primära grupper."*[4]

Människan blir grupphemlös genom att primära grupper som kännetecknas

1 Förord till *Inför framtidens demokrati,* Kooperativa Förbundets Bokförlag, Stockholm 1944 s. 8. — Ett helt annat sätt att angripa det problem som ställs i *Inför framtidens demokrati* ges av Georg Lukács Aristokratische und demokratische Weltanschauung från 1946 i hans *Schriften zur Ideologie und Politik,* Luchterhand, Neuwied und Berlin 1967, s. 404—433.
2 Formal och real demokrati i *Inför* . . . a.a. s. 9.
3 a.a. s. 11.
4 a.a. s. 11—12.

av vi-känsla, omedelbarhet och förmåga att skapa individens värde- och verklighetsbild ersätts med sekundära grupper, ty i sekundära grupper blir det "aldrig fråga om någon direkt personlig relation eller kontakt. I en sekundär grupp råder arbetsfördelning, man arbetar för varandra, men inte tillsammans, som man gör i en primär grupp. Man erfar därför heller inte samma känslogemenskap."[5] Människan är alltså inte grupplös — hon tillhör ju olika sekundära grupper — utan grupp*hem*lös. Hon ingår inte i någon grupp där hon kan känna ansvar och som kan känna ansvar för henne.

Bakgrunden till den uppkomna grupphemlösheten är enligt Segerstedt industrialiseringen. Det är genom den som människorna tvingats lämna landsbygden och "de primära grupper, i vilka de varit inbäddade under den tid Sverige var ett bondeland".[6] Och det var till städerna som människorna flyttade, men där hamnade de i en helt annan verklighet med arbete utanför hemmet, trångboddhet, förvärvsarbetande hustrur och fritid utom hemmet: "Detta leder nu till det förhållandet, att människan i staden bara är skärningspunkten för en massa grupper, under det att grupperna på landet ofta bildar cirklar, som täcka varandra."[7]

Det var således i staden människan blev grupphemlös. Men en motverkande kraft, enligt Segerstedt, kom dock de stora folkrörelserna att bli. Han beskriver deras betydelse på följande sätt:

"Så vitt man kan förstå, ha de ofta framsprungit ur ett behov av att skapa och finna ersättare för de primärgrupper, som man lämnat bakom sig, när man drog till industrierna ... I en fackförening, i en nykterhetsloge, i frikyrkoförsamlingen och i studiecirkeln har man känt, att man tillhört en gemenskap, man har haft några, om vilka man kunde säga 'vi', med vilka man stod i ett direkt, omedelbart, ansikte-mot-ansikte-förhållande. Den där känslan av att vara emigrant, att vara hemlös och rotlös, försvann genom medlemskapet i folkrörelsen, till en del åtminstone."[8]

Folkrörelserna lyckades dock bara motverka den pågående processen mot grupphemlöshet till en del, menar han vidare. Det var framförallt "under de första åren, under kampåren" som folkrörelserna kunde spela denna primärgruppsroll. Senare kom de att alltmer anta sekundärgruppens karaktäristika:

"Det blev en oerhörd ansvällning av medlemsantalet med den påföljden, att det organisatoriska växte och med nödvändighet växte. Folkrörelsen som grupp blev allt mer och mer en sekundär grupp med funktionärer och ämbetsmän, riksorganisationer och den därmed sammanhängande papperskvarnen. Det hela blev i många stycken för stort och invecklat för den enskilde, han kunde inte göra sig gällande, med den följden att han åter sjönk ned i passivitet."[9]

5 a.a. s. 12.
6 a.a. s. 13.
7 a.a. s. 14.
8 a.a. s. 16.
9 a.a. s. 17.

Denna utveckling, där primärgrupperna alltmer ersätts av sekundärgrupper, är olycksbådande. Den hotar demokratin. Grupphemlösheten skapar lätt en "antidemokratisk människotyp", massmänniskan:

"Hon växer fram ur grupphemlösheten på det sättet, att hon inte identifierar sig med någon bestämd grupp, hon känner inte något ansvar för någon grupp och hon blir därför inte aktiv, hon känner sig otrygg och osäker och ur den känslan springer behovet av en ledare fram, hon längtar efter någon, som kan ge henne trygghet, som kan förlösa henne ur hennes nöd och vånda. Människan vill ha trygghet, kan hon inte få den i en grupp, söker hon den i den stora, anonyma massan. Europas historia under mellankrigsperioden ger belägg nog för riktigheten i denna tes."[10]

Massmänniskan hör hemma i *diktaturen*. Den *demokratiska människan* däremot växer fram ur en gemenskap där *det aktiva samarbetet* utgör grunden. Kollektivismen är en förutsättning för demokratin, men vi måste, anser Segerstedt, i det här sammanhanget skilja mellan masskollektivism och samarbetskollektivism. Denna distinktion bygger på den mellan *massa* och *grupp*. Massan kännetecknas av att den är "ytterst emotionell, impulsiv, våldsam, ombytlig, inkonsekvent, obeslutsam och extrem". Den har inte gruppens fasthet och inte någon utsträckning i tid och rum. Den är tillfällig och ögonblicklig. Gruppen däremot präglas av stabilitet, en viss form av organisation på så sätt att fasta normer finns. I ett samhälle där primärgrupperna tenderar vittra bort, och människan därmed ställs i ett direkt förhållande till sekundärgrupperna, oskyddade av primärgrupperna, ökar möjligheterna till en massuggestion, och det kan drabba varje människa. Men i ett samhälle där primärgrupperna lever försvåras massmänniskans utveckling, och i det samhället stärks demokratins krafter och motarbetas diktaturens destruktivitet.[11]

Att det var de världspolitiska händelserna Segerstedt såg och tolkade och som gav stoffet till hans teoretiska framställning, det framgår ur resonemanget. Än klarare framträder denna omständighet i hans tidigare skrift "Demokratiens problem i socialpsykologisk belysning" från 1939. I den finns det ovan refererade resonemanget mer ingående penetrerat än i "Inför framtidens demokrati" där slutsatserna av den mer djupgående diskussionen i det tidigare verket föreligger. I "Demokratiens problem" hävdar Segerstedt skillnaden i uppfattning av förhållandet individ-samhälle mellan den liberala ideologin, fascismens, nazismens och kommunismens läror samt det socialpsykologiskt grundade demokratibegreppet. Enligt Segerstedt bygger liberalismen på fiktionen om den helt ensamma och isolerade individen. Nazismen, fascismen och marxismen däremot på fiktionen om en överindividuell nödvändighet, eller en grupp, en ras eller en gemenskapssjäl. Det sociolpsy-

10 a.a. s. 15.
11 a.a. s. 26—34.

kologiska betraktelsesättet å sin sida blir för Segerstedt syntesen: "Individerna bildas i gemenskapen, men det är även individerna, som utgöra gemenskapen och bära upp dess vanesystem."[12]

Det Segerstedt gör, är att sätta massamhället mot gruppsamhället. Massamhället får stå för den hotande faran, eller det onda i tiden. Gruppsamhället står däremot för det goda eller det önskvärda. Men gruppsamhället står inte bara i motsättning till massamhället, utan också i motsättning till det borgerligt-individualistiska samhälle som förespråkas i den liberala ideologin. Bilden av massamhället innehåller en uppsättning isolerade och passiva individer utan någon samhällelig förankring, d. v. s. utan någon primärgruppstillhörighet. Dessa individer, törstande efter trygghet, bildar en massa, en myriad av atomer i rörelse, utanför hemmets väggar, en massa som lätt formeras under en domptörs eller diktators ledning, och genom dennes dirigerande kommer en känsla av gemenskap till stånd. Denna bild av det onda tillståndet skiljer sig från den vi påvisat i den svenska förortsdebatten som började 1968. Där är också faran den isolerade och passiva individen, men hon är isolerad på ett annat sätt. På 40-talet ses individen som *isolerad i massan.* På 70-talet ses hon som *isolerad från massan* — isolerad i sitt hem. Bilden av den isolerade och passiva människan på 70-talet är att hon ensam, utan kontakt med andra människor, sitter hemma och tittar på TV, skild från andra människor genom hemmets fyra väggar, och har hon någon kontakt är det med familjen, som också finns inom samma väggar. I Segerstedts termer skulle vi kunna säga, att på 70-talet står gruppsamhället inte mot massamhället, utan mot det borgerligt-individualistiska samhället. Och massan betraktas under 70-talet inte som något entydigt negativt fenomen — tvärtom ses den som positiv i vissa socialistiska kretsar.[13]

I sin uppsats i "Inför framtidens demokrati" utpekar inte Segerstedt explicit grannskapet som en nödvändig primärgrupp för att åstadkomma den reella demokratin. Däremot använder han begreppet primärgrupp eller primärgrupper och bygger på Cooleys teori om primärgruppen.[14] Vidare ser

12 Segerstedt, Torgny T. *Demokratiens problem i socialpsykologisk belysning* Natur och Kultur 140, Bokförlaget Natur och Kultur, Stockholm 1939, s 69—74.

13 Det finns således både en negativ och en positiv uppfattning om massan. Den negativa uppfattningen finns i en mer konservativ tanketradition, och den positiva i en socialistisk; i den förra är massan ett objekt, i den senare ett subjekt. Se vidare uppslagsordet Masses i Williams *Keywords,* a.a. . . — I en viss variant av amerikansk 50-talssociologi kom massan att potentiellt finnas i första hand i arbetarklassen, vilken då kom att bli det främsta hotet mot demokratin. Se Kornhauser, William *The Politics of Mass Society,* The Free Press of Glencoe, Ill., speciellt kap. 12. Jfr. Kerr, Clark & Siegel, Abraham The Interindustry Propensity to Strike — an International Comparision i *Industrial Conflict* (ed. by Kornhauser, Arthur m. fl.) McGraw-Hill Book Company, Inc. New York 1954, s. 189—212. Vidare Lipset, Seymor M. *Den politiska människan* (1959) Aldus/Bonniers, Stockholm 1969.

14 Segerstedt Demokratiens problem, a.a. s. 38—39.

Segerstedt utvecklingen som att primärgrupper ersätts av sekundärgrupper och att detta är en följd av industrialismen. Därmed ansluter sig Segerstedt till den allmänna sociologiska samhällsteori som också ingår i det vi ovan kallat för grannskapets sociologi. Även om Segerstedt inte uttryckligen tog fasta på och hävdade just grannskapets betydelse som primärgrupp, så kom det ändå att göras, men då av arkitekter. Arkitekterna gjorde det genom att *förespråka en ny typ av stadsplanering*. Den har kommit att kallas för *grannskapsplanering*. Med hjälp av grannskapsplaneringen ville arkitekterna ge sitt bidrag till ordnandet av samhället i sådana former att den demokratiska människan skapas. Men inte bara arkitekterna sökte främja den demokratiska människan, utan det var något viktigt överhuvudtaget i diskussionerna under 40-talet och då inte minst i frågor som rörde fostran av barn och ungdom. Det kommer bl. a. fram i 40-talets skolpolitik, där fostran av den demokratiska människan är en viktig målsättning.[15]

Grannskapsplaneringen innebär att man med hjälp av den fysiska planeringen söker främja möjligheterna för primärgrupperna — som familj och grannskap — att existera. I det här sammanhanget blev sociologin viktig för arkitekterna, den försåg dem med en teoretisk grundval för planeringen. Det var således arkitekterna som kom att ställa grannskapet mot massamhället.

Att de sociologiska tankegångar som Segerstedt formulerade kom att anammas inom arkitektkåren är inte så konstigt med tanke på att det i gruppen som publicerade "Inför framtidens demokrati" ingick tre framstående arkitekter, nämligen Jöran Curman, Helge Zimdahl och Uno Åhrén. Dessutom var arkitektkåren relativt liten vid den här tiden, varför det torde varit lätt att sprida idéer inom den. Vidare fanns den koppling mellan sociologi och stadsplanering som i Sverige blev aktuell på 40-talet också internationellt, framförallt i väst, i den anglosaxiska världen, dit de svenska blickarna nu under kriget började riktas. Det var framförallt från England som inspiration hämtades till den svenska planeringspolitiska diskussionen och därmed också till grannskapsplaneringen.[16] Detta skedde bl. a. genom Londonplanen från 1943, och hur det gick till beskriver Göran Sidenbladh — en av de ledande arkitekterna i arbetet med Stockholms generalplan på 40-talet — personligen och på ett målande sätt:

"Och jag brukar ofta berätta för engelsmän och amerikanare att vi hade båttrafik mellan Lysekil och en stad på engelska ostkusten för att engelsmännen var i trängande behov av svenska kullager. I utbyte mot kullager fick vi bl a. exemplar av Londonplanen som lästes till exemplaren gick sönder. Med utgångspunkt

15 Se Nilsson, Bengt-Arne Enhetsskola och skoldifferentiering: om den skolideologiska synen på 'begåvning' och utbildning i *Sociologisk forskning* 2—3/1977, s 15—21.

16 Clason, Anders *Plantänkande och planering — en studie i 1940-talets samhällsplaneringsidéer och initiativ*. Del I, lic.avh. i statskunskap, Stockholms universitet 1966, s. 13—21.

i Londons traditionella bystruktur hade planförfattaren kommit till att man borde planera med Neighbourhood units."[17]

Därtill utgavs 1945 en bok med titeln "Nutida engelsk samhällsplanering" av Otto Danneskiold Samsøe på uppdrag av Stockholms Stads stadsplanenämnd, som önskade en sammanfattning av de resultat som framkommit i engelska planer och utredningar med anledning av den då pågående generalplaneutredningen i Stockholm.[18] Och 1946 ägnas ett nummer av arkitekternas facktidning "Byggmästaren" speciellt åt den engelska planeringen.[19] Från USA importeras dessa planeringsidéer redan 1942 genom publiceringen av Lewis Mumford's bok "Stadskultur", som ursprungligen utgavs 1938.[20] Speciellt sociologen Mumford's bok torde haft stor betydelse för den svenska diskussionen. Men Mumford ger i sin bok inte något utarbetat planförslag på hur grannskapsenheten bör utformas. Hans betydelse för grannskapsplaneringen torde, som vi tolkar det, framförallt vara ideologisk. Boken ger förhoppningar om en teknik i humanitetens och väifärdens tjänst.

I arkitekternas facktidskrift "Byggmästaren" upprepas under 40-talet mer eller mindre Segerstedts tankegångar. Det görs i samband med en diskussion om tillståndet i våra städer och hur de bör planeras i framtiden för att det goda livet och samhället ska kunna förverkligas. I en artikel 1942 med titeln "Idédebatten" av signaturen H. Z. (Helge Zimdahl) kritiseras funktionalismens ensidiga uppradande av lamellhuskropparna. 30-talets arkitekturdoktrin utsätts här för kritik, och en ny och annan typ av stadsplanering — grannskapsplanering — förespråkas; även om funktionalismen förde med sig en hel del bra praktiska lösningar, så glömdes ändå människan:

"I början av 30-talet löstes stadsplanernas huskroppar skickligt med hänsyn till orientering i väderstreck, husavstånd o. s. v. Man visade, att det var plantekniskt och byggnadstekniskt fördelaktigt att bygga husen i friliggande längor i stället för mer eller mindre tillknycklade planformer, som förut varit på modet. Men trots stora sociala förbättringar laborerade man med människan som produktions- eller konsumtionsenhet, kort sagt som massmänniska. Husen lades alltjämt ut i oändliga rader. Det gällde att få in en viss mängd folk i en viss mängd lägenheter. Behovet av begränsade bostadsområden kring gruppcentra, som befordrar och underlättar ett samliv, studerades otillräckligt: behov av lekstugor, klubblokaler, studiecirkelrum, möteslokaler, bibliotek, biografer o. s. v. Skönhet, trevnad och anpassning till landskapet kom slutligen ofta i andra hand . . . under

17 Sidenbladh, Göran Stadsplaneringen, 40- och 50-talen i *Ytterstaden. Föredrag och diskussioner från ett seminarium kring idéer och förutsättningar för utbyggnaden av Stockholms äldre ytterstad.* Stockholms stadsbyggnadskontor 1974, s. 70.

18 Danneskiold Samsøe, Otto *Nutida engelsk samhällsplanering,* Forum, Stockholm 1945. Se Sven Markelius Förord, s. 7—9.

19 *Byggmästaren* 10/1946. Se speciellt Åhréns artikel Engelsk samhällsplanering.

20 Mumford, Lewis, *Stadskultur* (1938) Rabén & Sjögren, Stockholm 1972. Första svenska upplagan utgavs 1942 på KF:s bokförlag. Den svenska utgåvan är försedd med ett förord av Gregor Paulsson.

vårt arbete med att se om vårt hus måste ... vi ha målet och kampställningen för ögonen: En byggnadskonst som befordrar utvecklingen av goda, fria, ansvarskännande människor och motverkar människans förslavande till massmänniska."[21]

I Zimdahls artikel framskymtar vidare att 30-talets funktionalism bars upp av yngre, socialpolitiskt intresserade arkitekter, och att det är de som också står för den förändring som 40-talet förde med sig. Och i efterhand kan vi se, att många av de som bar upp funktionalismens idéer var de som kom att förespråka grannskapsplaneringen. Kritiken mot funktionalismen, som den framkommer i artikeln, är att bostädernas planlösningar och stadsplanerna formats efter en begränsad serie behovstyper och att det innebär att man bortsett från det unika hos människan, från människornas skilda bostadsvanor, värderingar och önskemål.

Här vill vi göra en utvikning, innan vi fortsätter med diskussionen i "Byggmästaren". Denna bestämning av vad som är problemet med funktionalismen görs inte bara av Zimdahl, utan också av Uno Åhrén. Som vi sett deltog Åhrén i diskussionerna kring "Inför framtidens demokrati". Uno Åhrén, en av de dominerande i 30- och 40-talens arkitekturdiskussioner, var stadsplanechef i Göteborg under större delen av 30-talet, 1943 blev han chef för Svenska Riksbyggen, vilket han var i två år, och 1947 blev han professor i stadsbyggnad vid KTH, en tjänst han upprätthöll till 1963. Han publicerade 1942 "Arkitektur och demokrati", och i den bestäms problemet med funktionalismen bl. a. med hjälp av några exempel. En punkt för kritiken är funktionalismens långt drivna standardisering, vilket lett till att t. ex. köket mer kommit att bli en "matlagningsverkstad" än "en ingrediens i den mänskliga miljön". Och med uppradandet av lamellhuskropparna glömde man bort att planera för trevnaden.[22] Åhrén framhäver i "Arkitektur och demokrati" arkitekternas ansvar och avslutar med orden:

"Det leder inte till något resultat att förhärliga den demokrati vi haft och att deklarera avsky för diktatur. Det är en passiv demokrati. Idag behöver vi mer än någonsin en kämpande demokrati. Planläggarna av våra städer och byggnader är inte de minst viktiga i detta arbete. Byggnadskonstens representanter står nu, liksom alla andra, mitt uppe i politiken. Världen göres om. Vi ska medverka. Men vi får aldrig släppa efter på de demokratiska grundprinciperna, de mänskliga rättigheterna."[23]

Samma år, 1942 skriver Sven Ivar Lind artikeln "Samhället och samlings-

21 Sign. H. Z. Idédebatten i Byggmästaren 1/1942 s. 4.

22 Åhrén, Uno *Arkitektur och demokrati* Kooperativa förbundets bokförlag, Stockholm 1942, s. 16—25. — I boken påtalar Åhrén också att funktionalismens misslyckande till en del beror på att arkitekterna ofta fått arbeta inom ekonomiskt snäva ramar. Han menar därför, att det är viktigt att arkitekterna tar ställning politiskt. (s. 27—31.)

23 a.a. s. 41—42.

lokalen" i "Byggmästaren". Han konstaterar att "vår demokrati är hemlös", vilket han kontrasterar mot den antika och den medeltida staden, där gemensamhetslivet "intar en central plats i samhället och uttryckes åskådligt i dess arkitektur". Lind förordar lokaler för föreningsverksamhet och att dessa ska vara "organiskt inlemmade i samhällets byggnad".

"Det är sant att det på många orter finns folkets hus eller andra föreningsbyggnader. Men på andra håll saknas de. Det finns orter där järnvägsstationens väntsal är en torftig ersättning för ett socialt centrum. Och där det inte finns järnväg, är kanske en snaskkiosk det enda stället som kan tjäna som samlingspunkt för dem som inte veta vad de skola göra med sin frihet. Det gemensamhetsliv som skulle kunna blomma rikt har ingenstans att slå rot."[24]

För att ordna ett socialt samliv, eller "ett hem för den fria gruppgemenskapen", förespråkar Lind "Community Centres". Att varje bostadsområde utrustas med ett sådant "Community Centre" borde vara lika självklart som att de förses med vatten och avlopp.

Ett "Community Centre" som planerades i Sverige vid den här tiden var Årsta centrum i en söderförort till Stockholm. Arkitekterna bakom verket var bröderna Erik och Tore Ahlsén, och de presenterade planerna i en artikel i "Byggmästaren" 1944. Med Årsta centrum ville de bidra till "den enskilda samhällsmedborgarens utveckling och aktivisering". Detta centrum ska vara till för kontakt mellan människor utanför det dagliga arbetet. "Denna kontakt kan hon ej få som passiv åskådare på en idrottsläktare eller på biografparketten, där hon fortfarande är lika isolerad som i hemmet". Bröderna Ahlsén fortsätter:

"Med beaktande av i synnerhet storstadsmänniskans vana vid själslig korvstoppning i alla former, reklam, skyltfönster etc. ha fritidslokalerna förlagts mitt i vardagens för henne aktuella samlingspunkt, trafikknuten, buss- och spårvägshållplatsen. Bostadsområdets butiker äro sammandragna hit, biograferna, posten, apoteket, de sociala institutionerna. Detta till skillnad från exempelvis skolan, som bör ligga avskild från trafiken."[25]

Ett annat inlägg gjordes 1945 av Leif Reinius, då redaktör för "Byggmästaren" och från och med 40-talet tillsammans med Sven Backström upphovsman till en rad kända byggnadsverk som Danviksklippan, Rosta, Vällingby och Farsta centrum. I "Uppfostran till människa" och i anslutning till publiceringen av "Inför framtidens demokrati" skriver Reinius:

"I våra dagars samhälle är människorna rotlösa och isolerade... Alltför stela, frostbitna och hårda rör vi oss i en opersonlig och olustig värld. Det blir ofta ett liv av otillfredsställd och disharmonisk onyttighetskänsla, ett standardiserat olycksliv... vi är mycket sällan medvetna om att allting hänger ihop, 'alla är beroende av alla'... Vi pysslar var och en med största allvar med högst ovär-

24 Lind, Sven Ivar Samhället och samlingslokalen i *Byggmästaren* 10/1942, s. 128.
25 Ahlsén, Erik och Tore Årsta Centrum i *Byggmästaren* 23/1944, s. 430.

derade petitesser i stället för att med frejdigt ansvar samarbeta om att uppbygga ett levande samhälle — denna sammanvävda enhetsharmoni av rika mångfalder, som vi börjar förstå, att samhället måste utgöra för att det ska vara värt att leva i... Det gråtrista helveteskaos, som världen just nu utgör, är kanske mest en följd av dess industrialisering... som sprängt alla gamla former, men som ännu inte fått en ny harmonisk form."[26]

Av dessa artiklar framgår det, att den sociologiska teori som i Sverige framlades av Segerstedt fick ideologisk betydelse under kriget i arkitektkåren. Men dessa av oss citerade artiklar är inte de enda, utan de är bara exempel, valda av oss på grund av att de så tydligt illustrerar hur resonemanget fördes. Flera andra artiklar på samma tema, som det vi här visat på, publicerades på 40-talet i "Byggmästaren".[27]

För att sammanfatta detta avsnitt vill vi påstå, att det vi kallat grannskapets sociologi under 40-talet i Sverige kom att utgöra en idémässig grundval för en ny form av stadsplanering, nämligen grannskapsplanering. Det arkitekterna gör på 40-talet är att vända sig mot 30-talets funktionalism därför att den inte varit tillräcklig för en planering som tar sin utgångspunkt i människan som gruppvarelse. Denna utgångspunkt är en nödvändighet för en planering i demokratins tjänst. Genom att bygga begränsade bostadsområden kring gruppcentra — som Zimdahl uttrycker det — eller "Community Centres" — vilket både Lind och bröderna Ahlsén förespråkar — vill 40-talets arkitekter främja det de ansåg att 30-talets funktionalism inte klarade av. Enkelt uttryckt skulle man kunna säga, att byggandet av begränsade bostadsområden kring ett "Community Centre" är vad grannskapsplaneringen syftar till.

Vi kan här göra en jämförelse mellan 40- och 70-talen. Under det senare decenniet är det framförallt socialarbetarna eller grannskapsarbetarna, som praktiskt vill verka för grannskapets ideal. Under det tidigare årtiondet däremot är det arkitekterna, som praktiskt söker verka för detta ideal, men med ett annat medel än socialarbetarnas. Inte grannskapsarbete, vilket är socialarbetarnas instrument, blir arkitekternas verktyg, utan grannskapsplanering.

26 Sign. L. R. Uppfostran till människa i *Byggmästaren* 1/1945, s. 1.

27 Se vidare Paulsson, Gregor Byggnaden och människan i *Byggmästaren* 3/1941; Ahlberg, Hakon Byggnadsverksamheten som beredskapsåtgärd efter kriget (Föredrag vid SAR:s riksmöte i Karlstad den 4 Juni 1943) i *Byggmästaren* 14/1943; Åhrén, Uno Community Centres — folkets hus i *Byggmästaren* 12/1943; Zimdahl, Helge Familjebostäder i hyreshus i *Byggmästaren* 25/1945; även in på 50-talet förs idéerna fram även om mer sällan, se Larsson, Yngve Grannskapsenheter och centra i *Byggmästaren* A 12/1954. Vi har endast gått igenom Byggmästaren systematiskt vid undersökningen av sociologiska idéer i arkitektursammanhang, men vi anser att det är tillräckligt för vårt syfte, emedan Byggmästaren är arkitektkårens främsta facktidskrift under denna tid.

Grannskapsplaneringen

Vi ska nu ge några exempel på hur grannskapsplaneringen kunde formuleras på 40-talet. Ordet grannskapsplanering används emellertid inte av samtliga författare, vilket sammanhänger med att detta ord börjar användas mer allmänt först under 40-talets senare del, och det är först när 40-talet blivit historia, som termen grannskapsplanering blir allmänt vedertagen för den tidens nya intentioner vad gäller utformandet av bostadsområden och den tidens byggande av sådana.

Ett av de första förslagen framfördes av Jöran Curman och Helge Zimdahl i den tidigare nämnda skriften "Inför framtidens demokrati" med en artikel som heter "Gruppsamhällen". Som vi redan påpekat var båda arkitekter. Curman hade en rad offentliga tjänster som arkitekt, innan han 1944 anställs av Uddeholms AB och 1949 startar egen konsultverksamhet i Stockholm.[28] Zimdahl hade både offentliga uppdrag och egen firma — tillsammans med N. Ahrbom — innan han 1951 blev professor i arkitektur vid Chalmers i Göteborg.

I "Gruppsamhällen" ansluter sig Curman och Zimdahl till Segerstedts teori om primärgruppernas betydelse och påpekar vikten av att bostäder, bostadsområden, fritidsanläggningar och städer utformas så att de inte hindrar nya primärgrupper att uppstå. De kritiserar den gamla, täta, slutna kvartersbebyggelse "där de boende äro hopstuvade i trånga lägenheter och likväl kanske lika isolerade från varandra som en ensamboende på landsbygden". Och den nya öppna bebyggelsen är inte stort bättre, ty det "är i princip samma massanhopning av lägenheter utan nämnvärt intresse ägnat åt det gemensamhetsliv . . . som invånarna kunna och ha behov av att leva". Det saknas möjligheter till en "aktiv samvaro" då fritiden behärskas av "de passiva massförströelserna" som radio, bio och veckotidningar.[29]

En viktig primärgrupp att stödja är familjen, vars existens nu hotas, menar Curman och Zimdahl. Den bör stödjas genom en rationalisering av hemarbetet. Detta kan ske genom att privata sysslor utförs kollektivt, av flera hushåll gemensamt. "Det är genom bildandet av dessa större produktionsenheter för hemarbetet, som den ur demokratisk synpunkt så önskvärda gruppbildningen kan få sin praktiska förankring." De ger vidare exempel på hemsysslor som kan rationaliseras. Uppvärmning av hus kan centraliseras, stortvätt göras i maskintvättstuga, matlagningen ske i gemensamt kök där husmodern kunde hämta sitt hel- eller halvfabrikat för att sedan hastigt värma upp det hemma, städhjälp ordnas centralt liksom tillfällig hjälp med att

28 Om Curman kan också nämnas att han 1944 publicerar *Industriens arbetarbostäder* Industrins utredningsinstitut, Stockholm 1944.

29 Curman, Jöran & Zimdahl, Helge Gruppsamhällen i *Inför framtidens demokrati* a.a. s. 123—127.

se till barn och sjuka, barnen omhändertas av lekledare och i storbarnkammare, fritiden bedrivas i gemensamma samlingslokaler.[30]

Bostäderna skulle kunna ordnas på ett helt annat sätt än f. n. menar Curman och Zimdahl, så att ett liv i gruppbildningens tecken främjas. Det skulle kunna ordnas på så sätt att 1000 personer ungefär, tillsammans bilda det minsta gruppsamhället. Bostäderna grupperas runt en öppen plats med gemensamma anläggningar som butiker, tvättstuga, småskola, lekskola, lekplats, samlingslokaler, centralkök och barnavårdscentral. Flera sådana små gruppsamhällen kan sammansluta sig och förenas genom ett gemensamt centrum där det kan finnas butiker, varuhus, realskola, teater, kommunikationscentral etc . . .[31] Principen för en sådan planering formulerar de så här:

"Den nuvarande ändlösa likformigheten hos våra samhällen bottnar ju helt enkelt i den nuvarande oändliga hopadderingen av samhällsinvånarna till en själlös massa. Ett effektivt växande förutsätter celldelning och inte enbart en ansvällning av den ursprungliga kärnan. Vad som fordras är fler enheter, inte större enheter."[32]

Även om författarna begränsar det minsta gruppsamhällets storlek till 1000 invånare för att vara psykologiskt riktigt, påpekar de, att denna dimensionering torde få justeras efter de krav som gemensamhetsanläggningarna ställer.[33]

För att det skisserade gruppsamhället verkligen ska bli ett gruppsamhälle bör de gemensamma anläggningarna skötas gemensamt av de som bor där, menar Curman och Zimdahl och skriver:

"De boende inom gruppsamhället måste alla ingå som medlemmar i en förening, som sköter alla de gemensamma anläggningarna . . . Föreningen väljer en styrelse eller flera styrelser, en för varje gemensamhetsanläggning, vilka uppgöra budget och svara för driften av resp. anläggningar . . . Det är detta gemensamma handhavande av för alla livsviktiga förnödenheter, som skall vara den starkast sammanhållande kraften inom gruppen."[34]

Primärgrupper främjas sålunda, enligt Curman och Zimdahl, genom att städer byggas som gruppsamhällen, där invånarna går samman kring skötseln av gemensamhetsanläggningar, vilka samtidigt rationaliserar hemarbetet, vilket i sin tur leder till att familjen stärks. Så kan byggandet medverka till att göra demokratin reell.

Ett annat och kanske mer betydelsefullt bidrag bar Uno Åhréns signatur. Han systematiserade sina tankar om planeringen av städerna, men också av landsbygden, i en bilaga till Bostadsociala utredningens första slutbetänkan-

30 a.a. s. 129—134.
31 a.a. s. 134—142.
32 a.a. s. 139.
33 a.a. s. 136.
34 a.a. s. 138.

de från 1945, "Ett planmässigt samhällsbyggande".[35] Där behandlar han bristerna i samhällsbyggandet och ger förslag på hur dessa brister skall avhjälpas och hur samhället bör planeras. I detta sammanhang förespråkar han en grannskapsplanering i städerna, men också på landsbygden. Han använder inte termen grannskapsplanering, men däremot talar han uttryckligen om grannskap och grannskapsdistrikt. Dessutom motiverar han denna planering med hjälp av sociologisk teori av det slag vi mött hos Segerstedt, men han var ju också en av medlemmarna i gruppen som publicerade "Inför framtidens demokrati".

Den sociologiska motiveringen för Åhréns planförslag finns under rubriken "Sociologi och samhällsbyggande", där han också efterlyser fler sociologer och en sociologi i planeringens tjänst. Han börjar med att konstatera att industrialismen grundligt omstöpt människors levnadsförhållanden. Det har fått konsekvenser för lokaliseringen av människor och företag som är mindre lyckliga. Dessutom har det lett till "djupgående förändringar" i "människornas förhållande till varandra och till sin omgivning":

"Tydligast framträder detta i storstaden. Den gruppgemenskap som tidigare fanns i familjen, grannskapet, samhället, har mer eller mindre grundligt upplösts. I familjen är banden lösare knutna än förr, då den sammanhölls på ett mycket påtagligt sätt av produktiva uppgifter... Nu har dessa uppgifter flyttats från hushållen till fabrikerna. Familjemedlemmarna arbetar på olika håll inom olika branscher och byter ibland sysselsättning, ibland arbetsplats. Man har olika fritidsintressen, skingras till olika möten och nöjen på kvällar och söndagar, mötes- och nöjeslokalerna ligger långt från hemmet. Skolan har till stor del tagit hand om barnen, redan de minsta går till lekstugan. Banden med grannskapet har nästan helt upplösts. I storstadens bostadsdistrikt har man ingen eller blott svag förankring. Man är anonym, känner blott en och annan, ofta ej ens dem som bor i samma hus. I den stora fabriken är man också anonym, en liten mekanisk kugge i ett stort maskineri som man inte har någon del i ledningen av eller ens någon överblick över och därför inte kan ha något större intresse i. Eftersom gemenskapen i grannskapet gått förlorad har naturligtvis även gemenskapen med den större enheten staden gjort det. Individen blir en anonym atom i storstadens folkmassor, i den våldsamma gatutrafiken, i varuhusens köer, i de stora företagens massor av anställda, i de stora organisationerna, i fotbollsmatchernas och storbiografernas åskådarmassor."[36]

Problemet är för Åhrén att individen "har förlorat det trygga mellanled" som gruppsamhörigheten utgjorde. Hon står nu ensam gentemot samhället. Det gäller då att "gynna bildandet av en demokratisk människotyp", att ge henne något som på nytt kan skänka henne "förankring, trygghet och stabilitet i tillvaron" och göra hennes "samhällstillhörighet konkret, levande och

35 Åhrén, Uno Ett planmässigt samhällsbyggande i *SOU 1945: 63*. Slutbetänkande avgivet av Bostadssociala utredningen Del I; en del tankar som framförs här finns också i Åhréns Community Centres — Folkets Hus a.a..

36 Åhrén Ett planmässigt samhällsbyggande a.a. s. 612.

aktiv". Här menar Åhrén att samhällsbyggandet kan spela en viktig roll, och stödjer sig på undersökningar gjorda kring Hawthorne-experimentet och åberopar även engelska försök med neighbourhood-units med varsitt community centre. Även om den yttre miljön inte är av helt avgörande betydelse för möjligheten av grannskap, ser Åhrén det ändå som betydelsefullt med "en samlingspunkt för gruppens gemensamhetsintressen . . . för att en gruppgemenskap ska kunna utvecklas". Därtill är det av vikt att den kommunala förvaltningen decentraliseras, åtminstone i någon mån.[37]

Planeringen bör enligt Åhrén syfta till en decentralisering av de större tätorterna; arbetsplatserna och gemensamhetslokalerna är där alltför centraliserade menar han. Det gäller att "i stället söka åstadkomma en uppdelning i 'grannskap' som skulle kunna bilda i hög grad självständiga enheter". För Åhrén är landsbygdens problem det motsatta, en brist på samling, koncentration, samordning. Han är således mot både alltför stora städer och alltför utspridd bebyggelse. De större städerna bör enligt Åhrén således decentraliseras, delas upp i grannskap. Men han är pessimistisk när det gäller att decentralisera arbetsplatserna och skriver att man kan "med fog tvivla på, att detta skall visa sig möjligt". Och även om det vore möjligt, är det inte säkert "att de som arbetar i företagen kommer att bo i samma distrikt där företaget ligger". Men "större är utsikterna till en decentralisering av gemensamhetslokaler och dylikt", och det är grannskap uppbyggda kring sådana decentraliserade gemensamhetslokaler som han förordar som praktiskt möjligt. Han föreslår gemensamhetslokaler samlade i ett community centre, och ett sådant centrum för varje grannskap. På så sätt kommer man enligt Åhrén åt de brister som vidhäftar de nuvarande gemensamhetslokalerna: de är alltför få, de är utspridda av en slump och ofta avsedda endast för vissa föreningar.[38]

Detta är för Åhrén de praktiska och stadsplanemässiga motiveringarna för community centres. Därtill läger han sociologiska skäl, vilka är än viktigare:

"Det gäller mycket mer, nämligen att för varje särskilt område i staden, som är lämpligt att bilda ett 'grannskap', få till stånd ett centrum för befolkningens gemensamma intressen, ett fokus där det kollektiva livet inom området naturligt sammanstrålar, en stimulerande brännpunkt för olika slag av aktiv sysselsättning. Lokalfrågan bör sålunda ses ur den för vår kulturs framtid väsentliga synpunkten att vi måste söka skapa en sådan miljö i våra samhällen, som gynnar människornas vilja till samarbete och som gör dem till vakna och aktiva medborgare."[39]

För Åhrén är sålunda community centres det viktigaste inslaget i grannska-

37 a.a. s. 613—616.
38 a.a. s. 623—624.
39 a.a. s. 624.

pet, och han betonar att det är väsentligt att anläggningarna sköts av ett organ som representerar grannskapets medlemmar. "En lokal självstyrelse ger mycket större stimulans än ifall det hela administreras från den centrala kommunala förvaltningen." Men han inser samtidigt svårigheterna med att åstadkomma en sådan lokal självstyrelse: "Hos oss är det nog en fara, att man kommer att lita för mycket till myndigheterna i stället för att ta saken i egen hand."[40]

När det gäller storleken på grannskapet, "den folkmängd som är lämplig att bilda ett grannskap med sitt fritidscentrum", så säger Åhrén inte något bestämt. Han finner dock 2000 familjer, eller 6—8000 personer rimligt, och denna bedömning gör han efter engelska förebilder utan någon närmare motivering, men 20.000 personer anser han emellertid väl mycket.[41]

Ett community centre, eller fritidscentrum som Åhrén också kallar det, bör innehålla en större samlingssal samt en mindre, smårum för sammanträden och studiecirklar, lokaler för hobbyverksamhet, biograf och bibliotek samt café eller restaurang. Det ska vara till för alla åldrar, och eftersom samhället är baserat på familjen ska anläggningen till en del vara till för att "bevara och berika familjelivet".[42] Angående stadsplaneringen och community centres placering anför Åhrén följande:

"Var skall fritidscentrum ligga inom distriktet? Det bör ligga där gångstråken strålar samman och där stadsplanen, om den är riktigt utformad, anvisar att hjärtpunkten i distriktet ligger. Det är naturligtvis mycket väsentligt att fritidscentrum icke kommer att ligga undanskymd i någon avkrok. Det skall presentera sig på ett tilldragande sätt. Därför bör det också gärna ligga i sammanhang med butikscentrum. Under den mörka årstiden, då fritidslokalerna mest användas, dras folk till de upplysta stråken och platserna, där man kan flanera och titta i skyltfönster. Vissa lokaler, t. ex. mödravårds- och barnavårdscentral, tandklinik och liknande kan också med fördel förläggas till samma plats."[43]

Åhrén förespråkar sålunda att fritidscentrum ska ligga centralt i "grannskapsdistriktet" och tillsammans med butiker och andra offentliga inrättningar. Det gäller såväl i den befintliga bebyggelsen som vid nybebyggelse. Hur grannskapsdistriktet ska avgränsas i befintlig bebyggelse kan dock bli ett problem, då det där inte finns några naturliga gränser.[44]

Vissa gemensamhetsanläggningar kan emellertid vara av sådan art att de kräver "ett större befolkningsunderlag" än grannskapsdistriktets. Då kan flera distrikt gå samman om just dessa. "Centra av olika ordning bör utbildas" i sådana fall menar Åhrén.[45]

40 a.a. s. 625.
41 a.a. s. 626.
42 a.a. s. 627.
43 a.a. s. 627.
44 Åhrén, Uno Community centres — Folkets Hus, a.a. s. 178.
45 Åhrén, Uno Ett planmässigt samhällsbyggande, a.a. s. 627.

Kort kan vi sammanfatta Åhréns bidrag till grannskapsplaneringen så här. Genom att dela upp staden i ett lämpligt antal grannskapsdistrikt och förse varje sådant med ett fritidscentrum förlagt intill butiker och andra gemensamhetsanläggningar kan gruppgemenskapen eller grannskapet stärkas. Det viktiga i denna planering är framförallt fritidscentrum och det bör skötas av representanter för invånarna. Förutom grannskapet stärks också familjen genom en sådan planering menar Åhrén.

I det tredje bidraget, vi här vill framhålla, används termen grannskapsplanering explicit. 1948 skrev Göran Sidenbladh en artikel i den då ett år gamla tidskriften "Plan" med titeln " 'Grannskapsplanering' — dess innehåll och form". Artikeln är Sidenbladhs diskussionsinledning vid den 19:e Internationella Stadsplane- och Bostadskongressen i Zürich samma år. Jämfört med Åhrén, Curman och Zimdahl förhåller sig Sidenbladh inte så entusiastisk, utan är mer skeptisk till grannskapsplaneringen. Även om han är mer avvaktande, så är han likväl inte avvisande till idéen. Det är framförallt de sociologiska motiveringarna till grannskapsplaneringen han ställer sig undrande inför, och han finner dem vara ett bräckligt underlag, då de grundar sig på "i häpnadsväckande och oroande grad . . . lösa antaganden om hur verkligheten borde förhålla sig". Sidenbladh gör en analys av vad grannskapsplaneringen står för, och urskiljer där tre olika aspekter hos grannskapsenheten.

"De flesta stadsplanerare synes uppfatta grannskapsenheten som en modul vid upprättande och drift av ett flertal av stadens verksamheter. I detta fall kan den sägas vara en *funktionell enhet.* Därutöver finns det de, som påstår eller tror, att det bland människorna inom en grannskapsenhet kommer att uppstå en känsla av gemenskap, varför enheterna bör sammanfalla med bestående eller nya socialgrupper. Därvid blir grannskapsenheten *en social enhet.* Å andra sidan finns det stadsplanerare, för vilka begreppet har mindre konkret innebörd, och för vilka det i första hand har betydelse som *en arkitektonisk enhet.*"[46]

I funktionellt avseende är grannskapsenheten en del av ett system, uppbyggt av såväl större som mindre enheter. Flera bostadsgrupper förs samman i grannskapsenheten och flera grannskapsenheter kan i sin tur sammanslutas i ett stadsdistrikt. Till dessa olika nivåer förläggs olika verksamheter med olika krav på befolkningsunderlag. De verksamheter som kan placeras på någon av dessa nivåer och därför är av betydelse för avgränsningen av grannskapsenheten är enligt Sidenbladh följande: ungdomsundervisning (folkskolor, mellanskolor och läroverk), barnavård (daghem o. dyl.), hälsovård (mödravårdscentraler, distriktsläkare, folktandvård), bildningsverksamhet och kulturliv (bibliotek, studiecirkelrum, samlingssalar, kyrkor), rekreation och nö-

46 Sidenbladh, Göran "Grannskapsplanering" — dess innehåll och form i *Plan* 3/1948, s. 112.

jen (lek- och idrottsfält, biografer, restauranger), teknisk service (post, fjärruppvärmning, gemensamma tvättstugor) samt kommersiell service. Vilken funktion som ska tillfredställas på vilken nivå, bostadsgruppens, grannskapsenhetens eller stadsdistriktets, fastställer Sidenbladh däremot inte, utan det är variabelt och beroende av befolkningsunderlag. På vissa håll, skriver Sidenbladh vidare, avser man att ge invånarna i en grannskapsenhet vissa administrativa uppgifter, och omfattningen kan variera.[47]

Även om vi har en grannskapsenhet i funktionellt avseende, har vi därmed inte automatiskt en social enhet, hävdar Sidenbladh. Det är för honom en empirisk fråga huruvida ett grannskap i social mening uppkommer. Han pekar dock ut fyra faktorer av betydelse för möjligheten att vi får en social enhet. Dessa är antal, avstånd, intresse och klassmedvetande. Gemenskapens villkor är som gynnsammast då antalet människor är begränsat, dessa finns nära varandra både i arbete och boende, har samma intressen samt tillhör samma klass. Denna gemenskap lägger Sidenbladh framförallt till bostadsgruppen och inte till grannskapsenheten, och han rekommenderar bostadsgrupper med lekplats, några närbutiker, en barnstuga inom 300 meter från bostaden och att varje bostadsgrupp innehåller socialt homogen befolkning. Men det hindrar honom inte från att tilldela grannskapsenheten med sitt centrum en gemensamhetsfunktion. Bostadsgruppen blir till för i första hand barnen, hemmafruarna och pensionärerna, medan grannskapsenheten är till för främst ungdomens och de vuxnas fritidsliv. Dessutom påpekar Sidenbladh, att det är viktigt att arbetsplatser finns i eller invid grannskapsenheten. Grannskapsenhetens storlek fastställer han vidare som i sista hand beroende av gångavståndet mellan bostad och kollektiva transportmedel.[48]

Grannskapsenheten kan också behandlas som en arkitektonisk enhet, menar Sidenbladh vidare. Det innebär att den arkitektoniska formen får bestämma grannskapsenheten. I praktiken blir det emellertid fråga om en avvägning mellan de tre aspekterna, om det är god planering det gäller.[49]

Slutligen lämnar Sidenbladh några rekommendationer för en god grannskapsplanering. De är att bostadsgrupperna bör göras lätt identifierbara sinsemellan, att centrum ska dominera, att olika hustyper blandas, men att familjebostäder i enfamiljshus och radhus prioriteras, samt att trafiken hålls utanför eller under enheten.[50]

Sammanfattningsvis är Sidenbladh, trots en viss distans till grannskapsplaneringsidén, för en planering i form av grannskapsenheter. En god sådan innebär, att den är ett resultat av en sammanvägning av funktionella, sociala

47 a.a. s. 112—113.
48 a.a. s. 113—115.
49 a.a. s. 115—116.
50 a.a. s. 116.

och arkitektoniska aspekter. Den minsta enheten är bostadsgruppen med närbutiker, lekplats och barnstuga, och flera sådana, tillsammans förenade i ett centrum med sin offentliga och kommersiella service, bildar en grannskapsenhet. Flera sådana grannskapsenheter bildar i sin tur ett stadsdistrikt med ett storcentrum. Hur arbetsplatserna ska placeras i detta system anges inte klart, utan Sidenbladh stannar vid en rekommendation att de bör finnas i eller invid grannskapsenheten.[51]

Sammanfattande jämförelse

Av dessa tre förslag till vad grannskapsplaneringen ska vara, framgår det att det inte finns en enda, given lösning på detta. Förslagen varierar i planutformning och i betoning av olika aspekter. En författare kan betona och ingående behandla en speciell aspekt, som av en annan författare endast nämns eller kanske t. o. m. förbigås. Den senare i sin tur kan finna en annan aspekt mer väsentlig och behandla den utförligt o. s. v. Men trots dessa variationer kan vi finna *ett gemensamt mönster,* som därmed kan sägas ange vad 40-talets grannskapsplanering innebär.

Om vi jämför Curman, Zimdahl och Åhrén å ena sidan med Sidenbladh å den andra, finner vi att de skiljer sig åt i vilken betydelse de sociologiska motiveringarna tillmäts. För de tidigare blir dessa motiveringar grundvalen för planeringen, vilket inte är fallet för den senare. För Sidenbladh synes snarare praktiska skäl motivera en grannskapsplanering. En förklaring till denna skillnad torde vara att Sidenbladhs bidrag kommer senare än de tidigares. 1948, när Sidenbladhs artikel skrevs, är grannskapsplaneringen mer etablerad än under kriget, då de nya planeringsidéerna började artikuleras. Det var ju då som Curmans och Zimdahls samt Åhréns bidrag formulerades. Och det är ofta så, att de ideologiska motiveringarna för en praktik är som viktigast just när praktiken ska etableras. När praktiken väl är etablerad klarar den sig däremot ofta själv och "fungerar praktiskt", blir rutin. Dessutom blir det naturligt att ställa frågor till ideologin som sådan och diskutera denna mer förutsättningslöst, när den väl formulerats och antagits.

För samtliga författare är grannskapsplaneringen till för familjen. Den är ett led i stärkandet av familjegruppen, som av alla betraktas som hotad. Och i det avseendet speglar arkitekterna den allmänna uppfattningen om familjens predikament, vilket var befolkningsfrågans kärnpunkt. Curman och Zimdahl är dock de som mer ingående behandlar familjen i grannskapsplaneringen. De ser denna form av planering som ett stärkande av familjen genom att den är en planering som inbegriper hemarbetets rationalisering ge-

51 Ett fjärde förslag som förtjänar att omnämnas är v. Hofsten, Erland Utredning angående stadsplan för Gubbängen, *Stockholms Stads Statistik* X. Specialundersökningar Nr. 23, 1943.

nom en kollektivisering av hemarbetssysslor. Hemarbetets rationalisering ses sålunda som något som kan ge familjen ökad styrka.

Om Curman och Zimdahl är de som betonar den nya planeringens betydelse för familjen, så är Åhrén den som betonar dess roll för grannskapet. Han gör det genom att ingående förespråka en planering som har community centres som hörnsten. Detta community centre eller fritidscentrum är fokus för bostadsområdets gemensamma liv. Det blir brännpunkten för det lokala samlivet, för grannskapet.

Sidenbladh ser grannskapsplaneringen som en planering av grannskapsenheter, där dessa är resultatet av en sammanvägning av de funktionella, sociala och arkitektoniska dimensionerna. Därmed sammanfattar han de skilda innebörder som man kan ge grannskapsplaneringen. På 40-talet blev grannskapsenheten en identifierbar bebyggelseenhet med bostäder för i huvudsak familjer, samlade kring sitt centrum, vilket uttrycker den kollektiva enheten, grannskapet. I grannskapsenheten fullgörs familjens traditionella uppgifter inte bara inom familjen, utan också utom den, nämligen i de gemensamma anläggningarna.

I community centret finns en del av dessa gemensamhetsanläggningar, medan andra, som tvättstugor, lekplatser och daghem, finns mer utspridda. Gemensamhetsanläggningarna blir således ett led i att stärka både familjen och grannskapet.

För alla här nämnda författarna ingår grannskapsenheten mer eller mindre i en hierarki av enheter. Uppbyggnaden av denna hierarki grundas i att olika gemensamhetsanläggningar kräver olika stora befolkningsunderlag. Denna hierarkisering är mest utvecklad hos Sidenbladh. Vad gäller arbetsplatserna så är det gemensamma för författarna, att ingen av dem behandlar frågan mer ingående. Den som mest uttryckligt framställer önskvärdheten av arbetsplatser i eller invid grannskapsenheten är Sidenbladh, och han argumenterar för det i sociala termer. Också Åhrén finner det önskvärt med arbetsplatser i grannskapsenheten, men anser det orealistiskt. Hos ingen har arbetsplatserna fått en självklar och given plats i grannskapsenheten. Det är inte arbetet som ses som grunden för grannskapet utan boendet och familjen.

En viktig aspekt i grannskapsplaneringen och något som betonas av Curman och Zimdahl samt Åhrén är att gemensamhetsanläggningar inte bara ska användas gemensamt utan också handhavas gemensamt. Gemensamt ska man besluta om hur anläggningarna ska drivas och ordnas. Hur detta lokala styre av gemensamma angelägenheter i detalj ska utformas lämnar däremot ingen av författarna någon redovisning om.

Zimdahl, som tillsammans med Curman förordade "gruppsamhällen", skrev 1945 att "Guldheden är en exponent för ett dylikt gruppsamhälle" i en reflekterande artikel med anledning av Guldhedsutställningen samma år.[52]

Guldhedsutställningen[53] anordnades av Svenska Slöjdföreningen med anledning av dennas hundraårsjubileum. Parollen för Slöjdföreningens jubileumsår löd: "Bättre Hem — Bättre Samhälle". Guldhedsutställningens motto var i samma anda: "Bo Bättre". Utställningen hölls i det alldeles nya bostadsområdet Guldheden i Göteborg. Den var en uppvisning av alla nya idéer som nu flödade. Allt från stadsplan till heminredning exponerades här. Utställningsbesökaren kunde flanera omkring i området och se husen inlagda i terrängen, grupperade kring centrum och barnstuga. Och sedan gå in i något hus och studera den nya kvinno- och barnvänliga heminredningen.

Utställningen ville vara en förebild till bostadsfrågans lösning. Den ville ge ett exempel på hur svenska folket i framtiden borde leva och bo. Som H.K.H. Kronprinsen sade i sitt invigningstal:

"Säkert är att ofantligt mycket återstår att göra innan vårt folk uppnått en sådan bostadsstandard, att rimliga anspråk på bostaden allmänt kunna anses fyllda. Till problemets lösning vill Svenska Slöjdföreningen bidra . . . Smakens höjande, husgerådens förbättrande å ena sidan, och å den andra ernåendet av en bättre bostadsstandard i vidaste bemärkelse äro sannerligen arbetsuppgifter av väldig omfattning och av största vikt för vårt folks trivsel."[54]

Även om det inte var möjligt för flertalet ur arbetarklassen att bo i Guldheden eller något annat bostadsområde med denna för tiden höga bostadsstandard, så ville man med utställningen ge en framtidsvision. Och flera såg i utställningen en lösning av bostadsfrågan i demokratisk anda. Med Knut Greves ord:

"Vi önska arbeta demokratiskt. Vårt mål är att det som är gott, det som är riktigt, skall nå de flesta, hela den breda publik, som utgör en nation . . De personer, som arbetar med bostadsfrågor, har som första och viktigaste uppgift att skapa en tillfredsställande lösning. Blir en sådan lösning så dyr att den blir exklusiv, så visar detta ett grundläggande fel i hela vårt demokratiska samhällssystem, ett fel som det är av väsentlig betydelse att klart markera . . . Man tjänar inte demokratiens sak genom att ge avkall på kvalitet och genom att under demokratiens mask skapa bostäder, som efter kort tid blir nya slumkvarter."[55]

Guldhedsutställningen ville mer än visa tidens nya heminredning, bostads- och stadsplaner. Den ville också vara en bostadspolitisk pådrivare för att

52 Zimdahl Familjebostäder i hyreshus, a.a. s. 482.
53 Om Guldhedsutställningen se *Form* 1945 s. 137—166; om Svenska Slöjdföreningen se *Form* 6—7/1970, i detta nummer tas Guldhedsutställningen upp på s. 296—299.
54 *Form* 1945 s. 137—138.
55 Knut Greve "Bo bättre" på Guldheden i *Form* 1945 s. 148, 150.

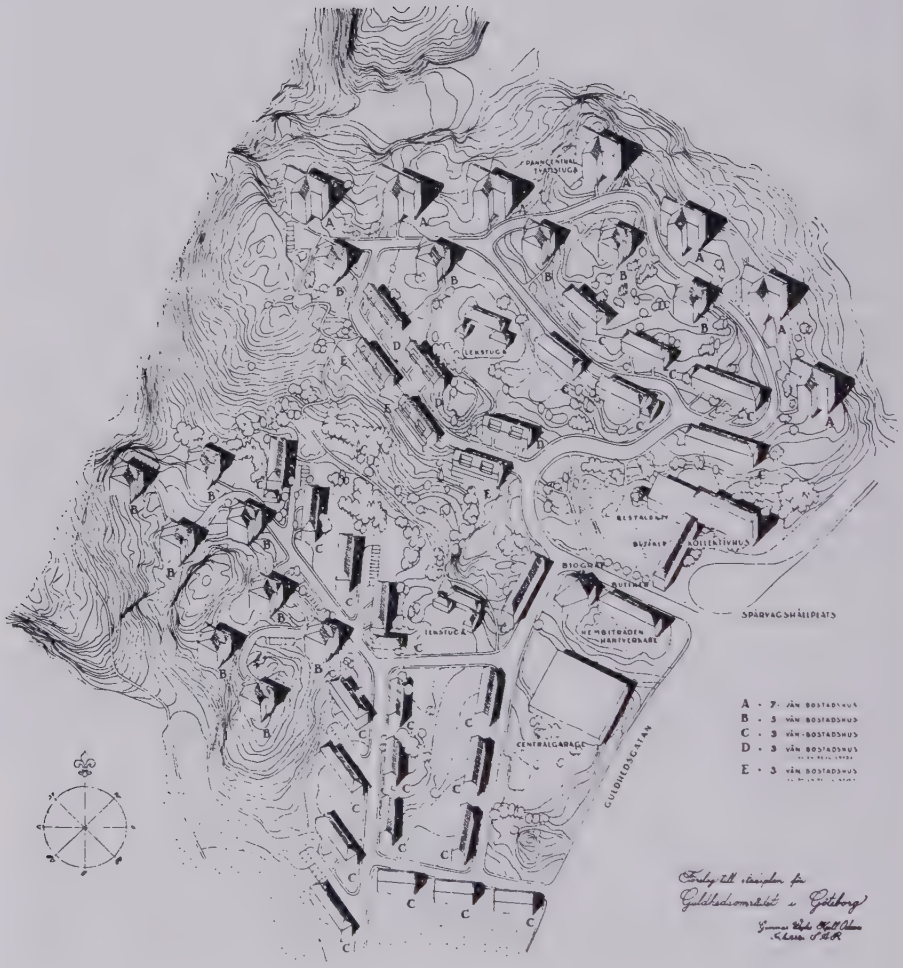
LEKSTUGA
BUTIKER
SPÅRVAGSHÅLLPLATS
CENTRALGARAGE
GULDHEDSGATAN
A · 7- VÅN. BOSTADSHUS
B · 5 VÅN. BOSTADSHUS
C · 3 VÅN. BOSTADSHUS
D · 3 VÅN. BOSTADSHUS
E · 3 VÅN. BOSTADSHUS

undanröja den svenska trångboddheten, en av Europas värsta, och svenskarnas påstått dåliga bostadsvanor.

Det var Guldhedens stadsplan som Zimdahl i första hand såg som exempel på tidens idéer om grannskapsplanering. Och hur såg nu denna stadsplan ut? För att få ett svar på den frågan kan vi låta områdets arkitekter, Gunnar Wejke och Kjell Ödeen, få presentera Guldheden med egna ord.

"Arkitektuppdraget omfattar en bostadsbebyggelse innehållande ca 600 lägenheter jämte här till hörande anordningar för underlättande av barneftersyn och hemarbete. Avsikten är också att låta en del av denna bebyggelse ingå i den bostadsutställning *'Bo bättre'* som planeras av byggherren och Svenska Slöjdföreningen i samverkan med statsmakterna och Göteborgs stad i anslutning till Slöjdföreningens 100-årsjubileum hösten 1945.

Arbetet började för vår del med att i samråd med stadsplanekontoret i Göteborg uppgöra förslag till stadsplan för den västra delen av Guldhedsområdet. [Det är denna del vi här kallar Guldhedsområdet, vår anm.] Detta område har ett dominerande läge, terrängen är bergig och reser sig högt över stadens bebyggda delar. Vegetationen är lågväxt och till övervägande del vild. På vissa mindre partier förekomma små jordlotter till grönsaksodling och en av dessa har uppodlats till en synnerligen vacker och välordnad liten prydnadsträdgård.

Den enda större trafikled som berör området är Guldhedsgatan. De branta sluttningarna mot norr och väster gör området svårtillgängligt från dessa håll. Den planerade bebyggelsen kommer sålunda att vara tämligen avskild från äldre bebyggelse och ett krav från uppdragsgivaren vid utformningen av stadsplanen var dessutom att de ovan omtalade 600 lägenheterna på ett naturligt sätt skulle avgränsas från den övriga bebyggelsen.

Tillfarten till området sker från Guldhedsgatan invid en befintlig spårvägsslinga och vid entrén är en torgplats, omgiven av biograf, restaurant och trevåningsbyggnader i vilka bottenvåningen är avsedd inrymma affärslokaler, anordnad. I anslutning till restauranten ligger ett 7-våningshus innehållande bostäder för ensamstående. Restauranten är utformad med en avdelning för försäljning av färdigberedd mat för hushåll, en för självservering och en för sittande gäster. Den senare är så placerad att den delvis även kan uthyras för familjefester o. dyl.

Till torget ansluter sig en mindre parkanläggning, i vilken den ovan omnämnda trädgården är infogad.

Bebyggelsen på den nu aktuella delen av Guldhedsområdet är utformad med en rad T-formade punkthus i 7 våningar förlagda längst mot norr, intill dessa följer en mindre mera koncentrerad punkthustyp i fem våningar; båda dessa hustyper innehålla fyra lägenheter i våningsplanen. Sluttningen ovan torgplatsen är bebyggd med lamellhus i tre våningar. I övergången mellan den högre belägna delen av området och dalgången i södra delen är inlagd en lamellhustyp med entresolerade lägenheter som utnyttjar terrängens naturliga förutsättningar. Den tvärsöver området gående bevuxna dalgången liksom ängen på höjdplatån ha i görligaste mån sparats från bebyggelse, och i stället utnyttjats för lekstugornas och lekplatsernas behov.

Bostäderna utgöras av lägenheter innehållande två till fyra rum och kök; i bebyggelsen ingår sålunda icke några enrumslägenheter. I samtliga lägenheter är hemhjälpen avsedd att bo utanför familjebostäderna och med hänsyn härtill har

ett antal mindre enkelrum inrymts i den översta våningen i ett av trevåningshusen vid torget. Lägenheterna äro beträffande olika utrymmen utformade efter de krav som framkommit genom den av Svenska Arkitekters Riksförbund och Svenska Slöjdföreningen bedrivna bostadsutredningen.

Förutom bestämda möbleringsfordringar vid de olika rummens utformning kan särskilt framhållas en avsevärd ökning av köksinredning och garderobsutrymmen jämfört med vad som för närvarande kan betraktas som normal standard i detta avseende."[56]

Det typiskt 40-talsmässiga i Guldheden ligger i bebyggelsens gruppering och infogning i terrängen. Grönskan sparas och tas till vara. Höjdskillnaderna utnyttjas genom att de högre punkthusen läggs till höjdpartierna, varigenom dessa accentueras, och de lägre lamellhusen samt lekstugorna förläggs till de lägre och planare delarna av området. Typiskt är vidare områdets slutenhet; området har klara gränser genom branterna i norr och väster och Guldhedsgatan i öster. Bebyggelsen består av två bostadsgrupper med en lekstuga till varje, och tillsammans har de ett gemensamt centrum dit olika gemensamhetsanläggningar är förlagda; centrum markeras speciellt genom sin specifika arkitektur.

Genom denna utformning ger Guldheden ett helt annat intryck än 30-talets idealiska bostadsbebyggelse, där lamellhusen radas upp i parallella led för maximalt solintag i ett oändligt rum, en bebyggelse utan slut, i stället för att samlas kring de gemensamma anläggningarna.

Om Guldhedens gemensamma anläggningar skriver Wejke och Ödeen bl. a.:

"Vid entréen [till området] är en torgplats ordnad: 'ett centrum'. Detta torg begränsas av byggnader med lokaler för gemensamma ändamål: butiker, restaurang, biograf, post, hemhjälpscentral, hyreskontor osv. Hit har även förlagts lägenheter för ensamstående och för familjer utan eget hushåll samt bostäder för hemhjälpen. Alla dessa bostäder har ordnats i god anslutning till restaurangen, så att hyresgästerna där ska kunna inta sina måltider. Man har strävat efter olika slag av butiker vid torget för att i görligaste mån täcka hushållens hela behov. Inom området i övrigt har inlagts vissa närhetsbutiker såsom mjölkbutiker o. dyl. Restaurangen är planerad dels för matservering, dels för konditoriservering. Köket betjänar även en butik för färdiglagad mat förlagd i anslutning till entréen för de ensamståendes bostäder och bageriet en butik för kak- och brödförsäljning... Längst i norr... är den gemensamma värmecentralen förlagd och i anslutning till den och helt ovan jord är en gemensam maskintvättstuga anordnad... En bastuanläggning för gemensamt behov är centralt placerad i ett av lamellhusen. I souterrängvåningen i en del av byggnaderna är ett större välbelyst utrymme avsett att användas till hyresgästernas gemensamma trevnad (hobbylokaler, slöjdrum, gymnastiksal, samlingssal osv.)."[57]

56 Wejke, Gunnar och Ödeen, Kjell Bostadsbebyggelse på Guldhedsområdet i Göteborg i *Byggmästaren* 3/1945, s. 47.

57 Wejke, Gunnar och Ödeen, Kjell Bebyggelsen på Guldheden i Göteborg, i *Byggmästaren* 25/1945, s. 484, 493.

Även om det i Guldheden finns ett rikligt utbud av olika gemensamhetsanläggningar, och ett flertal av dessa är samlade i ett centrum, så är ändå inte samlingssalarna och hobbylokalerna förlagda i ett gemensamt hus med centralt läge i området, något som vore att förvänta om Guldheden utrustats med ett community centre av engelsk art.

Något om spridningen av de nya stadsplaneidéerna och om entusiasmen som försvann

De nya stadsplaneidéer som vi presenterat tycks ha fått en dominerande ställning i arkitektkåren. Ingen annan typ av planering artikulerades under 40-talet, åtminstone om vi ser till innehållet i fackorganet "Byggmästaren" vid den tiden. Även om kritiska synpunkter kunde förekomma, så formulerades aldrig någon alternativ stadsplanering.[58] Och de som förespråkade grannskapsplanering är också de som i historieskrivningen kommit att framstå som den tidens främsta arkitekter, t. ex. Åhrén, Sidenbladh, bröderna Ahlsén, Backström & Reinius, Zimdahl, för att nämna några av de vi träffat i vår framställning, arkitekter vars ryktbarhet inte var slut med deras 40-talsproduktion.

Även om vi inte har gjort någon systematisk undersökning av hur idéerna spreds utanför arkitektkåren, har vi ändå funnit att de kom att föras ut i andra sammanhang och populariseras. Så t. ex. ägnades större delen av ett nummer av tidningen "Vi" (1943/15) åt de nya stadsplaneidéerna under temat "RIKARE STADSKULTUR åt fredens människor".[59] Uno Åhrén höll 1944 ett radioföredrag, vilket senare trycktes och fick titeln "Stadsplanering och bostadsförsörjning". I föredraget presenterades grannskapsplaneringsidéen.[60] 1947 är samhällsplanering temat för "Social Årsbok", som varje år gavs ut av Centralförbundet för Socialt Arbete. Grannskapsplaneringen behandlas där speciellt i en artikel av C-F Ahlberg, "Stadsplaneringens nya giv".[61] Efter Guldhedsutställningen 1945 anordnades också studiecirklar i linje med parollen "Bo bättre".[62] Därtill är det värt att notera att många av de böcker som spred grannskapsplaneringsidén gavs ut på KF:s bokförlag, och att Harald Elldin, folkbildningsman och bl. a. chef för KF:s studieverk-

58 Vi har gått igenom samtliga årgångar av *Byggmästaren* från 1940 till 1950.

59 *Vi* 15/1943, s. 11—34. Bland artiklarna märks Alva Myrdals med den tidstypiska rubriken "Grannsämjan återupplivas".

60 Åhrén, Uno Stadsplanering och bostadsförsörjning i Åhrén, Uno & Åkesson, Torvald *Bostadsförsörjning och samhällsplanering* Svenska Riksbyggens skriftserie 1, Stockholm 1944.

61 Ahlberg, C-F Stadsplaneringens nya giv i *Sociala Årsbok 1947,* Kooperativa Förbundets bokförlag, Stockholm 1948.

62 Se *Form* 6—7/1970 s. 298, samt Larsson, Lena Vi sätta bo i *Form* 6—7/1976, s. 247—251. Lena Larsson var en av de aktiva på 40-talet i denna verksamhet.

samhet, var en av medlemmarna i gruppen kring "Inför framtidens demokrati".

Grannskapsplaneringen inte bara diskuterades under 40-talet — den började också tas i den praktiska planeringens tjänst. Efter den nya byggnadslagen 1947 gjordes ett flertal generalplaner. Flera av dessa är en tillämpning av grannskapsidéen. Vilket innehåll denna gavs i planförslagen varierar däremot. Här tar vi nu upp några exempel på sådana generalplaner även om de inte fullföljdes: Borås 1950, Eskilstuna 1950 och Skövde 1949.[63] I alla dessa generalplaner delas städerna som helhet upp, dvs. både den befintliga och framtida bebyggelsen, i ett visst antal grannskapsenheter. I Borås generalplan förläggs industri i varje grannskapsenhet. I de övriga görs inte det, utan grannskapsenheterna blir där bostadsområden. I Borås görs en indelning i enheter innehållande bostäder, industri och med bostadskomplement som centrum, skola och medborgaranläggning. Skövde delas upp i tre grannskapsenheter, norr, söder och öster. I varje enhet planeras kulturcentrum, ungdomsgård, skolor, daghem samt hälso- och socialvård. I Eskilstunas grannskapsenheter planeras ett medborgarcentrum i varje. Och till varje medborgarcentrum med sina samlings- och hobbylokaler bör allmänna inrättningar som läkarmottagning, tandklinik, mödra- och barnavårdscentral, social rådgivningsbyrå och hemhjälpscentral anslutas. En intressant notering i detta sammanhang är att i Falköpings generalplan från 1951 ses grannskapsplanering som en modell värd att beakta, men olämplig för en så liten stad som Falköping, då med cirka 11.000 invånare.[64]

Under 40-talet börjar också bostadsområden att byggas mer eller mindre i enlighet med dessa nya idéer. Detta byggande sker inte bara i Göteborg med Guldheden, utan också i de övriga storstäderna, liksom i flera mindre. Med den nya bostadspolitik som växer fram under 40-talet uppmuntras byggande i allmännyttig och kooperativ regi, något som underlättar byggande i enlighet med de nya idéerna, då företag av detta slag ofta hade målsättningar väl förenliga med tidens ambitioner. Att ett byggande av dessa slag påbörjades under 40-talet är också en av förutsättningarna för den debatt om den nya stadsplaneringen som initierades av Göran Lindahl i "Dagens Nyheter" den 21/8 1951.

Det intressanta med den debatten är emellertid att den visar hur de som vi betecknar utopiska idéerna kraftigt ifrågasätts i samband med grannskapsplaneringen, men hur en praktisk planering, ursprungligen sammanvävd och motiverad med dessa idéer, ändå har etablerats. *Samtidigt med att grannskapsplaneringen etableras så faller de sociologiska motiveringarna bort* som grunden för planeringen. Det blir i stället de funktionella aspekterna, i Si-

63 *Borås Generalplan* 1950, *Eskilstuna Generalplan* 1950, *Skövde Generalplan* 1949.
64 *Falköping Generalplan* 1951 s. 23—25.

denbladhs termer, som får utgöra grundvalen och försvaret för ett byggande i form av grannskapsenheter. Göran Lindahl, konsthistorikern som initierade debatten, kritiserar grannskapsplaneringen både med avseende på dess ambitioner formulerade i sociologiska termer och den härmed sammanhängande praktiska planeringen. Alla de övriga som går till motattack försvarar grannskapsplaneringen som praktisk planering, men däremot försvarar de inte de sociologiska motiveringar som speciellt i 40-talets början utgjorde grunden för den nya planeringen. Om planeringen leder till ett grannskap i socialt avseende lämnar de öppet. Men oavsett det framhåller de, att grannskapsplaneringen är bra och då speciellt för barnfamiljerna.

Göran Lindahl utsätter grannskapsplaneringen för skarp kritik, under rubriken "Stadsplanering i det blå", genom att nagelfara framförallt de sociologiska idéerna i planeringen. Han betecknar dessa som utopistiska. Han raljerar med planeringen: "vänliga idyller, inbäddade i leende grönska . . . prästkragsängar och lekande barn . . . fridsamma gemenskapsmänniskor . . . samlas i gemenskapshuset, fyllda av idylliska föresatser att idka någon oskuldsfull syssla . . . lekstugedemokrati". Ett byggande av gruppsamhällen fyller inga behov menar Lindahl, och det leder till "stagnation, isolering och övervakning". I stället bör städerna expandera genom en förtätning inifrån. Han förordar storstadens koncentration mot den uppdelade och utspridda staden. Och han avslutar artikeln med orden:

"Viljan att aktivera medborgarna till ökat samhällsintresse och medansvar är värd all respekt. Men den som inbillar sig att ett sådant mål kan nås om storstäderna byggs om till sammanhopningar av kollektivistiska byar besitter knappast sans och omdöme i sådan utsträckning att han är värd att tas på allvar. Det vittnar inte heller om kritisk eftertanke att dessa arkitekter, som envisas att oombedda spela samhällsreformatorer i stor stil, ändock inte tvekar att själva tilldela sig namnet 'funktionalister'. Insvepta i en tät sky av amatörsociologiska slagord och till brädden uppfyllda av diffusa utopier förklarar de sig med en mun endast vara de mänskliga behovens enkla och undergivna tjänare. Sålunda bereder de sig att lösa 50-talets problem."[65]

I DN-debatten fick Lindahl inget stöd från någon arkitekt eller sociolog men däremot av teknikern och professorn Sten Velander. Denne stödde Lindahls kritik med ekonomiska argument. Det finns inte resurser för att förverkliga denna planering menar han och ifrågasätter också intresset för detta boende: "Det gäller härvid även att klarlägga vad folk vill betala i pengar eller olägenheter av olika slag för att få leva i stadsplanefantasierna".[66] De övriga debattörerna gick däremot till skarpt angrepp mot Lindahl.

Den förste att bemöta Lindahl var stadsarkitekt Leche i Uppsala. Han var också den som indirekt blivit utpekad av Lindahl, då denne exemplifie-

65 Lindahl, Göran Stadsplanering i det blå i *DN* 21/8 1951.
66 Velander, Sten "Stadsplanering i det blå" i *DN* 23/8 1951.

rar sin kritik med Uppsalas stadsplanering. Leche försvarar den nya stadsplaneringen med att den är praktisk och ekonomisk. Det är enklare och billigare att bygga på jungfrulig mark, menar Leche, än att sanera och koncentrera den gamla stadsbebyggelsen som Lindahl vill. Det är inte heller dyrt, och planeringen bygger på väl grundade ekonomiska kalkyler. Vidare försvarar Leche grunden för grannskapsplaneringen, att den är en planering för "familj och barn", primärgrupper som av vetenskapen visats vara viktiga. Lindahls negligering av dessa grupper i sin hårdexploaterade stad betecknas av Leche som i "det närmaste urreaktionärt". Också Sidenbladh besvarar Lindahls kritik, och han menar att Lindahl "förväxlar verkligheten men vad han läst i vissa tidskriftsartiklar". Stadsplaneringens målsättningar finns inte, menar Sidenbladh, i polemiska tidskriftsartiklar, utan i "tjänsteutlåtanden och föredragningspromemorior". Han försvarar byggandet av grannskapsenheter, därför att de är avsedda speciellt för barnfamiljerna, vilka också är de mest trångbodda. Dessutom är grannskapsenheten en planeringsform som tillförsäkrar de i ytterområdena boende butiker och andra gemensamhetsanordningar, menar Sidenbladh, och skriver: "De funktionella och arkitektoniska skälen för 'grannskapsplaneringen' är dock fullt tillräckliga både för oss själva och för våra huvudmän." Och fritidsanläggningarna rättfärdigar han med att de är till för föreningslivet och att det är via en sådan skolning som demokratin kan leva vidare. Sociologen i debatten var Edmund Dahlström, då medarbetare i generalplanearbetet i Stockholms stad, som kritiserar Lindahl bl. a. för att denne ej har något alternativ till grannskapsplaneringen. Därtill menar han, att Lindahl fäst alltför stor vikt vid "utopiska författare" och generaliserat deras ståndpunkter. Som sociolog framhäver Dahlström, att "vi saknar material för att belägga de mera rimliga antagandena om de socialpsykologiska förhållandena i samhällen planerade enligt community-centre-idéer". Det är inte heller dessa "vaga och problematiska teorier om vissa socialpsykologiska sammanhang" som bestämmer planeringen, utan "våra byggnadsnämnders sunda förnuft och sinne för handfasta realiteter torde utgöra en garanti för motsatsen". I stället, menar Dahlström, att det är "praktisk-tekniska förhållanden" som bestämmer planeringen. Så Dahlström håller i viss mån med Lindahl i dennes kritik av de sociologiska motiveringar till grannskapsplaneringen, men menar att kritiken skjuter över målet.[67]

I sin slutreplik konstaterar Lindahl "ett utopisternas återtåg". Detta återtåg, som har skett under de senaste åren, har gällt inte bara stadsplaneringen, menar Lindahl, utan också "många andra områden av samhällslivet",

67 Leche, Gunnar Stadsplanering och stadsförstånd i *DN* 25/8 1951; Sidenbladh, Göran Stadsplanering och verklighet i *DN* 4/9 1951; Dahlström, Edmund Kritik i det blå i *DN* 31/8 1951.

något han betecknar som ett "medvetet tillnyktrande och en allt bestämdare vändning mot realism och vettighet". Och de som svarat Lindahl i debatten betecknar han som tillhörande de mer förnuftiga, medan de som formulerade idéerna i "Byggmästaren" under 40-talets mitt tillhör utopisternas skara. Men trots detta skönjer han "kulturpolitiska ståndpunktstagande av ytterst tvivelaktigt slag" och han exemplifierar med målsättningarna för planeringen av Salabackar i Uppsala, vilka han finner vara storstadsfientliga och idylliserande. Själv förespråkar han storstaden och värnar om att de medelstora städernas kärnor förtätas och får storstadsmässig kvalitet.[68]

I debatten framkommer en polarisering av ståndpunkterna. I den ena ändan står Lindahl (och Velander) — i den andra Leche, Sidenbladh och Dahlström. Den förstnämnde förordar den täta, kompakta staden, de senare den uppdelade och utglesade. Men denna i grannskapsenheter uppdelade stad, som de senare förespråkar, motiveras inte längre med i första hand det vi kallat grannskapets sociologi, utan med praktiska och rationella skäl.

Den försvunna entusiasmen för grannskapsplaneringens möjligheter att återskapa grannskapet bärs också upp av den vid den här tiden framväxande svenska sociologin, som kännetecknas av ett empiristiskt förhållningssätt. Det kommer fram mycket tydligt i den första elementära sociologiboken om svenska förhållanden. 1951 utgavs boken "Sociologi" vilken består av en samling uppsatser om olika sociologiska områden som grupp, status, familj, skola, stad och landsbygd, social missanpassning, religiöst beteende, arbetsgruppen, tidsfaktorn. Edmund Dahlström, då auktoriteten inom fältet stadssociologi och samhällsplanering, bidrog med tre artiklar. Här är speciellt den med titeln "Lokal samhällsplanering" av intresse. I den tar Dahlström upp planeringsideologin i grannskapsplaneringen och framför kritiska synpunkter. För att kunna utföra denna kritiska granskning, menar Dahlström, att det är nödvändigt att göra en tudelning mellan "de mera långsiktiga antagandena av den önskvärda sociala strukturen" å ena sidan, "de kortsiktiga antagandena om behovet av gemensamhetsanordningar och utrymme" å den andra sidan. På kort sikt vet vi bättre vad som behövs, enligt Dahlström, nämligen olika gemensamhetsanordningar i bostadens närhet. Däremot är det svårare att uttala sig om antagandena på lång sikt. "Under senare år har man också blivit mera kritisk mot grannskapsplaneringen sedan man börjat förverkliga planerna", skriver Dahlström och ansluter sig till denna ståndpunkt. Den kritik Dahlström framför mot antaganden av långsiktig karaktär är att de socialpsykologiska aspekterna om grannskapet i grannskapsplaneringen närmare måste preciseras, och att det i denna ideologi finns en tendens att förbise, att många andra faktorer än den fysiska bebyggelsen är av-

68 Lindahl, Göran Stadsplaneringens målsättningar i *DN* 11/9 1951. Denna debatt kommenterades av redaktionen för *Plan* (4—5/1951).

görande för det sociala livet. Därtill konstaterar han, att det finns flera faktorer som försvårar grannskapets möjligheter. Han nämner bl. a. att kontakter och föreningar tenderar att bildas oberoende av lokala förhållanden, att bosättningsrörligheten försvårar grannskapslivet, att vuxnas fritid förläggs inom hemmet, att man inte önskar större kontakt med grannar, att det snarare finns en tendens att isolera sig. Sociologins uppgifter blir i konsekvens härmed i huvudsak två, för att den ska få en roll i planeringens tjänst. Den ena uppgiften blir att undersöka de kortsiktiga behoven av gemensamhetsanläggningar, att ta fram underlag för prognoser och normering. Den andra mer långsiktiga blir att undersöka det lokala sociala livets villkor, hur bebyggelsestrukturens samband med det sociala livet som grannskapskontakter, social kontroll, samarbetstendenser ter sig. Och Dahlström efterlyser bebyggelseexperiment för att verkligen kunna belysa de sociologiska aspekterna. Då skulle man också kunna få fram den optimala befolkningsstorleken för grannskapet. Den lämpliga storleken för tillfredsställande utbud av gemensamhetsanläggningar sätter Dahlström efter olika utredningar och undersökningar till 10.000 invånare.[69]

Dahlström och Sidenbladh var också med om att forma "Generalplan för Stockholm" som publicerades 1952. Generalplanen präglas också den av den syn på grannskapsplaneringen som Dahlström och Sidenbladh intog, bl. a. i debatten med Lindahl.[70]

Sammanfattning

Vi ska nu sammanfatta de två avsnitten om 70-talets och 40-talets samhällsdiskussion om grannskap och stadsplanering. I sammanfattningen lägger vi tyngdpunkten på en jämförelse mellan de två decenniernas debatt. Syftet med en sådan sammanfattning är att framvisa likheter och skillnader i de båda diskussionerna för att sedan kunna föra vår framställning vidare.

Både under 40-talet och under 70-talet finns en kritik av rådande samhällsförhållanden. Ur kritiken växer grannskapet fram som något eftersträvansvärt. Även om det föreligger skillnader mellan de två decenniernas diskussioner, så finns det ändå, vill vi hävda, ett bestämt mönster som återkommer, upprepas i de båda årtiondenas diskussioner. Det kan enklast åskådliggöras i en tablå, som sammanfattar innehållet i debatterna. Den senare debatten presenteras först, den tidigare därefter.

69 Dahlström, Edmund Lokal samhällsplanering i Boalt, Gunnar m. fl. *Sociologi* Forum, Stockholm 1951, s. 263—266. 1951 publiceras också Dahlströms doktorsavhandling i sociologi *Trivsel i Söderort. Sociologisk undersökning i Hägerstensåsen och Hökmossen 1949—1950* Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning, Stockholm 1951.

70 *Generalplan för Stockholm* Utarbetad av Stockholms stads stadsplanekontor. Stockholm 1952. Speciellt kap. 6 Målsättningen är av intresse här.

70-talet

	FÖRORTEN	GRANNSKAPET
Allmänt	"det onda"	"det goda"
	"det nya samhället"	"det gamla samhället"
	isolering	gemenskap
	passivitet	aktivitet
Sociologiskt	formella strukturer dominerar	informella strukturer dominerar
Arkitektoniskt	splittring	helhet
	funktionalism	romantik

40-talet

	STORSTADEN	GRANNSKAPET
Allmänt	"det onda"	"det goda"
	diktatur	demokrati
Sociologiskt	massamhälle	gruppsamhälle
	sekundärgrupper	primärgrupper
Arkitektoniskt	"gytter"/oordning	organism
	funktionalism	romantik

Kännetecknande för både 40- och 70-talens diskussioner är att sociala aspekter blir viktiga i stadsplanesammanhang. Det sociologiska resonemanget bygger här på en uppdelning av de sociala relationerna i — för att använda Tönnies terminologi — Gemeinschaft och Gesellschaft. I kritiken av de rådande samhällsförhållandena ses *diktaturen* som något *hotande,* en risk under andra världskriget. För att stärka demokratin blir det då viktigt att stödja familjen och grannskapet. På 70-talet förs inte debatten i termer av att demokratin som sådan är hotad, utan snarare att människans möjlighet att komma samman med andra och ta vara på sina intressen är det. På 70-talet jämfört med för 30 år sedan — görs inte enbart socialpsykologiskt inriktade analyser, utan också, och kanske framförallt, strukturella analyser. På 70-talet blir det också viktigt att stödja grannskapet, men däremot blir det inte

som under 40-talet viktigt att stödja familjen, eftersom hotet, det onda på 70-talet är *passivitet och isolering* — "privatisering". I arkitektoniska termer är kritikens föremål under 40-talet *30-talets funktionalism* men också *den gamla oplanerade staden.* Och på 70-talet finns också en kritik av *funktionalismen,* som 60-talets, *rekordårens byggande* ses som uttryck för. Men den gamla staden kritiseras inte, utan den står nu snarare för den helhet som man anser saknas i den splittrade staden, i vilken förorten är bara en del. Under båda decennierna söker man en lösning på de här problemen i romantisk anda och *sociologiska motiveringar blir* då *viktiga för planeringen.* Medan 70-talets debatt präglas av en *misstro mot tillväxtsamhällets möjligheter* att förverkliga det goda livet, kan detta knappast sägas om 40-talets diskussion: då fanns en stor *framtidsoptimism,* en vilja att bygga det nya samhället.

Debatten har en större spridning under 70- än under 40-talet. Den når fler, vilket delvis sammanhänger med den mer avancerade och genomslagskraftiga massmediastrukturen, och finns både inom "expertkretsar" och "allmänheten". 40-talets diskussion var mer centrerad till "experter". En annan skillnad är, att under 40-talet var det arkitekterna som utnämndes till verkställare av grannskapet — deras instrument var *grannskapsplaneringen.* 30 år senare är det socialarbetarna som i första hand ska ordna grannskapet, men med ett annat instrument, *grannskapsarbete.*

Efter att ha tagit del av 40- och 70-talens diskussioner om grannskap och stadsplanering, kan man fråga sig vad som hänt tiden däremellan. Som vi redan sett, kom både arkitekterna och sociologerna att intaga en mer praktisk och rationalistisk syn på grannskapsplaneringen från slutet av 40-talet. De teoretiska sociologiska resonemangen sköts åt sidan och de funktionella aspekterna — i Sidenbladhs termer — blev dominerande för att motivera en planering i form av grannskapsenheter. Med den förändringen förändras också sociologins roll i stadsplaneringen. Sociologin får inte längre rollen av att förse arkitekterna med grundläggande teoretiska resonemang för planeringen; i stället blir den en empirisk hjälpvetenskap, vars uppgift blir att ta fram underlagsmaterial till den konkreta planeringen. Så småningom upphör också den uppgiften. När väl den ideologiska motiveringen till grannskapsplaneringen inte längre behövdes eftersom planeringens principer redan etablerats i praktiken, då försvann samtidigt grundvalen för de arkitektoniska ideal som var förborgade i grannskapsidéen: slutna rum, variation, mänsklig skala, varma färger och levande material. Under 50-talet förändras de estetiska idealen i riktning mot "stadsmässighet" och "brutalism": koncentration, storskalighet och rätlinjighet samt nya, otraditionella material.

Men grannskapsenheter slutar inte byggas i och med att 40-talet är slut. Ej heller slutar sådana enheter att byggas därför att de teoretiska sociolo-

giska motiveringarna skjuts undan eller därför att de estetiska idealen förändras. Tvärtom, vill vi hävda, att byggande i form av grannskapsenheter pågår under hela efterkrigstiden. Det är vår tes att grannskapsenheter byggs, inte bara på 40-talet, utan likväl på 50-talet, 60-talet och 70-talet. Det är en tes vi ska försöka belägga och som en stor del av den fortsatta framställningen kommer att röra sig kring.

Om vår tes är riktig, byggs grannskapsenheter på 60- och 70-talen, och det är den tidens grannskapsenheter som utsätts för den hårda förortskritiken. Vi hamnar då i *en paradox: en stadsplaneform som bär på och grundats i grannskapsidén och som ursprungligen förordats som ett sätt att befrämja grannskapet kommer under 70-talet att stå för bristen på grannskap, för funktionalism, splittring, social upplösning — grannskapets motsats.*

DEL 2
Problem och teori

Som vi konstaterat, har de senaste årens debatt om förorten inte givit någon entydig bild av den, även om det råder en viss samstämmighet om dess karaktär. Även om oklarhet råder om huruvida människorna i förorten lider av rotlöshet, alienation och atomisering, så föreligger en samstämmighet i fråga om att här krävs ett större socialt engagemang. Människor som bor tillsammans bör mötas oftare för att vidga sin medvetenhet och tillsammans ta upp kampen för en mer människovänlig miljö och ett bättre samhälle. I det sammanhanget spelar idéen om grannskapet en avgörande roll. Grannskapet blir beteckningen för det man söker uppnå, eller utopin. Grannskapet som idé blir vad vi skulle kunna kalla en progressiv idé. Den ger, trots sitt diffusa innehåll, en bild av det goda samhällstillstånd man söker uppnå. Och med hjälp av grannskapet som det önskvärda kan en kritik av de rådande samhällsförhållandena formuleras.

Den tecknade motsättningen i vad som är och vad som önskas, vilken fick sitt genomslag med förortsdebatten, är som vi sett ett "gammalt" sätt att teckna det onda och det goda, och då inte minst inom sociologin. Betraktelsesättet kan vi härleda till 1800-talets samhällsteoretiker och till 40-talets stadsplanedebatt, och säkert står det att finna i flera diskussioner under årens lopp.

Vid tecknandet av denna etablerade sociologiska bild av samhället, har det kommit att bli självklart, att betrakta 40-talets grannskapsenheter som just grannskapsenheter, och 60-talets förorter som just förorter, något helt skilt från 40-talets grannskapsenheter. Det som möjliggör denna åtskillnad, är skillnader i miljögestaltning. I 40-talets grannskapsenheter finns en större detaljrikedom, och planeringen har den mänskliga skalan som sin utgångspunkt. I 60-talets förorter är skalan en helt annan, perspektivet är här fågelns, bilens eller flygplanets, inte den gående människans.

Den här bilden av samhället, som har sin grund i distinktionen mellan Gemeinschaft och Gesellschaft, eller mellan community och alienation, *och det perspektiv på den byggda miljön den inrymmer, kommer vi inte här att föra vidare. I stället väljer vi en helt annan utgångspunkt för den fortsatta undersökningen.*

Eftersom vi kommer att ta en annan utgångspunkt, kommer vi att *teckna en annan bild av samhället och den byggda miljön,* än den som grannskapets sociologi ger upphov till. — Den bild vi kommer att ta fram är inte någon etablerad bild, utan ett *försök till nyorientering,* framförallt i sättet att se på den byggda miljön.

Enligt vårt förmenande tillhandahåller vetenskapen olika bilder av verkligheten. Dessa bilder behöver inte vara inbördes konsistenta, utan de kan

stå i motsättning till varandra mer eller mindre, och strid kan uppstå — och brukar uppstå — om vilken bild som är den rätta. Vilken bild som är den rätta, vill vi vidare hävda, låter sig inte avgöras på något enkelt empiriskt sätt; det är således inte fråga om något så enkelt som att testa en hypotes. En konsekvens av detta är att olika bilder kan ha olika fog för sig, kan vara mer eller mindre rimliga. Olika bilder visar fram olika aspekter av verkligheten, vilket gör att valet mellan dem inte är så enkelt. Därmed intar vi en annan ståndpunkt än en empiristisk, enligt vilken det är möjligt att med hjälp av ett induktivt förfaringssätt fastställa verklighetens beskaffenhet. Vilken bild som kommer att tecknas blir avhängigt av de teoretiska förutsättningar som väljs, vilka grundläggande värderingar som finns i den valda teorin och för valet av teorin, hur undersökningsobjektet avgränsas, vilka empiriska data som insamlas och hur dessa samlas in.

Alltså lämnar vi den bild av samhället och den byggda miljön som grannskapets sociologi ger. Varför gör vi det? Vore det inte värdefullare, att försöka fastställa grannskapsbildens giltighet, eller att undersöka grannskapets förutsättningar och möjligheter? För att få en förståelse av förorten, hur den kommit till och hur ett socialt liv med förorten som bostadsbas är beskaffat, är grannskapets sociologi en mindre lämplig utgångspunkt enligt vår mening. Och det av flera skäl.

För det första kan inte teorin ge några ledtrådar till varför förorten kommit till och varför den ser ut som den gör. Teorin är så allmän att den verkar kunna användas i fysiskt och historiskt vitt skilda sammanhang och utfallet av dess användning kan bli högst varierande. Som vi sett, kan stadens gamla arbetarkvarter i denna teoris perspektiv ses både som ett genuint grannskap och som grannskapets motsats, massamhället, beroende på om det är från 70-talets eller från 40-talets horisont betraktelsen görs. Det är också i detta perspektiv som den av oss påtalade paradoxen uppkommer: en stadsplaneform som ursprungligen motiverats med att den främjar grannskapet, kritiseras senare för att vara en boning för splittring och upplösning — grannskapets motsats. I grannskapets sociologi är det omöjligt att se den kontinuitet i byggandet som finns från 40-talet till 70-talet i Sverige (en kontinuitet vilken vi argumenterar för i fortsättningen).

Överhuvudtaget lämnar grannskapets sociologi förändringsmekanismerna utanför teorin. I stället har den utformningen av de mellanmänskliga relationerna i centrum för sitt intresse. Om man beaktar sociala förändringar, så görs det sålunda endast i förändringens effekter på de mellanmänskliga relationerna. Dessutom är teorin ohistorisk eller överhistorisk. Den låter sig tillämpas i de mest skilda historiska sammanhang, något vi redan påpekat.

Ett utomvetenskapligt argument mot grannskapets sociologi är att den genom förortsdebatten kommit att verka stämplande på de människor som

bor och lever i förorten. Teorin har kommit att motverka sina egna ideal. Den förespråkar kärlek och vördnad samt gemensamt handlande, men har genom sin tillämpning kommit att få människor i förorten att framstå som tomma och isolerade. Samtidigt har kritikerna av förorten kunnat rädda sig själva undan kritiken — de har sett sig själva som utanförstående "det onda", vilket förlagts till förorten och "de andra".

Den teori vi söker bör således vara en som ej är behäftad med dessa svagheter. Den bör vara historisk och beakta förändringsmekanismer. Det är nödvändigt för att förstå varför förorten kommit till och varför den fått den form den fått. Även om vi här lämnar grannskapets sociologi och tar en annan utgångspunkt för den fortsatta framställningen, är vi inte desto mindre intresserade av de mellanmänskliga relationerna. Men vi vill då se dessa i relation till den fysiska strukturen och de allmänna samhällsförändringarna i sitt historiska sammanhang. Vidare bör teorin vi söker inte föra fördomen om den passiva och isolerade förortsmänniskan vidare.

Den bild av samhället och den byggda miljön — och därmed också av förorten — som vi kommer att ge har sin grund i Jürgen Habermas teori om det borgerliga samhället som han framställer den i ett tidigt verk, "Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft" (1962).[1] (Varför vi använder just denna teori kommer att motiveras längre fram i texten.)

Bilden vi kommer att ge tar fasta på helt andra förhållanden än de som uppmärksammas i grannskapets sociologi. Vi tar avstånd från den ståndpunkt som hävdar att de bostadsområden som byggdes under 1940-talet är definitivt annorlunda de som uppfördes under 60-talet. När det gäller bostadsområdenas utformning tar vi fasta på en kontinuitet: grannskapsenheter börjar byggas på 40-talet, men byggandet av dem är inte slut med detta decenniums slut, utan det fortsätter flera decennier framåt i tiden.

Samtidigt är det värt att notera, att vi inte kommer att diskutera hur bostadsområden bör utformas för att gemenskap eller grannskap ska åstadkommas. Den problemställningen blir inget problem med vårt perspektiv. Den lämnas därhän. Vi behandlar hur grannskapsenheter kommit att utformas i Sverige och varför — inte hur de bör utformas.

Bilden vi tar fasta på hävdar en kontinuitet i byggandet i form av grannskapsenheter under hela efterkrigstiden. Vi argumenterar teoretiskt och empiriskt för att det är rimligt. Att vi kan skönja en sådan kontinuitet beror av

1 Vi har använt oss av både den tyska och den norska upplagan av Habermas verk och refererar därför till båda i nämnd ordning. Habermas, Jürgen *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bütgerlichen Gesellschaft* (1962), Luchterhand, Neuwied und Berlin 1971, respektive *Borgerlig offentlighet — dens framvekst og forfall. Henimot en teori om det borgerlige samfunn,* Gyldendal norsk forlag, Oslo 1971.

den teori vi använder oss av. I den är etablerandet och utbredningen av socialstaten och offentlighetens omvandling ett stadium i det borgerliga samhällets utveckling, vilket i Sverige efterkrigstiden utan tvekar representerar. Och i det empiriska studiet av hur grannskapsenheten kunnat bli modellen för bostadsområdenas utformning bekräftas också att socialstaten är av avgörande betydelse. Det som förklarar detta byggande blir inte oväntat just socialstaten, förutom den ekonomiska expansionen under efterkrigstiden. Bilden vi ger visar också att förortslivet knappast kan ses som något liv avskilt det i det övriga samhället, som något särskilt liv. I stället är det så, att det vardagsliv som de flesta av oss lever — oavsett fysisk struktur, förort eller inte förort — blir som tydligast i just förorten.

* *

En tes i vårt arbete är sålunda: *Grannskapsenheter byggs i Sverige under hela efterkrigstiden.*

Bland fackfolk är tesen inte en självklarhet. Det ingår inte i arkitektkårens självförståelse att teckna utvecklingen på detta sätt. Samtidigt finns dock ingen enhetlig uppfattning om hur det efterkrigstida byggandet i Sverige ska karaktäriseras. En del förlägger grannskapsenheten enbart till 40-talet, andra är mer oklara i fråga om dateringen av den. Att divergerande uppfattningar råder, sammanhänger förmodligen med att det aldrig gjorts något mer genomtänkt försök att formulera en efterkrigstida stadsplanehistoria. De föreställningar som finns är som regel uttryckta i kortare artiklar, eller som instuckna påpekanden i större texter, och vad som ska avses med grannskapsenhet problematiseras sällan. Oftast finns en intuitiv uppfattning om vad som ska menas med en sådan enhet. I åtanke därvid finns nästan alltid en uppsättning områden uppförda under 40-talet. Det är fråga om områden som Rosta i Örebro, Guldheden och Torpa i Göteborg, Torsvikshöjden i Lidingö, Fröslunda i Eskilstuna och Tunabackar i Uppsala. Vi ska här demonstrera några olika uppfattningar av hur det efterkrigstida byggandet har betraktats. Efter det ger vi två exempel på hur bostadsområden byggda under 40- resp. 60-talet utformats. Med de exemplen vill vi redan här visa rimligheten i att betrakta 40- och 60-talens bostadsområden som i väsentliga avseenden lika.

I en konstvetenskaplig studie av flerfamiljshusbyggandet i Uppsala mellan 1900 och 1972 beskrivs utvecklingen från slutet av 50-talet i termer av "förvuxna grannskapsenheter" av Carl-Erik Bergold och P. O. Sporrong. De understryker att en förflackning har ägt rum. Under 40-talet står människan i centrum genom grannskapsplaneringen, men senare blir den förvuxen genom att den anpassas till service- och trafikplaneringen.[2]

2 Bergold, Carl-Erik och Sporrong P. O. *Att bo i Uppsala. Flerfamiljsbebyggelse 1900—1972,* 3-betygsuppsats i Konstvetenskap vid Uppsala universitet HT 1976.

Arkitekten Eva Rudberg karaktäriserar utvecklingen med formuleringen "från grannskapsenhet till bilsamhälle". Hon menar att under 40-talet byggdes det grannskapsenheter, under 50-talet togs ett nytt initiativ med ABC-samhället Vällingby, ett område för Arbete, Bostäder respektive Centrum, och därefter BC-samhällen, bostadsområden med centrum. Grannskapsenheter förbyts i BC-samhällen till följd av framförallt handelns och bilismens utveckling. Eva Rudberg tar sålunda fasta på anpassningen av byggandet till handeln och bilismen och underförstår att 40-talets grannskapsenheter inte till sitt väsen var anpassade härtill. Som vi senare ska se ifrågasätter vi detta, och vår ståndpunkt blir den att grannskapsenheten är just en form där handelns och bilismens krav kan tillgodoses.[3]

Ingegerd Ågren, då chefs-arkitekt vid Stor-Göteborgs samarbetskommitté, betonar kontinuiteten från 40-talet till det senare byggandet, och i en uppsats till "Boendeservice" skriver hon:

"I förvånansvärt stor utsträckning baseras också analyserna av våra stadsdelsgruppers storlek och befolkningsunderlag fortfarande på de engelska generalplanemönstren från 40-talet med community-centre tanken som bärande idé, och på de förutsättningar som trafikstrukturen ger."[4]

Göran Sidenbladh, som var ledande i debatten redan på 40-talet, svävar på målet när han i en diskussion 1974 ska besvara frågan när den sista grannskapsenheten byggdes i Stockholm. Hans svar på denna fråga lyder:

"Den sista lilla isolerade enheten är på sätt och vis Fruängen 1952. Det är en stadsdel med numera inte mer än 8000 invånare. Den är sig själv nog men har naturligtvis ett visst uppland omkring sig. Sedan har vi ju ritat grupper av stadsdelar kring Farsta, Högdalen, Skärholmen och de tre områdena på Norra Järvafältet är väl sådana enheter."[5]

Med de tre enheterna på Norra Järvafältet menar Sidenbladh förmodligen Kista, Husby och Akalla. Detta svar visar återigen på, att det är svårt att skilja 40- och 50-talsenheterna från 60-talets. Samtidigt framträder dock den vanligt förekommande ambitionen att försöka upprätthålla en skillnad däremellan.

Olle Svedberg, arkitekturhistoriker, talar om utvecklingen i termer av funktionalismens två faser. Den första fasen är 30-talsfunktionalismen och den andra inleds med 40-talet och innebär att:

"Slutna rumsbildningar, traditionella material och former kom tillbaka. Samtidigt skärptes kraven på vetenskaplig underbyggnad. Bostadsvaneundersökningar påbörjades i stor skala och bildade underlag för normer och rekommendationer för statligt belånade bostadshus.

Funktionalismen var därmed inne i sitt andra skede; den estetiska och sociala

3 Rudberg, Eva Från grannskapsenhet till bilsamhälle, i *Att bo* 5/76.
4 Ågren, Ingegerd Fysisk struktur i Boendeservice 6 *SOU 1971: 28* s. 10: 43.
5 Sidenbladh i *Ytterstaden* a.a. s. 76.

radikalismen dämpades under andra världskrigets politiska 'borgfred'. I stället utvecklades den vetenskapliga och administrativa kompetensen — arkitektkåren växte i storlek, breddade sitt revir och fick stort inflytande på den massbostadsproduktion som äntligen kom i gång och kulminerade med 60-talets miljonprogram. Men inte så stort inflytande som de politiska partierna, LO och de stora byggföretagen. Kåren hamnade i en gyllene råttfälla . . ."[6]

Detta visar på de funktionella aspekterna i 40-talets planering, hur dessa har sin grund i 30-talet och hur de kommer till sin fulla utveckling under 60-talet. En beskrivning som, vilket senare kommer att visas, överensstämmer med vårt sätt att se på det hela.

Kell Åström, professor i arkitektur, förbehåller inte termen grannskapsenhet enbart för 40-talets bostadsområden utan använder den också för den minsta enheten i stadens uppbyggnad i servicesamhället:

"Den bostadsenklav som innesluts av matargatorna strävar man att göra så stor att den ger underlag för närhetsbutiker, barnstugor och skolor för låg- och mellanstadiet. Det är med andra ord 40-talets grannskapsenhet som genom kravet på trafikseparering fått en ny betydelse. Den övre gränsen för enhetens storlek bestäms av största accepterade gångavstånd från bostäderna till dessa komplement och till hållplatser för den kollektiva trafiken."[7]

Vad Kell Åström anser vara en grannskapsenhet framgår tydligt i hans modell av grannskapsenheten:

Grannskapsenhetens principiella uppbyggnad.

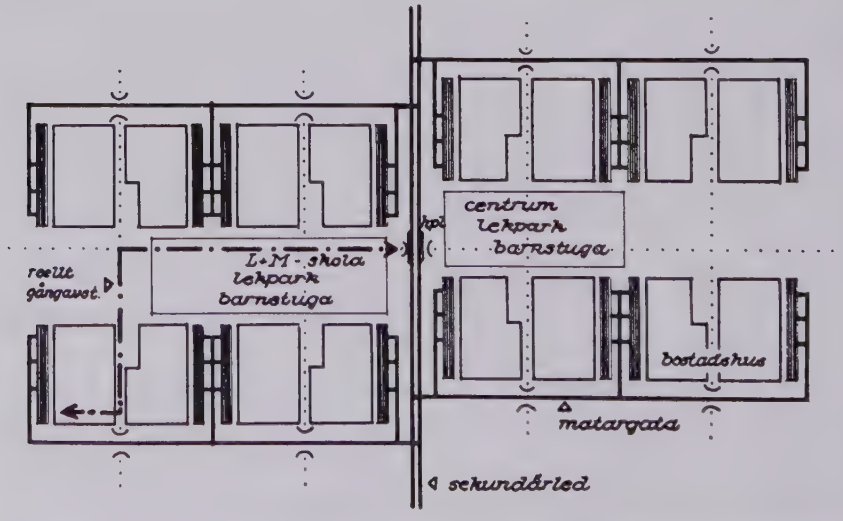

6 Svedberg, Olle "kåren hamnade i en gyllene råttfälla" i *Arkitektur* nr 7/1976, s. 8.
7 Åström, Kell *Svensk stadsplanering,* AB Byggmästarens förlag, Stockholm 1967, s. 68. Fig. från s. 69.

Även om de refererade författarna inte formulerar och beskriver det efterkrigstida byggandet på det sätt vi gör med vår tes, är det gemensamma för de flesta av dem, att de skönjer en linje från 40-talet och framåt.

För att ytterligare argumentera för rimligheten i vår tes, ska vi göra en jämförelse mellan ett bostadsområde planerat på 40-talet och ett planerat på 60-talet. Det är områdena Rosta och Vivalla, båda belägna i Örebro. Örebro har i arkitektsammanhang betecknats som en mönsterstad genom sin konsekventa planering när det gäller bostadsområden.[8]

Rosta är ett bostadsområde som ligger i västra Örebro. Det ritades av arkitekterna Sven Backström och Leif Reinius för den allmännyttiga bostadsstiftelsen i Örebro. Rosta blev på sin tid ryktbart på grund av hustypen, stjärnhus, som möjliggör små intima gårdsrum som vetter ut mot ett större gemensamt rum. Rosta är uppbyggt av två stora gårdsrum och gemensamt har de en rad bostadskomplement och ett centrum. Den genomgående trafiken är förlagd utanför området. I planen vi presenterar finns det inre trafiksystemet i form av en matarslinga på utsidan av stjärnhusslingorna. Men det var inte fallet från början. Ursprungligen förlades det inre trafiksystemet till husslingornas insidor. Förändringen som gjordes på 60-talet var en konsekvens av den tilltagande bilismen. Den ursprungliga planen var sålunda så rymlig att denna förändring var möjlig. Centrum ligger centralt i enheten och består av en länga med föreningsgård, butiker, daghem (C, B, D) samt ytterligare två butiksbyggnader, varav den ena ligger invid kollektivhuset. Detta är byggt i elva våningar och avsett för ensamstående (jfr kollektivhuset i Guldheden). Genom husets höjd och speciella arkitektur markeras centrum och entréen till området. Den övriga bostadsbebyggelsen är i tre våningar. Intill centrum ligger en mindre skola. Områdets två delar understryks av Älvtomtabäcken i vars motsatta ända från centrum sett den större skolan är belägen. I dag är den tidigare nämnda skolan en lågstadieskola och den senare en LM-skola. Intill den senare finns en centraltvätt och värmecentral (E, F). De parkeringsanläggningar som finns inlagda i planen är avsevärt mycket större än de som ursprungligen fanns i området. Hela området uppfördes under tiden 1947—1952 och inrymmer omkring 1350 lägenheter. Över hälften av dessa är på 2 rum och kök.

Vivalla ligger norr om stadskärnan i Örebro. Där inryms drygt 2500 lägenheter, av vilka hälften utgör 2 rum och kök. Det är en ovanligt hög andel smålägenheter för att vara i ett område byggt mellan åren 1966 och 1971. Arkitekter är Bertil Hultén och Lennart Kvarnström. Speciellt för Vivalla är att bebyggelsen uteslutande består av tvåvåningshus. Området är uppbyggt av elva stycken i princip likadana kvarter. Fem i den västra halvan

8 Se *Arkitektur* 6/1979.

ROSTA

A = Skola
B = Butiker
C = Samlingslokaler
D = Barndaghem (daghem/lekskola)
E = Tvätt
F = Värmecentral
G = Garage
H = Busshållplats
K = Kyrka
P = Parkering

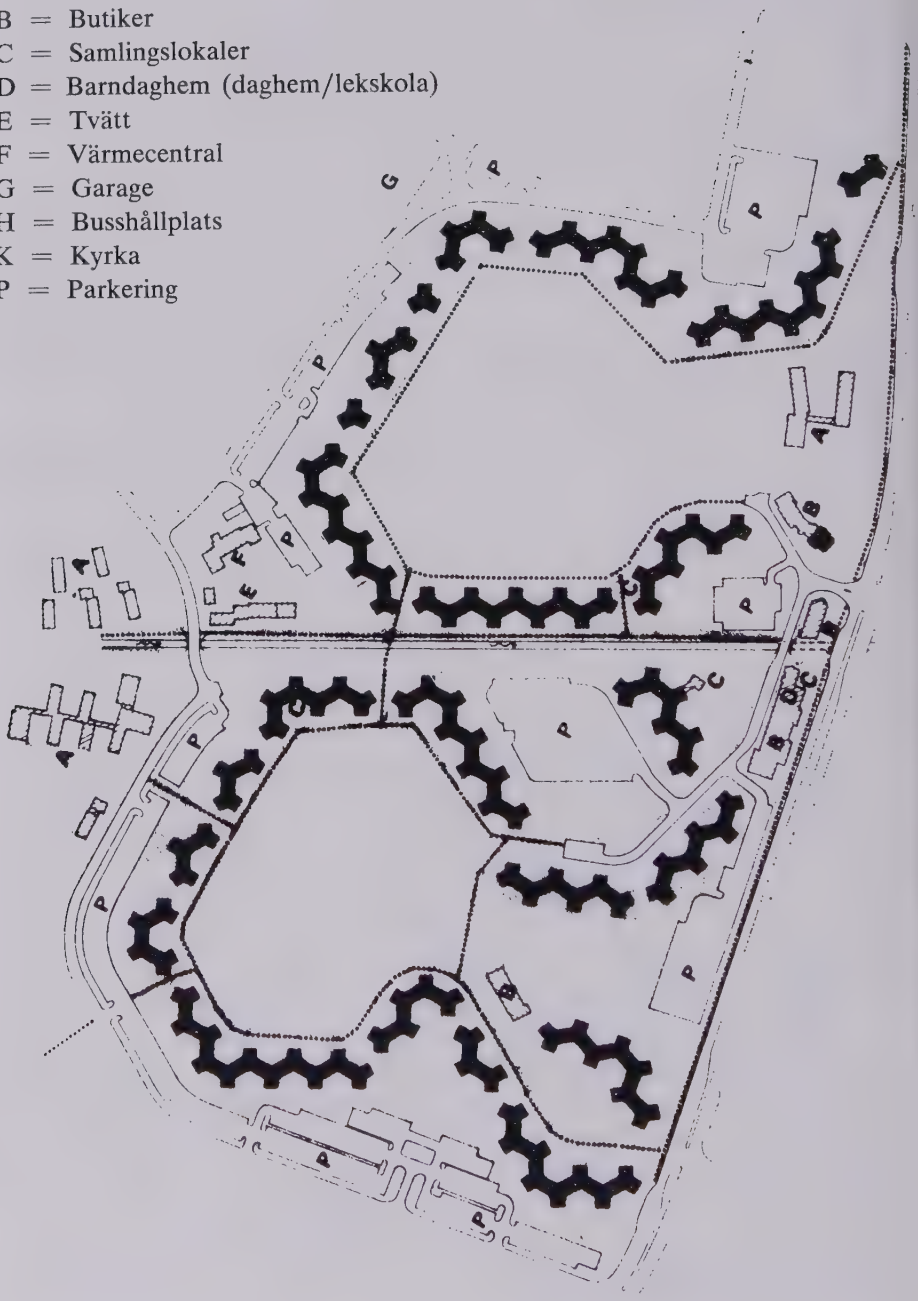

och sex i den östra. I varje kvarter ligger tvåvåningshusen uppradade så att en större öppen yta bildas i kvarterets inre. En del bostadskomplement finns förlagda där. Det är tvättstuga, daghem och samlingslokal (E, D, C). Alla kvarter har dock inte daghem. Den öppna ytan är avsedd för lite äldre barns lek, medan de yngre barnen hänvisas till de smala ytorna mellan husen. Det inre trafiksystemet utgörs av en yttre matarring med säckgator som skär in mellan kvarteren. Parkeringsplatser och garage finns koncentrerade till matarringen. Mitt i området, från norr till söder, finns ett stort öppet stråk i vars mitt centrum ligger med kyrka, daghem, butiker och samlingslokaler (K, D, B, C). Norr och söder om centrum ligger skolorna (A), en LM-skola och en LMH-skola. Centralt finns också bibliotek, mödra- och barnavårdscentral samt föreningsgård.[9]

En jämförelse av dessa två bostadsområden framvisar likheter på en rad punkter. De är områden byggda med enbart bostäder och olika bostadskomplement, varav vissa finns samlade i centrum. Ett inre trafiksystem skilt från ett yttre för genomfartstrafik finns i båda. I varje område är bostadsbebyggelsen enhetlig och de är utbyggda under en relativt kort tidsrymd. Men områdena är också olika. Och den skillnaden kanske är mest påtaglig när man befinner sig i dem. Känslan och upplevelsen av området är en helt annan i Rosta än i Vivalla. Vivalla torde te sig mycket mer monotont och ensartat och inte lika omslutande och fattbart som Rosta. Det sammanhänger med att Vivalla är mer schematiskt och rätlinjigt uppbyggt. Vivalla är dessutom större än Rosta, det finns drygt 1000 lägenheter fler där. Bostadskomplementen i Vivalla är också fler, även om områdena inte skiljer sig nämnvärt i fråga om vilka bostadskomplement som finns där. Den uppenbara skillnaden mellan områdena ligger framför allt i den arkitektoniska gestaltningen.

Trots de arkitektoniska skillnaderna och med dem förknippade upplevelsemässiga olikheter, finns det likväl väsentliga likheter områdena emellan. Det är likheterna mellan områdena som föranleder oss att karaktärisera både Rosta och Vivalla som grannskapsenheter.

Det är genom att se till likheter av det här slaget som vår tes blir rimlig.

Vår tes och uppfattning om vad som ska avses med grannskapsenhet skiljer sig från intuitiva uppfattningar man ofta träffar på i diskussioner. Enligt en del är det viktiga med grannskapsenheten att det finns arbetsplatser där, för andra att det finns lokalt självstyre, att den är av en bestämd storlek (vilken storlek det är fråga om råder olika åsikter om), att det verkligen finns ett grannskap i social mening, att området ger ett intimt intryck. att det inte finns för mycket bilar och parkeringsplatser, eller olika kombinationer av

9 *Serviceinventering av bostadsområden i Örebro,* Örebro kommun utredningskontoret 1976.

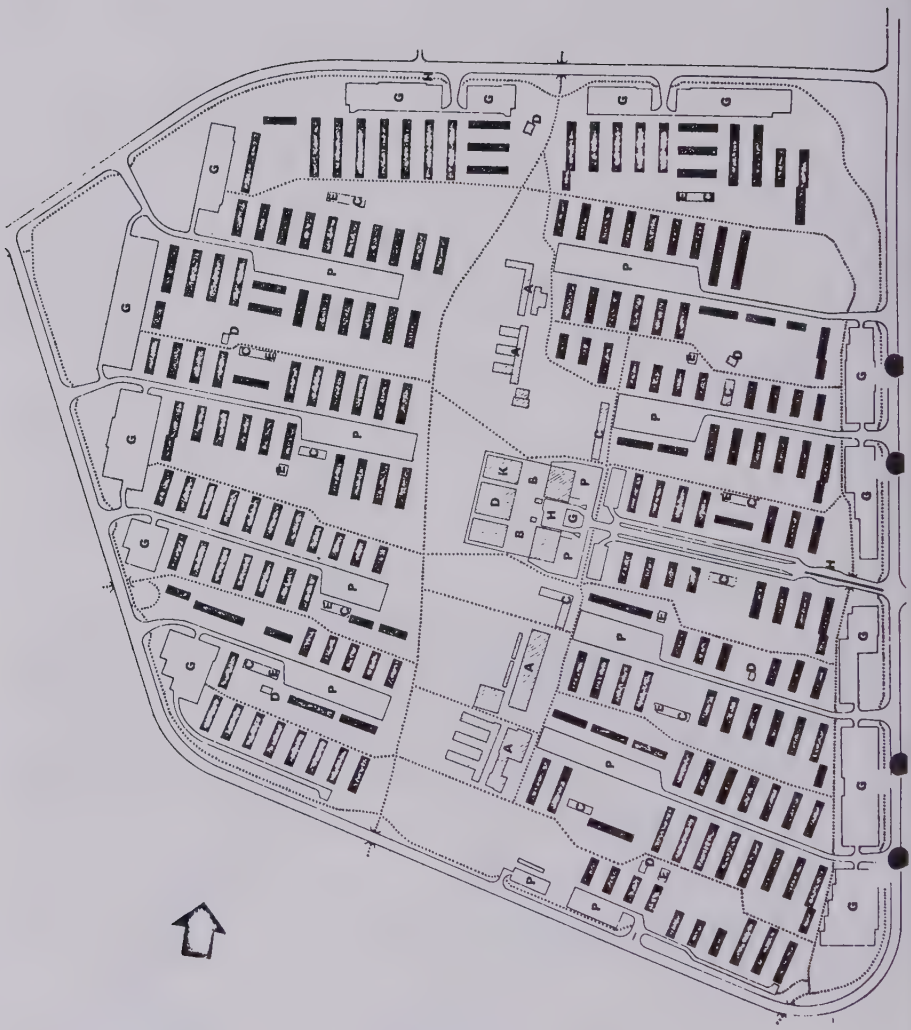

A = Skola
B = Butiker
C = Samlingslokaler
D = Barndaghem
E = Tvätt
F = Värmecentral
G = Garage
H = Busshållplats
K = Kyrka
P = Parkering

dessa ståndpunkter. Vi ska här inte bemöta dessa invändningar, utan bara påpeka att i Del 3 underbygger vi än mer vår ståndpunkt. Det gör vi genom att diskutera grannskapsenheten i ett stadsplaneteoretiskt perspektiv.

Om den första tesen behandlas i del 3, så behandlas vår andra tes i del 4. *Vår andra tes är: Grannskapsplaneringens idé på 40-talet var en idé som i sig inrymde och svarade mot de expansiva krafternas utveckling under efterkrigstiden i Sverige.*

Det empiriska studiet för att underbygga denna vår andra tes kommer att göras med utgångspunkt i Jürgen Habermas teori om offentligheten och det borgerliga samhällets utveckling. Med den utgångspunkten kommer de expansiva krafter som vi identifierar, att vara inte bara den efterkrigstida ekonomin och politiken, utan också ett sådant förhållande som familjens förändring.

Det vi söker en förklaring på är således det mönster i vilket bostadsbyggandet skett under efterkrigstiden. Genom att visa att grannskapsenheten bär på de expansiva krafterna, får vi en förklaring till grannskapsenhetsbyggandet i Sverige.

Varför utgår vi då från Habermas teori? Till en del är det beroende av vårt intresse av förortsdebatten och viljan att försöka se förorten och det sociala livet i staden i ett större samhällsperspektiv. Det betyder, att vi kom att söka en samhällsteori med vars hjälp vi skulle kunna gripa detta. Den teori vi önskade, var *en teori med vilken man kan relatera rummet och det sociala livet till samhället i stort och dess historia.* Vi hade ambitionen, som många andra vid mitten av 70-talet, att kunna se samhällets helhet och utveckling i ett begränsat, konkret fenomen. I det sammanhanget träffade vi på Habermas teori. Efter ett ingående studium av den, såg vi, att den var möjlig att relatera till "förortsproblemet", även om teorin som sådan i stort handlar om helt andra förhållanden än de rumsliga. Genom teorin fick vi idéen att "förortsproblemet" torde ha sin begynnelse och förklaring långt tidigare än det dyker upp på debattens scen. Teorin gav vidare viktiga impulser till att se grannskapsenheten som den avgörande fysiska strukturen. Därmed kom vi också att hamna i 40-talet.

Med hjälp av Habermas offentlighetsteori kan vi således relatera rummet och det sociala livet till samhället i stort och dess historia, även om teorin, som redan påpekats, inte i första hand handlar om rummet.

Varför just Habermas teori och ingen annan? Andra samhällsteorier som vi vid den tidpunkten, 1975, tagit del av fann vi svåra, om inte omöjliga att applicera på rummet, hur förträffliga de än må vara i övrigt. Det gäller inte minst olika statsteorier. Enligt vårt förmenande ligger de allt för långt från rummet och dess problem, samt det sociala livet. En sådan teori, den s. k. kapitallogiken, fäster speciell vikt vid förhållandet mellan kapitalacku-

mulationen och staten och är därmed svårapplicerbar på vårt problem. En annan teori, den althusserianska, tar å andra sidan fasta på förhållandet mellan klasserna och staten, men är också den svår för oss att tillämpa här.

Dessa teorier, liksom Habermas, behandlar staten. En annan teori, aktuell för oss vid denna tid, är Lefebvres teori om den urbana revolutionen. Även om den handlar om förhållandet mellan samhälle och rum är den, menar vi, alltför vag för en konkret tillämpning. Däremot har Lefebvre gett oss viktiga impulser till att se ett nytt stadsmönster i vardande, vilket vi återkommer till.

Senare har en del andra urbanteoretiker blivit aktuella, men allt för sent för att få avgörande inflytande på vårt arbetes angreppssätt. De vi här avser är Manuell Castells och David Harvey.[10] Castells utgår från Althusser och försöker den vägen komma fram till rummet, medan Harvey utgår från kapitalackumulationen.

* *

Det allmänna problem vi vill belysa med vår studie är hur den fysiska strukturen (F) *förmedlar* makrosociala förhållanden (MaS) och mikrosociala förhållanden (MiS). Med mikrosociala förhållanden menar vi strukturella processer som rör familj och vardagsliv. Med makrosociala förhållanden menar vi strukturella processer som rör främst stat och ekonomi.

Problemet kan naturligtvis studeras på ett otal sätt. Här kommer vi emellertid att fokusera på grannskapsenheten som en fysisk struktur som förmedlar MaS och MiS. *Grannskapsenheten blir* således *undersökningsobjekt* för vårt arbete. Och med hjälp av offentlighetsteorin söker vi finna förmedlingarna. Det kan illustreras med följande figur:

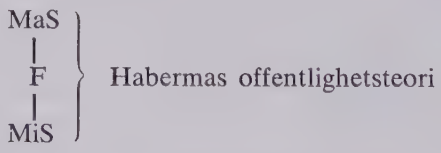

Den traditionella urbansociologin har koncentrerat sig på relationen F-MiS. Därmed har ofta de makrosociala förhållandena tagits för givna. Vi vill däremot söka finna en förmedling mellan de nämnda nivåerna. I det arbetet har vi dock kommit att lägga huvuddelen av vår möda på relationen MaS-F, vilket behandlas i kapitel IX och X. Den mer fullständiga förmedlingen, MaS-F-MiS, är ämnet för kapitel XI, och det har mer karaktären av en påbörjad diskussion, än en slutgiltig lösning av problemet.

10 Se följande artiklar i *häften för Kritiska studier* 5/1979: Eva Hedman: David Harvey och den "urbana processen" och Kerstin Bohm: Staden som struktur och praktik, En presentation av *Den urbana frågan* (om Castells).

Här kan vi göra ett allmänt påpekande. Det är inte bara så, att det fysiska förmedlar makrosociala förhållanden med mikrosociala eller omvänt, utan det fysiska förmedlar också olika makrosociala förhållanden inbördes, respektive olika mikrosociala förhållanden sinsemellan.

* *

Som vi redan påpekat har Lefebvre gett oss en del viktiga impulser, varför vi här något ska ta upp hans teori. Att vi gör det, beror på att det rör sig om allmänna idéer, vilka ger en vidare ram åt vår mer konkreta undersökning. Lefebvre betonar i "La révolution urbaine" (1970) *det urbana nätets utbredning*. Han menar att den gamla uppdelningen i stad och land nu håller på att upphävas och att i dess ställe breder ett urbant nät ut sig över hela samhället, vilket i sin tur ger upphov till nya motsättningar. De gamla stadsformerna löses upp. Befolkning och produktionsmedel koncentreras. Det urbana nätet växer och slukar kvarlevorna av det lantliga livet. Stadsväven kommer att omfatta mer än stadens område. Exempel på det är det moderna skicket att bygga stugbyar. Samtidigt som denna utveckling för till en oerhörd koncentration av verksamheter och människor, leder den också till en oerhörd utspridning av talrika och till synes sammanhangslösa fragment. Med det följer nya motsättningar mellan maktens centrum och periferierna, mellan integration och avskiljande.[11]

Grannskapsenheten — och den svenska urbana utvecklingen efter kriget — går att se i det här perspektivet, som det urbana nätets utbredning. Med 60-talet blir, som vi ska se, grannskapsenheten en standardiserad form i denna process av koncentration och utspridning. Städerna blir allt större och allt glesare.

I nästa kapitel kommer vi att presentera offentlighetsteorin, för att sedan, i kapitel V precisera problemställningen, speciellt hur vi skall angripa vår andra tes med hjälp av offentlighetsteorin.

11 Lefebvre, Henri *Die Revolution der Städte* (1970), List, München 1972, kapitel I och IX.

IV EN PRESENTATION AV HABERMAS OFFENTLIGHETSTEORI

Inledning

Som vi tidigare påpekat lämnar vi grannskapets sociologi och väljer Habermas offentlighetsteori i vars ljus vi vill se samhällsutvecklingen och byggandet. En presentation av teorin i fråga är därför här på sin plats.

I "Strukturwandel der Öffentlichkeit" visar Habermas hur offentligheten växer fram och etableras mot den senfeodala eller absolutistiska staten som resultat av borgerlighetens kamp och växande styrka. Med offentlighetens etablering upprättas gentemot det tidigare, feodala samhället nya principer eller normer för samhällets ordnande. Principer som hjälper till att rasera den feodala ordningen och som bidrar till formandet av det nya, borgerliga samhället. Men etablerandet av det borgerliga samhället innebär inte någon garanti för att offentligheten och dess principer blir bestående i praktiken. Med det borgerliga samhällets utveckling omvandlas den borgerliga offentligheten: den förfaller. Så kan innehållet i detta verk beskrivas ytterst schematiskt. Vad det betyder mer konkret är vad vi i det här avsnittet ska behandla.

Innan vi närmare går in på teorins innehåll ska vi emellertid göra några allmänna konstateranden. Den handlar om förhållanden som är att hänföra till just det borgerliga samhället. Det betyder att den har en *begränsad giltighet i tid och rum*. Den gäller för i första hand de västeuropeiska staterna från 1700-talet till idag. Det är sålunda en historisk teori, i vilken de ingående begreppen har en historiskt begränsad giltighet. Begreppen går således inte att generalisera till andra samhällsförhållanden. De är inte allmängiltiga.

Habermas teori om den borgerliga offentligheten och dess förfall är en kritisk teori. Den är en produkt av den s. k. Frankfurtskolan. Vad en kritisk teori innebär och vad som skiljer den från andra teorier ska vi inte närmare inveckla oss i, utan vi nöjer oss med Lindensjös kortfattade karaktäristik:

"Frankfurtskolans kritiska metod karaktäriseras ofta — berömmande eller nedsättande — som ideologikritisk, såtillvida att den konfronterar ett samhälles bild av sig självt — dess ideologi — med de verkliga förhållanden. Eller så sägs metoden vara normativ, med innebörden att den sätter det som 'borde' vara mot det som faktiskt är. Den kritiska metodens objekt blir glappet mellan det önskvärda och det verkliga."[1]

Det kritiska projekt Habermas ställer sig i "Strukturwandel der Öffentlichkeit" är att visa, att de en gång etablerade principerna för den borgerliga offentligheten inte upprätthålls konsekvent utan mer eller mindre förfaller

1 Lindensjö, Bo Effektivitet, legitimitet och kris. Habermas' och Offes statsanalyser i *häften för Kritiska Studier* 5/1978, s. 5.

i verkligheten med det borgerliga samhällets utveckling. I denna utveckling rycks grundvalen för dessa principer mer eller mindre undan. Men trots att principerna inte följs konsekvent i handling, så söker man ändå legitimera dessa handlingar med hjälp av offentlighetens principer. Samhällets bild av sig självt stämmer därmed inte med de verkliga förhållandena. Och det är detta glapp Habermas visar på och benämner offentlighetens omvandling eller förfall. Samtidigt blir framställningen också normativ. I Habermas skrivningar framkommer ett ideal om hur det borde vara, nämligen att offentlighetens principer borde gälla i realiteten. Denna kritiska ansats explicitgörs inte av Habermas i framställningen som sådan, utan den finns implicit i framställningens uppläggning, vilket knappast bidrar till att göra texten lättillgänglig.

En annan svårighet man stöter på när man ska tillägna sig Habermas text är att den bygger på en mängd delvetenskaper som sociologi, ekonomi, statsrätt, statsvetenskap, social- och idéhistoria. Framställningen innebär nämligen ett försök att integrera kunskaper från dessa fält då problemet kräver det. Svårigheten uppstår främst när man ska försöka ta ställning till teorin i dess helhet. Är det verkligen så här, och har det gått till på det här sättet, är frågor som naturligt inställer sig och som man inte har något svar på. Det blir mycket svårt att ta definitiv ställning till teorin som helhet, utan vad man klarar av är att "testa" avsnitt av den. Detta problem hänger inte bara samman med våra egna begränsningar, utan också med den vetenskapliga arbetsfördelning vi är inplacerade i. Omfånget av den forskning och litteratur Habermas bygger på framgår av de litteraturhänvisningar han ger. Offentlighetens och privatsfärens (offentlighetens pendang) historia behandlas ur flera aspekter: socialhistorisk, kulturhistorisk, presshistorisk samt ur rätts- och statsvetenskaplig aspekt. Deras ställning i vårt nutida samhälle ses ur olika synvinklar: ur offentlighetens, industrisamhällets och socialstatens, massdemokratins och masskommunikationens synvinkel. Slutligen tar han upp litteratur som behandlar den offentliga meningens begrepp och historia.

Men även om det är svårt att ta ställning till en sådan disciplinövergripande teori, så är det ändå vår mening att teorier av detta slag kan vara ytterst fruktbara. De ger ett helhetsperspektiv i vilket man kan se den egna mer begränsade forskningsuppgiften. Fördelen med ett helhetsperspektiv är att ens forskningsobjekt lättare kan relateras till andra fenomen som skenbart inte har med objektet att göra. Dessutom kan teorin vägleda forskningen mot nya samband och kontexter. Med hjälp av ett teoretiskt helhetsperspektiv kan man gå emot begränsningarna och nackdelarna med den vetenskapliga specialiseringen. Enligt vår mening kan en sådan teori också bli grunden för tvärvetenskap i mer genuin bemärkelse.

Även om det för oss är omöjligt att ta ställning till teorin i alla dess detaljer, har vi ändå funnit det fruktbart att tolka flera empiriska förhållanden i teorins termer. Dessutom har vi funnit studier gjorda med utgångspunkt i Habermas teori, vilka visat möjligheten av ett sådant angreppssätt. Så har t. ex. litteraturvetare använt offentlighetsteorin, speciellt det den utsäger om den litterära offentligheten, för att analysera litteraturen i det borgerliga samhället.[2] Även massmediaforskare har gjort analyser med utgångspunkt i teorin.[3] Och även bland sociologer som behandlat familjen i det moderna samhället finns de som tagit sitt perspektiv i denna teori.[4] Inom senare svensk etnologisk forskning finns de som anlagt ett perspektiv i överensstämmelse med Habermas.[5] Intressant att notera i detta sammanhang är också att en kritiker av Habermas som Therborn karaktäriserar det kapitalistiska samhället i termer av privat och offentligt, samt skisserar samhällets utveckling i grova drag som Habermas gör, men utan att referera till honom.[6]

Habermas teori om den borgerliga offentligheten som han framställer den i "Strukturwandel der Öffentlichkeit" är av *mer beskrivande än förklarande* karaktär. Den är i första hand en beskrivning av det borgerliga samhällets utveckling med offentligheten i centrum. Även om teorin pekar ut väsentliga förändringar med det borgerliga samhällets utveckling, så tar den dock ej upp mekanismerna för denna förändring; de mekanismer som skulle ge en förklaring i sträng betydelse till denna utveckling. Den beskriver etablerandet av den borgerliga offentligheten och dess förfall i olika avseenden, men däremot går den ej in på vilka specifika ekonomiska betingelser som genererar den beskrivna utvecklingen i sina detaljer.

Beskrivningen av utvecklingen i offentlighetstermer gäller som vi tidigare påpekat främst länderna i Västeuropa. Men som vi vet skiljer sig dessa län-

2 Se t. ex. Melberg, Arne *Utopi och realitet* Rabén & Sjögren, Stockholm 1978.

3 T. ex. Mortensen Frands *Ytringsfrihed og offentlighed* Modtryck, Århus 1975. På s. 268 sammanfattar Mortensen i ett diagram Offentligheden som struktur i det borgerlige samfund. Därvid tolkar han Habermas delvis annorlunda än vi gör (se nedan); speciellt i fråga om socialsfärens ställning skiljer vi oss åt. M. förlägger den till det "privata området i samhället"; som vi ser den är socialsfären uttryck för att det privata och det offentliga glider samman — då kan den inte vara privat, ej heller offentlig.

4 Framförallt Holter, Harriet m. fl. *Familjen i klassamhället* (1975) Aldus, Stockholm 1976.

5 Se Frykman, Jonas & Orvar Löfgren *Den kultiverade människan*, Liber Läromedel, Lund 1979.

6 Therborn, Göran *What Does the Ruling Class Do When it Rules?* NLB, London 1978, speciellt del I. Therborn karaktäriserar det borgerliga samhället i termer av privat och offentligt och detta samhälles utveckling i att det privata och offentliga alltmer glider samman, att distinktionen blir alltmer otydlig, vilket också Habermas gör (se nedan). Therborns kritik av Frankfurtskolan (från en althusseriansk ståndpunkt) finns i *Frankfurtskolan. Till kritiken av den kritiska teorin.* Arkiv studiehäften 2—3, Stockholm 1976.

ders historia sinsemellan. Och teorin är en form av generalisering av dessa skilda länders historia; den överensstämmer därför inte helt med ett visst lands konkreta utveckling och dessutom ger den ingen förklaring till variationerna dem emellan. Beskrivningen av utvecklingen i teorin blir närmast vad vi skulle kunna kalla en mönsterbeskrivning. Men det hindrar inte att det finns konkreta historiska referenser i Habermas framställning. Tvärtom är den fylld av sådana.

Hur kommer vi då att använda Habermas teori? Det är brukligt att betrakta teorier som i första hand redskap för att förklara vissa fenomen. Men teorier kan också användas till att generera problemställningar och hypoteser. Det är framförallt på det senare sättet vi använder teorin. Vi skulle också kunna säga att vi använder den heuristiskt. Mellan heuristisk och problemgenererande användning går ju ingen skarp gräns.

Teorin utgör den helhet i vilken vi ser vårt undersökningsobjekt, grannskapsenheten, och den blir vägledande för det empiriska studiet av grannskapsenheten och dess villkor. Men teorin har även betydelse för att vi överhuvudtaget kommit att definiera grannskapsenheten som vårt undersökningsobjekt.

Samtidigt kan vi dock fråga oss om inte teorin faktiskt får en förklarande roll. Med hjälp av teorin kan vi göra tolkningar av en mängd empiriska förhållanden och därmed ge dessa sitt sammanhang. Genom att inordna de empiriska förhållandena i teorins begreppsapparat får vi en tolkning av det historiska skeendet. Resultatet blir emellertid inte en uppsättning kausala relationer mellan olika faktorer, och i den meningen blir inte heller teorin förklarande. Däremot får vi en bild av hur olika förhållanden sammanhänger sinsemellan och med grannskapsenheten. Och därmed kan vi faktiskt säga att en förklaring ges, om än inte i någon strängare bemärkelse.

Om vi skulle eftersträva förklaringar i form av kausala relationer, skulle det tvinga oss till en avsevärd förenkling av vårt problem. Överhuvudtaget torde inte ett problem som är så sammansatt som vårt, där hela efterkrigstidens utveckling dras in, kunna formuleras i kausala termer.

Den borgerliga offentlighetens modell

Den centrala kategorin i Habermas teori är, som vi redan nämnt, offentligheten, och mot det offentliga står det privata. Vad menas då med *det offentliga och det privata?* Båda finns som "common-sense"-begrepp i vårt vardagsspråk. Det innebär att de har en självklar och omedelbar betydelse för oss. Och det är enligt vår mening en bekräftelse på att vi har införlivat den borgerliga ideologin i vårt vardagstänkande. Privat betyder enskild, personlig, undangömd, hemlig. Offentligt är detsamma som det privatas motsats och besläktat med öppen; det betecknar något som är allmänt tillgängligt,

eller försiggår inför allmänheten, eller är bestämt för allmänhetens bruk, eller något känt (i motsats till hemligt).

Den här polariteten mellan det privata och det offentliga går tillbaka på antikens distinktion mellan "oikos" och "polis", eller hushållets respektive politikens sfär, eller aktiviteter relaterade till upprätthållandet av livet resp. aktiviteter relaterade till en allmän, gemensam värld. Distinktionen mellan "oikos" och "polis" är grundvalen för allt antikt politiskt tänkande. Utmärkande för hushållets sfär var föreställningen att människorna där levde tillsammans på grund av sina önskningar och behov; drivkraften var där livet självt, livsnödvändigheten. Politikens sfär eller "polis" var däremot frihetens värld, och villkoret för denna frihet var behärskandet av livsnödvändigheten i "oikos". Utan att äga ett hus kunde inte en man deltaga i de världsliga affärerna i "polis". Där var alla lika värda; ingen uppdelning mellan härskare och behärskad förelåg, vilket däremot var fallet i "oikos". Friheten i den politiska sfären byggde dels på att man inte var underkastad livsnödvändigheten, dels på att man inte var subjekt för någon annans befallning och att man ej heller själv befallde någon. Att polariteten mellan det privata och det offentliga i vårt samhälle går tillbaka på den antika distinktionen mellan "oikos" och "polis" är något som Hannah Arendt behandlar i "The Human Condition" (1958), och det är från henne vi hämtat ovanstående.[7] Detta verk av Arendt är en av de grundläggande utgångspunkterna för Habermas offentlighetsteori.

När Habermas bestämmer det offentliga och det privata går han utöver termernas "common-sense" innebörd. Han definierar inte de två begreppen i termer av öppenhet och slutenhet. Om man gör en sådan definition, skulle det privata och det offentliga kunna användas som överhistoriska begrepp. Och det är just vad Habermas inte gör. Tvärtom är begreppen, som han bestämer dem, historiska kategorier, hänförbara till det borgerliga samhället. Men, även om det privata och det offentliga bestäms historiskt, så har de ändå vissa likheter med den antika distinktionen mellan "oikos" och "polis".

I förordet till "Strukturwandel der Öffentlichkeit" skriver Habermas:

"Vi uppfattar 'borgerlig offentlighet' som en epokaltypisk kategori; den låter sig inte ryckas ur det borgerliga samhällets säregna utvecklingshistoria, så som det uppkommer ur den europeiska högmedeltiden. Det vill säga: generaliserat till en idealtyp låter den sig inte överföras till formalt sett samma konstellationer oavsett historisk situation."[8]

Vad menar då Habermas med den borgerliga offentligheten? Han gör ingen enkel definition. I stället formulerar han vad vi skulle vilja kalla en offentlighetsmodell, eller som han själv uttrycker det: "Vår undersökning *stiliserar*

7 Arendt, Hannah *The Human Condition* (1958) University of Chicago Press, Chicago and London 1971, s. 28—33.

8 Habermas, a.a., s. 7; XLIX.

de liberala elementen i den borgerliga offentligheten och de omformeringar som de har genomgått i riktning mot socialstaten."[9] Hur denna omformering sker, ska vi inte behandla just här, utan först senare, när vi väl har tecknat den ursprungliga borgerliga offentligheten, som är utgångspunkten för omvandlingen. När Habermas presenterar vad han avser med den borgerliga offentligheten tecknar han *ett schema över olika sociala områden.*[10] I den fortsatta framställningen fylls det med innehåll av både empiriskt och teoretiskt slag, och därvid klargörs relationerna mellan de olika sociala områdena.[11] Utmärkande för offentlighetsteorin är således att de centrala begreppen inte definieras på traditionellt empiriskt-analytiskt sätt, utan de är relaterade till olika sociala områden eller sfärer varigenom de får sin betydelse.

När vi nu presenterar Habermas offentlighetsmodell, följer vi inte Habermas eget schema fullständigt, utan vi gör en viss förenkling. främst av pedagogiska skäl, vilket vi inte anser oss förlora något på. Samtidigt med att vi presenterar modellen, vill vi erinra om, att det blir fråga om en tolkning av Habermas framställning från vår sida, vilket är ofrånkomligt när man har att göra med en så innehållsrik och komplicerad text som den här.

Som vi uppfattar Habermas idealtypiska framställning av den borgerliga offentligheten, eller den borgerliga offentlighetsmodellen, är den en teoretisk konstruktion av den borgerliga självförståelsen, som den växer fram under borgerlighetens kamp mot det senfeodala samhället, *och* de empiriska samhällsförhållanden som växer fram med det borgerliga samhällets genombrott. Det finns sålunda en dubbelhet i modellen. Dubbelheten består i att *modellen existerar inte bara på tankens plan utan också i det sätt på vilket samhällsförhållandena ordnas och blir ordnade.* — Om vi med praxis menar såväl regler för handling som handlingen som sådan, och att dessa utgör två moment i en enhet, nämligen praxis, då kan Habermas offentlighetsmodell ses som en idealtypisk framställning av borgerlighetens praxis.

Den här dubbelheten i Habermas teori skapar en hel del svårigheter, framförallt när man skall ta ställning till teorin, dess giltighet, men också då man ska återge den, eftersom vi ofta tänker i uppdelningen verklighet kontra idéer.

Den borgerliga offentlighetsmodellen låter sig kortfattat begripas som ett antal *åtskilda* men likväl *förbundna områden.* De två huvudområdena är privatområdet respektive den offentliga myndighetens område, eller samhället respektive staten. I privatområdet eller samhället finns en uppsättning privatmänniskor. I samhället upprepar sig polariseringen mellan stat och samhälle så att vi får den egentliga offentligheten respektive privatsfären. I den

9 a.a. s. 9; L. Emfas tillagd.
10 a.a. § 4.
11 a.a. §§ 5—15.

egentliga offentligheten kommer privatmänniskorna, allmänheten, samman i det rationella samtalet. Privatsfären omfattar området för varuutbyte (marknaden) och samhälleligt arbete (produktionen). Dessutom finns här familjen med sin intimsfär.[12]

Låt oss då presentera den borgerliga offentlighetsmodellen som vi tolkar den. Den kan sammanfattas i följande figur:

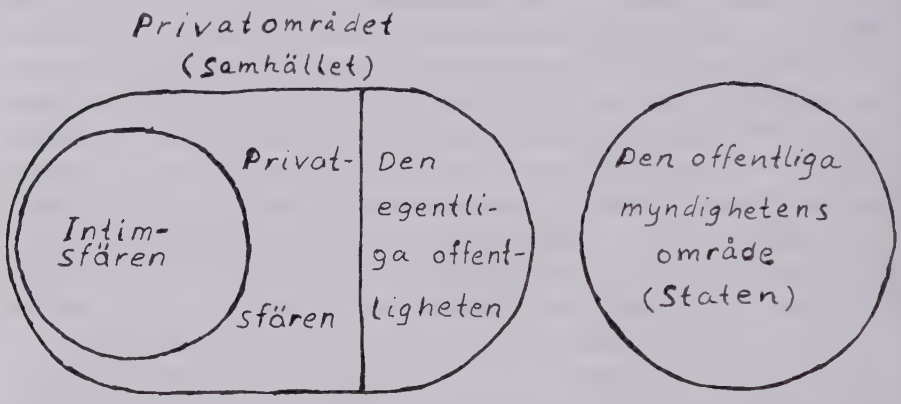

Som vi ser utgår Habermas från distinktionen mellan stat och samhälle. En distinktion som är mer eller mindre samtida med det borgerliga samhället och som använts av flera politiska teoretiker, om än med en viss variation. Distinktionen upprätthålls inte konsekvent i dagens politiska språkbruk. Där brukas samhället ofta synonymt med staten. Det betraktar vi som ett resultat av att staten fått en så omfattande roll i samhället.

Vi ska nu närmare gå in på varje område för sig och de principer som råder där. Därmed kommer också relationerna mellan de olika områdena att framträda. Kärnan i modellen är *den egentliga offentligheten*. När Habermas talar om offentligheten, eller den borgerliga offentligheten, är det just den han refererar till.

"Borgerlig offentlighet låter sig först och främst förstås som den sfär där privatmänniskor församlas till publikum; den gör omedelbart anspråk på den av överheten reglementerade offentligheten för att använda den i en konfrontation mot den offentliga myndigheten om de allmänna reglerna för verksamheten i den i grunden privatiserade, men offentligt relevanta sfären för varuutbyte och samhälleligt arbete. Mediet för denna politiska konfrontation är egendomligt och historiskt utan förebild: det offentliga resonnementet."[13]

I citatets skrivning ligger både en beskrivning av en historisk process och den borgerliga offentlighetens modell. Historiskt handlar det om när borgerskapet sökte ta makten från den feodala staten och krävde att få organisera

12 a.a. § 4.
13 a.a. s. 42; 25.

sig själv och samhället efter sina egna principer; att ta makten från den feodala staten innebar att den skulle tvingas handla efter borgerlighetens mening, som den framkommer ur den borgerliga offentligheten, och inte efter sina egna premisser. Vidare framkommer ur citatet de viktigare momenten i den egentliga offentligheten. Den är den sfär där privatmänniskor samlas till publikum. Vem är då privatmänniska? Enligt modellen är den som besitter privat autonomi privatmänniska. Och den privata autonomin har sin grund i egendom och bildning. Den privata autonomin är i själva verket förutsättningen för tillträde till offentligheten. Tillträde till den får de som har sin försörjning tryggad genom fri disposition över kapitalistiskt fungerande egendom.[14]

Urtypen för deltagaren i den borgerliga offentligheten var familjeföretagaren. Sin status som privatmänniska fick han genom den fria dispositionen över privategendomen, företaget. Hans familjs ställning bestämdes just i innehavet av företaget. Företaget finns i privatsfären, och familjen finns där också, men då i intimsfären, det privatas kärna. I intimsfären finner vi inte bara privatmannen utan också hans hustru och barn samt tjänstefolket. Ingen av de senare hade emellertid rätt att deltaga i den egentliga offentligheten till följd av deras egendomslöshet, vilket berodde på patriarkatet respektive egendomsförhållandena. Inte heller de i företaget anställda hade rätt att deltaga i offentligheten, ty också de var egendomslösa.

Tillträde till offentligheten hade således bara de borgerliga skikten: industriföretagare men också köpmän, förläggare, samt de som tillhörde de fria yrkena, som advokater och läkare. Arbetarklassen stod således helt utanför den borgerliga offentligheten, dess medlemmar hade varken egendom eller bildning.

Publikum kännetecknas av att det där äger rum en diskussion — eller ett rationellt samtal — mellan privatmänniskorna. I diskussionen råder paritet mellan deltagarna och argumentets primat. Immanent i debatten utvecklas det rationella och förnuftiga. På så sätt utvecklas ett offentligt resonnement i publikum.[15] Innebörden i begreppet offentligt resonnement definieras aldrig explicit av Habermas (vilket gäller för de flesta av begreppen i "Strukturwandel"), men översättarna av den norska upplagan ger i en not en god bestämning av begreppet:

"Offentligt resonnement . . . sammanhänger med 'ratio', 'raison', 'reason'. Uttrycket betonar att det som utkristalliseras i offentlig debatt tillfredställer vissa kriterier på rationalitet, förnuft — kriterier som självklart inte står utanför debatten som oproblematiskt givna måttstockar, utan som själva är underkastade den offentliga debatten."[16]

14 a.a. t. ex. s. 64, 96; 44, 69.
15 a.a. s. 42—43, 52; 25—26, 33.
16 Not H, s. 236.

Den borgerliga offentligheten har således både en kulturell och en politisk sida, och Habermas skiljer också på den litterära och politiska offentligheten. Dessa båda sidor avspeglar privatmänniskans båda roller i privatsfären, nämligen rollen som "människa bland människor" och rollen som ägare av egendom, eller "homme" respektive "bourgeois". I den litterära offentligheten dryftas de personliga erfarenheter som privatmänniskan gör som människa. I den politiska offentligheten ventileras de erfarenheter han som egendomsinnehavare gör av privatsfärens reglering. Tillträdet till den litterära offentligheten var dock inte lika snävt reglerat som till den politiska. I den förra kunde även borgerskapets kvinnor och t. o. m. tjänstefolket delta.[17]

Den politiska offentligheten är den offentlighet som har en nyckelroll i förhållandet till staten. Det är denna roll vi nu närmare ska gå in på, och då tar vi upp förhållandet mellan offentligheten och staten som detta förhållande är enligt modellen när den senfeodala statens makt väl har brutits.

Den politiska offentligheten ska *förmedla* förhållandet mellan *privatsfären* —familjen, produktionen och marknaden — och *staten* eller den offentliga myndigheten. De frågor som tas upp till behandling i detta publikum rör de allmänna reglerna för relationerna mellan privatmänniskorna. Den offentliga eller allmänna meningen om dessa regler utvecklas genom det offentliga resonnementet. Den offentliga mening som framkommer riktas som anspråk mot staten. Privatmänniskorna ställer genom denna krav på vad staten skall företa sig. De accepterar således staten och den makt som där är koncentrerad, men under den viktiga förutsättningen att staten handlar i enlighet med den offentliga meningen. Och om staten gör det, blir dess beslut uttryck för allmänviljan, det allmänna bästa. Statens beslut och agerande blir då legitimt, och privatmänniskorna blir förpliktade att följa beslutet i fråga. Men offentlighetens relation till staten är inte bara dirigerande utan den är också kritisk. Genom offentligheten utsätts staten för en ständig bevakning.[18]

Den legitima staten är *den liberala rättsstaten.* Den skiljer sig från den feodala staten i ett flertal avseenden, bl. a. i att den inte agerar godtyckligt, utan i princip förutsägbart, rationellt och i att alla är lika inför lagen. Habermas skriver:

"Rättssäkerheten — nämligen statsfunktionernas bindning till generella normer — skyddar tillsammans med de friheter som är kodifierade i det borgerliga privat-

17 a.a. s. 73—75; 51—52. — Om den läsande allmänheten och romanens framväxt i England på 1700-talet, se Watt, Ian Romanens framväxt i *Den litterära institutionen. Studier i den borgerliga litteraturens sociala historia* (red. av Arne Melberg) Rabén & Sjögren, Stockholm 1975. Om den litterära offentligheten i Sverige, se Melberg *Utopi och realitet* a.a. och densammes Borgerligheten vinner en litteratur i *Ord och bild* 6/1974.

18 Habermas, a.a. s. 42—43, 71—72; 25—26, 50.

rättssystemet den 'fria marknadens' ordning. Statliga ingripanden utan fullmakt genom lag är — sociologiskt sett — ... förkastliga ... därför att de skulle vara oförutsägbara och just därför skulle förneka det slags rationalitet och mått på rationalitet som ligger i de kapitalistiskt fungerande privatmänniskornas intresse. Annars skulle nämligen den 'garanti för kalkylerbarhet' saknas som redan Max Weber upptäckte i industrikapitalismen: kalkyleringen av profitchanserna kräver förbindelser som utspelas efter beräkningsbara förväntningar. Kompetensmässighet och juridisk form är därför kriterier på den borgerliga rättsstaten; 'rationell' förvaltning och 'oavhängig' justis är de organisatoriska förutsättningarna. Själva lagen — som exekutiven och justisen har att hålla sig till — måste vara lika bindande för alla; principiellt kan inte lagen tillåta något undantag eller privilegium. I detta avseende motsvarar statens lagar marknadens lagar ..."[19]

Lagen — som ska vara resultat av den allmänna meningen — är fundamental i den liberala rättsstaten. Den säkrar friheten i den privata sfären. Privatsfären befrias från såväl ståndsmässiga som statliga pålägg. De grundläggande fri- och rättigheterna garanterar och upprätthåller de olika sfärerna i offentlighetsmodellen. En grupp av fri- och rättigheter refererar till sfären för det resonerande publikum och gäller den andliga friheten: tanke- och yttrandefrihet, tryckfrihet, församlings- och föreningsfrihet. Den gäller också privatmänniskornas politiska funktioner i offentligheten: petitionsrätt, lika rösträtt och lika valbarhet o. s. v. En annan grupp refererar till den enskildes frihet och intimsfären och gäller personlig rörelsefrihet och hemfrid. Den tredje gruppen gäller egendomsinnehavarnas förbindelser i privatsfären: likhet inför lagen, säkerhet till äganderätt, näringsfrihet m. m.[20] De grundläggande fri- och rättigheterna hänför sig både till civilrätten, privaträtten, som rör relationerna mellan privatmänniskorna, och till den offentliga rätten, som rör privatmänniskornas relationer till staten och statens inre förhållanden.[21]

Lagarna ska sålunda inte vara ett resultat av en politisk vilja utan av en rationell överenskommelse; den framkommer genom den offentliga meningen i och ur publikum, och lagarna är konstruerade som makt. Den offentliga meningen ska — enligt sin egen intention — varken vara maktens gräns, makt i sig eller källa till all makt. I dess medium ska snarare den utövande

19 a.a. s. 101—102; 73—74.

20 a.a. s. 105; 76—77.

21 "Privaträtten omfattar frågor, som kan sägas typiskt sett ha med det enskilda livet att göra. Dit räknas t. ex. reglerna om köp, hyra, arrende, lån ,skuldebrev, borgen, växlar och checkar, pantsättning, vidare allmänna regler om ingående av avtal och om fullmakt, regler om skadestånd på grund av skadegörelse m. m.... reglerna om äktenskaps ingående och upplösning, äkta makars egendom, adoption, arv ..." Å. Malmström: *Civilrätt,* Gleerups, Lund 1966, s. 5. Den *offentliga rätten* i vidsträckt bemärkelse kan fattas som motsats till privaträtten och reglerar myndigheternas organisation och uppbyggnad, samt relationen mellan stat och rättssubjekt; den innefattar således statsrätt, förvaltningsrätt, kyrkorätt, finansrätt, straffrätt och processrätt (s. 6—7).

maktens karaktär, herredömet självt (den offentliga myndigheten) förändra sig. "Offentlighetens 'herredöme' är enligt sin egen idé en ordning där herredömet överhuvudtaget upplöses; sanningen, inte auktoriteten bestämmer lagen."[22] Det liberala lagbegreppet har således en egendomlig ambivalens. Å ena sidan är lagen uttryck för förnuftet, å andra sidan är den uttryck för makt, statens makt.[23]

Staten är således till för att *upprätthålla privatsfären,* bevara och skydda det privata. Och statens förhållande till privatsfären ska präglas av att det privata får sköta sig självt, eller med andra ord, att staten inte inbegriper i det privata. Och det gäller för alla sidor av privatsfären. Det gäller inte bara marknaden och produktionen utan också det privatas kärna, nämligen intimsfären, i vilken familjen finns. Att lämna det privata åt sig självt är grunden för välfärd och rättfärdighet — för det allmänna bästa. Det gäller inte minst för marknaden och produktionen:

"Enligt den idé som det borgerliga samhället har om sig självt kan systemet för fri konkurrens reglera sig självt; ja bara under förutsättning att ingen utomekonomisk instans griper in i bytesrelationerna, försäkras att de fungerar enligt måttstocken för individuell prestationsförmåga, så att allas välfärd och rättfärdighet säkras . . ."[24]

Kärnan i privatsfären är familjen med sin *intimsfär.* Den borgerliga familjen uppfattar sig som oberoende av de ekonomiska förhållandena:

"Den tycks vara frivillig och grundad av fria, enskilda personer och upprätthållen utan tvång; den tycks bero på de äkta makarnas bestående kärleksgemenskap; den tycks garantera den oberoende utvecklingen av alla de förmågor som utmärker den bildade personligheten. Frivillighetens, kärleksgemenskapen och bildningens tre moment sluter sig samman till ett humanitetsbegrepp, som bör vara inneboende i människorna som sådana och som i sanning först utgör deras absoluta ställning: en emancipation av något inre, styrt av egna lagar, från yttre ändamål av varje slag — en emancipation som fortfarande klingar i uttrycket det rent och blott mänskliga."[25]

Denna familjära självförståelse står i motsättning till rationaliteten, till att gifta sig efter börd och pengar, och det skapade också konflikter vilka kom att bli ett tema i den borgerliga romanen. Motsättningen har sin motsvarighet i ambivalensen mellan kunskap för yrkets behov och bildningsidealet. Det är erfarenheterna i intimsfären som också blir tema i den litterära offentligheten. Salongen i den borgerliga våningen blir platsen för såväl familjens samvaro som den litterära offentligheten. Det borgerliga familjeidealet fanns inte hos den gamla adeln. Där var släkten snarare än familjen det vik-

22 Habermas a.a. s.104; 76.
23 a.a. s. 103; 75.
24 a.a. s. 101; 73.
25 a.a. s. 64; 44.

tiga, och kärleken och frivilligheten var inte någon grund för äktenskapet.[26]

* *

Så har vi nu presenterat den borgerliga offentlighetens modell sfär för sfär och behandlat de skilda principer som utmärker dem. Principer som motsvarar den borgerliga självförståelsen, men som också blev vägledande för organiseringen av det borgerliga samhället. I vår presentation av modellen har vi gjort en mängd förenklingar av Habermas egen framställning. Och dessa förenklingar har samtidigt inneburit en "avtyskning" av Habermas text. Den väv av historiska fakta, historiefilosofiska referenser och modellanknutna påståenden som texten utgör har vi repat upp i avsevärd grad för att kunna presentera just modellen som vi uppfattar den. Sammansattheten i texten kommer i stort sett endast fram i de av oss givna citaten.

För att ytterligare ge relief åt modellen ska vi först ta upp Marx kritik av den borgerliga självförståelsen, och sedan relatera den något till principerna för det feodala herredömet. När det gäller Marx kritik har Habermas själv tagit upp och sammanfattat den, vilket vi här stöder oss på. För Marx är den offentliga meningen ett exempel på falskt medvetande. Den döljer det faktum att den inte är något annat än uttryck för borglighetens klassintresse. (En ståndpunkt som också Habermas själv intar.[27]) För det första bygger modellen på universialitet, att offentligheten är tillgänglig för alla, vilket den enligt Marx inte är: alla har inte samma chans att förvärva egendom och bildning, vilket är förutsättningen för deltagande i offentligheten. På det sättet kan inte det borgerliga samhället vara identiskt med samhället som helhet, och egendomsinnehavaren kan inte vara detsamma som människan som sådan, människan rätt och slätt, därför att egendomsinnehavaren står i motsättning till lönearbetaren, den egendomslöse. Egendomsinnehavaren har ett partikulärt intresse han måste upprätthålla med makt över lönearbetaren, och det går inte att identifiera med ett allmänt intresse. Dispositionen över privategendomen kan därför inte heller vara grunden för den autonoma människans frihet. I och med att borgarna härskar med hjälp av makt finns inte grunden för rationell auktoritet, och den allmänna meningen kan därför inte identifieras med förnuftets och sanningen. För att den offentliga meningen ska kunna vara sann, enligt Marx, måste privategendomen avskaffas och därmed också staten. Först då blir det privata fritt från livsnödvändigheten, fritt från både det ekonomiska och statliga tvånget, och därmed upphör också det privata.[28]

För att visa på den borgerliga offentlighetens historiska karaktär, ska vi här ställa den mot det feodala herredömet, som Habermas karaktäriserar

26 a.a. § 6.
27 a.a. s. 110; 81.
28 a.a. s. 150—158; 113—119.

med begreppet *representativ offentlighet*. Det är en offentlighet som inte förutsätter något privat och som inte heller är något socialt område, någon avgränsad sfär. Ej heller innebär den någon politisk kommunikation, utan den signalerar enbart en social status, herradömet. Den är dessutom knuten till personens attribut, till insigner, klädsel, gester och retorik, till en sträng kodex för det ädla uppträdandet. Den koncentrerade sig till furstarnas hus.[29]

Ett exempel på hur den representativa offentligheten kunde fungera är hur rättsskipningen gick till i det feodala samhället. Hela rättsprocessen fram till straffets verkställighet ägde rum i hemlighet. Den anklagade hade inte tillgång till fallets dokument, visste inte vem som anklagat honom och hade ingen rätt till advokat. Etablerandet av sanningen var härskarens och domarnas absoluta rätt och exklusiva makt. Verkställandet av straffet ägde rum inför folkets ögon. På så sätt manifesteras representativ offentlighet, herredömets auktoritet, vid galgbacken och skampålen.[30] Det skiljer sig principiellt från rättspraxisen i den liberala rättsstaten. Där äger rättsprocessen fram till straffets verkställighet rum i offentligheten, och förnuftet ska ligga till grund för domen. Offentligheten garanterar här rättssäkerheten. Men straffets verkställighet sker däremot inte offentligt.

Omvandlingen av den borgerliga offentligheten

I presentationen av den borgerliga offentligheten, av vad vi skulle kunna kalla dess klassiska form, framkommer de gentemot feodalsamhället nya principerna för samhällets ordnande. Men varför kallar vi detta för "dess klassiska form"? Helt enkelt därför att det skett väsentliga förändringar under det borgerliga samhällets utveckling. Förändringar som modifierat modellen. Det är dessa modifieringar som Habermas kallar den borgerliga offentlighetens omvandling. Den innebär att sfärerna i modellen förändras och relationerna dem emellan. Grunden till denna förändring ligger i det kapitalistiskt ekonomiska systemets utveckling och de därmed sammanhängande klasskonflikterna.

När var då den klassiska offentlighetsmodellen tillämplig? Enligt Habermas var den tillämplig så länge den var trovärdig, och trovärdig var den så länge den var verklighetsnära. Den var verklighetsnära under den tid som borgerlighetens klassintresse kunde framstå som svarande mot allmänintresset. Som vi ser det, torde det vara under den tid då adelns dominans var bruten och arbetarklassen ännu inte vuxit till sådan styrka att den kunde ifrågasätta borgerlighetens makt. En samhällelig bas vilken skulle motsvara den borgerliga offentlighetens fullständiga förverkligande skulle innebära

29 a.a. § 2.

30 Jfr. Foucault, Michel *Discipline and Punish* (1975), Vintage Books, New York 1979 kap. 1 och 2.

att fri konkurrens råder och att alla är småvaruproducenter, ty det skulle medföra att samtliga hade samma chans att skaffa sig egendom och bildning, vilket krävs för att få status som privatmänniska och därigenom tillgång till offentligheten.[31]

Men med övergången från kokurrens- till monopolkapitalism blir den borgerliga offentligheten i sin klassiska form allt mindre tillämplig och trovärdig. Resultatet blir att den borgerliga offentligheten omvandlas. *Kapitalets koncentration* samt *arbetarklassens tillväxt och växande styrka* bidrar till att skenet av jämlika byten och jämställdhet blir allt svårare att upprätthålla.[32]

Som vi sett ingick i modellen för den borgerliga offentligheten föreställningen att välfärd och rättfärdighet säkras genom att det privata får sköta sig självt. Det gällde som princip både nationellt och internationellt. Men med den stora depressionen på 1870-talet menar Habermas att den liberala eran går mot sitt slut. Staten börjar då att ingripa i ekonomin vilket innebär att det privata inte längre lämnas för sig självt. Dels överges frihandelspolitiken, dels går staten in med antimonopolistiska åtgärder riktade mot den begynnande monopoliseringen av företagsamheten med truster och karteller och uppdelning av marknader. Det betyder att det har skett förändringar inom privatsfären så att vissa företagare kan bestämma över andra. Det fria varuutbytet eller den fria marknaden fungerar inte längre. Den fria konkurrensen är satt ur spel. Konflikterna i privatsfären kan inte längre lösas där, utan förskjuts till den politiska sfären. Men konflikterna i privatsfären gäller inte bara förhållandet mellan olika kapital utan också förhållandet mellan kapital och arbete. Vid samma tid organiserar sig också arbetarna fackligt och politiskt. De riktar anspråk mot staten och söker påverka dess lagstiftning, och de statliga ingreppen i privatsfären visar, att det också lyckades dessa grupper att omsätta de ekonomiska motsättningarna i politiska konflikter. Habermas menar att de statliga ingreppen dels tillmötesgår dessa gruppers intressen, dels tjänar avvärjandet av dessa intressen[33], och sammanfattar:

"I allmänhet företas just de statliga ingreppen — också då de tvingas igenom mot 'härskande' intressen — med utgångspunkt i intresset av att upprätthålla en systemjämvikt som inte längre kan säkras på den fria marknaden."[34]

Kapitalets koncentration och arbetarklassens växande styrka är de krafter som Habermas utpekar som *underliggande och framtvingande den borgerliga offentlighetens omvandling.* Men hur det i detalj går till lämnar han på det stora hela därhän i den fortsatta framställningen, vilken i huvudsak hand-

31 Habermas a.a. s. 108—111; 80—81.
32 a.a. s. 175; 134.
33 a.a. s. 172—177; 131—135.
34 a.a. s. 177; 135.

lar om hur offentlighetens omvandling tar sig uttryck. Omvandlingen av offentligheten har emellertid också sin grund i den borgerliga offentlighetsmodellen som sådan. En idé i den är att offentligheten ska vara tillgänglig för alla, den ska vara universell. Det är denna idé om universialitet som arbetarklassen kan åberopa i samband med att den ställer krav på staten.

Habermas förlägger således statsinterventionismens begynnelse till slutet av 1800-talet, och den tilltar med det borgerliga samhällets utveckling sedan dess. Med detta är det dock inte sagt att Habermas menar att statsinterventionismen ökar kontinuerligt. Med allt fler statliga ingripanden börjar emellertid "barriären" mellan det privata och det offentliga att vackla. Parallellt därmed växer ett nytt socialt område fram, nämligen socialsfären. Denna utveckling åskådliggör vi med hjälp av följande figur:

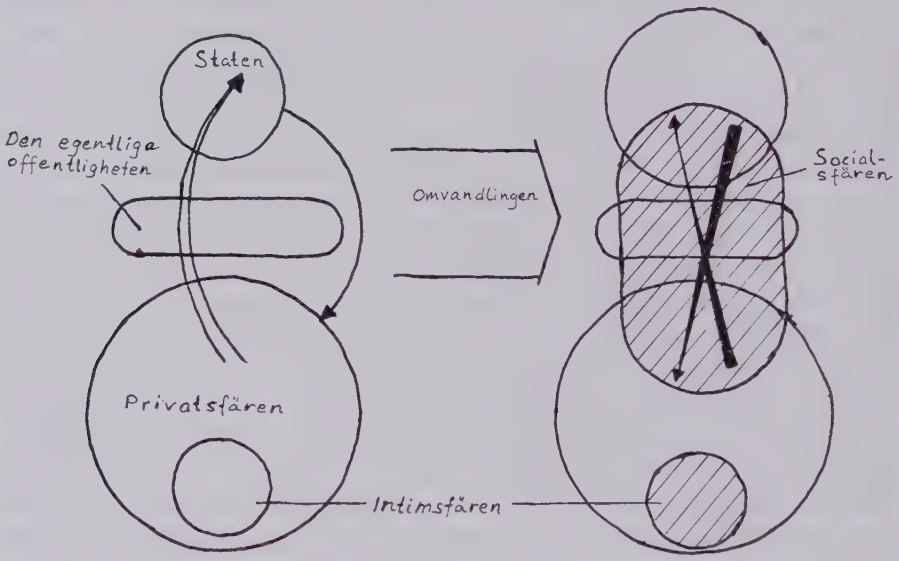

Förändringen av de olika sfärerna och relationerna dem emellan tecknar Habermas med det följande:

"Interventionismen uppstår med att konflikter som inte längre kan avgöras enbart inom privatsfären överförs till den politiska sfären. Statlig intervention i samhället motsvarar således på längre sikt att offentlig kompetens överförs till privata organisationer. Och samtidigt med den offentliga auktoritetens utbredning över det privata området pågår en motsatt process: statlig myndighet ersätts av samhällelig myndighet. Först genom denna dialektik mellan ett fortskridande förstatligande och ett samtidigt församhälleligande av staten förstörs efterhand grundvalen för den borgerliga offentligheten — nämligen skillnaden mellan stat och samhälle. Mellan dessa båda sfärer och så att säga 'ur' båda uppstår det en repolitiserad socialsfär, som undandrar sig skillnaden mellan 'offentligt' och 'privat'. Genom denna dialektik upplöses också offentligheten i sin liberala gestalt,

dvs. den specifika delen av det privata området där privatfolk samlar sig till publikum för att reglera de allmänna angelägenheterna i sin inbördes verksamhet. Offentlighetens förfall . . . har sin grund i den strukturella omvandlingen av förhållandet mellan den offentliga sfären och det privata området överhuvudtaget."[35]

Habermas konstaterar således att grundvalen för den borgerliga offentligheten är skillnaden mellan stat och samhälle. Det är denna skillnad som börjar upplösas i och med att motsättningarna i det privata området inte längre kan hanteras där. Resultatet blir två motsatta men förbundna processer: *förstatligandet av samhället och församhälleligande av staten.* (Det illustreras av de korsade och motriktade pilarna i figurens högra del.)

Men vad innebär det att samhället förstatligas? Det innebär att *staten får ett antal nya funktioner* gentemot det privata området, eller att staten åtar sig uppgifter som tidigare sköttes privat. Statens traditionella ordningsfunktion, politi[36] och justis, utvidgas och dessutom tillkommer en rad nya funktioner som är *formande till sin karaktär.* En av de nya uppgifterna blir att skydda och stötta de ekonomiskt svagare grupperna. Detta sker genom bl. a. social-, konsument- och bostadspolitik. En annan grupp av uppgifter gäller avvärjande, lindrande eller understödjande eller t. o. m. ledande av långsiktiga förändringar i samhällsstrukturen. Det kan ske med hjälp av t. ex. regional-, arbetsmarknads- och jordbrukspolitik. En tredje grupp gäller kontrollen och balanseringen av samhällsekonomin i sin helhet. Det rör styrningen av privata och offentliga investeringar, konjunkturpolitik och ett främjande av den ekonomiska tillväxten. Slutligen övertar staten en hel del tjänster, vilka tidigare skötts privat. Häri ingår vad som brukar betecknas som infrastruktur, nämligen vägar, skolor, daghem, vatten och avlopp, elnät osv.

"Uttrycket 'kollektiva nyttigheter' ", eller gemensamma sektorn "döljer . . . den mångfald av varandra korsande, kollektivt organiserade privatintressen" som ligger under de statliga åtgärderna.[37]

Församhälleligandet av staten innebär tvärtom att statliga funktioner kommer att ombesörjas av samhället, det privata. Intresseorganisationer av skilda slag, vilka i Habermas termer har sin grund i privatområdet, övertar uppgifter som principiellt tillkommer staten. Det sker både officiellt och inofficiellt, och det hänger samman med statsförvaltningens tillväxt, vilket i sin tur är en konsekvens av att staten får allt fler uppgifter att ombesörja.[38] Församhälleligandet av staten, interventionismens andra sida, går Habermas

35 a.a. s. 173; 132.

36 Vilken exakt innebörd Habermas lägger i begreppet politi (Polizei) framgår inte av texten. Det kan dock noteras att politi kan betyda mer än bara det polis står för. Det stod tidigare för statsförvaltning utom försvar och rättsskipning och kunde vara officiell registrering av statens befolkning och samhälleliga skyddsåtgärder p. g. a. fattigdom m. m. Jfr rutan Politi, *Ord & Bild* 7—8/79 s. 25.

37 Habermas a.a. s. 178—179; 136—137.

38 a.a. s. 234—235; 183—184.

inte in på i detalj. Han ger inga exempel på det. Men Securitas kan anföras som ett exempel på detta. Det innebär ju att polisiära funktioner sköts privat. Ett annat exempel är när privata organisationer gör utredningar som staten sedan använder sig av. Ett tredje exempel är att samhälleliga organisationer alltmer träder in i statsförvaltningen i samband med att lekmannastyrelser etableras.[39]

Denna dubbla process, förstatligandet av samhället och församhälleligandet av staten, leder till att gränserna mellan det privata och det offentliga blir svåra att urskilja. Skillnaden mellan stat och samhälle upplöses allt mer. Det nya område som härmed uppstår betecknar Habermas som *socialsfären*. Typiskt för den är att den varken är privat eller offentlig i egentlig bemärkelse. Och därmed skiljer den sig från samtliga sfärer i den klassiska modellen för den borgerliga offentligheten. Det betyder också att i socialsfären fattas inte beslut efter samma principer som i offentligheten. Besluten undandras där offentlighetens ljus och resonnement.

I den klassiska offentlighetsmodellen förmedlas förhållandet från samhället till staten via den egentliga offentligheten, där det offentliga resonnementet utvecklas och en allmän mening formas. Den allmänna meningen blir vägledande för statens handlande, och staten stiftar lagar i enlighet härmed. Staten "agerar" gentemot samhället främst genom lagstiftning. (Se figuren ovan, vänstra delen, speciellt pilarna.) I den omvandlade modellen sker inte förmedlingarna på detta sätt:

"Ur kärnan av den offentligt relevanta delen av det borgerliga samhällets privatsfär utvecklas en repolitiserad socialsfär, vari statliga och samhälleliga funktioner sammanfaller i ett enda funktionssammanhang, som inte längre kan differentieras enligt kriterierna för det privata och det offentliga."[40]

Förmedlingen sker här inte via ett publikum av resonerande privatmänniskor. Den sker i stället via andra institutioner, som intresseorganisationer och politiska partier å den ena sidan, via statsförvaltningen å den andra sidan. Och resultatet blir:

"Den politiskt relevanta maktutövnings- och maktutjämningsprocessen utspelas direkt mellan privata företag, intresseorganisationer, partier och den statliga förvaltningen: publikum som sådant blir bara sporadiskt indraget i detta maktens kretslopp och då bara för acklamation."[41]

Det betyder att de avgörande besluten inte fattas efter en rationell dis-

39 Detta har för svenska förhållanden behandlats av Staffan Rylander i Om demokrati och statsförvaltning i *Idéer och ideologier*. Skrifter utgivna av statsvetenskapliga föreningen i Uppsala L/Almquist & Wiksell, Uppsala 1969. Han har visat att representanter från intresseorganisationerna blivit allt vanligare i den statliga förvaltningen efter andra världskriget.

40 a.a. s. 180; 138.

41 a.a. s. 212; 164.

kussion i publikum utan de avgörs mer eller mindre dolt i kretsen av privata företag, intresseorganisationer, partier och den statliga förvaltningen i vilken regeringen ingår. Offentligheten och därmed parlamentet dras endast in i de avgörande besluten för att legitimera dessa. *Besluten växer* sålunda *inte längre fram ur publikum* utan de undandras offentlighetens resonnement och riktas till publikum först då de ska legitimeras. Detta är en sida av offentlighetens förfall.

Grunden till offentlighetens omvandling är som vi tidigare sett kapitalets koncentration och arbetarklassens växande styrka, vilket innebär att motsättningarna blir så stora i privatsfären, att de inte kan lösas där. Med den allmänna rösträttens införande har dessa motsättningar definitivt etablerat sig i offentligheten. Därmed går det inte längre att föra det rationella samtalet och uppnå konsensus i offentligheten. I stället blir det nödvändigt med kompromisser; en sammanjämnkning av motstridiga intressen, eller en intresseutjämning. *Kompromissen* blir den nya principen för politiska beslut, och den görs upp parlamentariskt men framförallt utomparlamentariskt. Att kompromissen blir nödvändig beror också på att allt fler samhällsfrågor blir offentligt relevanta. Och att kompromisserna tvingas igenom utomparlamentariskt sammanhänger med att de inte kan undandra sig det liberala kravet att legitimera sig som det allmänna bästa, trots att kompromissen inte kan tillfredställa det kravet.[42]

Den politiska offentlighetens förfall innebär bl. a. att de avgörande besluten inte *fattas* i parlamentet, men däremot förekommer att viktiga beslut *tas* i parlamentet; besluten är då i förväg hopkompromissade. Men besluten måste ändå legitimeras som det allmänna bästa och därmed som det förnuftiga och rationella. För att legitimera kompromisserna måste publicitetsprincipen förändras. Publicitet betydde tidigare blottställning av politiskt herredöme inför det offentliga resonnementet; då förhöll sig publikum både kri-

42 a.a. s. 236; 185. Den ideologiska styrkan i den klassiska borgerliga offentligheten (dess renodlade form) kommer enligt vår mening fram på ett flertal sätt. I den politiska teorin uppstår svårigheter att grunda en demokratiteori som inte förutsätter egendom och bildning som privatautonomins bas. Detta behandlas av Macpherson, C. B. *The Political Theory of Possessive Individualism* (1962), Oxford University Press, Oxford 1972 s. 271—277. För John Stuart Mill blir utbildning av de egendomslösa lösningen på demokratins problem. Ty den offentliga meningen hotar med den allmänna rösträtten förnuftet. Folket måste skolas, sen får de rösta. Majoritetsbeslut är inte längre — som hos Bentham — förnuftigt i sig. Se Habermas, a.a. s. 161—166; Williams, Raymond *Culture and Society* (1958) Penguin, Harmondsworth 1975, s. 65—84; Mill, J. St. *Om friheten* (1959) Natur och Kultur, Stockholm 1967, speciellt s. 75—82. — För den svenska socialdemokratin blir det viktigt att arbetarklassen bildas om den ska deltaga i det offentliga livet. Detta går som en röd tråd genom *Mera ljus! Socialdemokratins kultursyn fram till andra världskriget,* Prisma/Verdandi-debatt, Stockholm 1979 av Gustavsson, Per, Rydquist Lars och Åke Lundgren.

tiskt och dirigerande till den offentliga myndigheten. Nu får vi en ny form av publicitet, nämligen offentlighetsarbete. Det utövas av privata företag, intresseorganisationer, partier och staten. Och offentlighetsarbetet syftar till att stärka ens egen prestige och position, utan att underlaget för kompromissen görs till tema för offentlig diskussion. Offentlighet utvecklas som prestige framför publikum och inte som kritik i publikum.[43] "Öffentlichkeit muss 'gemacht' werden, es 'gibt' sie nicht mehr."[44]

En sida av offentlighetens förfall blir således att *parlamentets betydelse minskar* medan *statsförvaltningens ökar*. Samtidigt med att staten får ett flertal nya funktioner utvidgas förvaltningen kraftigt och därmed också dess makt.[45]

Som vi sett förändras den offentliga myndighetens sfär. Staten modifieras från en liberal rättsstat till en *socialstat*. I den omvandlingen finns dock en kontinuitet: den liberala traditionen har inte undanröjts i socialstaten. Det är just i den liberala rättstraditionen som socialstaten tvingas att forma förhållandena i samhället — inte på avgörande punkter förändra dessa. Både i den liberala rättsstaten och i socialstaten har fri- och rättigheterna den privata äganderätten som sin kärna. Socialstaten bygger fortfarande på beskattning och inte på expropriation av privategendomen.[46] — Skillnaden mellan den liberala rättsstaten och socialstaten antyds i följande citat:

"Då staten i ökande grad avancerar till att bli den samhälleliga ordningens stöttepelare /Träger/ måste den, utöver de liberala fri- och rättigheternas negatoriska bestämningar, säkra sig en positiv anvisning om hur 'rättmätighet' skall kunna förverkligas vid socialstatliga ingrepp."[47]

Det betyder att socialstaten måste gå utöver den liberala rättsstatens principer och skaffa egna kriterier för vad som är rättvisa. Det räcker inte som i den liberala rättsstaten att bara säkra de formella garantierna, utan den måste *säkra dessa garantier* även *materiellt, positivt*. Att det blir nödvändigt är avhängigt arbetarklassens inträngande i offentligheten, dvs. att det har förvärvat fullständiga medborgerliga rättigheter, trots att dess medlemmar är egendomslösa. (I den klassiska modellen var ju egendom och bildning förutsättningar för deltagande i offentligheten.) Genom att de liberala fri- och rättigheterna utfylls med sociala rättigheter garanteras de egendomslösa en privat autonomi. Det sker genom socialpolitiska åtgärder av skilda slag. Det innebär också att vi får en ny typ av lagstiftning, nämligen socialrätten. Den bygger på att det finns social ojämlikhet, till skillnad från de

43 Habermas a.a. s. 237—239; 186—188.
44 a.a. s. 239; 188.
45 a.a. s. 234; 183.
46 a.a. s. 269—272; 214—215.
47 a.a. s. 266; 210.

liberala rättigheterna, som postulerar att alla är fria och jämlika. Socialrätten blir en "Justitia Distributiva".[48]

Den socialstatliga transformationen av den liberala rättsstaten innebär också att skillnaden mellan offentligrätt och privaträtt blir vansklig att upprätthålla. Så t. ex. blir egendomsrätten inskränkt genom ekonomisk-politiska interventioner, men inte bara genom det utan även genom att kollektivavtal, som säkrar den svagare parten, tecknas i stället för individuella kontrakt; vidare ges arbetstagare, konsumenter, hyresgäster speciella garantier genom lagstiftning på respektive område. Den klassiska privaträtten faller därmed samman. Även offentligrätten förändras. Så t. ex. sluter staten avtal med privata parter och får därmed privat karaktär.[49]

Gentemot den liberala rättsstaten kännetecknas sålunda socialstaten av både en *kontinuitet och* en *förändring*. Det innebär att det finns en motsättning i socialstaten. Å ena sidan ingriper den i det privata området och därmed inskränks det privata. Å andra sidan söker den — liksom den liberala rättsstaten — bevara det privata, och medlet för det är just ingripandena.

Att staten går in i privatsfären, griper in i produktionen och marknaden har vi tidigare berört. Och det är dessa ingripanden som äger rum i och kännetecknar den uppkomna socialsfären enligt Habermas. Men i privatsfären finns ju också *familjen,* och även den berörs av omvandlingsprocessen. *För att dess privata autonomi ska kunna garanteras, måste staten ingripa* även där. Omvandlingen av familjen karaktäriserar Habermas på följande sätt:

"I den utsträckning stat och samhälle ömsesidigt genomtränger varandra, löser sig kärnfamiljsinstitutionen från sitt sammanhang med de samhälleliga reproduktionsprocesserna: intimsfären — som en gång var centrum i den privata sfären överhuvudtaget — rycker så att säga ut i periferin av privatsfären i den grad denna själv avprivatiseras."[50]

Denna omvandling gäller den borgerliga familjen. Att den avprivatiseras innebär att den inte längre har fri disposition eller fritt förfogande, över egendomen. Den privata autonomin rycks därmed undan. Grunden för den här omvandlingen är att familjeföretaget blir en förlegad företagsform, vilket na-

48 a.a. s. 264—270; 209—214.

49 a.a. s. 180—183; 138—141. — Hos Malmström, a.a. s. 7 kommer detta fram så här: "Att på detta sätt uppställa ett generellt motsatspar privaträtt-offentlig rätt kan dock lätt verka vilseledande. Ingen skarp gräns består idag mellan dessa båda stora områden. Icke minst i våra dagar, då statsverksamheten väsentligt utökats i förhållande till vad som förekom något längre tillbaka, är gränserna flytande. De bakomliggande intressena kan icke sägas vara i det ena fallet privata, i det andra fallet offentliga. Allmänna samhällshänsyn inverkar på alla rättens regler. De båda termerna betecknar därför på sin höjd vissa genomsnittliga nyansskillnader." Om den offentliga rättens utveckling, se Tuori, Kaarlo Om förvaltningsapparatens och förvaltningsrättens utveckling i *häften för Kritiska Studier* 1/1976. Se också Mandel, Ernest *Senkapitalismen* (1972) Del 2, Coeckelberghs, Stockholm 1975, s. 210—211.

50 Habermas, a.a. s. 184; 141.

turligtvis hänger samman med monopoliseringen i ekonomin. Därmed kommer nämligen ägandet och förfogandet — vilka var ett i familjeföretaget — att skiljas åt. Produktionsmedelsägarens formella autonomi avprivatiseras materiellt; den enskilde ägaren har inte längre den självklara bestämmanderätten över produktionsmedlens och kapitalets användning. Det beror på den förändrade ägandeformen, som aktiebolaget är uttryck för, men också på statens intervention. Därmed blir inte längre familjen som sådan direkt knuten till företaget — vilket den var i familjeföretaget — och då förlorar den sin roll för produktionen. Ett resultat av detta blir att "arbetsvärlden" kommer att framstå som en kvasioffentlig företeelse — och inte som en privat. Privatsfären sammanskrumpnar till familjen. Därmed får vi en polarisering mellan intimsfären och socialsfären, där produktionen och "arbetsvärlden" finns.[51]

Omvandlingen ses följaktligen i den borgerliga familjens perspektiv. Men *för de egendomslösa* blir utvecklingen en annan. Den distinktion vi härmed gör mellan olika klassers skilda förhållanden, görs inte av Habermas explicit i framställningen, men den finns hela tiden implicit i teorin. Att han inte tecknar utvecklingen av de egendomslösas familjeförhållanden, vilket vi här kort ska göra, beror på att han konsekvent fasthåller ett perspektiv med den borgerliga familjen som grund.

Före den allmänna rösträttens genombrott hade inte de egendomslösa fulla medborgerliga rättigheter. Det var avhängigt att de — i den klassiska modellens termer — inte hade privatautonom status, d. v. s. de saknade egendom och bildning. Men med att de egendomslösa tränger in i offentligheten, vilket är definitivt med den allmänna rösträtten, så kommer de genom skilda socialstatliga åtgärder att försäkras en deriverad privat autonomi. Att det är fråga om en *deriverad* privat autonomi beror på att den måste tillförsäkras socialrättsligt och inte har sin grund i privategendom. Om omvandlingen för de borgerliga skikten innebär en avprivatisering, så förefaller den för de egendomslösa att innebära en privatisering. Eftersom de egendomslösa tillförsäkras en deriverad privat autonomi, blir de också tillförsäkrade en intimsfär. Även för dem kommer "arbetsvärlden" att framstå som ett kvasioffentligt, självständigt område.[52]

Omvandlingen av den borgerliga offentligheten kan därmed beskrivas som en polarisering mellan social- och intimsfär. Familjen som intimsfär framstår alltmer som något avskilt och fristående från det samhälleliga arbetet. Genom polariseringen blir intimsfären, menar Habermas, detsamma som *det priva-*

51 a.a. s. 184—187; 141—144. — Utvecklingen av ägandeformen från familjeföretaget till aktiebolaget i i första hand ekonomiskt avseende behandlas utförligt av Poulanzas, Nicos *Classes in Contemporary Capitalism*, NLB, London 1975, s. 116—127.

52 Jfr. Habermas, a.a. s. 184—187, 270—271; 141—144, 214—215.

tas reservat. Bara familjen kan numera ses som det privata. Den blir den tid som är fri från arbetet, fritid.[53] Omvandlingens innebörd för familjen kan kallas för *familjens strukturomvandling:*

"Det är inte så mycket förlusten av produktiva till förmån för konsumtiva funktioner som karaktäriserar familjens strukturomvandling sedan den liberala eran, utan snarare det att den i stadigt stigande grad har skiljt sig från det samhälleliga arbetets funktionssammanhang överhuvudtaget."[54]

Eftersom familjen strukturomvandlas på detta sätt och blir identisk med intimsfären och dess autonomi upprätthålls genom socialstatliga åtgärder som skydd mot arbetslöshet, sjukdom och olyckor, framstår familjen som självständig, oberoende. Det uppstår ett sken av intensifierat privatliv i intimsfären. Det betyder att familjen nu kommer att framstå som mer privat än tidigare, trots att det egentligen är fråga om motsatsen, d. v. s. att grunden för det privata i det stora hela nu är undanryckt. I det privatas grund låg ju nämligen dispositionen över egendom och att familjen fick sörja för sig själv, oberoende av det offentliga. Med strukturomvandlingen av familjen inskränks den till en fritids- och konsumtionsgemenskap. Parallellt mister den alltmer av skydds- och uppfostrandefunktionerna, då de enskilda familjemedlemmarna vårdas och socialiseras i tilltagande grad av olika utomfamiljära instanser.[55] Detta sker inte bara utanför hemmets väggar, utan de utomfamiljära instanserna tränger också in i hemmet, som radion och framförallt tv:n. "Muren" mellan det privata hemmet och omvärlden perforeras.[56]

Några kommentarer till vår framställning av offentlighetsteorin

Vi har nu presenterat huvuddragen i omvandlingen av den borgerliga offentligheten, som Habermas framställer den i "Strukturwandel der Öffentlichkeit", och då har vi utgått från modellen för den klassiska borgerliga offentligheten. Även om vi anser oss ha presenterat huvuddragen, har vi ändå inte helt följt Habermas egen framställning. Dels har vi framställt omvandlingen mer modellartad än Habermas själv gör, dels har vi utelämnat en del aspekter, behandlat andra mer knapphändigt medan somliga tagits upp relativt fullständigt. Mer fullständigt har familjens och statens omvandling behandlats, medan förändringar av den egentliga offentligheten blivit mer styvmoderligt avhandlade. När vi presenterat omvandlingen av den egentliga offentligheten har vi koncentrerat oss på några aspekter av den politiska offentligheten, medan vi överhuvudtaget inte nämnt andra, som t. ex. förändringar av den litterära offentligheten, begreppet offentlig mening och de politiska

53 a.a. s. 186—187; 143—144.
54 a.a. s. 187; 144.
55 a.a. s. 187—190; 144—146.
56 a.a. s. 192—197; 148—152.

valen. Men det bör betonas, att det är den egentliga offentlighetens omvandling som är det centrala i "Strukturwandel". Bakgrunden till denna förskjutning av tyngdpunkten i vår presentation i förhållande till originaltexten är att en förståelse av vårt studieobjekt inte är så beroende av alla de olika aspekterna i omvandlingen av den egentliga offentligheten. Däremot är vi mer beroende av statens och familjens omvandling.

Vi vill ändå här kort ta upp något av det vi utelämnat eftersom det är just i förändringen av den egentliga offentligheten som det kritiska momentet i Habermas teori blir tydligt. Som vi redan sett innebär offentlighetens förfall, att den rationella och kritiska diskussionen i publikum försvinner och att olika maktinstanser i stället riktar sina budskap till publikum för acklamation, bifall. Denna process gäller också den litterära offentligheten, vars utveckling Habermas beskriver som gående från kulturresonerande till kulturkonsumerande publikum. Marknaden tränger in i publikums sfär, och tillägnelsen av kulturen blir en ensak, något privat om vilket man ej för någon resonerande diskussion. Tillägnelsen skiljer sig från den i de gamla läseföreningarna och salongerna. Å andra sidan finns det fortfarande en tendens till offentligt resonnement, men det organiseras formellt (t. ex. genom studieförbund) och blir till levebröd för olika institutioner och organisationer:

"Idag blir till och med samtalen som sådana förvaltade: professionella dialoger från katedrar, paneldebatter, 'round table shows' — privatmänniskors resonnement blir till stjärnornas programnummer i radio och tv, det blir till något man kan tjäna pengar på . . ."[57]

Dessutom tränger marknaden in i verken som sådana. Vi får å ena sidan en finkultur, å andra sidan en masskultur. Med masspressen får massorna tillgång till offentligheten, men samtidigt mister den utvidgade offentligheten sin politiska karaktär. Sensationsjournalistiken skjuter undan politiskt relevanta nyheter. Genom radio, film och tv ökar avståndet till det tryckta ordet, och samtidigt fråntas man distansen till det förmedlade. Offentligheten blir till en sfär för offentliggörande av personliga livshistorier, vilka man kan identifiera sig med. Habermas sammanfattar den litterära offentlighetens förfall med:

"Resonansbotten för ett bildningsskikt som är uppfostrat till offentligt bruk av förståndet har fallit samman; publikum har spaltats upp i minoriteter av icke-offentligt resonerande specialister och i den stora massan av offentligt mottagande konsumenter. Därmed har vi mist den kommunikationsform som är så specifik för publikum."[58]

Formerna för ekonomi och politik blir allt mer lika varandra, de blandas

57 Den litterära offentlighetens omvandling behandlas i § 18. Citatet är från s. 198; 152 i a.a.
58 a.a. s. 210; 162—163.

samman. PR (public relations) från privata företag tar t. ex. offentligheten i anspråk som en politisk sådan; de döljer sina ekonomiska intressen genom att spela rollen av intressent för det allmänna bästa.[59] I politiska sammanhang uppstår t. ex. politisk marketing. I stället för partiagitationer och propagandister anställs neutrala reklamexperter och fackfolk för att sälja politik på ett opolitiskt sätt. Det har som förutsättning den vetenskapliga utvecklingen av marknads- och åsiktsforskningens empiriska tekniker.[60] Press, radio och partimöten blir förmedlare av politisk reklam, och symboler för identifikation blir viktiga: så blir t. ex. partiledarens utseende och uppträdande viktigare än argumenten för att få popularitet och därmed väljarstöd.[61]

Habermas tar också upp förändringen av begreppet offentlig mening. Hans tes är att den socialstatliga massdemokratin måste hålla fast vid den offentliga meningen därför att den är den enda legitimationsgrunden för politisk makt. Men den offentliga meningen har blivit svår att identifiera. Det beror på att det istället för en offentlig mening föreligger ett obestämt stämningsmässigt gillande. Enligt Habermas får detta sina konsekvenser även i vetenskapliga sammanhang då man ska definiera begreppet offentlig mening. Man försöker definiera den dels som resultat av elitens debatt, dels som resultat av parlamentets debatt. Den första definitionen tar fasta på förnuftet och rationaliteten i den klassiska borgerliga offentligheten på bekostnad av dess allmänhet. Den senare tar fasta på att den offentliga meningen förhåller sig såväl styrande som kritisk till regeringen, men bortser från att den materiella grunden för rationalitet och representation inte är för handen. En annan vetenskaplig konsekvens är, att den offentliga meningens begrepp upplöses socialpsykologiskt i den empiriska socialforskningen, när den abstraherar från principerna för offentlig diskussion och dess institutionella aspekter. Offentlig mening blir detsamma som gruppaggregerade attityder. Intervjuforskningens funktion blir att vara feedback, d. v. s. förse institutioner med information för att kunna bringa befolkningens beteende i överenstämmelse med politiska målsättningar.[62]

Offentlighetens förfall kan slutligen beskrivas i allmänna termer: från att ha varit en rationell diskussion inom ett publikum av organiserade privatmänniskor, en diskussion riktad mot och styrande makten, förfaller offentligheten till att bli ianspråktagen av makten genom dess demonstration inför och manipulation av privatmänniskorna, som inte längre utgör ett resonerande publikum.

59 a.a. s. 230; 179.
60 a.a. s. 255—256; 202—203.
61 a.a. s. 257—258; 204.
62 a.a. §§ 24—25.

Även om den borgerliga offentligheten omvandlas så att familjen strukturomvandlas, statens funktion förändras, staten glider samman med delar av det privata, det privata i viss mån avprivatiseras och den egentliga offentligheten förfaller, finns likväl grundstrukturen av den klassiskt borgerliga offentlighetsmodellen kvar. Den är inte upphävd. Den ger hela tiden begränsningar för omvandlingen. Vi har således samtidigt att göra med både en förändring och en kontinuitet. Fortfarande upprätthålls en skillnad mellan det privata och det offentliga, vilket ger kontinuiteten. Samtidigt glider emellertid det privata och det offentliga samman på en mängd punkter, och den avgörande polariseringen blir mellan social- och intimsfär, vilket är förändringen. Det är denna samtidiga kontinuitet och förändring som förklarar varför vi har illustrerat omvandlingen på det sätt vi gjort i figuren ovan. Vi har där lagt socialsfären över den klassiska modellen, och markerat polariseringen mellan social- och intimsfären med skraffering.

Hur ser då Habermas på omvandlingen? Finns det något kvalitativt brott i den? Socialstaten och socialsfären markerar nya fenomen, och visar därmed på kvalitativa förändringar i omvandlingen. När kan man då tala om en socialstat i stället för en liberal rättsstat, och när kan man tala om en socialsfär. Habermas ger inte något svar på den frågan i "Strukturwandel der Öffentlichkeit". Han anger blott när den liberala eran går mot sitt slut, och de krafter som leder till omvandlingen tar sin början. Det är i slutet på 1800-talet.

När vi försökt framställa Habermas teori i sin helhet, har kanske det ideologikritiska momentet blivit otillräckligt framhävt. Det ideologikritiska i Habermas text finns inte bara i dess innehåll, utan också i valet av termer och de värderingar som hänger samman med det valet. Han strävar efter att visa glappet mellan å ena sidan avsaknaden av en rationell diskussion i ett publikum, å andra sidan att politiken för att kunna legitimeras som det allmänna bästa måste ge sig ut för att vara grundad i den offentliga meningen och förnuftet.

Vi skulle kunna säga att Habermas i "Strukturwandel" förfäktar ståndpunkten att legitimitet söks, i de moderna massdemokratierna, för en politik som egentligen är illegitim. Hur kan han då hävda det? Jo, genom att ha en bestämd värdering om vad som ska avses med legitimitet. Och det är en uppfattning som överensstämmer med modellen för den klassiska borgerliga offentligheten; ett ursprungligt borgerligt värde således. I det perspektivet ses legitimitet som ett resultat av att maktens beslut överensstämmer med den allmänna meningen. Den kommer fram som konsensus genom en rationell diskussion mellan jämställda privatmänniskor i publikum.

Några allmänna kommentarer

Vi ska nu ta upp några allmänna konsekvenser av Habermas teori. Teorin leder till en speciell syn på samhället och dess utveckling; ett visst perspektiv anläggs genom den. Genom att använda teorin kan man anlägga detta perspektiv på andra företeelser än de som direkt behandlas i "Strukturwandel". Och det är vad vi ska försöka göra när vi ska undersöka grannskapsenheten i Sverige; grannskapsenheten behandlas ju inte av Habermas. Men det är inte teorins konsekvenser för grannskapsenheten vi här ska ta upp, utan mer allmänna sådana.

En konsekvens gäller synen på utvecklingen i det borgerliga samhället, eller närmare bestämt synen på den "borgerliga kulturens" utveckling. I teorins perspektiv innebär utvecklingen att denna kultur sprids till allt fler sociala skikt i samhället, eller att allt fler sociala skikt dras in i den. Men samtidigt med att den sprids förändras och förflackas den. I Habermas teori kan det ses som sammanhängande med att det är i masskonsumtionens form som den sprids. Genom spridningen sker också en integration av de underordnade skikten i det borgerliga samhället. Det leder till att man inte kan se samhället som uppspaltat i borgerligt respektive proletärt. Habermas förnekar emellertid inte att det kan finnas en skillnad av det slaget, men han menar att det borgerliga, om än förflackat, är det dominerande. Den icke-dominerande sidan behandlar han överhuvudtaget inte. Det är en av begränsningarna i teorin.[63]

En annan sida av utvecklingen i det borgerliga samhället, man blir uppmärksammad på genom teorin, är att allt fler förhållanden förmedlas genom staten och marknaden. Därmed får klasskillnaderna en annan karaktär än tidigare: de blir mindre synliga och framträder som i huvudsak konsumtionsskillnader.

En annan konsekvens har vi redan tidigare tangerat. Den har samband med att teorin är historiespecifik. Den gäller bara för det borgerliga samhället och dess utveckling. Konsekvensen här är att en mängd fenomen måste ses som specifika för det borgerliga samhället. Begreppen i teorin är ju historiespecifika. Det gäller att vara medveten om denna begränsning i teorins giltighet, så att man inte hemfaller åt vad Jon Elster kallar begreppsimperialism.[64] Med begreppsimperialism menar han att begrepp och teorier, som

63 a.a. s. 8: L. (Habermas förord) — Det är i den här icke-dominerande, proletära sidan Oscar Negt och Alexander Kluge tar sin utgångspunkt i *Offentlighet og erfaring. Til organisasjonsanalysen av borgerlig og proletarisk offentlighet* (1972) Nordisk Sommeruniversitets skriftserie nr. 3/GMT, Kongerslev 1974. Vi har inte använt oss av Negt och Kluges text, och det av två skäl. Dels handlar den främst om massmediernas betydelse (boken började skrivas med den utgångspunkten), dels är den sällsynt svårtillgänglig och än svårare att tillämpa.

64 Elster, Jon Begrepsimperialisme i samfunnsvitenskaperne i *häften för Kritiska Studier* 6—7/1972.

gäller ett visst samhälle, tillämpas också på andra, i tid och rum skilda samhällen.

I ett sådant perspektiv blir det problematiskt att använda kategorierna privat-offentligt ohistoriskt, vilket Rita Liljeström gör i "Kultur och arbete" (1979).[65] Hon introducerar där begreppet lokal offentlighet. Hon ser "den lokala offentlighetens kontroll" som en lösning på hur det sociala tomrum familjerna i dag befinner sig i skulle kunna fyllas. Hon förlägger den lokala offentligheten som historisk realitet till det förborgerliga eller feodala samhället, "under medeltiden och fram till 1700-talet"[66], och hon rekommenderar den lokala offentligheten för Sverige av idag. Vid bestämningen av begreppet lokal offentlighet blandar hon moment från både den representativa och den borgerliga offentligheten. Hon blandar därmed samman förhållanden som är att hänföra till det feodala respektive det borgerliga samhället. Det kan illustreras med hjälp av några citat ur Liljeströms text under rubriken "Det offentliga och det privata". Hennes definition av den lokala offentligheten har stora likheter med den borgerliga offentligheten som Habermas ser den:

"Den lokala offentligheten är det sociala forum som bearbetar och prövar privata erfarenheter och formar sin mening om dem. Skvallret är vad tidningspressen är för oss. Skvallret informerar och kommenterar, drar fram sådant som myndighetspersoner vill hålla gömt, utkorar bygdens 'idoler'. Alla i bygden medverkar och därigenom har de reda på vad bygdens allmänna mening kommit fram till, de vet nu hur reglerna ska tolkas."[67]

Det är till formen som likheterna med den borgerliga offentligheten finns. Offentligheten blir en plats där privata erfarenheter ligger till grund för en allmän mening. Däremot är det en helt annan innebörd i hennes begrepp privat och offentligt jämfört med Habermas. För Rita Liljeström är det privata detsamma som det individuella eller personliga; därigenom blir det privata ett överhistoriskt begrepp, vilket också kommer fram i följande citat:

"För en ung man gällde det i första hand att vinna bygdens tilltro och aktning . . . Han vinnlade sig om att upprätta ett eget livsområde som *varken* var privat *eller* offentligt i modern mening, utan *både och*. Privat så till vida att det rörde sig om individens person och handlingar, offentligt i och med att det bestämde individens anseende i bygden och angav vad han hade rätt till och var skyldig andra."[68]

I Habermas perspektiv däremot är ju det privata specifikt för det borger-

65 Liljeström, Rita *Kultur och arbete* Sekreteriatet för framtidsstudier/Liber förlag, Stockholm 1979. R. L. stödjer sig bl. a. på Habermas när hon tar upp det privata och det offentliga.
66 a.a. s. 92.
67 a.a. s. 93—94.
68 a.a. s. 92—93.

liga samhället, och något som inte fanns i det feodala samhället. Den bild Liljeström ger av den lokala offentligheten som den en gång var — och som därmed torde vara föredömet för oss idag — är den här:

"Vardagslivets umgänge var väldigt informellt. Människor kom samman på fälten, på bybacken, i stugan på kvällarna. Man råkades vid brunnen och kring kyrkan efter gudstjänsten. Dessutom höll man sig med ett väl reglerat festmönster. Man firade viktiga övergångar i människans livscykel, allt från dopkalas till begravningsöl. Årscykelns växlingar gav anledning till en rad festligheter, såsom midsommarfester, skördekalas och fastlagsfirande. Kyrkoårets helger dukade för sina kalas, där julen blev den stora helgen... Bondesamhället hade 'bjudalag' och 'gilleslag' som samarbetade i sällskapligt syfte. Det var varken individer eller familjer som var medlemmar utan gårdar... Bjudningarna var sociala uppvisningar, där bordsplacering och måltidsskick var noga reglerade. Kvinnor och män var indelade i en kvinnosida och en manssida och inte på det moderna sättet indelade i par. Placeringen var en prestigesak. Den gav offentlighet åt bygdens rangordning av heder och värdighet... Det fanns offentlighet i själva sättet att bo och leva."[69]

Det här motsvarar ganska väl det Habermas kallar den representativa offentligheten, vilken hör hemma i det feodala samhället. Men till skillnad från Habermas ställer hon den här typen av offentlighet mot det privata. Och det är den lokala offentligheten hon anser saknas idag, där det privata har följande karaktäristika:

"Den privata sfären växer fram som en rest, som något som blev över i skarven mellan det moderna samhällets stora institutioner. Som sådan är den underinstitutionaliserad. Den bildar en värld av oförliknelig individuell frihet och utsatthet. Ty den mest grundläggande uppgiften institutioner har är att skydda individen från att ställas inför alltför många val genom att anvisa henne till beprövade och färdigställda roller. Roller som anger handlingsgränser och därmed minskar friheten."[70]

Det här sättet att se på samhället och historien, på vad som en gång var, på hur det idag är och på vad som idag saknas, stämmer väl överens med den syn vi ovan kallat för grannskapets sociologi. Den lokala offentligheten hos Liljeström, vilken en gång fanns, men som inte finns men behövs idag, är i själva verket inget annat än grannskapet.

Vad Liljeström gjort, är att inordna grannskapets sociologi i kategorierna privat och offentligt. För att kunna genomföra den uppgiften har hon blivit tvungen att bortse från det historiskt specifika i dessa kategorier. Om man däremot ser det privata och det offentliga som historiskt specifika kategorier, vilket Habermas gör, blir det av intresse att studera hur de vuxit fram historiskt. Habermas ger själv i sin framställning flera historiska referenser till hur offentligheten växer fram med det borgerliga samhället. Han har

69 a.a. s. 94—95.
70 a.a. s. 111.

emellertid inte lika mycket att anföra om hur det privata växer fram. Framväxten av det privata gäller flera förhållanden, som hur den privata företagsamheten växer fram och därmed marknaden, men också hur den borgerliga familjen uppkommer.

Att intimsfären som fenomen växer fram med det borgerliga samhället finner man historiska belägg för i Shorters arbete "The Making of the Modern Family" (1975).[71] Han syntetiserar där de tidigare 15 årens socialhistoriska forskning om familjen i Västeuropa. Han visar att familjen som något privat inte existerade i vad han kallar "det traditionella samhället". Där stod familjen i ett helt annat förhållande till det omgivande samhället än den kom att stå i i det borgerliga samhället. Samtidigt med att familjen blev privat, lösgjorde den sig från bygemenskapen. Vissa känslomässiga förhållanden kopplades därvid till familjen: kärleken mellan makar, moderskapet, familjesammanhållningen. Av Shorters framställning framkommer det klart att nya förhållningssätt — som t. ex. till det motsatta könet — utvecklas med den här förändringen. Av det skulle man kunna anta, att den här förändringen får konsekvenser också på ett psykologiskt plan. Det är något som Börje Hanssen är inne på, när han påstår, att jagidentifieringen har förändrats med det moderna samhället.[72]

En jämförelse mellan grannskapets sociologi och offentlighetsteorin

Vi ska nu göra en jämförelse mellan grannskapets sociologi, som vi presenterade den i samband med 40- och 70-talens stadsplanedebatter, och Habermas offentlighetsteori för att ge ytterligare belysning av den. Det blir inte fråga om någon fullständig jämförelse dem emellan utan endast en mer punktvis sådan.

Båda teorierna reflekterar en samhällsförändring, men inte densamma. Grannskapets sociologi kan sägas återspegla övergången mellan feodalism och kapitalism, medan offentlighetsteorin reflekterar övergången från konkurrenskapitalism till monopolkapitalism. De innebär båda en kritik av de rådande samhällsförhållandena, även om den görs från teoretiskt skilda utgångspunkter. I den ena kritiseras bristen på grannskap — bristen på rotfasthet, värme och omsorg — och i den andra bristen på offentlighet — avsaknaden av en rationell och kritisk diskussion om gemensamma angelägenheter.

I den ena finns grannskapet som ideal och i den andra det rationella samtalet. I den förra betonas värdet av det emotionella och känslomässiga, i den senare värdet av det intellektuella och förnuftiga. I grannskapets sociologi är den informella strukturen eller primärgruppen det väsentliga och funda-

71 Shorter, Edward *The Making of the Modern Family* (1975) Fontana/Collins, 1977.
72 Hanssen, Börje *Familj, hushåll, släkt,* Gidlunds, Stockholm 1978, s. 27—30.

mentala. Och den är av överordnad vikt relativt den formella strukturen eller sekundärgruppen. (Så ser t. ex. Segerstedt den formella strukturen som otillräcklig för demokratin, och Tengvald ser den som hindrande och motverkande den informella.) I offentlighetsteorin är däremot det formella, eller formerna för en verksamhet det väsentliga och fundamentala. I detta perspektiv ses inte formerna som enbart en uppsättning regler eller ett skal för ett innehåll, utan formerna strukturerar också innehållet. Offentligheten bör, för att vi ska ha ett gott styrelseskick och ett gott samhälle, fungera i enlighet med det offentliga resonnementets principer. Och problem uppstår när den inte fungerar enligt dessa principer, utan dolda och informella samtal och överenskommelser äger rum; intimitetens former genomtränger offentligheten (uppenbara exempel är korruption och nepotism).

Vi skulle sålunda kunna påstå, att dessa båda teorier är motsatta varandra. De är båda normativa, men bygger på olika värden. Och det intressanta är, att båda värdena är grundläggande värden i vårt samhälle, men de tycks vara svåra om inte omöjliga att förena på ett teoretiskt plan. Det är en svårförenlighet som gäller inte bara de här två samhällsteorierna, utan också olika stadsplaneideal som vi kommer att se (kap. VI). Och motsättningen torde återupprepas i flera andra sammanhang.

Att grannskapets sociologi och offentlighetsteorin är motsatta varandra kommer också till uttryck i synen på grannskapet. I den förra står grannskapet för något odelat gott, men i den senare är detta inte alls fallet. Habermas diskuterar inte grannskapet som sådant mer utförligt, vilket torde vara avhängigt av att han inte ser det som något viktigt i offentlighetsteorin, men han gör en bedömning av det i samband med privtsfärens urholkning som den kommer till uttryck i amerikanskt förortsliv. I sin beskrivning av detta liv stöder han sig på W. H. Whytes "The Organization Man" (1956) och han gör följande sammanfattning:

"Under konformitetstvånget i grannskapsumgänget utvecklar sig i den prototypiska förortens socialt homogena miljö 'en civil version av garnisonslivet', ett konformitetstvång som är format arkitektoniskt redan på förhand genom anläggandet av gemensamma gårdar för en rad hus. Å ena sidan upplöses intimsfären för gruppens blick: 'på samma sätt som dörrarna i husen ... försvinner, så försvinner också staketen mellan grannarna. Bilden, som visar sig i det stora vardagsrumsfönstret, är bilden av det som försiggår i rummet — eller av det som försiggår i andra människors vardagsrum.' De tunna väggarna skyddar till nöds en blicksäker, men rakt inte en ljudsäker rörelsefrihet; också väggarna övertar sociala kommunikationsfunktioner, som är vanskliga att skilja från social kontroll. Det privata blir inte ett medium som är givet med bostaden, snarare något som vid varje tillfälle först måste skapas ... I samma grad som privatlivet blir offentliggjort antar offentligheten själv intima former — i 'grannskapet' uppstår den förborgerliga storfamiljen i ny gestalt. På nytt mister skillnaden mellan privatsfärens och offentlighetens moment sin skärpa. Också publikums resonnement

faller offer för refeodaliseringen. Den sällskapliga diskussionsformen viker för en fetischdyrkan av gemenskapen som sådan: 'Det är inte i självt betraktande för sig själv man förverkligar sig själv' — i det borgerliga publikums krets var alltid privatläsningen förutsättning för resonnementet — 'snarare uppnår man detta genom att göra saker tillsammans med andra; till och med att se på TV tillsammans hjälper en att bli en riktig människa.' "[73]

För Habermas är således inte den sociala kontroll som kan utvecklas i grannskapet något av godo. Den blir snarare ett konformitetstvång, och grannskapet blir ett socialt sammanhang där det privata och offentliga inte låter sig upprätthållas. Det blir ett exempel på hur intimitetens former utvidgas till att gälla mer än familjen, och grunden för den offentligt relevanta diskussionen försvinner. Livet vänds inåt, och gemenskapen som sådan blir ett mål i sig. Att grannskapets sociologi och offentlighetsteorin står mot varandra torde således vara utom allt tvivel — åtminstone i värderingen av grannskapet. Om vi ser till demokratin däremot, är den något som betraktas som eftersträvansvärt i båda teorierna, men medlen för att åstadkomma den skiljer sig. I grannskapets sociologi blir just grannskapet detta medel, medan det offentliga resonnementet blir medlet i offentlighetsteorin.

En annan jämförelse mellan de båda teorierna är skillnaderna i de utopier som finns nerlagda däri. I grannskapets sociologi finns som vi tidigare skrivit önskan om ett grannskap nerlagd, en regressiv utopi. I offentlighetsteorin är däremot den totala demokratin utopin. En fullständig demokrati, där alla inte bara har rätt att vara med, utan där alla också deltar i offentligheten som jämlikar och i enlighet med det offentliga resonnementets principer, vilket förutsätter klasskillnadernas upphävande. Det är således en progressiv, framåtblickande utopi.

Habermas ger dock i stort sett inga rekommendationer för hur man praktiskt skulle kunna gå emot den utveckling som innebär offentlighetens förfall. En möjlig utgångspunkt han emellertid antyder är att människor som är medlemmar av olika intresseorganisationer, vilka ju är inbegripna i "kompromissmakandet", deltar i och hävdar den organisationsinterna offentligheten, för att sedan kommunicera med organisationsexterna offentligheter.[74]

73 Habermas a.a. s. 190—191; 146—147. Citaten i citatet är från Whytes bok. — Whytes bok upptas till stor del av ett avsnitt om "The new suburbia — organization man at home". Whyte, William H. *The Organization Man* (1956) Penguin, Harmondsworth 1969, s. 246—372.

74 Habermas a.a. s. 292—293; 232—233.

V EN PRECISERING AV PROBLEMSTÄLLNINGEN

Efter att ha presenterat den teori vi utgår från, ska vi precisera formuleringen av vårt huvudproblem. Samtidigt härmed kommer också begränsningar i vårt arbete att synliggöras. Syftet är att försöka se grannskapsenheten i samband med makrosociala och mikrosociala förhållanden, och det är för att kunna göra det vi valt att använda offentlighetsteorin som utgångspunkt.

Habermas relaterar själv arkitekturen till offentlighetens strukturomvandling och ger ett par exempel på hur detta förhållande kan te sig. Därmed ger han *en ledtråd* till hur man kan uppfatta vårt studieobjekt grannskapsenheten. Som vi tidigare visat hänger förändringen av familjen samman med offentlighetens omvandling vilket i sin tur också får konsekvenser för det som byggts och det som byggs:

"Denna urholkning av familjens intimsfär... får sitt arkitektoniska uttryck i hus- och stadsbyggandet. Privathusets avskildhet — som utvändigt tydligt betonades genom förgård och inhängnad och invändigt möjliggjordes genom rummens isolering och mångsidiga uppdelning — är idag i samma grad genombruten, som omvänt salongen ja mottagningsrummet överhuvudtaget försvunnit, vilket sätter privathusets öppenhet mot offentlighetens sällskapliga umgänge i fara. Förlusten av privatsfären och en säker tillgång till offentligheten är idag karaktäristiskt för boende- och levnadssätten i städerna *oavsett om* de gamla storstadsmässiga boendeformerna stillatigande har omfunktionerats av den teknisk-ekonomiska utvecklingen, *eller om* man på grund av dessa erfarenheter har utvecklat nya förortsmässiga boendeformer [vorstädtische Siedlungsformen]."[1]

Habermas konstaterar sålunda en förändring i boendet, både vad gäller bostadens utformning och stadens uppbyggnad. Denna förändring har sin motsvarighet i förändringen av familjeförhållandena, Och, vilket måste poängteras, dessa förändringar gäller *såväl den gamla staden som den nya staden,* de moderna förorterna.

I detta sammanhang vill vi göra en parantes. En egenhet vi påpekat i den svenska förortsdebatten är att förortslivet ses som en speciell livsform, annorlunda andra livsformer. Det är lätt gjort eftersom förorten arkitektoniskt framträder som något avskilt. Men med det refererade perspektivet på den nya och gamla staden blir det inte fråga om skilda livsformer, utan en och samma livsform kan finnas i två synbart skilda fysiska former. Detta i sin tur hindrar dock inte, att det kan finnas empiriska skillnader mellan livet i olika fysiska strukturer beroende av social sammansättning t. ex. Och det är det perspektiv vi har intagit.

Hur nya förortsmässiga boendeformer utvecklats som svarar mot urholkningen av familjens intimsfär exemplifierar Habermas med amerikanska för-

1 Habermas a.a. s. 190; 146. Emfas tillagd.

orter, vilket vi redan citerat när vi behandlade grannskapet i offentlighetsteorin. Sammangladningen av det privata och det offentliga yttrar sig där inte bara i grannskapslivet, utan också i den fysiska utformningen av området. Det visar sig i bristen på privathet i bostadens utformning: utifrån ser man obehindrat in i vardagsrummet, ljudisoleringen är dålig, staketen mellan husen är borta, och kvar finns bara en gemensam gård.

Hur privatsfärens förändring kommer till uttryck i den gamla staden, hur skillnaden mellan det privata och det offentliga upplöses där, sammanfattar Habermas med hjälp av H. P. Bahrdts "Von der romantischen Grosstadtkritik zum urbanen Städtebau" (1958). "Men inte bara där den moderna stadsbebyggelsen kommer denna utveckling till mötes", dvs. i förortsbebyggelsen, skriver Habermas och fortsätter,

"utan också där den bestående arkitekturen liksom översköljs av den, kan man tendentiellt iaktta samma ödeläggelse av förhållandet mellan privatsfär och offentlighet. Det har Bahrdt visat för det arrangemang som kallas 'kvartersbebyggelse'. Med framsidan av husen vänd mot gatan och överallt inifrån och ut avdelade trädgårdar och gårdar på baksidan, möjliggjorde kvartersbebyggelsen tidigare såväl en ändamålsenlig uppdelning av bostaden invändigt som en meningsfull ordning i staden som helhet. Idag är den allaredan föråldrad genom gatornas och platsernas funktionsväxling. Den varken säkrar någon rumsligt skyddad privatsfär eller skaffar något fritt rum för offentliga kontakter och kommunikation vilket skulle kunna sammanföra privatmänniskorna till publikum."[2]

Den gamla ordningen med en uppdelning i privat och offentligt faller samman redan med att gator och torg får en annan användning. Offentlighetens omvandling låter sig således, enligt Habermas, förmärkas både i den nya och den gamla staden, om än på skilda sätt.

När vi relaterar *grannskapsenheten* till offentlighetsteorin, förefaller det oss rimligt att se den som en fysisk form som "kommer denna utveckling till mötes", dvs. en fysisk form som kommer den borgerliga offentlighetens strukturomvandling till mötes. Den blir då varken ett resultat av denna omvandling eller en förutsättning för den, utan den blir *en form som uttrycker denna omvandling*. Om nu det är rimligt, skulle grannskapsenheten vara *typisk* för den omvandlade borgerliga offentligheten. Den blir det i kraft av att vara nybebyggelsens form och därmed relativt oberoende äldre historiska förhållanden. Grannskapsenheten blir inte typisk i meningen att den skulle vara den enda form som denna omvandling fysiskt kan äga rum i, utan typisk i följande mening:

"det 'typiska' är den helt 'karaktäristiska' eller helt 'representativa' egenskapen eller situationen; ... den specifika teckning [figure] som koncentrerar och intensifierar en mycket mer generell verklighet."[3]

En av våra teser är att grannskapsplaneringen på 40-talet var en plane-

2 a.a. s. 191; 147.
3 Williams, R. *Marxism and Literature* a.a. s. 101.

ringsidé som inrymde och svarade mot de expansiva krafterna i den svenska efterkrigsutvecklingen. Ett annat sätt att formulera denna tes är att grannskapsenheten är *den planform som kommer den efterkrigstida utvecklingen till mötes.* Vad ska vi då mena med expansiva krafter? Här menar vi ekonomin, den statliga politiken, men också förändringar i familjeformen. Som vi vet kännetecknas efterkrigstiden ekonomiskt av en lång expansiv våg, som ebbar ut först åren kring 1970. När det gäller den statliga politiken under samma tid kännetecknas den av en växande statlig verksamhet, som gör att vi kan tala om att socialstaten definitivt är etablerad i och med 40-talet.

När vi studerar tesens giltighet utgår vi från *ett antagande,* vilket är avgörande för hela vårt angreppssätt. Detta antagande är: med enbart en ekonomisk expansion — utan statliga ingripanden — vore ett allmänt byggande av grannskapsenheter inte möjligt.

Detta antagande leder till att det blir centralt att undersöka just den statliga politiken och dess roll för ett allmänt byggande av grannskapsenheter. Det här motsäger inte, att enstaka grannskapsenheter skulle kunna uppföras på rent privat initiativ utan statliga ingripanden. Vad det säger är att ett allmänt byggande av grannskapsenheter inte kan ske i rent privat regi. Det kräver socialstatliga åtgärder. Därmed kan grannskapsenheten antas vara uttryck för sammanglidningen av det privata och offentliga, och grannskapsenheten skulle då vara den form som går den borgerliga offentlighetens omvandling till mötes.

Om grannskapsenheten går denna omvandling till mötes, så *kan den studeras,* vill vi hävda, *ur tre aspekter* när vi utgår från offentlighetsteorin. Den kan undersökas:

— *som förstatligande av samhället*
— *som församhälleligande av staten*
— *som familjens strukturomvandling*

De två första processerna motsvarar vad vi tidigare omtalat som makrosociala förhållanden, och den sistnämnda motsvarar då de mikrosociala förhållandena.

När vi ska studera det allmänna byggandet av grannskapsenheter gör vi *en begränsning.* Vi undersöker det *i huvudsak som ett förstatligande av samhället.* Däremot kommer vi inte att försöka se detta byggande som ett församhälleligande av staten. Men byggandet av grannskapsenheter som familjens strukturomvandling kommer vi att ta upp, även om vi inte gör det lika utförligt och underbyggt som vid studiet av den första aspekten.

Om vi undersökt grannskapsenheten som församhälleligande av staten, skulle vi ha studerat planeringsprocessen som sådan och särskilt beaktat samspelet mellan den planerande förvaltningen och organiserade privata intressen. I det sammanhanget skulle offentlighetsaspekten ha varit intressant, och vi hade kunnat bedöma hur pass demokratisk planeringsprocessen är,

eller i vilka avseenden den kan sägas vara demokratisk. Då skulle vi också kunnat analysera den kompromiss av mer eller mindre motstridiga intressen som planeringen vilar på. Även om vi inte har denna ansats, så kommer vi ändå sporadiskt in på problematiken i den fortsatta undersökningen.

Vi skulle också ha kunnat fördjupa oss i de krafter som ligger under offentlighetens omvandling, nämligen kapitalets koncentration och arbetarklassens tillväxt och tilltagande styrka, och undersökt hur dessa mer konkret påverkat byggandet av grannskapsenheter. Inte heller det har vi undersökt, utan endast påtalat, då vi funnit det nödvändigt för framställningen.

Vad vi framförallt fördjupat oss i är grannskapsenheten som förstatligande av samhället. Vi har då sökt gå systematiskt till väga. Vi har utgått från en stiliserad modell av grannskapsenheten, ur den tagit fram väsentliga karaktäristika och försökt relatera dessa till den statliga politiken. Och som vi skall se har också staten haft en inte oväsentlig roll för byggandet av grannskapsenheter.

I vår undersökning koncentrerar vi oss sålunda på statens politik. Det innebär att *vi bortser från den kommunala politiken,* trots att byggandet av grannskapsenheter sker, och de direkta besluten fattas, på den kommunala nivån. Det angreppssättet leder till att vi kommer att bortse från de variationer som kan finnas mellan olika konkreta grannskapsenheter. Det är ytterligare en begränsning i vår undersökning. Vi anser denna begränsning möjlig på grund av att vi finner följande antagande rimligt: kommunen är till stor del en verkställare av statligt fattade beslut.

Vi har inte bara tagit upp den statliga politiken utan också familjens strukturomvandling och försökt relatera den till det allmänna byggandet av grannskapsenheten. Då har vi dock inte gjort några mer systematiska eller fördjupade studier, utan förhållit oss mer teoretiskt och resonerande. Vi tecknar där ett perspektiv på familjen och byggandet, ett perspektiv som inte är ett gängse.

I den fortsatta framställningen ska vi behandla våra två teser. Vi börjar med den första. Den behandlas i Del 3, som består av två kapitel. I det ena görs en bestämning av grannskapsenheten i ett arkitekturhistoriskt sammanhang. I det andra gör vi en översiktlig empirisk undersökning av byggandet av grannskapsenheter i Sverige. I Del 4 gör vi en analys med utgångspunkt i offentlighetsteorin. Här är det vår andra tes som behandlas. I kapitel VIII ser vi funktionalismen i offentlighetsteorins ljus, för att i de två nästföljande kapitlen undersöka hur socialstaten ingriper, så att grannskapsenheten blir möjlig. I det sista kapitlet försöker vi göra en syntes, som inbegriper såväl den fysiska strukturen som makro- och mikrosociala förhållanden. I en Avslutning gör vi till sist några mer allmänna reflektioner i anslutning till problemställningen.

DEL 3
Grannskapsenheten

VI GRANNSKAPSENHETEN — OCH DESS FÖRHÅLLANDE TILL FUNKTIONALISMEN

Inledning

Här ska vi se grannskapsenheten i ett stadsplanehistoriskt sammanhang. Eftersom grannskapsplaneringen i Sverige på 40-talet formulerades i kritik mot funktionalismen, som den formulerats och tillämpats på 30-talet, blir det intressant att undersöka dess förhållande till funktionalismen. Grannskapsplaneringen (och grannskapet) skulle ju ta hänsyn till de sociala behoven, vilket funktionalismen ansågs ha försummat. Det är av samma skäl grannskapsidéerna åter blev aktuella i slutet på 1960-talet i samband med förortskritiken, som kritik av 60-talets funktionalism och miljonprogrammets bostadsbyggande. Det verkar som om grannskapsidéerna blir aktuella i situationer när planeringen lätt förefaller vara dikterad uteslutande av rationella skäl. De används då som motvikt av emotionellt slag. Här ska vi försöka se hur funktionalismen med sitt rationella moment förhåller sig till grannskapsplaneringen med sitt emotionella moment.

I undersökningen av grannskapsenhetens stadsplanehistoriska plats utgår vi från de kategorier som Françoise Choay presenterar i sin bok "The Modern City: Planning in the 19th Century" från 1969.[1] Choay skriver inte stadsplanehistoria som brukligt är. För henne är stadsplanehistorien inte fråga om en sekvens av idéer som förmedlas mellan olika personer, idéer som blir mer omfattande vid en viss tidpunkt för att sedan kanske trängas undan av andra idéer. Choays kategorier är snarare ett exempel på hur den framförallt i Frankrike ofta praktiserade strukturalismen kan användas på det fält stadsplanehistorien utgör.

Ett mycket betydelsefullt bakgrundsarbete för Choay är Michel Foucaults "Les mots et les choses" (1965)[2]. Vad Foucault gör där är att visa hur det västerländska tänkandet genomgår två stora förändringar — eller mutationer som han skulle uttrycka saken. Den första äger rum på 1600-talet, den andra i början av 1800-talet. Det är den senare omvälvningen Choay tar fasta på. Poängen med Foucaults arbete är att det tänkande vi för närvarande ägnar oss åt fick sin struktur vid det kunskapsbrott som ägde rum för nästan två sekler sedan. Och den struktur som då etablerades är gemensam för det samhällstänkande som bedrivs på ett flertal — till synes skilda —

1 Choay, Françoise *The Modern City: Planning in the 19th Century,* Georg Braziller, New York 1969.

2 a.a. s. 116 (den kommenterade bibliografin). Foucaults bok finns i engelsk översättning *(The Order of Things. An Archaelogy of the Human Sciences,* Vintage Books, New York 1973) försedd med ett förord till den engelska upplagan som är en bra introduktion.

områden som ekonomi, språkvetenskap, etnologi. Den här strukturen för tänkandet är inte uppenbar för oss när vi tänker; den är dold.

Vad Choay försöker göra är att ta fram den dolda struktur som behäftar stadsplaneringen. I Foucaults efterföljd är hon mån om att poängtera brottet i början på 1800-talet. Det ligger redan i titeln på hennes bok: den moderna staden: 1800-talets planering. Det planeringstänkande som då etablerades skulle alltså fortfarande vara vid full vigör. Det planeringstänkande som kom fram ur den stora kunskapsmutationen i början av 1800-talet kallar Choay för *kritisk planering*.[3] Det är den planering som uppstod då man tvingades komma till rätta — så gott det nu gick — med de problem som följde i industrikapitalismens spår, med att arbetskraften skildes från produktionsmedlen, arbetet skildes från bostaden. Den gamla stadskärnan sprängdes, nya stadsdelar växte fram helt oreglerat. Trångboddhet, sanitära olägenheter som tidvis medförde svåra epedemier, svårframkomlighet för transportfordon, ohämmad markexploatering var några av de problem den kritiska planeringen ställdes inför. Den kritiska planeringen är med andra ord en variant av den förändring i sättet att se på samhället som ägde rum i början på 1800-talet. Då etablerades ett nytt betraktelsesätt som, menar Choay, innebär att samhället låter sig ses som ett objekt, som något yttre i förhållande till människan, och därmed också som något som är möjligt att rätta till eller åtgärda. För stadens del blev konsekvensen att staden nu kunde åtgärdas, den kunde planeras.[4]

Den kritiska planeringen tar sig, menar Choay vidare, olika former. Det är dessa olika former som är det egentliga innehållet i hennes stadsplanehistoria. De olika personer som praktiserat stadsplanetänkandet blir för henne en bisak, en tillfällighet skulle man kunna säga. Det är således den kritiska planeringens olika former som är det grundläggande i stadsplaneringen.

För oss är det här en poäng. Att grannskapsenheter byggs på 60-talet, utan att deras arkitekter tänker på dem som grannskapsenheter — som 40-talets arkitekter gjorde — blir inget problem. Grannskapsenheten skulle med andra ord kunna vara en mer eller mindre dold planeringsmodell.

Efter den parentesen kan vi så ta upp de former Choay urskiljer av den kritiska planeringen, för att sedan gå vidare och bestämma grannskapsenheten i hennes kategorier. Den kritiska planeringens två huvudsakliga tillvägagångssätt benämner Choay *regularisering* och *urbanism*. Regularisering innebär en strävan att i den befintliga staden få fram den i denna inneboende och möjliga — men hindrade — ordningen. Urbanismen däremot utgår inte från den befintliga staden, utan eftersträvar i stället något helt nytt. Den sö-

3 Choay, a.a. s. 8—10.
4 a.a. s. 9—10.

ker en helt ny ordning, och blir därför en a priorikonstruktion gentemot den befintliga staden. — Inom urbanismen urskiljer Choay vidare ett förstadium kallat pre-urbanism; en experimentell planering, som i det stora hela förblev en papperskonstruktion (exempel här är Owens parallellogram, Fouriers falangstär, Cabets Icaria, Ruskins och Morris idéer m. m.), men som likväl kom att få stor betydelse ideologiskt — och då inte bara för sin samtid utan också för eftervärlden och kommande planering.[5]

Tudelningen i regularisering och urbanism finner vi också hos Leonardo Benevolo som tar fasta på å ena sidan de pre-urbanistiska projekten, å andra sidan olika stadsregleringar, när han beskriver de problem den moderna stadsplaneringen ställdes inför då den växte fram på 1800-talet:

"Antingen närmar man sig ... stadsplaneringens problem utifrån en global ideologisk modell, som man för fram som ett alternativ till den befintliga staden och som man försöker förverkliga helt avskilt från den. Eller också utgår man från de särskilda tekniska krav som är förknippade med industristadens utveckling och försöker rätta till detaljbristerna var för sig."[6]

Den mest kända stadsregleringen — eller praktiskt genomförda exemplet på regularisering — är utan tvekan ombyggnaden av Paris under Hausmanns ledning under det andra kejsardömet. Paris bands samman till en helhet genom att staden försågs med ett genomgående och sammanhängande trafiksystem med sina knutpunkter: boulevarderna skar sig fram genom den gamla staden och strålade samman vid stora öppna platser. Hit förlades också den borgerliga offentlighetens institutioner som teatrar, konstsalonger och muséer liksom myndigheternas förvaltningsbyggnader och förnämare bostadshus. Vid sidan om det nya trafiksystemet anlades också vatten- och avloppssystem samt parker — för hälsans skull och söndagspromenaden. Järnvägarna drogs in i staden och stationerna lades strategiskt: de sammanlänkades med det övriga transportsystemet. — I många andra städer vidtogs liknande stadsregleringar vid den här tiden. I Wien revs befästningarna och anlades Ringstrasse; i Florens, Barcelona, Stockholm m. fl. städer kunde resultatet av den nya stadsplaneringen beskådas.[7]

Det skulle dröja till 1900-talet innan det urbanistiska tillvägagångssättet fick någon praktisk betydelse. Det som händer på 1800-talet är, menar Choay, att vi kan se två motsatta förhållningssätt utvecklas inom urbanismen (och pre-urbanismen). Dessa två förhållningssätt kallar hon för *progressism* respektive *kulturalism*. Som vi skall se är det dessa två förhållnings-

5 a.a. s. 31 (alla de här olika pre-urbanistiska projekten är exempel på vad som brukar kallas utopiska projekt).
6 Benevolo, Leonardo *Den moderna stadsplaneringens uppkomst* (1963), LT:s förlag, Stockholm 1973, s. 50.
7 Choay, a.a. s. 15—22.

sätt som är av intresse, när vi ska bestämma grannskapsenheten, varför vi här kommer att behandla dessa två mer ingående än regulariseringen. Det mest omedelbara kännetecknet på progressismen är — som beteckningen antyder — att den är framåtblickande och inspirerad av tanken på det sociala framsteget. Kulturalismen å sin sida kännetecknas av en nostalgisk syn och en vision om kulturell gemenskap.[8]

De två förhållningssätten i den kritiska planeringens urbanistiska variant har sin motsvarighet i den rationalistiska strömningen och den romantiska strömningen, vilka uppstod med upplysningen respektive den romantiska motreaktionen. Det är således dessa två tanketraditioner Choay ser genomsyra de skilda planmönstren inom urbanismen alltsedan 1800-talet.

Vidare menar Choay, att de idéer som finns kopplade till progressismen och kulturalismen är tydligast uttryckta i de tidigare, pre-urbanistiska projekten eftersom de där ingår i en mer eller mindre fullständig och i detalj utarbetad ideologi eller utopi. I de senare — urbanistiska — planerna finns däremot inte sådana utarbetade ideologier. Istället är de här närvarande implicit. Den grundläggande tankestrukturen kvarstår således. På så sätt blir det fråga om i princip samma planstruktur i både den pre-urbanistiska och den urbanistiska fasen. Det är något som naturligtvis gäller såväl kulturalismen som progressismen.

Vi ska nu mer ingående presentera kulturalismen och progressismen eftersom det är den distinktionen vi kommer att använda oss av för att analysera grannskapsenheten och funktionalismen. Därmed för vi ut regulariseringen och pre-urbanismen ur den fortsatta diskussionen.

Det progressistiska och det kulturalistiska planmönstret

I. Kännetecknande för progressismen är tron på förnuftet. Den tron på förnuftet vävs samman med en tro på framtiden, en tro på vetenskapens möjligheter att skapa ett bättre samhälle. Människan ses som en universell arketyp med naturgivna behov. Samhället tänks byggas i enlighet med en a priori konstruerad modell. En sådan modell för samhället är möjlig då behoven ses som konstanta och då man har vetenskapen. Genom modellen får man prototypen för samhället och standardiseringen blir önskvärd. Arkitektoniskt kännetecknas dessa modeller av geometrisk rätvinklighet vilket ses som uttryck för sanningen och förnuftets seger, samt av standardisering av boendet, vilket ses som uttryck för jämlikhet. Byggnaderna placeras i ett funktionellt förhållande till varandra; det innebär att boendet separeras från rekreationen och arbetet. Därmed renodlas också transporten. Rummet byggs upp inte av fasta kroppars kontinuntet utan av tomrummets kontinuitet, i vilket de olika

8 a.a. s. 31.

byggnaderna och enheterna är utplacerade och genom tomrummet separerade. Tomrummets ljus, luft och grönska symboliserar framsteget, och själva tomrummet ses som uttryck för den fysiska hygienen. Åtskillnaden mellan stad och land upphävs; inom de funktionellt uppbyggda enheterna existerar ingen stadsmässighet. De gentemot varandra funktionellt oberoende enheterna låter sig ändlöst läggas ut sida vid sida. — Detta planeringsideal innehåller en tvetydighet: å ena sidan önskar den upphäva social ojämlikhet, å andra sidan är den repressiv genom sin förmyndaraktiga hållning till de människor för vilka samhället är tänkt att planeras.[9]

Exempel på planering och projekt av progressistiskt slag är Owens, Fouriers, Cabets förslag, men också senare projekt som Arturio Soria y-Matas La Ciudad Lineal (den linjära staden), Tony Garniers La Cité Industrielle (industristaden) och 20-talets funktionalister som Le Corbusier och Bauhaus.[10]

II. Utmärkande för staden i det kulturalistiska perspektivet är att den bör vara liten och koncentrerad, som den medeltida staden, och därmed urban till sin karaktär. Vidare menar Choay, att den i alla sina aspekter är variationsrik (icke-standardiserad), arkitektoniskt oregelbunden, asymmetrisk och har organisk skönhet.[11] I det kulturalistiska tänkandet är inte tron på människans förnuft och på vetenskapen det centrala, utan tron på konsten, människans inspiration och fantasi. Det är något som framkommer mycket tydligt hos de tidiga kulturalisterna John Ruskin och William Morris.

Ruskins och Morris ideal ingår — liksom utopisternas — i ett större social-filosofiskt sammanhang.[12] Konstens förfall sågs inte som orsakad av konsten själv utan av de sociala och ekonomiska förhållandena. I industrisamhället förflackas konsten genom att maskintillverkningen av och kommersen med allehanda produkter och bruksföremål öppnar för stileklekticism och materialförfalskning. Mot detta fördärv ställde Ruskin och Morris medeltida värden. I detta avseende kan de sägas vara nostalgiska. Men det betyder inte otvetydigt en reaktionär samhällssyn. Ruskin var visserligen konservativ och förordade ett hierarkiskt uppbyggt samhälle, där staten har den överordnade positionen, och de övriga nivåerna är bestämda av sin

9 a.a. s. 31—32, 97—99.

10 a.a. s. 31, 97, 102. Se också Benevolo, a.a. s. 52—63, 69—75, samt densammes *History of Modern Architecture, Vol. I, The Tradition of Modern Architecture* (1960), The M.I.T. Press, Cambridge Mass. 1971, s. 148—152, 331—342, 358—361.

11 Choay, a.a. s. 103.

12 Förutom på Choay bygger framställningen om Ruskin och Morris på Williams, Raymond *Culture and Society 1780—1950,* a.a. s. 139—161; Benevolo, *History of Modern Architecture,* a.a. s. 170—181; Thompson, Edward *William Morris: Romantic to Revolutionary* (1955) Merlin Press, London 1977 (2nd ed.), speciellt Postscript: 1976.

funktion i samhällskroppen, medan Morris däremot var socialist och verkade för ett samhälle där arbetets mekanisering avskaffas, och de stora urbana centra ersätts med små självförsörjande samhällen. Fantasin och inspirationen skulle genomsyra samhället och vara grunden för den fulländade människan. I Ruskins idealsamhälle är den goda konsten ett uttryck för helheten i det mänskliga varat; en god konstnär uttrycker denna helhet i sin produkt, och för att förmedla detta till samhället i sin helhet måste de överordnade klasserna skapa ordning i och höja de underordnade klasserna.

I Morris' idealsamhälle är återgången till hantverket en förutsättning för att människans inspiration och kreativitet skall få utlopp och konsten är inte förbehållen ett fåtal utan skall vara av folket och för folket. Detta innebär ett förtroende för de underordnades förmåga att själva skapa det sanna samhället, och denna tro på människans möjligheter kommer också till uttryck i Morris egen framställning av det socialistiska samhället, vilket hos honom får karaktären, inte av en modell, utan av en öppen utopi.[13]

De politiska och sociala motiv som finns hos Ruskin och Morris lyser helt med sin frånvaro hos Sitte. Hos honom är i stället den estetiska principen ledande i planeringen. Han befattade sig inte heller med bostädernas utformning, sanitära lösningar, zonering eller trafiklösningar, utan hans intresse koncentrerades helt till det offentliga rummets — gators och torgs — estetiska utformning. — Sittes stad är inte uppbyggd av standardiserade element, utan där råder oregelbundenhet och asymmetri, men samtidigt en enhetlighet genom förhållandet mellan byggnaderna sinsemellan och mellan byggnaderna och de rum de bildar. Slutenheten i staden gäller hos Sitte i första hand för torg- och gaturum, då detta också är de objekt som han tilldelar stadsplaneringen. — Rummet är det grundläggande hos Sitte, och den gåendes upplevelse av staden blir det avgörande. Staden blir en sekvens av slutna rum. — Sitte hämtar liksom Ruskin och Morris sina ideal från medeltiden, men han nöjer sig inte med det, utan går även tillbaka till antiken och barocken; i så måtto är även han nostalgisk.[14]

Funktionalismen: en progressistisk planering

Funktionalismen kan säkert presenteras på ett otal sätt, men vi väljer att göra det med hjälp av Atén-chartan, funktionalisternas grundläggande stads-

13 Huruvida Morris kan anses vara marxist eller ej diskuteras ingående i Thompson, a.a. Avgörande för om han kan inordnas i den marxistiska traditionen är tolkningen av marxismen, och om denna kan anses vara förenlig med utopier om det socialistiska samhället, och om den kan vara förenlig med en utopi som denna.

14 Choay, a.a. s. 104—106; Paulsson, Thomas *Den glömda staden. Svensk stadsplanering under 1900-talets början med särskild hänsyn till Stockholm. Idéhistoria, teori och praktik* Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning, Stockholm 1959, s. 26—30.

planedokument. Därmed lämnar vi det funktionalistiska formspråket i arkitekturen utanför.

Principerna för stadens planering som Garnier formulerade dem kom att tas upp och tillämpas först med funktionalismen, som växte fram under 1920-talet. De funktionalistiska idéerna kom att artikuleras internationellt av C.I.A.M. — Congrès Internationaux d'Architecture Moderne. C.I.A.M. grundades 1928 och kom mycket snart att ägna sig åt stadsplaneringens problem och folkflertalets bostadsfråga. Redan 1930 behandlades hur grupper av bostäder bör planeras, och 1933 kom så den berömda Atén-chartan att formuleras.[15]

C.I.A.M.-kongressen 1933, vars tema var den funktionella staden, utarbetade Atén-chartan. — För att analysera stadens problem och för att finna medel att lösa dessa problem, kom man fram till ett analysschema med vilket man kunde jämföra olika städer. Detta allmängiltiga analysschema har fyra kategorier; varje stad kan delas in i *fyra funktioner: boende, rekreation, arbete och transport.*[16] Städerna kom inte bara att analyseras och beskrivas i dessa fyra kategorier, utan de rekommenderade planeringsåtgärderna kom också att vara i enlighet med dessa fyra kategorier, och på så sätt kom dessa att ytterligare befästas.

"Det är den okontrollerade och oordnade utvecklingen under maskinåldern som har åstadkommit detta kaos i våra städer."[17]

Detta är grunden för hela Atén-chartan, och denna sats uttrycker det synsätt som genomsyrar chartan. I chartan ses staden i sin helhet och i sitt förhållande till regionen. Denna helhet ses som möjlig att dela upp i sina delar — funktioner. För att komma till rätta med stadens kaos och problem bör staden åtgärdas i dessa delar. Därvid ska hela det komplex som innefattar den givna ekonomiska, sociala, geografiska och politiska situationen iakttas. Problemet åtgärdas med *planering.* All planerings grundval är *vetenskapen.*[18]

Staden som sådan är det planeringsobjekt som Atén-chartan fokuserar. Staden delas in i fyra funktioner, vilkas brister det gäller att korrigera för

15 Om C.I.A.M. se: Giedion, Sigfried Introduction, i Sert, José Luis *Can Our Cities Survive? An ABC of Urban Problems, their Analyses, their Solutions* (1942), The Harvard University Press, Cambridge Mass. 1947, s. IX—XI. — Om minimibostaden: *Die Wohnung für das Existenzminimum,* Internationale Kongresse für neues Bauen und städtisches Hochbauamt in Frankfurt am Main (Hrsg.), Englert & Schlosser, Frankfurt am Main 1930. Om sammanfogningen av bostäder: *Rationelle Bebaungsweisen,* Ergebnisse der 3. internationalen Kongresse für Neues Bauen, Julius Hoffman Verlag, Stuttgart 1931.

16 Sert, a.a. s. 4—6, 10.

17 Citatet är hämtat ur Atén-chartan: *The Town-planning Chart, Fourth C.I.A.M. Congress, Athens, 1933,* punkt 1. Chartan finns reproducerad i Sert, a.a. s. 246—249. Chartan är indelad i åtta punkter, och i fortsättningen kommer vi i våra referenser att hänvisa till dessa punkter.

18 Jfr. Chartan, punkt 1.

att livet i staden ska bli gott.[19]

Den första och primära funktionen är *boendet*. Med boendet avses inte enbart bostäderna utan också komplementen till dessa, som affärer och skolor.[20] De missförhållanden i boendet som finns och som måste åtgärdas är överbefolkning i vissa delar av staden, d. v. s. allmän trångboddhet, för hög befolkningstäthet, d. v. s. för många människor per hektar, boendeenheter som ofta är olämpligt lokaliserade med avseende på topografi, klimat, förhållande till industri och vägar, okontrollerad och planlös tillväxt av moderna förorter, godtycklig lokalisering av offentlig service. För att korrigera dessa missförhållanden föreslås en zonplanering och en lagstiftning för att förverkliga en sådan planering. En zonplanering skulle möjliggöra att bostadsområdena lokaliseras till de bästa lägena, att den offentliga servicen fördelas rättvist mellan bostadsområden och placeras på lämpliga platser inom dessa, att exploateringstal fixeras, att soltal fastställs, att öppna ytor skapas och genomfartstrafik i bostadsområdena undvikes.[21]

Nästa funktion är *rekreationen*. Öppna platser är sällsynta och de som finns, finns inte där de bäst skulle behövas. De är ständigt hotade av att tas i bruk för andra ändamål än rekreation då staden expanderar. För att åtgärda detta krävs en sanering som ger utrymme för rekreativ aktivitet. Plats bör ges för lekskolor, bibliotek, muséer och samlingssalar. Rekreationscentra för veckoslutsledigheten bör planeras, och naturliga områden, som vid floder, stränder, skogar och sjöar, nära städerna bör tillvaratas.[22]

Den tredje funktionen är *arbetet*. Arbetsplatserna — i industrin, detaljhandeln och förvaltningen — är inte lokaliserade i enlighet med sin funktion; ingen samordning mellan bostädernas och arbetsplatsernas lokalisering, planlös utflyttning av industrier från städernas kärnor, affärsområdenas expansion på bekostnad av omgivande bostadsområden. För att lösa dessa problem bör industrin klassificeras enligt karaktär och behov samt lokaliseras till speciella zoner i staden och regionen, varvid hänsyn bör tas till sambanden mellan olika industrier och mellan dessa och andra funktioner och deras zoner. Industriområdena bör skiljas från bostadsområdena och avskiljandet markeras med grönbälten eller neutrala zoner. Vissa mindre industrier, som inte är besvärande, bör dock placeras i bostadsområden. Industrizonerna bör läggas i anslutning till lämpliga kommunikationsanläggningar

19 Chartan, punkt 2.

20 Detta påpekas inte explicit i chartan, men väl av Sert, a.a. s. 6 not 4. Detta arbete av Sert är gjort på uppdrag av C.I.A.M. och är en precisering och konkretisering av chartan. Sert använder själv beteckningen neighborhood unit i det här sammanhanget, en beteckning som inte används i Chartan.

21 Chartan, punkt 3.

22 Chartan, punkt 4.

(järnväg, hamn, väg, flygplats). Affärsområden bör förses med goda kommunikationer, som förbinder dem med industri- och bostadsområden. Avståndet mellan arbetsplats och bostad bör vara direkt och minimeras i tid.[23]

Den sista funktionen är *transporten*. Det rådande gatusystemet är föråldrat och svarar endast mot ett tidigare kommunikationssätt — gång- och hästtransport. Denna otillräcklighet skapar trafikstockningar; bristen på gatuutrymme och överflödet av trafikkorsningar praktiskt taget omöjliggör någon högre hastighet; en mängd trafikolyckor uppstår. Dessa problem kan inte lösas genom korrektioner inom det rådande gatusystemet; problemens lösning kräver en helt ny stadsplanering. Det krävs ett nytt gatusystem, som är byggt för moderna kommunikationsmedel (bilar, bussar, lastbilar). Detta förutsätter tillgång till statistisk om trafikflödena för att kunna bestämma det nya trafiksystemets dimensionering. Hastigheten är den dimension som gatusystemet skall differentieras efter; den får bestämma karaktären på olika trafikleder, som genomfartsleder för snabbare trafik och matargator för långsammare. För de gående anläggs speciella gångstråk, som inte behöver följa det övriga trafiksystemet. Dessutom bör gatorna klassificeras enligt sin funktion, som bostads-, industri- och affärsgator. Byggnader, speciellt bostäder, bör isoleras från tung trafik genom grönbälten. Genom ett sådant rationellt trafiksystem blir det möjligt att reducera och koncentrera trafiken till de stora artärerna.[24]

I Atén-chartans sista punkt formuleras ytterligare några allmänna påståenden om stadsplaneringens nödvändighet och utformning.

"Man kan summera analysen av urbana funktioner ... genom att säga att de levnadsvillkor som är att finna i de flesta städer idag inte motsvarar de mest elementära *biologiska och psykologiska behoven hos de stora massorna av befolkningen.*

Alltsedan maskinålderns begynnelse har dessa villkor varit ett uttryck för de privata intressenas oändliga tillväxt.

Städernas tillväxt har orsakats av den tilltagande användningen av maskinen — förändringen från hantverkarnas manuella arbete till storindustri."[25]

Dessa påståenden har en politisk innebörd, vilket förtydligas än mer i det följande:

"Storleken på det arbete som måste utföras för den välbehövliga rekonstruktio-

23 Chartan, punkt 5.
24 Chartan, punkt 6.
25 Chartan, punkt 8. — Chartans 7:e punkt tar upp byggnader och områden som är av historiskt intresse. Där fastställs att kvarlevor från tidigare kulturer bör tas till vara om de är av allmänt intresse, om de inte påverkar invånarnas hälsa negativt och om de inte hindrar rationella trafiklösningar och stadens expansion. Denna punkt gäller inte för alla städer påpekas det explicit i en not, där det även framgår att punkten införts tack vara de italienska delegaterna på kongressen.

nen av våra städer å ena sidan och den omoraliska uppdelningen av marken å den andra representerar två antagonistiska verkligheter.

Denna skarpa motsättning skapar ett högst allvarligt problem för vår tid:

Det pressande behovet att uppställa markens disposition på en grundval som kan tillfredställa likaväl de mångas behov som individens.

Om konflikt uppkommer bör det privata intresset underordnas det allmänna intresset."[26]

Förutsättningen för att den planering som skisseras i Atén-chartan skall kunna genomdrivas är en stat som kan underordna det privata intresset under det allmänna när så krävs, d. v. s. vidtaga lämpliga ingripanden. Den politiska instansen ska således tillhandahålla de nödvändiga *medlen* för en effektiv planering på olika nivåer. Men planeringens *innehåll* ska däremot arkitekterna själva — i samarbete med andra experter — svara för, eftersom innehållet ska bestämmas av vetenskapen — på så sätt blir innehållet till skillnad från medlen opolitiskt. Och det är ingen liten uppgift arkitekterna ställer sig:

"Varje stadsplaneringsprogram måste grundas i *noggranna undersökningar* utförda av specialister. Det måste förutse de olika stadierna i den urbana *utvecklingen både i tid och rum*. Det måste koordinera *de naturliga, sociologiska, ekonomiska och kulturella faktorer som föreligger i varje enskilt fall.*"[27]

För att sammanfatta: Hos funktionalisterna blir funktionsuppdelningen en abstrakt princip, som låter sig tillämpas i allehanda konkreta sammanhang. Funktionsuppdelningen är, som tidigare visats, typisk för progressismen. Denna funktionsuppdelning motsvarar en föreställning om människan som i första hand en biologisk och psykologisk varelse, med vissa konstanta behov av i första hand materiell karaktär. För funktionalisterna innebär detta behoven att bo, att arbeta, att rekreera sig och att förflytta sig. Och det är vetenskapsmännens uppgift att utröna hur dessa behov ska tillfredsställas. Progressistiska drag hos funktionalismen är vidare tron på förnuftet, på vetenskapens möjligheter att skapa det goda livet; dess betoning av ljus, luft och grönska; dess rumsuppfattning — det öppna rummet.

En analys av grannskapsenheten

Vi kan nu göra en analys av grannskapsenheten och dess förhållande till funktionalismen. Men vad ska vi då mena med grannskapsenhet. Som vi sett formulerades det i Sverige under 40-talet olika förslag till en grannskapsplanering. Och de är naturligtvis inte de enda förslagen. Internationellt finns ytterligare en mängd planförslag som skulle kunna sägas vara en form av

26 Chartan, punkt 8.
27 Chartan, punkt 8.

grannskapsplanering.[28] I stället för att gå in i och diskutera alla olika förslag och ur dem vaska fram vad som ska avses med grannskapsenhet, har vi valt att ta upp *ett* förslag till analys. Men det är inte vilket förslag som helst, utan ett som vi ser det mycket belysande och ingående förslag, då det innehåller både de planeringstekniska och de ideologiska resonemangen på ett fullständigt sätt. Det förslag vi åsyftar är det som utarbetats av Clarence A. Perry.

Perry formulerade sitt förslag första gången 1924, och han kom att presentera sina idéer i ett större sammanhang 1929.[29] Då publicerade han en större monografi med titeln "The Neighborhood Unit. A Scheme of Arrangement for the Family-Life Community" i en mycket omfattande undersökning för en övergripande planering av New York-regionen: "Regional Survey of New York and Its Environs". Där myntar han termen grannskapsenhet, och anledningen till att just Perrys förslag är intressant för oss är att det gäller planering av en modern storstad i ett industrikapitalistiskt samhälle, där bilismen blivit en ofrånkomlig realitet.

Perry var inte arkitekt utan sociolog, och dessutom var han en av ledarna för Community Center Movement i USA.[30] Hans planförslag kan ses som ett resultat dels av hans engagemang i rörelsen, dels av hans profession. Rörelsen verkade för uppförandet av community centres, dvs. byggnader där det lokala medborgerliga livet skulle äga rum och utvecklas. Det finns också en förbindelselänk mellan Perrys förslag och Chicago-skolans sociologiska verksamhet, som vid den här tiden var humanekologiskt orienterad och ägnade sig åt storstadsproblemen.[31]

Det Perry kom att intressera sig för var just grannskapet. Det planförslag han utarbetade syftade till att skapa de fysiska förutsättningarna för uppkomsten av ett grannskap.

Innan vi närmare går in på Perrys förslag till grannskapsenhet vill vi göra ett påpekande. I en del skrivningar av grannskapsenhetens ursprung förekommer att det förläggs till Howards förslag om *trädgårdsstaden*. Det är

28 En text som behandlar dylika problem är Reiner, Thomas A. *The Place of the Ideal Community in Urban Planning* University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1963.

29 Harrison, S. M. Introduction i Perry, Clarence A. The Neigborhood Unit. A Scheme of Arrangement for the Family-life Community i *Regional Survey of New York and Its Environs. Vol. VII Neighborhood and Community Planning* Russel Sage Foundation, New York 1929, s. 24.

30 Mumford, Lewis Neighborhood and Neighborhood Unit (1954) i Mumford, L. *The Urban Prospect,* Secker & Warburg, London 1968, s. 62; Dahir, James *The Neighborhood Unit Plan. Its Spread and Acceptance,* Russel Sage Foundation, New York 1947, s. 19—20. Denna rörelse kommer vi att närmare gå in på nedan.

31 Klages, Helmut *Der Nachbarschaftsgedanke und die nachbarliche Wirklichkeit in der Grosstadt* Forschungsberichte des Wirtschafts- und Verkehrsministeriums Nordrhein-Westfalen, Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen 1958, s. 16.

något som både Bostadskollektiva kommittén och Servicekommittén gör.[32] De syftar då på Howards "ward" vilken utgör en delenhet i trädgårdsstaden. I denna finns skola och arbetsplatser utöver bostäder. Att vi inte utgår från Howard, utan från Perry, beror på att Howards planeringsenhet i första hand är trädgårdsstaden och inte hans "ward", och den senare behandlas därför inte heller mer ingående av Howard.[33] Däremot förefaller det rimligt att anta, att Perry var inspirerad av Howard, eftersom han uttryckligen refererar till Unwin, som i sin tur var en av de som försökte praktisera Howards idéer. — Perry sammanfattar sin plan i följande figur:

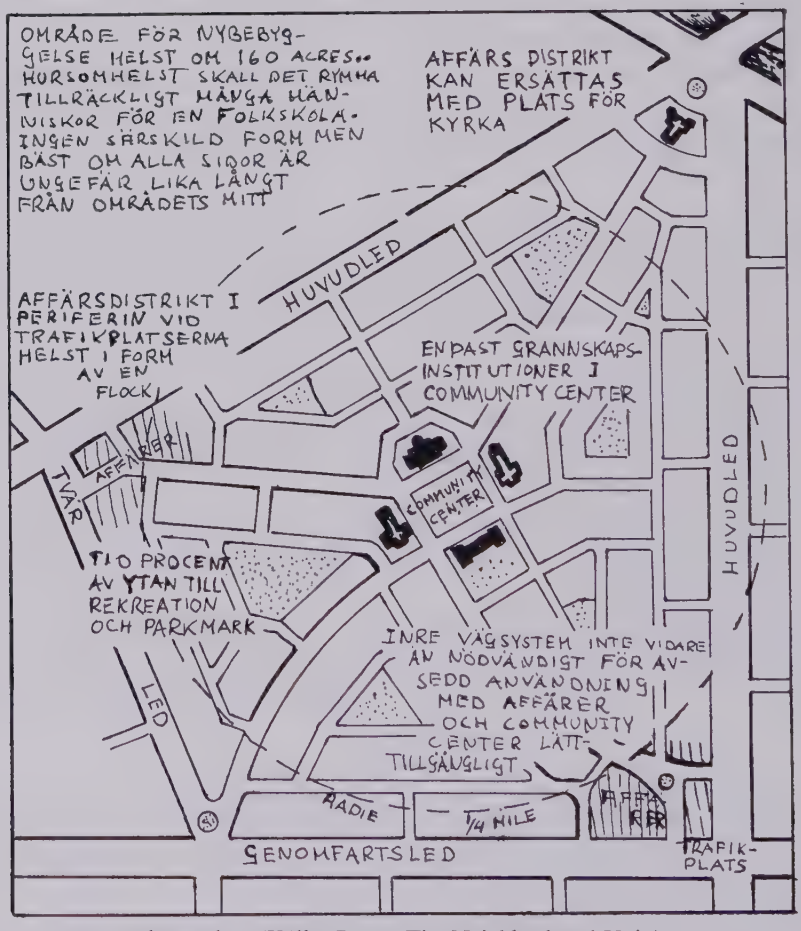

Perrys grannskapsenhet. (Källa: Perry: The Neighborhood Unit.)

32 *SOU 1956: 32* Hemmen och samhällsplaneringen s. 121; *SOU 1973: 24* a.a. s. 301—302. I den senare utredningen inordnas granskapsenheten utan problem också i 30-talets funktionalism, vilket vi finner tveksamt.

33 Howard, Ebenezer *Garden Cities of To-Morrow* (1898) Faber and Faber, London 1974, s. 50—57.

Grannskapsenheten är just en *enhet*. Den bygger på tanken att människor här ska kunna leva en stor del av sitt vardagsliv. Den är avsedd för familjer; den är — som framgår av undertiteln på Perrys arbete — "a scheme of arrangement for the family-life community". För att dessa familjer ska kunna leva en stor del av sitt vardagsliv här, kommer planen med nödvändighet att i sig ta upp planelement som tänks underlätta ett sådant liv. Dessa olika planelement förs samman i ett sammanhang — grannskapsenheten.

Kännetecknande för Perrys grannskapsenhet är att den rumsligt samordnar vissa planelement på ett specifikt sätt, och att detta samordnande görs till princip för planeringen av bostadsområden. Innan vi tar upp grannskapsenheten till analys och bedömning, presenterar vi den först så nära Perrys egen text som vi kan.

Perry anger sex för grannskapsenheten nödvändiga planelement, nämligen storlek, avgränsning, öppna ytor, institutioner, affärer och det interna trafiksystemet.[34]

Storleken bestäms med utgångspunkt i det antal barn som i New Yorks regionplan ansetts som lämpligt för en "elementary school" för att tillfredsställande ekonomi och utbildningskvalitet ska uppnås; antalet barn blir då omkring tusen. Detta motsvarar en befolkning på ungefär femtusen personer. Om 40 % av marken inte används till bostäder, om femtusen människor motsvarar 1000 familjer, och om fastigheterna är av amerikansk medelstandard, då blir den lämpliga ytan hos grannskapsenheten 160 acres, vilket motsvarar en kvadrat med sidan en halv engelsk mil. (Detta motsvarar $\approx$ 70 ha resp. $\approx$ 800 m.) Om skolan läggs i mitten av enheten, då kommer också normerna för gångavstånd till skola och lekplats för skolbarn att uppfyllas. Grannskapsenhetens lämpliga storlek blir således cirka 5000 invånare och 160 acres. Denna storlek är också lämplig för att underlätta det lokala föreningslivet, för att skapa en karaktär hos enheten i fråga och för att den omgivande trafikapparaten ska fungera på ett tillfredsställande sätt.[35]

Avgränsningen av enheten sker i första hand genom att genomfartstrafiken inte leds in i och genom enheten, utan runtom enheten. På så sätt erhålls en fysisk bestämning av enhetens gränser. Denna avgränsning motiveras på två sätt. Dels ökar trafiksäkerheten — invånarna skyddas — eftersom invånarna kan röra sig relativt obehindrat inom enheten då denna är fri från genomfartstrafik. Dels ger den möjlighet att lättare uppfatta områdets identitet. — Den omgivande trafikapparaten blir således det avgränsande elementet. Perry tänker sig en stad uppbyggd av flera grannskapsenheter, vars sidor är en halv engelsk mil, vilka ligger utmed olika genomfartsleder som

34 Perry a.a. s. 34—35.
35 a.a. s. 45—56.

vid varje halvmil är försedda med avfartsramper och planskilda korsningar. Men även andra avgränsningselement än just vägar kan tänkas, nämligen järnvägar, kanaler, industriområden och naturförhållanden som floder och branter.[36]

Öppna ytor, d. v. s. parker och rekreationsområden, bör utgöra åtminstone 10 % av enhetens totala yta. De ska vara till för lek och spel — för både barn och vuxna. En fördel är om de är spridda i området, men de får inte var för små, vilket gör att 3—4 öppna ytor är att föredra. Det är fördelaktigt inte bara p. g. a. att gångavstånden och tillgängligheten minskar respektive ökar, utan också p. g. a. att det blir mer ekonomiskt, då det möjliggör för lokala föreningar att ta ansvar för skötseln av dessa, vilken således inte behöver ordnas centralt. På så sätt blir dessa rekreationsområden också av social och fostrande betydelse.[37]

Institutioner av olika slag som skola, kyrkor och andra som t. ex. amatörteater, samlas i enhetens mitt (alla kyrkorna behöver dock inte ligga centralt). Skolan manifesterar de boendes medborgerliga gemenskap:

"Den allmänna skolan ... är i en egentlig betydelse en medborgerlig institution. It flies the national flag. Det är den enda iakttagbara statliga [governmental] byggnaden som är att finna i varje lokalsamhälle [local community], och på grund av dess vikt förtjänar den en värdig plats. Genom att placera den i enhetens centrala zon tjänar den inte bara elevernas utnyttjande utan betonar också sin betydelse i relation till samhället [community]. Samma effekt kan än ytterligare förstärkas genom att låta den stå mot en grönyta eller allmänning, ett arrangemang som skänker en bättre ram åt varje arkitektonisk förträfflighet skolbyggnaden kan ha, och ger grannskapet [community] en *plats* i medelpunkten. Platsen blir sedan en samlingspunkt, både fysiskt och psykiskt, för livet i grannskapet.[38]

Skolan ska vara ett medborgarhus där olika föreningar ska kunna hålla sina möten och diskussioner och på så sätt stå till allmänhetens förfogande. — De institutioner som samlas i enhetens centrum kommer att tillsammans utgöra grannskapsenhetens Community Center.[39]

Affärerna placeras inte i enhetens centrum och sprids inte heller ut i enheten, utan samlas till ett fåtal ställen i enhetens periferi, till "local shopping districts". Anledningen är att det är ekonomiskt att samla flera affärer i periferin i anslutning till genomfartsledernas skärningspunkter, då varuleveranserna underlättas på olika sätt, affärerna kan tillgodogöra sig genomfratstrafikens presumtiva kunder, och de till grannskapsenheten hemvändande lätt därvid kan göra uppköp; trafiksäkerheten inom enheten tillgodoses samtidigt. Ytterligare en ekonomisk anledning är att flera grannskapsenheter på

36 a.a. s. 51—52, 59—60.
37 a.a. s. 61—69.
38 a.a. s. 72.
39 a.a. s. 72—75.

detta sätt kan använda ett och samma affärsdistrikt och därmed kan utbudet av varor och tjänster öka. Affärsdistriktets storlek och innehåll är således ekonomiskt bestämt, och det planeras på grundval av kunskap om kundunderlag.[40]

Det interna trafiksystemet slutligen är separerat från det externa, vilket är avsett för genomfartstrafik. Det interna systemet är avsett endast för de i enheten boende. Det innebär dels att vägsystemet inom enheten är dimensionerat för en lägre trafikvolym än det yttre; dels att det interna trafiksystemet får en sådan planteknisk lösning att det inte inbjuder förbipasserande att köra in i och genom enheten — plantekniskt genomförs det genom att infartsvägarna kröks, så att man inte kan se vart de leder; in- och utfartsvägarna till respektive från skilda enheter ligger inte mittemot varandra, vilket innebär att man tvingas ut i det yttre systemet då man lämnar enheten; dessutom uppmuntras trafik i det yttre vägsystemet genom att vägarna där är raka, breda och utan hinder för snabb genomfart. — Det är alltså specifikt för grannskapsenheten att det finns en trafikseparering.[41]

Det är efter dessa överväganden som Perry framställer en plan för grannskapsenheten, vilken presenteras ovan.

I planeringen av bostadsområden som grannskapsenheter sammanför Perry olika planelement. På så sätt kommer han att framföra en princip för hur bostadsområden *bör* planeras för att de ska *gagna barnfamiljerna.* Grannskapsplaneringen är således gjord enligt tänkta behov hos barnfamiljerna. Grundläggande för grannskapsenheten är *skolan:* dess upptagningsområde bestämmer enhetens storlek, samtidigt som den är den såväl socialt som rumsligt centrala institutionen. Bestämningen av det för skolan lämpliga upptagningsområdet och därmed av enhetens lämpliga storlek är inte något som görs av Perry i enlighet med några sociala teorier om den ideala storleken för ett grannskap, utan den görs i enlighet med normer för hur många elever som krävs för att skolan ska vara pedagogiskt och ekonomiskt effektiv. Men denna storlek visar sig även sammanfalla med vad Perry anser vara allmän erfarenhet[42] om hur stora områden kan vara för att ett organisationsliv ska äga rum, och för att området ska kunna identifieras. Även bestämningen av enhetens storlek vad gäller ytan görs relativt godtyckligt, då den utgår från en fastighetsstorlek som anses vara av amerikansk medelstandard. Ytstorleken är dessutom förenlig med aktuella utredningsresultat om genomfartstrafiksystemets utformning.[43] Bestämningen av de öppna ytornas omfattning är inte heller socialt motiverad — ur grannskapets synvinkel — utan eko-

40 a.a. s. 76—83.
41 a.a. s. 84—88.
42 a.a. s. 55.
43 a.a. s. 52.

nomiskt grundad.[44] Även utformningen av affärerna i planen är ekonomiskt motiverad, och varuutbudet i grannskapsenheten bestäms helt av kundunderlaget.

Det som bestämmer grannskapsenhetens uppbyggnad hos Perry är således *inte teoretiskt och empiriskt grundade överväganden om de förutsättningar som måste vara uppfyllda för att de eftersträvade grannskapsrelationerna ska kunna uppstå. I stället är det i första hand tekniska motiveringar som får bestämma uppbyggnaden.* Det är sålunda inte någon teori om exempelvis den optimala befolkningsstorleken för ett gott socialt liv som bestämmer planen, utan det är i huvudsak tidsbundna normer som avgör dess storlek. Utgångspunkten för uppbyggnaden är dock social och politisk, nämligen genom att skolan sedd som uttrycket för det medborgerliga livet är det centrala och kring vilken enheten sluter sig.

Men oavsett hur planen är bestämd, så har den *sociala konsekvenser:* i den finns tendentiellt en strukturering av det sociala livet så att människor sammanförs i vissa avseenden och segregeras i andra. Den kommer att sammanföra människor kring just det planen gör till något som kan delas av alla, såsom barnens skolgång, det religiösa livet, det lokala organisationslivet (politiskt och a-politiskt), lek och spel och varuuppköp. Den kommer att segregera människor inom enheten då arbetet avskilts från den, samtidigt som den segregerar människorna i enheten från den övriga staden.

* *

Grannskapsplaneringen är helt klart en form av kritisk planering. Som sådan är den urbanistisk: den är en a priorikonstruktion av en ny och annorlunda ordning. Däremot är det tveksamt om det entydigt går att hänföra den till antingen progressismen eller kulturalismen. Vi ska här försöka visa i vilket förhållande grannskapsplaneringen står till progressismen och kulturalismen.

Även om grannskapsplaneringen inte kan sägas vara entydigt progressistisk, så har den ändå otvetydigt vissa progressistiska drag. Som vi sett är grannskapsplaneringen en princip för planering av just bostadsområden; därför *kan* den också *inordnas i en funktionalistisk stadsplanering,* och den kan till och med påstås vara en förlängning av en funktionalistisk stadsplanering, eftersom grannskapet är till för boendet, och arbetet är avskilt detta. Det är således fullt möjligt att tänka sig en funktionalistiskt planerad stad bestående av ett flertal från varandra avskilda områden för boende, arbete och rekreation, där områdena sammanbinds med en gemensam trafikapparat, och där

44 a.a. s. 61—62.

områdena för boende är uppbyggda efter grannskapsplaneringens principer.[45]

Ett annat progressistiskt drag är det standardiserade i grannskapsplaneringen: grannskapsenheterna tänkes uppförda enligt *samma princip* vad avser storlek, gränser och innehåll. Därigenom är det möjligt att sida vid sida uppföra ett ändlöst antal grannskapsenheter, vilka inte är självförsörjande, utan beroende av andra typer av funktionsområden i staden. Ytterligare ett progressistiskt drag är att byggnaderna inom enheten är placerade i ett funktionellt förhållande till varandra; affärerna ligger i samlingar i periferin, communitycentret i mitten och rekreationsytorna i strategiskt förhållande till bostäderna. Därtill är grannskapsenheten i högsta grad uppbyggd med samma metoder som används inom funktionalismen, nämligen statistiska prognoser, normer o. dyl.

Slutligen är planeringsansatsen som sådan progressistisk, då den har som sin förutsättning tron på förnuftet; genom rationella metoder — sammanfattat i en riktig principplan — antas arkitekterna kunna göra ett inte obetydligt bidrag till skapandet av det goda livet i samhället och familjen.

Det kulturalistiska inslaget är inte så framträdande i själva planstrukturen som i *motiveringarna och utgångspunkten* för grannskapsplaneringen. I planstrukturen är avgränsningen av enheten ett påfallande kulturalistiskt drag; den bidrar till att enhetens karaktär blir sluten. Denna slutenhet tillsammans med strävan att skapa en identitet hos enheten förstärker detta drag. Även i gatornas utformning inom enheten finns ett kulturalistiskt drag; de är inte schematiskt utlagda utan bildar ett oregelbundet och asymmetriskt mönster.

I motiveringarna och i utgångspunkten för enhetens uppbygnad kommer däremot det kulturalistiska inslaget att dominera. Här kommer det nostalgiska till uttryck genom att förebilden för det sociala liv som ska äga rum i grannskapsenheten hämtas i byn. Perry konstaterar att i byn grundar sig det gemensamma livet ["community life"] på det förhållandet att människorna arbetar inom samma geografiska område. Även om människor från olika skikt inte kommer i intim kontakt med varandra, så får de kontakt genom sina yrken och sina gemensamma angelägenheter.[46] Detta resulterar i att:

"Hela byn är ett område inom vilket den allmänna opinionen beträffande ge-

45 Grannskapsenheten har också explicit inordnats i ett funktionalistiskt planeringssammanhang. Se: Makhlouf, Abdel Rahman Hassanien *Die Nachbarschaftseinheit. Eina Analyse ihrer Grundlagen, ihrer Planung und ihres Entwurfes* Fakultät für Bauwesen der Technischen Hochschule München 1957, del II; Sert a.a. speciellt s. 70—72.

46 Perry a.a. s. 125.

mensamma behov kan formas på ett naturligt sätt på grund av den höga kommuniceringsgraden mellan dess invånare."[47]

Staden ställs här mot byn:

"Byn är en naturlig politisk realitet — en medborgerlig cell — men staden är i allmänhet en stor anhopning av affärer, industrier och bostäder runt den ursprungliga medborgerliga kärnan [byn] som har blivit sjuk av att fungera mitt uppe i en trög masspolitisk väv. Vad stadstillväxten har behövt är en process varigenom byns medborgerliga cell kunde upprepas i en sådan grad att den motsvarade befolkningens tillväxt. Och det är som ett botemedel mot denna sjuka grannskapsenhetsschemat förordas. Det faktum att det skapar de fysiska betingelser — face-to-fareförhållanden — som är nödvändiga för sociala rörelsers naturliga utveckling är grunden för dess medborgerliga dygder."[48]

Staden ses här som framvuxen ur byn, vilken drabbas av sjukdom då staden intar den. Botemedlet blir grannskapsplaneringen. Genom att inte låta staden växa hur som helst utan i stället planera den med en uppsättning grannskapsenheter så kan den bli lika frisk som byn, eftersom varje grannskapsenhet blir en by där de psykiska förutsättningarna för de medborgerliga dygderna finns.

Men denna "urbana by" skiljer sig från den ursprungliga byn emedan den inte innehåller arbetet. Sättet på vilket kommunicerbarheten, face-to-face-relationerna i den ursprungliga byn kommer att återskapas i den "urbana byn" är enligt Perry:

"För det första sammanför den olika sorters folk som är tillräckligt lika vad beträffar värderingar [standards and means] för att kunna samarbeta för att främja gemensamma intressen. För det andra sammanför den olika grannskapstjänster med varandra och med grannskapet som helhet så fullständigt att formeringen av olika organisationer för att underhålla och främja dem blir en spontan och oundviklig process."[49]

Det är således inte arbetet och de gemensamma intressen som där kan uppstå som ska vara grunden för det medborgerliga livet, utan denna grund finns i sammanförandet av inte alltför olika människor för främjandet av allmänna intressen, och i att nyttigheter gemensamma för grannskapet så definitivt sammanvävs med varandra och till grannskapet som helhet att uppkomsten av intresseföreningar och liknande sker spontant och oundvikligt för att bibehålla och främja detta.

Perry anför ett visst stöd för detta resonemang. — Det empiriska stöd han åberopar är utvecklingen i Forest Hills Gardens, ett bostadsområde i New York, som till sin planstruktur har stora likheter med grannskapsenheten. Området saknade från början i stort sett all offentlig service. Därför

47 a.a. s. 125.
48 a.a. s. 125—126.
49 a.a. s. 126.

gick invånarna samman för att kräva det. Så småningom bildas en organisation, Gardens Corporation, som tar sig an de gemensamma angelägenheterna; om man äger tomt har man rätt att vara med. Där finns även många andra organisationer och två kyrkor; en av dessa har uppfört ett "community house" där områdets invånare träffas. Gardens Corporation reglerar fastighetsägarnas befogenheter, organisationen övervakar nybyggnad och tillbyggnad, sköter det fysiska underhållet av den gemensamma egendomen (avlopp, snöröjning, gaturenhållning, gräsklippning, parkskötsel, skatteinbetalningar för den gemensamma egendomen m. m.) samt har hand om den löpande administrationen. Forest Hills Gardens fungerar så som Perry tänker sig att en grannskapsenhet ska fungera.[50] — Det teoretiska stöd han åberopar är Cooleys teori om primärgruppens betydelse för barnens uppfostran. Primärgruppen med sina intima face-to-facerelationer och sitt samarbete är grundläggande för formandet av individens sociala karaktär och ideal; det psykologiska resultatet av detta är att självet blir det gemensamma livet och gruppens syfte. En sådan primärgrupp är också grannskapet. Perry anför dessutom Park och Miller för att betona grannskapets betydelse för utvecklandet av moralen — samhällets moraliska hälsa beror mer på medlemmarnas spontana organisering än på legala och politiska regleringar.[51]

Mycket är diskutabelt i motiveringarna hos Perry för grannskapsplaneringen. — Frågan är om det går att skapa samma typ av socialt liv i en grannskapsenhet som i byn; Perrys resonemang är tvivelaktigt: han bortser helt från innehållet i de sociala relationerna i byn respektive grannskapsenheten, vilket knappast torde vara detsamma. Gemensamt för båda samhällena är enligt Perry face-to-facerelationerna, eller kommunicerbarheten, som han ser som nödvändig för att sociala rörelser ska kunna uppstå; men är det överhuvudtaget ett nödvändigt villkor, och om det är det, är det i så fall ett tillräckligt villkor? Att det skulle vara ett tillräckligt villkor kan ifrågasättas enbart med exemplet Forest Hills Gardens, då orsaken till mobiliseringen där kan ses i att området från början saknade så gott som all offentlig service. Dessutom kan detta exempel inte vara ett stöd för Perrys grannskapsenhet, då den tänkes från början vara försedd med det som saknades i Forest Hills Gardens. Frågan blir i vilken situation och under vilka förut-

50 a.a. s. 90—100.

51 a.a. s. 126—128. Trots att detta är centralt hos Perry för motiveringen av grannskapsenheten är han inkonsekvent på denna punkt. Denna inkonsekvens kommer indirekt fram då han kontrasterar grannskapets förutsättningar för politisk hälsa med förhållandena i de större städerna vars invånare "reside in sections where widely different classes and races live side by side and yet never touch each other in informal neighborly relations" (a.a. s. 123). Han tycks här förutsätta att just i grannskapsenheten kommer människor från olika klasser och raser att bo tillsammans och utveckla grannskapsrelationer.

sättningar gemensamma anläggningar bidrar till att intresseföreningar spontant och oundvikligt uppstår. Det torde vara ett väsentligt problem som Perry inte alls uppmärksammar. Han tycks förutsätta att intresseföreningar uppstår automatiskt. — Förutsättningen för demokrati — och därmed för demokratisk fostran — tycks Perry se endast i grannskapet; endast där tycks det vara möjligt att behandla gemensamma angelägenheter för det allmänna bästa — det blir t. ex. i stort sett omöjligt att skapa en social rörelse ur yrkesmässiga intressen, eftersom denna grupp enligt Perry omedelbart kommer i konflikt med andra grupper:

"Där människor inte förenar sig med sina grannar utan i huvudsak med människor som tillhör deras eget yrke, deras eget öde eller deras egen 'klass' är det svårt för en social rörelse att uppstå och fungera ... Den embryonala rörelsen får med en gång, oavsett hur universellt dess synsätt är, stämpeln 'kapitalister' eller 'arbetare', och därefter är den miskrediterad av alla andra klasser och grupper som har ett annat intresse."[52]

Perry underförstår att sociala rörelser bara kan utvecklas och bestå om de inte står i motsättning till andra förhållanden i samhället. Är det inte snarare tvärtom, att just motsättningarna skapar sociala rörelser? — Perry bortser också från att gruppsträvandena inom grannskapsenheterna kan komma i motsättning till varandra och till myndigheterna — oavsett hur eniga man än må vara inom enheterna.

Det finns uppenbart en underliggande politisk åskådning hos Perry som bestämmer motiveringarna för grannskapsenheten. Här kommer onekligen community-centerrörelsens politiska ambitioner in i Perrys sociologiska resonemang. — Politik tycks för Perry främst vara ett tillvaratagande av det allmännas bästa, och viktigt för samhällets hälsa blir därför att fostra människorna till goda medborgare, d. v. s. till människor som tillvaratar det allmänna bästa och inte främst ser till sina egna eller till sin klass intressen. Frivilliga organisationer ses som uttryck för tillvaratagandet av det allmänna bästa och som platsen för de vuxnas fostran och blir därför ett mått på samhällets hälsa. Genom att skapa grannskapsenheter kommer dessutom uppkomsten av frivilliga organisationer att främjas. På så sätt kan samhället ordnas och tillrättaläggas så att det allmänna bästa tillvaratas, harmoni skapas, disorganiseringen upphör, moralen upprätthålls, och medlemmarna inlemmas i samhället, tycks Perry mena.

Perry och hans samtid

Perrys plan för grannskapsenheten uppkom inte i ett historiskt vakuum. Några av de sociala och politiska förhållanden som förklarar varför Perry kunde

52 a.a. s. 125.

formulera denna plan som en princip just på 20-talet är Community Center Movement och bilismens expansion.

Perry var själv en av ledarna för Community Center Movement som formerades nationellt i USA 1916. Rörelsen fick stöd från utbildningsdepartementet och president Wilsons lovord.[53] Bushnell tecknar entusiastiskt rörelsens bakgrund och ideologi i artikeln "The Community Center Movement as a Moral Force" från 1920:

"Mottot för Förenta staterna — E Pluribus Unum — kommer idag att bli ett motto för världen — inte kanske så mycket på grund av diplomaternas vilja som på grund av människornas vilja. Mänskligheten är sjuk av splittring och oenighet och strävar avsiktligt alltmer mot att 'forma en mer perfekt enighet'. Vad detta ideal om enighet betyder konkret i detalj har vi ännu naturligtvis endast en vag förståelse av; men vi håller i allt högre utsträckning på att uppnå det. Denna strävan håller vi på att lära oss kalla demokrati. Av de otaliga konkreta ansträngningarna mot detta mål för närvarande, är kanske det viktigaste, näst efter Nationernas Förbund, community centerrörelsen. Och det är den just därför att den är en konkret, intelligent strävan för att lösa moralens centrala problem — främjandet av social enighet... Följande misshälligheter har under en tid ökat — uppenbart snabbare är befolkningen: strejker, barnarbete (?), brottslighet bland barn, mord, självmord, lynchning, stölder, skilsmässor och ohälsa. Vi börjar känna att dessa är onödiga och irrationella betingelser för oenighet och orsakar ett slöseri av miljontals dollar varje år.

Under de senaste decennierna har en växande medvetenhet om dessa förhållanden och deras betydelse blivit en stark drivfjäder för att skapa den moderna community centerrörelsen. Denna började delvis som en instinktiv impuls för att öka den sociala solidariteten, och delvis som avsiktlig strävan för att överbrygga den vidgade klyftan mellan sociala klasser — speciellt genom den sociala bosättningen... — för att hjälpa alla klasser att överskrida de självisk och abnorma klasskillnaderna och delta fritt och effektivt i alla samhällets elementära sociala funktioner: såsom underhåll, inlärning, kontroll och lek."[54]

Reduktionen av politik till moral är här uppenbar. Att överbrygga sociala problem och sociala motsättningar blir en moralisk fråga. Medlet för moralisk uppbyggnad är den frivilliga organiseringen kring grundläggande sociala funktioner. Samlingen kring dessa eftersträvar rörelsen att underlätta genom uppförandet av community centres i anslutning till skolan. Skolan som community centre är också utgångspunkten för Perrys plan för grannskapsenheten.

Ett intressant förhållande i det här sammanhanget är att Community Centerrörelsen är en fortsättning på den tidigare amerikanska Settlementrörelsen, vilken grundades i USA 1886. Men idéen den byggde på var ursprung-

53 Bushnell, C. J. The Community Center Movement as a Moral Force i *International Journal of Ethics* vol. XXX, 1919/1920, s. 329, 333.
54 a.a. s. 326—327.

ligen engelsk; i London grundade Settlementrörelsen Toynbee Hall i East End 1884. De aktiva i den engelska rörelsen valde att vara en del av lokalsamhället för att studera invånarnas behov och delta i deras strävanden; de organiserade klubbar, undervisning, föredrag, konserter och andra liknande aktiviteter. Och det är i denna rörelse som också grannskapsarbetet, eller det sociala arbetet har sin grund.[55] Grannskapsplaneringen och grannskapsarbetet har följaktligen samma historiska rötter, nämligen Settlementrörelsen. En rörelse som verkade i miserabla sociala förhållanden i Londons East End, i baksidan av Chicagos enorma tillväxt . . . Ett samhälle som av sociologerna kom att ses som resultatet av Gesellschaft.

Den politiskt-ideologiska bakgrunden för Perrys planeringsidéer finns uppenbart i Community Center Movement. Men det var också mer praktiska omständigheter som bidrog till att dessa idéer kom att få motivera och även i viss mån bestämma principen för grannskapsplaneringen. Grannskapsplaneringen var ett svar på de problem som bilismen skapade, och dess genomförande innebär att bilismen underlättas.

Det är på 20-talet — under samma tid som Perry formulerade sin planeringsprincip — som massbilismen slår igenom i USA. Då blev bilarna billigare och då utbyggdes vägnätet. Förbilligandet kunde ske genom att bilproduktionen koncentrerades; stordriftsfördelarna sänkte priset på en T-ford från $ 1000 1908 till mindre än $ 300 1924 — samtidigt fördubblas nationalinkomsten per capita; 1910 gick det 19.000 människor per bil, 1920 bara 11 människor, 1930 4,5 människor och 1940 4,1 per bil. Det preparerade vägnätet utvidgades 81 % mellan 1910 och 1920 och med 88 % och 97 % nästföljande decennier.[56]

Perry uttrycker också själv explicit att grannskapsplaneringen är bilismens andra sida. I ett avsnitt med rubriken "Neighborhood Definition Beeing Forced by the Automobile" skriver han:

"Vi kommer att leva i celler. Den cellära staden är den oundvikliga produkten av en automobilålder . . . Automobilhotet har således satt upp ett imperativt krav om att definiera och standardisera grannskapsdistriktet. Situationen är verkligen en maskerad välsignelse. Nu kan inte bara trafiksäkerheten [street safety] studeras utan också alla de krav det urbana familjelivet ställer på den lokala omgivningen. Tillfället låter med full kraft de frågor framträda vilka måste besvaras innan planeraren kan fortsätta med mer tillfredställande bostadsområden [residential sections]. Hur stor skall grannskapscellen vara? Vad skall den innehålla utöver bostäder? Vilket allmänt mönster skall den ingå i?"[57]

55 Se uppslagsorden Community Centers och Social Settlements i *Encyclopedia of the Social Sciences* Vol. IV och Vol. XIV The Macmillan Company, New York 1942.

56 Sweezy, Paul M. Cars and Cities i *Monthly Review* vol. 24, 1973, s. 3—7. Den biltäthet som uppnåddes i USA på 30-talet motsvarar den biltäthet vi uppnådde i Sverige en bit in på 60-talet.

57 Perry a.a. s. 31.

Bilismens konsekvenser blir således en maskerad välsignelse för Perry. Tack vare dem kan han formulera den nya planeringsprincipen och i denna få ge uttryck för sina visioner om det goda samhället.

Inflytanden på den svenska grannskapsplaneringen

Fastän grannskapsplaneringen som princip formulerades i USA av Perry redan i slutet av 1920-talet kom den inte där att få någon större praktisk betydelse under mellankrigstiden.[58] Det var i stället i Europa och då framför allt i England, som idéerna, enligt Dahir[59], kom att få genomslagskraft, och då i samband med 2:a världskrigets slut och återuppbyggnaden.

I Sverige var under 1940-talet den engelska planeringsdiskussionen och de engelska planeringsförslagen av stort intresse. Det är som vi sett framför allt från England som idéerna till den svenska planeringspolitiken och grannskapsplaneringen kommer.

I England fanns liksom i USA sedan länge en Community Centre Movement.

"Ordet Community Centre började användas här i landet när det första av en serie experiment påbörjades 1932. Community Centrerörelsen växte mellan det året och krigets början, och antalet projekt ökade avsevärt genom 'the Physical Training and Recreation Act' från 1937. Denna lag utvidgade de lokala myndigheternas makt och utökade omfattningen av de anslag som var tillgängliga för dem och andra organisationer [voluntary bodies]. När byggnadsprogrammet ökade i bredd och djup uppkom ett verkligt behov av någon form av råd om sociala och fysiska krav på den nya bebyggelsetypen."[60]

Denna rörelse fick således statligt stöd för byggandet av Community Centres; från 1921 blev det möjligt att få sådant stöd till ungdomslokaler, från 1925 kunde allmänna samlingslokaler få statligt stöd i nybyggda områden, 1937 blev stödet allmänt — från och med nu kan alla lokala myndigheter få stöd till Community Centres oavsett var de uppförs.[61] Community Centret tänks uppfört som en separat byggnad, vilken är disponerad för en mångfald aktiviteter som dans, tébjudning, pilkastning, teater, små och stora möten, hantverk, enskilda studier, gymnastik; dessutom bör där finnas hälsoservice, samt centralt ett "common room" som inbjuder till nya bekantskaper och samtal med vänner.[62]

I samband med återuppbyggnaden av landet kom myndigheterna i England att göra en mängd utredningar om bland annat befolkningsfördelning-

58 Dahir, James *The Neighborhood Unit Plan. Its Spread and Acceptance* a.a. kap. IV.
59 a.a. s. 70.
60 Stephenson, Flora & Gordon *Community Centres* Percy Lund, Humphries & Co. Ltd, London 1942, s. III i Preface.
61 a.a. s. 4.
62 a.a. s. 48—56.

en i riket, decentralisering av industrin, "New Towns" och jordbrukets utveckling. I detta planeringssammanhang finner vi också i England planer för byggande av grannskapsenheter. Liksom hos Perry är dessa enheter avskilda sådana av begränsad storlek, men med en folkmängd mellan 6 000 och 10 000 invånare, och de innehåller skola, butiker, grönområden och medborgarhus och andra gemensamma inrättningar. Enheten dimensioneras efter upptagningsområdet hos en "primary school", och skolan tillsammans med medborgarhuset ges ett centralt läge. Genomfartstrafiken leds utanför området.[63] De sociala motiveringar som ges för byggandet av grannskapsenheter är också av liknande slag som hos Perry; i grannskapsenheterna ska grannskapet återuppstå.

Även om det största inflytandet på den svenska grannskapsplaneringen under 40-talet kom från England, så är det inte helt uteslutet att en del inspiration kom från Tyskland. De svenska funktionalisterna, Åhrén m. fl. — som också var de som förde grannskapsplaneringen till torgs — hämtade ju sina idéer från Tyskland bl. a. I Weimarrepubliken byggdes under 20-talet flera begränsade bostadsområden, Siedlungen, i städernas utkanter på jungfrulig mark. Det var bostadsområden för i första hand arbetarklassen, och de uppfördes i städer med socialdemokratisk förvaltning och motiverades med en storstadskritisk och romantiskt influerad ideologi.[64]

Slutsatser

Efter analysen av grannskapsenheten och dess förhållande till funktionalismen kan vi fastställa följande slutsatser:

— Grannskapsenheten är *väl förenlig med funktionalismen.* Det betyder att den låter sig inordnas i en övergripande funktionalistisk stadsplanering som syftar till att dela in staden i funktionsområden. Boendets funktionsområde skulle då utformas som en grannskapsenhet.

— Grannskapsenhetens storlek, dess *dimensionering* är i första hand *bestämd av tidsbundna normer.* Det betyder att det är förhållanden som en skolas storlek och upptagningsområde, butikers kundunderlag som är avgörande för dimensioneringen. Dessa mått är inga konstanter, utan ändras med ekonomiska och politiska konjunkturer.

63 Se t. ex. *County of London Plan* Prepared for the London County Council by J. H. Forshaw & P. Abercrombie, Mac Millan and Co, Limited, London 1943, s. 9, 25—28, 31, 79—83, 101—104, 122, 140—141; *Distribution of New Houses in Scotland 1944* (Wetwood), Dep. of Health for Scotland, *Design of Dwellings* (Dudely), Min. of Health, 1944 citerade och refererade i Danneskiold-Samsøe, a.a. s. 53—57, se även så 60—61; Simon, E. D. *Rebuilding Britain — A Twenty Year Plan* Victor Gollancz LTD, London 1945, s. 188—194; Abercrombie, P. *Town and Country Planning* (1933) Oxford University Press (2:nd ed. 1943), London 1945, s. 150.

64 Om detta se Tafuri, Manfredo Sozialdemokratie und Stadt in der Weimarer Republik (1923—1933) i *Werk/Œuvre* 3/74 s. 308—319.

— Grannskapsenhetens *utformning,* att en grupp bostäder med olika bostadskomplement avgränsas utåt och sammansluts inåt kring sitt centrum bygger på en *social motivering.* Genom en sådan utformning eftersträvas en gemenskap bland de boende. *Teoretiskt är dock relationen mellan sociala förhållanden och fysisk utformning vagt formulerad,* och har närmast karaktären av *antaganden.*
— Genom att utformningen bestäms socialt men dimensioneringen praktiskt, med hjälp av olika normer, kan den *emotionella sidan* hos grannskapsplaneringen *förenas med den rationella* sidan hos funktionalismen.

Till dessa allmänna slutsatser kan vi foga mer specifika:
— Grannskapsenheten är till för i första hand *barnfamiljer.*
— Den är i sin utformning *anpassad till bilismen,* dels underlättar den bilismen, dels skyddar den mot bilismen.
— Planeringen av grannskapsenheter är *en experternas planering.*

* *

Om vi jämför Perrys planförslag med de förslag som formulerades i Sverige på 40-talet av Åhrén, Sidenbladh samt Curman och Zimdahl och de grannskapsenheter som då byggdes, så finner vi grundläggande likheter. En del skillnader kan emellertid noteras. En viktig skillnad finns i den politiska vinklingen av ideologin. Perry, tillsammans med den amerikanska Community Centerrörelsen, ser grannskapet som en integrativ kraft som kan överbrygga sociala motsättningar av allehanda slag. I Sverige på 40-talet däremot, kan den politiska framtoningen inte sägas vara densamma som i USA på 20-talet. Den svenska grannskapsplaneringen kom att förespråkas av bl. a. flera socialdemokrater och fick därför inte samma konservativa framtoning. Och ett intressant förhållande är också att nedtoningen av grannskapsidéerna sker åren kring 1950, samma år som känningarna av det kalla kriget börjar märkas. Som vi ser det kan grannskapsplaneringen som sådan *inte föras till en bestämd politisk ståndpunkt,* utan den kan tas i anspråk av olika politiska schatteringar.[65] Men den torde vara svår att förena med en klassiskt liberal ståndpunkt. Vilken politisk tendens den får är mer ett resultat av den politiska konjunkturen vid varje enskilt tillfälle.

En annan skillnad gäller centrum. Perry förlägger detaljhandeln till grannskapsenhetens periferi, skild från centrum. *I Sverige* däremot *förs affärerna till centrum* som regel.

* *

65 Jfr Klages a.a. Han visar på att grannskapsidéerna fanns i flera olika sammanhang politiskt. Inte bara i England och USA förekom de utan också i Sovjet och Hitlertyskland, liksom i många andra länder (s. 35—39). Se också Dahir a.a.

Som vi redan påpekat, brukar grannskapsplaneringen ses som en 40-talsföreteelse i Sverige. Under 50-talet skulle då detta byggande ha upphört. Men vår tes är ju, att det finns en *kontinuitet* i byggandet allt sedan 40-talet. Vi kan nu klargöra rimligheten i en sådan tes.

En utgångspunkt för en sådan diskussion ger oss Björn Linn.[66] Enligt honom utgör byggandet av grannskapsenheter under 40-talet "den humanistiska stadsbyggnadslinjens andra fas", och dess första fas förlägger han till byggandet av storgårdskvarter under 1900-talets början. Den andra fasen innebär sålunda ett brott med 30-talets funktionalism, men också med det som skulle komma:

"Redan strax efter kriget började emellertid en tendens att återgå till rationalistiska och effektivistiska värderingar skymta. Dessa skulle snart växa till dominans. Från det färdiga resultatet försköts uppmärksamheten mot produktionsprocessen... för bebyggelsemönstrens del blev verkningarna påtagliga. Huskropparna förenklades och förstorades. Sådana mönster som 40-talets stjärnhusområden tedde sig alltför komplicerade och kostsamma..."[67]

Efter 40-talets humanistiska mellanspel förändras, menar Linn, de arkitektoniska uttrycksmedlen. Rumsligheten går mer eller mindre förlorad, mönstren rätas ut och husen förstoras. Humanistiska värderingar är inte längre ledstjärnan för gestaltningen, utan den blir snarare ett resultat av en tekniskekonomisk rationalitet. I detta perspektiv är det helt rimligt att se 40-talets byggande som ett mellanspel. I det perspektivet skulle 40-talets grannskapsenheter bli en tillfällig företeelse i bebyggelsehistorien.

Men detta motsäger emellertid inte vår tes om att grannskapsenheter byggs också under 50- och 60-talen. Vårt perspektiv koncentrerar sig inte på de arkitektoniska uttrycksmedlen. Det vi tar fasta på är mer den stadsplanemässiga sidan av grannskapsenheten; och det är den sidan av grannskapsenheten som då skulle finnas med alltsedan 40-talet. I vårt perspektiv är det möjligt att gestalta en grannskapsenhet på flera olika arkitektoniska sätt. De konstitutiva dragen i enheten är att det är en avgränsad enhet med bostäder och olika bostadskomplement, där en del av dessa samlas i ett centrum. Men vi kan samtidigt konstatera att de ideologiska motiveringarna tycks ha en väsentlig betydelse för den arkitektoniska gestaltningen av den byggda miljön. De kulturalistiska idealen som var starka på 40-talet och början på 50-talet avsatte sig onekligen i bostadsområdenas utformning. De gestaltades ur den gåendes perspektiv, och därmed blev rumslighet och detaljutformning viktigt. Detsamma händer på 70-talet med den nyromantiska strömningen inom arkitekturen som resultat av förortsdebatten.

66 Linn, Björn *Storgårdskvarteret,* Statens Institut för Byggnadsforskning 1974, s. 92, 247—251.
67 a.a. s. 250.

VII EN ÖVERSIKTLIG UNDERSÖKNING AV BYGGANDET AV GRANNSKAPSENHETER I SVERIGE UNDER EFTERKRIGSTIDEN

Utmärkande för grannskapsenheten är, för att sammanfatta det tidigare kapitlet, att den är till för boende, i första hand barnfamiljer. Den innehåller därför bostäder och bostadskomplement — t. ex. skola, daghem, samlingslokaler, affärer samt lek- och rekreationsutrymmen. Flera av bostadskomplementen finns samlade i centrum. Enheten är väl avgränsad genom yttre gränser i form av t. ex. huvudvägar, järnvägar och grönbälten. Trafiken är ordnad så att man inom enheten endast har den som direkt berör denna, och all genomfartstrafik har uteslutits; både ett inre och ett yttre trafiksystem blir resultatet. Hur flera grannskapsenheter kopplas samman till en helhet kan variera, men ett sätt är en hierarkisering av bostadskomplementen.

Den *planeringsenhet* vi är intresserade av är *grannskapsenheten,* dvs. en uppsättning av bostäder och bostadskomplement *ordnade* på ett *specifikt sätt*. Det betyder att grannskapsenhetens *delar* måste ses i ett sammanhang och därför också *planeras i ett sammanhang.*

Vi definierar därför grannskapsenhet på följande sätt:

GRANNSKAPSENHET = (def.) En i ett sammanhang planerad fysisk struktur, som innefattar ett avgränsat område innehållande bostäder och bostadskomplement, där ett flertal av dessa är samlade i ett centrum. Nödvändiga bostadskomplement är livsmedelsaffär(er), skola, samt öppna ytor.

Här ska vi göra en del anmärkningar. Som vi redan påpekat skiljer sig vår uppfattning om grannskapsenheten från andras. Vi vill här bemöta en del tänkbara invändningar som kan resas mot vår definition. För en del är det avgörande att det finns arbetsplatser eller lokalt självstyre i enheten. Men med dessa kriterier finns det i stort sett inga grannskapsenheter i Sverige under efterkrigstiden. Andra hävdar att den ska vara av en bestämd storlek. Inte heller det tycker vi är en rimlig invändning mot vår definition, eftersom storleken, som vi sett, dels varierar mellan olika författare, dels eftersom det ligger i grannskapsenhetens karaktär att den dimensioneras efter i första hand normer, vilka är tidsbundna eller historiska (upptagningsområdet för en skola kan t. ex. ändras av olika skäl). En ytterligare invändning mot vår definition skulle kunna vara, att det bara är i områden där det verkligen finns ett grannskap vi kan tala om grannskapsenhet. Också med det kriteriet blir det tveksamt om det överhuvudtaget har funnits några grannskapsenheter i Sverige; dessutom tillkommer svårigheter när det gäller att definiera grannskap. Två andra invändningar skulle kunna vara att enheten ska ge ett intimt in-

tryck, och att det inte ska finnas så mycket bilar och parkeringsplatser där. Som vi ser det — tillsammans med Perry — är snarast bilarna grannskapsenhetens andra sida, och enheten är vidare uppbyggd i första hand efter praktiska överväganden och inte efter specifika estetiska kriterier.

Vi tar således fasta på enbart den stadsplanemässiga aspekten när vi definierar grannskapsenhet. Den estetiska och den sociala aspekten bortser vi från. Anledningen till att vi kunnat göra det är att vi anser, att den stadsplanemässiga aspekten är den grundläggande, både i 40-talets diskussion och i Perrys originalförslag. Den sociala aspekten tänktes vara resultatet av den stadsplanemässiga och sålunda sekundär. Också den estetiska sidan ser vi som sekundär, eftersom den inte stod i fokus för diskussionerna. Därmed inte sagt att den estetiska sidan var oviktig på 40-talet, men de stadsplanemässiga aspekterna var ändå de som, får man säga, tillmättes den största betydelsen. Bostadskomplementen och centrum, under 40-talet "community centre", var det grundläggande för den tänkta gemenskapen, och även estetiken skulle uttrycka den.

En grundläggande tes i vårt arbete är att efterkrigstidens bostadsbebyggande skett i form av grannskapsenheter; även om den idémässiga grunden för grannskapsplaneringen inte klart formulerats sedan 40-talet, så har den ändå levt vidare genom att grannskapsenheten blivit en "norm" för bostadsbyggandet. Byggandet av grannskapsenheter blir därmed en historiskt ny företeelse i sättet att bygga städer. Det skulle förutsätta ekonomiska och politiska förändringar av sådan karaktär, att byggandet av bostäder kommer att ske i form av grannskapsenheter. Huruvida byggandet av bostäder sker i form av grannskapsenheter under efterkrigstiden, avser vi att här undersöka empiriskt.

En sådan undersökning har vi funnit nödvändig att göra, då bostadsbyggandet är väldokumenterat med avseende på antalet producerade lägenheter per år och stad, lägenheternas storlek, utrustningsstandard, hustyp, antalet statligt belånade, samt ägandeform, men *däremot inte* vad gäller dess mönster. Eftersom det inte finns någon samlad bild av bostadsbyggandets mönster och därmed inte av omfattningen av grannskapsenheter, har vi blivit tvungna att själva systematiskt insamla och bearbeta primärmaterial. Det primärmaterial vi använt är stadsplaner, generalplaner och kartor, vilket finns samlat i Statens planverks arkiv. Dessutom har vi nyttjat "Årsbok för skolan"[1], samt uppgifter, som vi inhämtat från enskilda kommuner, rörande gemensamhetsanläggningar och antalet lägenheter i vissa områden; det senare har dock inte kunnat göras systematiskt på grund av kommunernas varierande dokumentation av förhållandena i den egna kommunen.

1 *Årsbok för skolan* Årgång 14 1977/78. Utg. av Sveriges lärarförbund. Årsboken ger uppgifter om samtliga skolor i Sverige, antal klasser, stadium m. m.

Då det inte var möjligt att gå igenom alla stadsplaner som fastställts sedan 1945, har vi valt att göra *ett urval av städer*. Populationen i vår undersökning är rikets alla städer 1950. Dessa har indelats i olika strata efter städernas invånarantal 1950 på följande sätt:

Stratum	I:	100 000	—	
Stratum	II:	30 000	—	100 000
Stratum	III:	20 000	—	30 000
Stratum	IV:	10 000	—	20 000
Stratum	V:		—	10 000

För att begränsa urvalets storlek, men ändå uppnå en viss generaliserbarhet, valde vi att dra ett slumpmässigt urval både ur stratum II och ur stratum IV.

I stratum II har vi 16 städer, men Solna fördes ut ur detta stratum, då staden tillhör Stockholmsregionen, varför vi här har 15 städer. Av dessa drogs 8 slumpmässigt: Borås (57 043 inv.), Eskilstuna (52 742), Halmstad (34 886), Karlskrona (30 817), Karlstad (35 047), Lund (33 636), Norrköping (84 035) och Örebro (65 690).

I stratum IV har vi 33 städer, men Nacka fördes till Storstockholm, varför vi här har 32 städer. Av dessa drogs ett mindre urval om 5 städer: Fagersta (12 152), Falköping (11 021), Skellefteå (13 860), Skövde (17 283) och Värnamo (11 226).

Antagandena som ligger till grund för detta urvalsförfarande är: Vi vet att hushållsbildningen ökat under efterkrigstiden, att urbaniseringen och näringslivets strukturomvandling varit stor, och att bostadsstandarden ökat markant. Med hänsyn till det har vi antagit, att ju större staden är, desto fler hushåll har det gällt att bygga bostäder för under efterkrigstiden, och ju fler bostäder som byggts, desto större är förutsättningarna för att detta byggande skett i form av grannskapsenheter. En grannskapsenhet är ju av en viss minimistorlek, då den kräver ett visst befolkningsunderlag och då den byggs upp under en relativt kort tid.

Mot bakgrund av dessa antaganden ansåg vi det mindre viktigt att studera just storstäderna Stockholm, Göteborg och Malmö i stratum I, eftersom de är störst och därför borde ha största förutsättningarna för ett byggande i form av grannskapsenheter. De sämsta förutsättningarna skulle följaktligen föreligga i stratum V. Vi antar således ett *monotont samband* mellan stadstorlek och grannskapsenhetsbyggande och försöker fastställa ett *tröskelvärde* för byggande av grannskapsenheter. Om städernas storlek har den betydelse vi antar för byggandet av grannskapsenheter, då torde ett urval av praktiska skäl lämpligen ske ur stratum II och stratum IV. Att vi valde fler städer ur stratum II än ur stratum IV beror på att det tidigares interna storleksvariation är större än det senares.

En annan stratifieringsvariabel, som kanske varit bättre än invånarantalet 1950, är urbaniseringstakten under efterkrigstiden. Om en stad växer snabbt så ökar förutsättningarna för byggande av grannskapsenheter. Att vi inte valde en sådan stratifiering, beror på att den är mer komplicerad att göra än den vi valde, utan *att fördenskull* garantera ett bättre resultat.

De tretton städerna i urvalet har vi totalundersökt, dvs. vi har studerat samtliga stadsplaner, bortsett från enstaka som inte stått att finna i arkivet för dessa städer under efterkrigstiden — i en del fall har vi dessutom sett på tidigare planer — men med den begränsningen, att vi endast tagit med de stadsplaner som är lagda utanför "stadskroppen" som den var 1945. De grannskapsenheter som byggts har nämligen i praktiskt taget alla fall byggts på mer eller mindre jungfrulig mark.[2] Ytterligare en begränsning är att vi endast studerat stadsplaner som innehåller bostäder och bostadskomplement. Industri har även kunnat ingå häri, men vi har inte undersökt "rena" industri- och institutionsområden. Inte heller har vi studerat de under senare tid inkorporerade samhällena och de eventuella utbyggnader som där skett. Vi har således koncentrerat oss på nybebyggelsen runt om 1945 års stad. Insamlingen av data ägde rum 1977.

Genom att ta del av stadsplanerna, vilket innebär att ta del av stadsplanekarta och stadsplanebeskrivning, har vi fått en översiktlig bild av områdena i fråga. Däremot har vi inte erhållit den detaljkunskap som ett studium av byggnadslovshandlingar och besök på platsen skulle gett.

Vi har i viss mån kompenserat bristen på detaljkunskap genom att från kommunernas förvaltningar samla in uppgifter om bostadskomplement, då sådana gått att få. Vi har så fått uppgifter om daghem, lekskolor, fritidshem och i vissa fall fritids-/ungdomsgårdar. Vilken typ av skola som finns, har vi kunnat registrera med hjälp av "Årsbok för skolan". Vilken *typ* av affärer, och vilka andra kommersiella inrättningar som finns, har vi däremot inte noterat systematiskt, då uppgifterna därom är mycket ojämna från område till område. Fritidslokaler har noterats om det framgått i plan, annars inte. Ett mer ingående studium av huruvida samlingslokaler finns, och i så fall vilka, skulle ha krävt att vi undersökt byggnadslovshandlingarna. I detta sammanhang är det dock viktigt att påpeka, att bara det faktum att det finns en skola i ett område innebär att där finns lokaler möjliga att utnyttja som allmänna samlingslokaler efter skoltid. Det betyder att finns det en skola så finns det också potentiellt samlingslokaler. Vad gäller öppna ytorna som kan användas för lek och rekreation, så har vi överhuvudtaget inte registrerat dem. Det beror på att det alltid finns sådana, om än i varierande

2 I våra 13 städer har vi sett blott en större totalförnyelse som skulle kunna vara en grannskapsenhet, nämligen Norrbygärde i Borås.

omfattning och av olika kvalitet. En kvalitativ registrering av de öppna ytorna skulle ha krävt besök på platsen, vilket har varit omöjligt att göra.

Även om vi inte har den detaljkunskap om områdena som skulle kunna fördjupa analysen av dessa, så är vår kunskap tillräcklig för att kunna bedöma, om det är fråga om grannskapsenheter eller ej i termer av vår definition.

Stadsplanerna samlades in stad för stad och område för område. Den slutgiltiga områdesindelningen gjordes dock senare, i analysen av det insamlade materialet.

* *

Vid analysen av materialet har vi bedömt detta i förhållande till vår definition av grannskapsenhet. *Varje område har bedömts på följande punkter: tid, planerad fysisk struktur, avgränsat område, bostäder, bostadskomplement* och *centrum.*

Tid anger när området är byggt — det är en skattning från datumen för stadsplanernas fastställelse.

Planerad fysisk struktur gäller frågan huruvida området i fråga är koncipierat a priori som grannskapsenhet, dvs. om den är planerad i ett sammanhang (i dispositionsplan, i motiveringarna till stadsplan) eller ej. Här har vi tagit upp hur området är stadsplanelagt samt angett fastställelsedatum.

Avgränsat område gäller frågan om hur området är avgränsat samt i vilken utsträckning. Avgränsning innebär att området avskiljs från annan bebyggelse genom större vägar, skog, vatten, grönbälte, järnväg. Om en industritomt direkt ansluter till områdets bebyggelse har vi betraktat det som en oklar avgränsning, eller som att tomten hör till området — en klar avgränsning av industritomten skulle kräva t. ex. ett grönbälte eller större väg mellan denna och den övriga bebyggelsen. — Under denna punkt har vi också noterat huruvida ett internt trafiksystem finns eller ej, och om det finns genomfartstrafik i området.

Bostäder gäller i huvudsak frågan om det enbart finns bostäder i området eller om där också finns industri, större förvaltningar eller andra arbetsplatser. Här har vi noterat hustyp, antal lägenheter om uppgifter funnits, ev. äldre bebyggelse, förekomst av kategoribostäder och annat.

Bostadskomplement avser förekomsten av sådant som affärer, daghem, lekskolor, skolor, fritidshem, fritidsgårdar. Av dessa har vi betraktat skolan och affärerna som de absolut nödvändiga bostadskomplementen.

Centrum avser frågan om flera bostadskomplement finns samlade till en plats i området eller ej. Här har vi i första hand beaktat planbeskrivningen, i andra hand bedömt om flera bostadskomplement på grund av närhet kunnat betecknas som centrum eller ej.

Efter att ha bedömt ett område på dessa punkter — tid, planerad fysisk

struktur, avgränsning, bostäder, bostadskomplement, centrum — har vi gjort en slutbedömning i termer av hur pass väl området i fråga motsvarar definitionen av grannskapsenhet.[3] — Detta har slutligen blivit underlag för vår klassificering av materialet. Även om vi inte prövat intersubjektiviteten i dessa bedömningar, förefaller det oss rimligt, att den skulle kunna vara relativt hög.

Resultatredovisning

En analys av det empiriska materialet ger följande klasser av områden med avseende på deras uppbyggnad med utgångspunkt i vår definition av grannskapsenhet. Fördelningen av de olika områdena i de skilda klasserna ges nedan. (Se också Bilaga 1 o. 2.)[4] Klasserna är:

I. *Områden som helt svarar mot definitionen av grannskapsenhet.* Det är områden som är planerade i ett sammanhang, och de innefattar ett avgränsat område som innehåller bostäder och bostadskomplement, där ett flertal av dessa är samlade i ett centrum.

I denna klass har vi 20 områden.

II. *Områden som tenderar att svara mot definitionen av grannskapsenhet.* Det är områden med bostäder, bostadskomplement och centrum. Endast i vissa andra avseenden avviker dessa områden i smärre utsträckning från definitionens krav. Avgränsningen kan till en mindre del vara oklar. Den inre enhetligheten, som sammanhänger med klara yttre gränser och avsaknad av genomfartstrafik, kan motverkas av just genomfartstrafik i området. Området kan vara uppbyggt utan att helheten planerats från början. Området kan innehålla en mindre del äldre bebyggelse. Någon enstaka mindre industritomt kan förekomma. I regel har vi i denna klass att göra med en eller två av dessa avvikelser från definitionen.

I klassen har vi 31 områden. — Två av områdena kräver en speciell kommentar här, då de i sina avvikelser skiljer sig från de övriga i klassen. Årby i Eskilstuna saknar skola *i* området — denna finns istället strax utanför området, på andra sidan en genomfartsled, men förbunden med detta genom gångtunnel och planerad i samma sammanhang som området. Vallås i Halmstad avviker från definitionen, då det har ett större och ett mindre centrum, vilket motverkar den inre enhetligheten — trots det torde inte området gå

3 Detta material, där varje område analyserats med avseende på de uppställda kriterierna är ej möjligt att redovisa här då det är alltför stort. Materialet för klassificeringen finns samlat dels i form av råanteckningar i två pärmar, dels analyserat i enlighet med kriterierna i en pärm. Det förvaras hos oss på Sociologiska institutionen, Uppsala.

4 Se BILAGA 1 där områdena presenteras stadsvis och efter tid då grannskapsenheter byggs, samt BILAGA 2 där områdena presenteras efter vilken klass de tillhör. Storlek och hustyp anges där.

att beteckna som två områden, då dessa två centra ligger så att deras respektive influensområde inte överensstämmer med en möjlig fysisk indelning av Vallås; det sammanhänger också med att det ena centret är så mycket mindre än det andra.

III. *En variant av grannskapsenhet* som innefattar flera delområden, som fysiskt är avskilda varandra genom bilvägar men i regel sammansatta genom planskilda gångvägar och där centrum finns i ett av delområdena, men är gemensamt för alla delområden. Enskilda bostadskomplement kan finnas i de olika delområdena, men det är genom centrum de bildar en enhet.[5]

I denna klass har vi 10 områden. Dessa ingår i 4 enheter. Enheterna är Västhaga-Solhaga-Oxhagen i Örebro, där centrum för enheten finns i Västhaga, Linehed-Östergård i Halmstad med centrum i Linehed, Vråen-Rörestorp-Nylund med centrum i Vråen i Värnamo, samt Råbergstorp-Lagersberg i Eskilstuna, vilka är avsedda att tillsammans med Stenby-Löppinge bilda en enhet med centrum i det sistnämnda området, vilket ännu inte är byggt, men planerats i dispositionsplan.

IVa. *Områden med bostäder och bostadskomplement men utan centrum.* Förutom att det saknas centrum i dessa områden, avviker de i allmänhet också i andra avseenden från definitionen. Avgränsningen kan till en del vara mindre klar. Den inre enhetligheten kan motverkas av genomfartstrafik. Området kan vara utbyggt utan att helheten varit planerad från början. Den kan innehålla en mindre del äldre bebyggelse. Någon enstaka industritomt kan förekomma. Antalet bostadskomplement kan dessutom vara ganska ringa, men skola finns dock alltid. Alla dessa avvikelser förekommer dock inte samtidigt i ett område, utan högst tre förekommer.

Vi har i denna klass 23 områden. Av dessa är det fyra områden som avviker från definitionen i endast ett avseende, att de saknar centrum. Dessa områden är Ljura i Norrköping, Hindric-Pers i Fagersta, Östra Torn i Lund, Hultsberg i Karlstad.

IVb. *Områden som innebär en utvidgning av (förkrigs-)stadskroppen direkt på denna.* Ingen ny distinkt enhet byggs upp. Bostadskomplement kan förekomma i varierande omfattning.

I denna klass har vi 18 områden. Av dessa saknar 10 områden skola.

IVc. *Områden som innebär en utvidgning och/eller förtätning av befintlig bebyggelse utanför (förkrigs-)stadskroppen.* I denna klass har vi 7 områden.

5 Denna variant har viss likhet med den hierarkisering vi nämnt ovan, men den skiljer sig också. Likheten ligger i att ett av områdena får större tyngd med avseende på servicen. Men skillnaden ligger i att det inte är fråga om någon hierarkisering av centra eller bostadskomplement; varianten innebär att vi inte har att göra med flera grannskapsenheter, utan en enhet uppdelad på flera delområden, där ett är försett med ett centrum.

IVd. *Områden med bostäder och i stort sett utan bostadskomplement.* I denna klass finns 12 områden. Av dessa är flertalet byggda under den studerade periodens senare del.

Vad vår empiriska klassificering visar är olika sätt på vilka städerna har byggts ut, under efterkrigstiden, utanför 1945 års stadskropp. Under efterkrigstiden har ett omfattande byggande skett i våra städer. Detta byggande har tagit sig olika former. Det har skett genom saneringar i den gamla stadsbebyggelsen, genom förtätningar, genom utvidgningar i direkt anslutning till den gamla staden, genom förtätningar och utvidgningar av småsamhällen utanför den gamla staden, samt genom etablerandet av ett nytt stadsmönster utanför den gamla staden.

Vi har inte undersökt allt byggande som skett under efterkrigstiden — i våra 13 städer — utan endast det som förekommit utanför 1945 års stad. Det innebär inte, att vi med 1945 års stad avsett byggnaderna vid denna tid, utan snarare det geografiska område som innesluts genom dessa byggnader — vilket innebär att utrymme kan finnas för nya byggnader inom detta område.

Begränsningen i vår undersökning betyder att vi inte har noterat saneringar och förtätningar i den äldre stadsbebyggelsen. I denna del av staden har visserligen omfattande förändringar skett i fråga om funktionsinnehåll och transporsystem. Men det har ändå inte sprängt det äldre stadsplanemönstret, utan snarare modifierat det.

Genom att undersöka nybyggnationen utanför 1945 års stad, har vi däremot kunnat se om ett helt nytt stadsmönster etablerats, ett mönster som är helt nytt i förhållande till det mönster som ligger till grund för staden som den är 1945, den stad där kvarter läggs till kvarter. Denna skillnad beror på att det är lättast att konsekvent bygga på ett nytt sätt på jungfrulig mark, då det gamla stadsmönstret där inte utgör något hinder, vilket är fallet i den gamla staden. Dessutom är grannskapsenheten en ganska stor byggenhet, som just på grund av sin storlek möter extra stora hinder i den befintliga staden, som har kvarteret som måttstock. Det är endast genom en större totalförnyelse, som det kan komma ifråga att bygga en grannskapsenhet inom den gamla staden.

Som vi påpekat ovan, är en grundläggande tes för hela vårt arbete, att bostadsbyggandet under efterkrigstiden skett i form av grannskapsenheter. Frågan här och nu gäller hur resultatet av vår empiriska undersökning ska tolkas i förhållande till tesen.

De sätt på vilka byggandet på jungfrulig mark utanför 1945 års stadskropp skett är — som klassificeringen visar — utvidgningar i direkt anslutning till den gamla staden; förtätningar och utvidgningar av småsamhällen utanför denna; grannskapsenheter; områden med bostäder och bostadskomp-

lement utan centrum; områden med bostäder men i stort sett utan bostadskomplement.

En kvantitativ analys för att testa tesen skulle betyda att vi relaterade byggandet av bostäder i grannskapsenheter (klass I—III) till det totala byggandet i de 13 städerna under efterkrigstiden. En sådan analys blir dock missvisande på grund av att vi kan anta att grannskapsenheter svårligen låter sig etableras i den gamla staden på grund av den tröghet som påpekats ovan. Därför får vi lov att bortse från den del av bostadsbyggandet som ägt rum inom den gamla staden.

Vi skulle då istället kunna göra en bedömning av tesen genom att relatera antalet bostäder i grannskapsenheter till det totala byggandet *utanför* den gamla staden. Till en viss grad är det möjligt om man gör ingående bearbetningar av den kommunala bostadsstatistisken, men troligen skulle det inte kunna göras med fullgod precision eftersom materialet är uppbyggt efter administrativa statistikområden och inte efter plantyp.

I klasserna I—III, som kan betecknas som grannskapsenheter, har vi 61 områden. I de resterande klasserna, IVa—IVd, har vi 60 områden. *En skattning är, att områdesstorleken i klasserna I—III är genomsnittligt den dubbla jämfört med den i de resterande klasserna — om vi ser till antalet lägenheter. Slutsatsen blir då, att den övervägande delen av nybebyggelsen på jungfrulig mark efter kriget skett i form av grannskapsenheter.*

Skattningen bygger på de uppgifter om områdesstorlek mätt i antalet lägenheter som finns i Bilaga 2. Enligt dessa siffror är den genomsnittliga områdesstorleken för områden i klasserna I—III knappt 1800 lägenheter, medan den i klass IV är drygt 900 lägenheter. (Observera dock att vi i denna beräkning utgått från att områdesantalet i klass II är 4 och inte 10, eftersom de grannskapsenheter vi har här består av flera områden kring ett gemensamt centrum.) Dessa absoluta tal skall emellertid tolkas med stor försiktighet, då valditeten i vår undersökning inte kan anses speciellt hög. Uppgifterna om antalet lägenheter i områdena har vi erhållit från två håll. Dels från de stadsplaner som lagts, vilka ibland men inte alltid innehåller sådana uppgifter, dels från en kompletterande rundfråga till kommunerna. I vilken mån man därvid inom kommunerna använt sig av samma områdesavgränsning som vi själva brukat, och som vi bett dem att utgå från, är oklart, då vi kan anta att de förmodligen utgått från sina statistikområden i en del fall. Även då det gäller våra egna uppgifter finns det problem, då de utgår från planerade, inte från byggda lägenheter. Vidare föreligger ett visst bortfall. Uppgifter har inte erhållits från Karlstads och Skövde kommuner. Dessutom kan vi befara, att vi inte har noterat varje mindre område som byggts under efterkrigstiden; det kan gälla områden med t. ex. ett 25-tal villor. — Den metod vi brukat för att bedöma huruvida grannskapsenhet föreligger eller

ej har också sina brister. Vi utgår från den planering som gjorts genom att se på stadsplanerna, och det innebär, att det i vissa fall kan föreligga skillnader mellan det förväntade resultatet och det förverkligade. Som exempel på det kan anföras, att både Trandared i Borås och Skarphagen i Norrköping i realiteten har centrum, vilket vi i vårt material inte har kunnat observera. Överhuvudtaget skiljer sig informationsinnehållet i de olika stadsplanebeskrivningar vi använt.

Byggandet av grannskapsenheter blir förhärskande mot slutet av 60-talet, vilket sammanhänger med att de flesta grannskapsenheter som uppförs, byggs under denna tid och att andra former av byggande under samma tid äger rum i en förhållandevis ringa omfattning.

Dessa resultat ger oss möjlighet att *specificera vår första tes,* som vi ovan formulerade som att bostadsbyggandet i städerna under efterkrigstiden har skett i form av grannskapsenheter — om vi ser till städernas expansion utanför 1945 års stad. För det första gäller tesen allmänt endast för städer som har ett invånarantal som 1950 överstiger en gräns, vilken vi kan skatta till mellan 20 000 och 30 000 invånare. För det andra sker ett byggande av grannskapsenheter under hela efterkrigstiden, men det blir allmänt i städerna först mot slutet av 50-talet och otvetydigt dominerande byggnadsform mot slutet av 60-talet.

Genom vår empiriska undersökning kan vi dra följande slutsats:
Grannskapsenheter byggs i svenska städer, som 1950 hade minst 20—30 000 invånare, från och med slutet av 1940-talet och blir allt vanligare under 50-talet för att från och med 60-talet bli det dominerande byggnadssättet för bostäder.

* *

Vid genomgången av vårt material har vi kunnat göra en del andra observationer, som går utöver prövningen av tesen, men som likväl är av intresse.

Vid insamlingen av materialet har vi kunnat bilda oss en uppfattning om vilken hustyp som dominerar i ett område (se Bilaga 2). Vi har då funnit att grannskapsenheter byggs som regel med flerfamiljshus, eller med både flerfamiljshus och småhus där de tidigare överväger (mätt i antalet lägenheter); få enheter finns med blandad bebyggelse och småhusen i majoritet, och det är ett ytterst fåtal enheter med enbart småhus.

Vid en jämförelse mellan våra tretton städer kan vi konstatera följande: Byggande av grannskapsenheter sker tidigare i de större städerna (stratum II) jämfört med de mindre (stratum IV), om det överhuvudtaget byggs några där. I de större städerna börjar grannskapsenheter i allmänhet att byggas under senare delen av 50-talet, för att sedan fortsätta under hela 60-talet och första delen av 70-talet. I 3 av de 8 städerna påbörjas dock samma byggande tidigare. I Karlskrona i början av 50-talet med Marieberg, i Eskilstuna

med Fröslunda i slutet av 40-talet samt i Örebro från senare delen av 40-talet med Rosta. — I de mindre städerna börjar grannskapsenheter byggas senare, om det överhuvudtaget byggs några, och tidpunkten varierar mer för de olika städerna. I stratum IV har det inte byggts några grannskapsenheter i Fagersta och Falköping under hela perioden. I Skellefteå sker det i början av 60-talet, i Skövde sedan mitten av samma decennium och i Värnamo först på 70-talet.

Den generalisering som det stratifierade urvalet låter oss göra är sålunda: Byggandet av grannskapsenheter är allmänt under efterkrigstiden i städer som 1950 hade 30 000 invånare och mer. Vår undersökning har visat att det sålunda finns *en undre gräns* för att grannskapsenheter ska byggas. Var denna gräns finns, mätt i 1950 års invånarantal, kan vi inte fastställa med hjälp av vårt material. Det pekar emellertid mot att denna gräns är att finna i stratum III, dvs. städer med 20 000—30 000 invånare år 1950, p. g. a. att i stratum IV är inte byggandet av grannskapsenheter allmänt.

De flesta grannskapsenheter (områden i klasserna I—III) är byggda relativt sent. De är byggda från senare delen av 60-talet och framåt. De enheter som helt svarar mot definitionen (områdena i klass I) förhåller sig än mer utpräglat på detta sätt; om vi bortser från Örebro så byggs inga rena grannskapsenheter förrän på 60-talet.

Byggandet i andra former (klasserna IVa—IVd) skedde i allmänhet tidigare än byggandet av grannskapsenheter. Det mesta som byggdes i andra former uppfördes under 40- och 50-talen. Detta förhållande gäller mest markant för direkta utvidgningar av den gamla staden (klass IVb), vilka i stort sett upphör med 60-talets början. Det kan också noteras att grannskapsenheterna har ett mindre antal lägenheter i periodens början än i dess slut; mätt i antalet lägenheter växer de sålunda i storlek.

Vi har också gjort vissa iakttagelser av bostadskomplementen i grannskapsenheterna och funnit att i samtliga enheter utom en finns åtminstone en låg- och mellanstadieskola; i en enda enhet finns blott en lågstadieskola, vilket i och för sig räcker för att området ska motsvara definitionens krav på grannskapsenhet. Högstadium finns i ungefär en tredjedel av områdena — det är alltså inte allmänt förekommande, vilket också är fallet med bank, post och apotek. Även om vi inte kunnat notera exakt vilka affärer som finns i enheterna, så har vi ändå fått den uppfattningen genom materialet, att affärsutbudet varierar ganska mycket mellan enheterna; men naturligtvis finns det alltid dagligvaruhandel. I allmänhet finns det förskola (daghem och/eller lekskola). Vanligt är också att det finns samlingslokaler, avsedda för hela enheten, vilka går under beteckningen fritidsgård, ungdomsgård, föreningsgård m. m. i planbeskrivningarna. Redan i planbeskrivningarna har vi funnit sådana samlingslokaler i c:a 70 % av grannskapsenheterna. Detta ute-

sluter inte, att det finns fler samlingslokaler för allehanda ändamål tillkomna genom enbart byggnadslov; dessutom får vi inte glömma, att skolorna kan användas som samlingslokaler. Även spridda, mindre samlingslokaler, avsedda för delar av enheten ifråga, som en gård, förekommer — även om vi inte kunnat registrera detta systematiskt. Religiösa samlingslokaler — kyrkor och kapell — är inte ovanligt; i våra grannskapsenheter har vi funnit sådana i ungefär en tredjedel; de är lika vanliga som högstadieskolor. Andra bostadskomplement, som finns i varierande omfattning, är herr- och damfrisör, bageri, färghandel och manufaktur; förekommande, men ovanligt, är tandläkare, mödra- och barnavårdscentral eller vårdcentral (i 8 av områdena) samt idrottshall (i 6 av dem). Inte ovanligt är bibliotek — sådana förekommer i ungefär var tredje enhet.

Vi kan också notera vissa skillnader beträffande centrums utformning i de i urvalet ingående grannskapsenheterna. Med centrum menar vi en samling av bostadskomplement. — Vi har funnit att affärerna är stommen i centrum och att de olika bostadskomplementen förläggs på olika sätt. De former av centrum vi funnit är tre. Bostadskomplementen kan för det första vara samlade i ett integrerat centrum, för det andra i ett centralt stråk, och för det tredje samlade mer koncentriskt. Den tredje typen är den absolut vanligaste. Centrum utformat i ett centralt stråk finns i 4 enheter, integrerat centrum i 5. — I de flesta centra finns inte enbart affärer, utan där finns också en eller flera icke-kommersiella anläggningar (i endast 8 enheter finns endast affärer i centrum).

DEL 4
Analys

VIII FUNKTIONALISMEN SEDD I OFFENTLIGHETSTEORINS PERSPEKTIV

I kapitel VI relaterade vi grannskapsenheten till funktionalismen med hjälp av Choays kategorier. Vi fann då att grannskapsenheten i det stora hela är att betrakta som en i huvudsak progressistisk planform. Vidare kunde vi konstatera att i en övergripande stadsplanering av funktionalistiskt slag är det logiskt — om än inte nödvändigt — att utforma bostadsområdena som just grannskapsenheter.

I det här kapitlet har vi för avsikt att belysa funktionalismen med hjälp av offentlighetsteorin. De slutsatser vi kommer fram till gäller också grannskapsenheten, vilket härmed påpekas. De aspekter vi tar upp är sådana som uppmärksammats på senare år i den självprövande diskussion som förts i Sverige inom framförallt arkitektkåren. Våra tolkningar skiljer sig här mer eller mindre från andras. Vår ståndpunkt kan enklast sammanfattas i att det är mer fruktbart att relatera funktionalismen till offentlighetens omvandling — vilket vi ännu inte sett utfört av någon — än att relatera den till den borgerliga revolutionen, något som gjorts vid ett flertal tillfällen. De aspekter vi kommer att uppmärksamma är framförallt att de tidiga funktionalisterna konfronterade sig med sin tids borgerlighet; de funktionalistiska principerna för lägenhetsplaneringen, vilka skiljer sig från den traditionella borgerliga bostadens; arkitekternas teknokratiska roll samt den funktionalistiska stadsplaneringens krav om statsingripanden.

Inledningsvis ska vi ta upp funktionalismen med utgångspunkt i Birgitta Anderssons avhandling "Idealbostad eller nödbostad?" (1975)[1] i vilken hon behandlar flerfamiljshusets arkitekturutveckling i Göteborg från sekelskiftet till våra dagar. Vi kan göra det eftersom hennes framställning tar upp mer än bara förhållandena i just Göteborg. Den innehåller en hel del principiella resonemang. Med en sådan utgångspunkt kan vi demonstrera hur funktionalismen kan ses i Habermas termer.

Birgitta Andersson gör sig till tolk för tesen att funktionalismen är den borgerliga revolutionen inom arkitekturen:

"Elias Cornell har kallat funktionalismen för 'den borgerliga revolutionen i arkitekturen'. Jag tror det är en riktig tolkning. Arkitekterna försökte att radikalt bryta med stilarkitekturens förankring i äldre kulturtraditioner och skapa en ny 'ren' arkitektur. Vad utgår de ifrån istället? Liksom revolutionsarkitekterna i det tidiga 1800-talets Frankrike utgår de ifrån enkla grundformer, kuben, klotet, o. s. v., och söker en slags förankring utanför den mänskliga kulturen, som om

1 Andersson, Birgitta *Idealbostad eller nödbostad? Det moderna flerfamiljshusets arkitekturutveckling studerad i Göteborg.* Institutionen för Arkitektur. Chalmers Tekniska Högskola 1975. (Dokt.avh. vid C. T. H. Ny serie Nr. 171.)

detta skulle kunna ge estetiken en högre legitimitet ovanför alla klassbundna kulturer."[2]

Men denna tes — att funktionalismen är den borgerliga revolutionen i arkitekturen — är enligt vår mening diskutabel.

Om man nu kan tala om en borgerlig revolution inom arkitekturen (och det är inte alls säkert att det är möjligt) hur motiverar då Birgitta Andersson att funktionalismen är denna revolution och inte den franska revolutionsarkitekturen; Ledoux, Boullée m. fl. Andersson pekar ju själv på likheten mellan funktionalisterna och revolutionsarkitekterna. Detta samband är en relativt accepterad uppfattning i arkitektursammanhang. Så påpekar t. ex. Peter Collins:

"Men dessa arkitekter [Soane, Boulée, Ledoux, Durand] kan med rätta uppfattas som pionjärer för den moderna arkitekturen, ty medan den historieimiterande arkitekturens [Revivalism] breda klyfta skiljer deras arkitektur från Le Corbusiers och Bauhaus arkitektur, kan det hävdas med rätta att de inte hade några föregångare, och bokstavligen representerade en ny tids arkitektur."[3]

Sambandet mellan revolutionsarkitekterna och funktionalisterna utvecklar Collins och han visar hur detta samband finns i formspråket:

"Liknande paralleller kan göras mellan Le Corbusiers arbeten och Boulées eller Ledoux arbeten... här är vittnesbörden långt mer övertygande, eftersom inte bara formerna påminner om varandra mycket ingående, utan också doktrinlikheten bekräftas av dokumentära källor. I *Towards a New Architecture* (1927) t. ex. definierade Le Corbusier avsiktligt arkitektur inte i vitruvianska termer (som betyder god planering, bra konstruktion och tilltalande utformning) utan i termer av ljusets och skuggans skulpturala effekter. 'Arkitektur', skrev han, 'är volymernas [masses] mästerliga, korrekta och storslagna ljusspel. Våra ögon är till för att se former i ljus. Således är kuber, koner, sfärer, cylindrar eller pyramider de stora primära formerna vilka ljuset uppenbarar till fördelaktighet; de är inte bara vackra former, utan de vackraste formerna'. Detta är emellertid närmast en exakt, fastän omedveten parafrasering av Boulées definition av arkitektur i ett manuskript skrivet under 1700-talets sista kvartssekel, fastän inte publicerat fullständigt förrän 1953."[4]

Om man kan tala om en borgerlig revolution i arkitekturen, så torde det vara mer rimligt att förlägga den till dessa tidiga arkitekter än till funktionalisterna. En sådan slutsats bygger på antagandet att det är då det nya för första gången formuleras som man kan tala om en vändpunkt eller brytning. Den andra slutsatsen, att funktionalismen skulle vara brytningen, torde bygga på föreställningen att det nya får ett genombrott i praktiken, vilket ju

2 a.a. s. 44.
3 Collins, Peter *Changing Ideals in Modern Architecture,* Faber and Faber, London 1965, s. 21—22.
4 a.a. s. 23—24.

funktionalisterna men inte revolutionsarkitekterna fick om vi ser till deras respektive samtid.

Ett annat argument för att funktionalismen är den borgerliga revolutionen inom arkitekturen ges av Bo Bergman. Han tar fasta på funktionalismens produktionstekniska aspekter och det är där han förlägger den borgerliga revolutionen i arkitekturen. Och som sådan blir revolutionen både för tidig och för sen:

"Ty å ena sidan var funktionalismen en försenad borgerlig revolution inom arkitekturens område, *försenad* i förhållande till de nya material och tekniker som flitigt används sedan 1800-talets mitt (t. ex. stålkonstruktioner) och som medför en separering av byggnadsuppgifterna: vissa uppgifter låg på arkitekten, t. ex. fasadutformning, medan andra omhändertogs av ingenjören ... Funktionalismen upphävde denna tudelning ... Å andra sidan var funktionalismen en för tidig idémässig revolution inom arkitekturen, *för tidig* på så sätt att de tekniska och industriella hjälpmedel som skulle kunna förverkliga idéerna om standardisering och mekanisering ännu inte var tillgängliga i den omfattning som krävdes."[5]

Bergman menar att funktionalismen har vissa produktionstekniska förutsättningar, men också att den förutsätter en speciell produktionsapparat för att kunna förverkligas i praktiken. Och han hävdar vidare att den funktionalistiska arkitekturidéen inte uppstår samtidigt som sina förutsättningar. Och inte heller förutsättningarna i sig är samtidiga. Man tycker sig i Bergmans resonemang ana att om bara de båda typerna av förutsättningar och idéen som sådan samtidigt varit för handen så skulle vi fått en "ren" borgerlig arkitekturrevolution.

Huruvida funktionalismen är för tidig kan diskuteras. Även om byggnadsbranchen vid funktionalismens genombrott på 20-talet inte var industrialiserad i nämnvärd utsträckning, utan i stort sett hantverksmässig, så fanns andra brancher där en industrialisering tagit vid och där en mer långtgående arbetsfördelning och rationalisering kunde studeras. Och detta var något som funktionalisterna gjorde och hämtade inspiration ifrån.[6]

Ett annat problem med tesen att funktionalismen är den borgerliga revolutionen inom arkitekturen, är frågan om funktionalismen till sitt innehåll är borgerlig. Naturligtvis är den borgerlig i den triviala meningen att den är en idé som uppkommit och verkar i det borgerliga samhället. Men i denna mening blir det mesta borgerligt i det borgerliga samhället.

För att få en uppfattning om vadi det borgerliga består krävs en analys av det borgerliga. Habermas teori om den borgerliga offentligheten och dess omvandling ger möjlighet till en sådan analys. Utgår man från den blir det borgerliga inget självklart givet utan ett relativt komplext fenomen. *Om* funktionalismen är borgerlig och i så fall *hur* blir då något att undersöka.

5 Bergman, Bo *Nazismen som byggherre,* Förlaget Korpen, Göteborg 1976, s. 95—96.
6 Se t. ex. *"acceptera",* Tiden Stockholm 1931.

Det bör sålunda vara möjligt att med hjälp av Habermas teori klargöra på vilket sätt funktionalismen ska relateras till det borgerliga. För att något enligt teorin ska kunna betecknas som borgerligt i mer genuin mening, bör detta vara i enlighet med den klassiskt borgerliga offentligheten. Det betyder för arkitekturen att den ska reflektera borgerlighetens självförståelse under den klassiska eran, samtidigt som den svarar mot borgerlighetens socioekonomiska förhållanden.

I denna bemärkelse torde inte funktionalismen vara någon genuint borgerlig arkitektur. I stället är den *en arkitektur svarande mot den omvandlade borgerliga offentligheten;* som sådan ska den relateras till socialsfären och socialstaten.

Signifikativt är ju att funktionalisterna gick till storms mot borgerlighetens värderingar och levnadssätt. De vände sig mot allt det gamla och ville en ny tid. De trodde på framtiden och den nya människan. Konsten och arkitekturen visade vägen till det nya livet. De gick i spetsen. Manfredo Tafuri sammanfattar:

"Avant-gardet kunde acceptera temporär impopularitet, väl vetande att dess brott med det förgångna var det grundläggande villkoret för dess värde som förebild för handling ... Publiken måste provoceras."[7]

Denna attityd går också igen i de svenska funktionalisternas manifest *"acceptera"* (1931) av Gunnar Asplund, Wolter Gahn, Sven Markelius, Gregor Paulsson, Eskil Sundahl och Uno Åhrén. Det gäller att vända sig bort från det förflutna och acceptera nutiden, stå öppen för alla möjligheter för att vinna framtiden:

"Vi förmenar att strävan till tidsenlighet är ett värdefullare intresse än jämmern över tidens nivellering. Det är ett intresse och en glädje att bejaka nutidens från andra tider skilda drag och att utan fruktan låta nya formföreställningar uppstå. Skapandet ur tiden, viljan att inspireras av dess ljusa sidor, dess bländande tekniska uppfinningar, dess friare människor är det enda meningsfyllda ... Vi kan inte inspireras av tiden utan att känna oss solidariska med den. Vi måste anmäla oss som dess tjänare, vi måste hjälpa till att lösa dess problem."[8]

Och vems var då framtiden? Individens och massornas svarar "acceptera". Inte de besuttnas. Men inte ens massorna inser sitt eget bästa. "Massorna förväxlar välståndet med de besuttna klassernas levnadsvanor."[9]

7 Tafuri, Manfredo *Architecture and Utopia. Design and Capitalist Development* (1973) The MIT Press, Cambridge Mass., and London 1977, s. 89, 91. — Också Birgitta Andersson framställer saken så. "Trettiotalsarkitekterna", d. v. s. de svenska funktionalisterna, "hade nästan alla en borgerlig bakgrund, men de revoltrade mot vissa drag i de borgerliga livsmönstren", skriver hon (a.a. s. 43). Men hon tycks mena att de förblev borgerliga eftersom hon hävdar att deras förslag inte "rubbar ... de rådande ... klasskillnaderna" (s. 44).

8 Asplund, Gunnar m. fl. *"acceptera"*, a.a. s. 14.

9 a.a. s. 11.

"Man tänker inte på om det inte måhända kunde finnas möjligheter att skapa en ny bostadsform, som bättre än torparstugorna passade för vårt samhälles och våra människors ekonomiska villkor, levnads- och tänkesätt. På samma sätt tar man det som självklart . . . att . . . låna kläder från äldre kulturer, kläder som aldrig kommer att passa. Hur många varuhus har inte byggts i rokoko, den hantverkliga finessens stil par preference. Hur många Folkets hus inte i barock, de enväldiga furstarnas stil. Detta trots att den genomsnittliga arbetaren har en mycket klarare bild av samhället, sitt förhållande till det och dess sannolika utveckling än den genomsnittliga medelklassindividen. Han tillåter intet som går emot hans intressen . . . Men han bygger som det han bekämpar."[10]

Men med hjälp av den moderne arkitekten ska arbetaren bygga i sitt eget intresse, tycks författarnas argument vara.

Funktionalisterna fronderade sålunda mot den gamla borgerligheten och utnämnde sig som tidens avant-garde. Och som sådant såg de sig tjäna massorna. I detta låg samtidigt ett bejakande av storindustri med dess långtgående arbetsuppdelning, mekanisering, standardisering och serietillverkning. Och det var ett formspråk för detta som funktionalisterna ville förverkliga. På så sätt blev de *företrädare för massproduktionens och masskonsumtionens samhälle*. De blev det både i ideologiskt avseende och i de arbetsuppgifter de åtog sig.

Men massproduktion och masskonsumtion är ingenting givet med det borgerliga samhället. Det förutsätter vissa ekonomiska betingelser men också politiska. Dessa betingelser är för handen, om vi ser utvecklingen i Habermas termer, först med att den borgerliga offentligheten omvandlas och socialstaten och socialsfären etableras. De krafter som driver fram denna förändring är som vi sett kapitalets koncentration samt arbetarklassens tillväxt och växande styrka.

Är då inte funktionalismen en borgerlig arkitektur, som flera arkitekturteoretiker hävdar? Helt klart är den inte borgerlig i en genuin mening. Den svarar inte mot den klassiskt borgerliga offentligheten. Däremot är det en arkitektur som ligger i linje med storkapitalet. Men detta representerar inte hela borgerligheten utan endast en fraktion av denna om än på uppåtgående under funktionalismens genombrottstid. Däremot är funktionalismen borgerlig i meningen att de som äger storkapitalet kan profitera på den. Men brukarna av den funktionalistiska arkitekturen begränsar sig inte till denna sociala kategori, utan de finns i de flesta samhällsskikt. Därför är den en arkitektur som motsvarar de nya klassförhållanden som är mer eller mindre samtida med socialstaten, och som innebär en förändring av borgerlighetens sammansättning till följd av koncentrationsprocessen, tillväxt av arbetarklassen och mellanskiktens framväxt.

10 a.a. s. 12—13.

Vi kan sammanfatta dessa resonemang med att konstatera att funktionalismen inte på något enkelt sätt är borgerlig. Att hävda att funktionalismen är den borgerliga revolutionen inom arkitekturen är en förledande förenkling.

Att funktionalismen inte motsvarar det genuint borgerliga blir bl. a. klart om vi ser till lägenhetsplanernas utformning. Det har också Birgitta Andersson snuddat vid, då hon analyserar Kurt von Schmalensées villa på Stockholmsutställningen 1930, vilken manifesterade funktionalismens genombrott i Sverige. Hon sammanfattar:

"Representationskravet har varit en viktig förutsättning vid planeringen, hur mycket funktionalismens arkitekter än tog avstånd från finrum och gammaldags representation. Här sker den under andra former bara, i en mer modern och frigjord dräkt, ytterligt estetisk, i denna bostad för någon välbärgad skönande."[11]

Andersson betonar att även i de funktionalistiska villorna för överklassen är representationen viktig, och hon vill med det visa på kontinuiteten med äldre borgerliga bostadsformer, men antyder samtidigt att det här har skett en förändring. Men den förändring von Schmalensées villa innebär får mycket större proportioner än Andersson ger den, om vi ser den i förhållande till privatsfärens urholkning. I äldre borgerliga bostadsformer[12] tog sällskapsutrymmena en mycket större andel av bostaden i anspråk än i moderna borgerliga hem som von Schmalensées villa är exempel på. Denna uppenbara skillnad i representationsandelen uttrycker en förändring i det borgerliga familjelivet. Tidigare var ju familjen helt knuten till företaget (familjeföretaget), och representationen var då knuten till familjen. Men i och med att familjen skiljs från företaget (ägandet skiljs från förfogandet) kommer den också att mer och mer frigöras från representationen som nu blir en företagets angelägenhet; hemmet blir därmed mer förbehållet familjen, dess rekreation och vila och inte en plats för offentliga tillställningar.

Som vi redan påpekat är funktionalismen en arkitektur som motsvarar de med socialstaten och socialsfären nya klassförhållandena. Förändringarna inom borgerligheten finner uttryck i förändringen av lägenhetsplanerna, vilket vi påvisat ovan. Även för arbetarklassen avspeglar sig dess förändrade ställning i samhället genom arkitekturen med funktionalismen. Funktionalisterna vände sig vid genombrottet främst till just arbetarklassen. Det var dess bostadsfråga som stod i centrum. Redan en av C.I.A.M.:s första kongresser tar upp "Die Wohnung für das Existenzminimum". Och de svenska funk-

11 Andersson, a.a. s. 34.

12 Vi stöder oss här på Paulsson, Gregor *Svensk stad. Del I* (1950) Studentlitteratur, Lund 1976, s. 495—504. Karaktäristiskt för denna borgerliga bostad är att representationsutrymmena: salong, förmak och herrum lades mot gatan, mot offentligheten, medan de för familjen mer förbehållna utrymmena som sovrum, matsal och kök lades mot gården.

tionalisterna kom också de att i minst lika stor omfattning intressera sig för arbetarnas bostadsfråga. Som Birgitta Andersson påpekar:

"Att rita arbetarbostäder räknades tidigare som 'buspraktik'. Nu blev de intressanta, när de kunde behandlas med en ny estetik, och den nya form av planering, som funktionsanalysen innebar. Att samtidigt ett stort nytt arbetsfält inmutades åt arkitekterna i en tid av hög arbetslöshet kan också ha haft sin betydelse."[13]

Och i Sverige kom många av de ledande funktionalisterna att solidarisera sig med socialdemokratin, om vi ser till åren kring 1930.[14]

Av tradition hade arbetarbostaden bestått av ett rum och kök eller spisrum. Detta innebär att arbetarbostaden tidigare var i stort sett rumsligt odifferentierad. Med funktionalismen införs en funktionsuppdelning även i arbetarbostaden, om än inte så långt driven som i de högre skiktens bostad, vilket hänger samman med det mindre utrymme som står till buds. Arbetarklassens bostad enligt funktionalisterna bör även den innehålla vardagsrum, sovrum, kök och matplats samt badrum, även om ytan inte är mer än drygt 40 m^2. Egnahemmet förbehölls inte heller de högre skikten, utan ritades likväl för arbetarfamiljer av funktionalisterna.[15]

Vi kan således konstatera att funktionalisterna ritar bostäder för alla samhällslager. Visserligen kommer bostäderna för de högre skikten att bli större och mer estetiskt tilltalande än de för de lägre, men i grunden för denna arkitektur existerar inga klasser, utan en universell människa med konstanta behov. Funktionalismen är progressistisk. Som sådan bär den på en tro på förnuftet, framtiden och vetenskapen. Människan ses som universell arketyp med naturgivna behov. Den bygger på föreställningen att det med vetenskapens hjälp är möjligt att utarbeta modeller för samhällets uppbyggnad så att samhället korresponderar med människans naturgivna behov. I det här sammanhanget blir standardisering både nödvändig och önskvärd. Standardiseringen blir samtidigt uttryck för jämlikhet.[16] Även om funktionalisterna ritat bostäder för människor med olika inkomst, så finns ändå i grunden vissa givna behov som i bostaden motsvarar vissa givna funktioner oavsett inkomst. Principen vid utformningen av lägenhetsplanen är att differentiera utrymmet enligt de olika funktionerna.

De behov funktionalisterna planerar för är samma i olika inkomstskikt eller klasser. Hur motsvarande funktioner löses i lägenhetsplanen varierar emellertid mellan olika stora lägenheter. I större lägenheter kan varje funk-

13 Andersson, a.a. s. 28.
14 Svedberg, Olle Funktionalismen och bostadsutvecklingen i *Människa-närmiljö,* Byggforskningen R 53: 1972, s. 22.
15 Se t. ex. Andersson, a.a. s. 31, 36.
16 Denna grundinställning finns i termer av behovstyper i Bostadsavdelningens katalog till Stockholmsutställningen 1930, även om behovstyperna är modifierade av inkomsten. (I Andersson, a.a. på s. 28 finns tabeller över behovstyperna från utställningen.)

tion ges sin egen plats, medan det i mindre lägenheter kan vara svårt att differentiera varje funktion rumsligt. Exempelvis kan sovplatserna i en större lägenhet helt förläggas till separata rum, medan de däremot i en mindre lägenhet kanske måste förläggas också till vardagsrummet. Detta innebär att funktionalisterna inte planerar klassbostäder eftersom det bara är fråga om en *kvantitativ* skillnad mellan olika bostäder. Utgångspunkten är vissa givna behov och inte att olika klasser har olika behov, vilket skulle ge kvalitativa skillnader mellan klassernas bostäder.

Som vi redan visat ovan så gick funktionalisterna till storms mot den gamla borgerligheten. De utnämnde sig till tidens avant-garde. Och de åberopade sig på vetenskapen: den gav de rätta lösningarna. Tidigare har vi visat hur funktionalisterna intar en *teknokratisk position:* även om en effektiv planering på olika nivåer — från bostaden till staden i dess helhet — förutsätter vissa politiska medel, så skall ändå arkitekterna själva svara för planeringens innehåll i kraft av att detta innehåll inte är en politisk utan en vetenskaplig fråga. Och som vetenskaplig fråga ska den avgöras av arkitekterna och andra experter.

Innebörden i detta, om vi ser det i offentlighetsteorins perspektiv, är att bostadsfrågan och stadsplaneringen i högre grad än tidigare blir en offentlig angelägenhet, eller offentligt relevant. I det avseendet sker en politisering av dessa frågor. Men samtidigt som politiseringen blir ett faktum avpolitiseras frågornas innehåll. Innehållet blir i huvudsak en fråga för förvaltningen och förvaltningens kontakter med olika organisationer. Planen blir ett resultat av kompromissen mellan dessa och arkitekterna intar en expertroll i detta spel. På så sätt undandras planeringens innehåll offentlighetens ljus, och den expertroll funktionalisterna eftersträvade passar in i de nya politiska förhållanden.

Även om funktionalisterna planerar för folket, så är inte deras projekt av folket. Men det innebär inte att vad folk tycker och tänker är helt ointressant, tvärtom är det något som funktionalisterna beaktar. Därför börjar man undersöka människors bostadsvanor, önskemål och attityder, vilket ligger i linje med offentlighetens omvandling. Den kännetecknas ju av att vi bl. a. får en opinionsforskning med socialvetenskapligt empiriska metoder vid sidan om och ofta i stället för en offentlig diskussion om politikens innehåll. Det är också i detta perspektiv den framväxande bostadsforskningen ska ses. I Sverige växer den fram efter funktionalismens genombrott och ett av dess viktigaste syften är att finna de mått som möjliggör en standardisering av bostadsproduktionen och som samtidigt ger den "bästa" bostaden.[17]

17 Jfr. Andersson, a.a. s. 75—77 för en kritisk syn. Den positiva synen på samma forskning ges i t. ex. Boalt, Gunnar & Holm, Lennart *Bostadssociologi* Natur och kultur, Stockholm 1959, speciellt kap. 5.

Efter att på ett mer allmänt plan, men med viss betoning på lägenhetsplanerna, relaterat funktionalismen till den borgerliga offentlighetens omvandling, kan vi nu mer specifikt ta upp stadsplaneringen.

En stadsplanering i funktionalistiska former med bostadsområden t. ex. i form av grannskapsenheter innebär en avsevärd förändring gentemot tidigare former för stadsplanering, då statliga ingripanden krävs för dess realisering.

Under den epok då offentligheten hade sin klassiska form kännetecknades staten av att den var icke-ingripande. Ekonomin skulle sköta sig själv. Så skulle allas rättfärdighet och välfärd säkras. De privata intressena skulle få verka fritt. Allt enligt den ideologi som då var förhärskande. Och det privata områdets självständighet gentemot staten garanterades också i praktiken av de borgerliga fri- och rättigheterna. — Dessa förhållanden är mycket påtagliga när vi ser till den stadsplanering som var för handen innan funktionalismens genombrott.

Den funktionalistiska planeringen vilade på principen, att den offentliga myndigheten skulle lämna de privata intressena så stort spelrum som möjligt. Annorlunda uttryckt skulle så lite som möjligt regleras av den offentliga myndigheten. Det visar sig också i stadsplanen. I stadsplanen skiljs strikt mellan vad myndigheterna äger rätt att reglera och vad de privata intressena oinskränkt har rätt att besluta över. Stadsplanen får en offentlig och en privat sida. Den offentliga sidan är gatusidan, gaturummet. Resten lämnas åt det privata initiativet att utforma.

Vad det här innebär är 1874 års byggnadsstadga för Sverige ett gott exempel på.[18] Gatubredden och hushöjden mot gatan reglerades, liksom principerna för tomtindelning. I praktiken legitimerade 1874 års lag det spekulationsbyggeri som är ett så välkänt fenomen från den här tiden. Hur tomterna användes var varje tomtägares privatsak. Varje tomt kunde i princip användas till vad som helst; allt efter vem som ägde den kunde där uppstå ett bostadshus, en skola, en industri. Typiskt för 1874 års byggnadsstadga är att den saknar ett "modernt" områdesbegrepp: den förmår inte skilja mellan t. ex. industri- och bostadsområden. I stället skiljer den bara på å ena sidan gator, torg och allmänna platser, å andra sidan byggnadskvarter.

En funktionalistisk stadsplanering förutsätter att de privata intressenas makt kan begränsas och formas i enlighet med ett "modernt" områdesbegrepp. Funktionalismen bygger inte på en uppdelning enligt kategorierna privat och offentlig; i stället bygger den på en *uppdelning efter funktioner.*

18 Om 1974 års byggnadsstadga, se t. ex. Hederus, Per m. fl. *Om städernas historia i Sverige* KTH avd. för stadsbyggnad 2: 72, s. 145—146. Jfr. också Johansson, Börje & Strömquist, Ulf *Arbetsområden med industri i svenska tätorter; utvecklingsförlopp och samhällsplanering* Byggforskningen, Rapport R24: 1979, s. 17.

Varje område skall utformas i enlighet med en viss given funktion, som arbete, boende eller rekreation. Och det är först i och med socialstatens etablerande som detta låter sig göras. Endast socialstaten kan ingripa i privatsfären och forma de privata intressena och planmässigt understödja långsiktiga förändringar i samhällsstrukturen. Som vi senare ska se är det också vad som sker i Sverige med hjälp av 1947 års byggnadslagstiftning.

IX SOCIALSTATLIGA ÅTGÄRDER SOM FÖRUTSÄTTNING FÖR GRANNSKAPSENHETEN.

I vår analys av funktionalismen finner vi att den blir en arkitekturteori som lämpar sig i ett senborgerligt samhälle där arbetarklassen gör anspråk på offentligheten och maktutövningen. Den svarar mot industrins expansion och utveckling mot en massproduktion. Funktionalismen kan sägas vara ett led i offentlighetens omvandling på så sätt att den upphäver den privat-offentliga uppdelningen och i stället betonar funktion och behov.

Ovanstående analys rör funktionalismen i allmänna drag. Vi ska nu undersöka och analysera grannskapsenheten som sådan med utgångspunkt i offentlighetsteorin. Som vi påpekat i avsnittet "En precisering av problemställningarna" kan detta göras på ett flertal olika sätt, men vi, med vårt intresse av att förstå varför grannskapsenheter byggs i Sverige under efterkrigstiden, väljer att studera den med utgångspunkt i förstatligandet av samhället och familjens strukturomvandling — två moment i offentlighetens omvandling. När vi ska undersöka hur grannskapsenheten uttrycker ett förstatligande av samhället gör vi det genom att ta fasta på utmärkande drag hos denna byggnadsenhet. Vi utgår från det faktum att den är planerad för familjen i första hand, att den innehåller ett antal bostadskomplement och centrum samt att den är anpassad till bilismens behov och att den också uttrycker en mer rationaliserad form av byggnadsteknik. Dessutom innebär den gentemot det enskilda huset och kvarteret en större byggnadsenhet.

Det momentet i analysen utgör det ena ledet, MaS — F, makrosociala förhållanden — fysisk struktur, i den relation vi tecknade i det problemformulerande avsnittet, och vi kommer i nästföljande avsnitt att uppehålla oss därvid. Det andra ledet där de mikrosociala förhållandena beaktas kommer därefter att behandlas. Den fråga som vi då ställer oss är vilka de mikrosociala förhållanden är som står i överensstämmelse med grannskapsenhetens fysiska form, givet periodens makrosociala förhållanden. Vi söker då formulera relationen MaS — F — Mis, makrosociala förhållanden, fysisk struktur och mikrosociala förhållanden.

Jämfört med föregående kapitel, där funktionalismen behandlades, ska vi nu göra en mer konkret analys. I det här kapitlet, där första ledet i analysen — MaS-F — tas upp, ska vi undersöka hur förutsättningarna för ett byggande i form av grannskapsenheter uppkommer på 1940-talet. Vi uppmärksammar en rad socialstatliga åtgärder, men också en del av den politiska debatten som då ägde rum. Nästa kapitel ägnas utvecklingen under efterkrigstiden. Innan vi börjar med den mer konkreta analysen, ska vi emellertid först ge en kort bakgrundsteckning, vilken så att säga utgör en ram för fort-

sättningen. Ramen äger giltighet inte bara för det här kapitlet, utan likväl för de två följande kapitlen.

En allmän bakgrund

Den svenska efterkrigstiden kännetecknas av en kraftig urbanisering. Allt fler människor har flyttat eller flyttats från landsbygden till städerna. Internationellt sett har urbaniseringen i Sverige skett mycket sent, vilket sammanhänger dels med den sena industrialiseringen, dels med att den till stor del ägde rum på landsbygden. Först på 50-talet bor hälften av svenskarna i städer, något som engelsmännen gjorde redan 100 år tidigare och holländarna redan på 1500-talet. Någon längre tradition av att bo i städer har vi därför inte i det här landet. 1960-talet brukar framhållas som de stora folkomflyttningarnas tid. Och även om omflyttningen var avsevärd detta decennium, så var den än mer omfattande på 40-talet. Fler människor flyttade då till städerna än någonsin tidigare. Överhuvudtaget är urbaniseringen kraftigare under efterkrigstiden än under någon annan jämförlig tidsperiod.[1]

I städerna rådde en låg bostadsstandard på 40-talet. År 1939 utgjordes bostadsbeståndet i större städer med över 10 000 invånare till 50,2 % av lägenheter om högst ett rum och kök. Samma år var 7,7 % av hushållen trångbodda, men om vi ser till hushåll med tre eller fler minderåriga barn var 32,5 % trångbodda. Trångboddheten var således stor och lägenheternas utrustningsstandard var också dålig, även om den började förbättras genom 30-talets nyproduktion.[2] Det var framförallt arbetarna som levde under dessa förhållanden.

Efterkrigstidens genomgripande urbanisering har burits fram av en lång expansiv våg i ekonomin.[3] Den tar sin början i krigets slut och verkar i närmare tre decennier innan den ebbar ut definitivt under 1970-talet. Med vågen har kommit en monopolisering av ekonomin, vilket inneburit att vissa företag slagits samman medan andra slagits ut. Tendensen är att ett fåtal storföretag dominerar ekonomin. En annan sida av det här är en strukturrationalisering av näringslivet, som blivit allt mer specialiserat. En del branscher har gått framåt medan andra har fått en allt svagare position. Så har t. ex. jordbrukets struktur blivit en helt annan: från små och många jordbruk till få och stora, från låg till hög avkastning. Samtidigt har vi fått en stor offentlig sektor; myndigheterna har fått allt fler verksamhetsområden

1 Ivre, Karl D. och Lundevall, Peter *Samhällsförändring och byggmarknad* HSB:s riksförbund, Stockholm 1978, tabell 1.1; Gustafson, Ulf *Industrialismens storstad,* Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning Nr. 37, Stockholm 1976, Diagram D2.

2 Slutbetänkande avgivet av Bostadssociala utredningen Del I *SOU 1945: 63,* s. 162—164.

3 Mandel, Ernest *Senkapitalismen* del I (1972) Coeckelberghs, Stockholm 1974, kap. 4.

och antalet anställda har ökat avsevärt. I den här utvecklingen har allt fler dragits in i löneberoendet, allt fler har blivit hänvisade till att leva av lön. Parallellt har realinkomsterna stigit kraftigt; folk i gemen har fått råd med större bostad, bil, tv och kanske utlandsresa.

Expansionen under efterkrigstiden har i Sverige, menar en del uttolkare, skett politiskt under en klasskompromiss som samtidigt förstärkt den. Kompromissen växte fram under 30-talet. En som gjort sig till tolk för denna tes är Mats Dahlkvist. Han formulerar den i termer av ett sammanfallande av arbetarklassens kortsiktiga intressen med kapitalets, framförallt monopolkapitalets långsiktiga intressen. Det som förenas är kapitalets behov av en ekonomisk expansion och arbetarklassens behov av en höjd levnadsstandard.[4] Walter Korpi formulerar denna kompromiss som "den historiska kompromissen", vilken för arbetarnas del inneburit "en klasskonfliktstrategi grundad på ekonomisk tillväxt".[5] Klasskompromissen visar sig genom ett flertal händelser. Den visar sig genom det socialdemokratiska regeringsinnehavet och den interventionistiska politik detta kom att innebära. Vidare genom att förhållandet mellan arbetsmarknadens två stora och motsatta parter, SAF och LO, förändrades i och med det s. k. Saltsjöbadsavtalet 1938. Detta i sin tur får konsekvenser för fackföreningsrörelsens inre förhållanden. På LO-kongressen 1941 centraliseras beslutsmakten. Det är inte bara förhållandet mellan LO och SAF som förändras utan också de två parternas relation till staten. De får bestämda uppgifter i förhållande till statsförvaltningen och i den. De politiska partierna får därmed mindre betydelse för kanaliseringen av de olika parternas och klassernas maktintressen visavi staten.[6] Klasskompromissen är, om vi ser det mot bakgrund av offentlighetsteorin, den form som det nya förhållandet mellan stat och samhälle fått i Sverige med den borgerliga offentlighetens omvandling och socialsfärens etablering.

Men klasskompromissen har också sina *offer,* något varken Korpi eller Dahlkvist närmare går in på. Om kompromissen främst kom att tjäna storkapitalets och arbetarklassens intressen, kom den emellertid också att få sina förlorare bland småkapitalisterna och framförallt bland småborgarna. Det är

4 Dahlkvist, Mats *Staten, socialdemokratin och socialismen* Prisma/Verdandidebatt, Stockholm 1975, s. 173—178.

5 Korpi, Walter *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen* Prisma, Stockholm 1978, s. 97—98.

6 Detta är ett förhållandevis outforskat skeende. Förutom Dahlkvist och Korpis arbeten bör några andra också anföras. Om hur borgerligheten finner en ny strategi mot staten, se Söderpalm, Sven-Anders *Direktörsklubben,* Zenit/Rabén & Sjögren, Stockholm 1976. Om fackföreningsrörelsen, staten och LO-kongressen 1941: Sunesson. Sune *Politik och organisation* Arkiv avhandlingsserie 1, Stockholm 1974, speciellt kap. 5; Hadenius, Axel *Facklig organisationsutveckling* Skrifter utgivna av statsvetenskaplig föreningen i Uppsala Nr 75/Rabén & Sjögren 1976; Höglund, Sten *Centralisering och reduktion av medlemsinflytande i en stor facklig organisation* Sociologiska institutionen, Umeå 1979 (stencil).

genom de senares radikala minskning som antalet löneberoende kunnat öka. Denna näst intill utradering av småborgerligheten har mycket synbara konsekvenser inte minst i staden; stadsbilden förändras radikalt när tobakshandeln, cykelverkstaden, bageriet, mjölk- och sybehörsaffären, fiskhandeln, skomakeriet, tapetseriet, skrädderiet, kaféet, ölsjappet och vedhandeln försvunnit.

40-talets grannskapsplanering

Det nya byggandet under efterkrigstiden har sin upprinnelse i de diskussioner som fördes på 40-talet om grannskapsplaneringen, vilket vi tidigare behandlat ingående (se kap. II). Med hjälp av grannskapsplanering ville man bygga en ny stad, annorlunda den gamla stenstaden, vilken förknippades med trångboddhet och tbc, den passiva massmänniskan och rotlöshet. Istället ville man bygga gröna, ljusa grannskapsenheter, där människor kunde mötas och gemenskap uppstå, barn leka fritt och de vardagliga sysslorna utföras med lätthet, utan det gamla slitet och släpet. Genom att bygga grannskapsenheter tänkte man sig således främja grannskapet.

Men de diskussioner som fördes är naturligtvis inte tillräckliga för att förverkliga de nya planintentionerna. Vad som krävs är en rad statliga åtgärder, och 40-talet blev också en vattendelare för den statliga politiken, vilket gällde inte minst för stadsbyggandet, som vi skall se. Vad är det staten gör som har betydelse för stadsbyggandet? Genom bostadspolitiken, familjepolitiken och planlagstiftningen får den ett jämfört med tidigare mycket stort inflytande på det som byggs, åtminstone när det gäller bostäder. Det är det vi ska ta upp i det här kapitlet.

Vad vi ska ta upp är hur det under 40-talet formas en statlig politik som gynnar ett byggande av grannskapsenheter. Men då bör man uppmärksamma förhållandet, att *staten aldrig kom att fatta något beslut om att just bygga grannskapsenheter*. Snarare är det fråga om, att det från statens sida kom att vidtas ett flertal punktinsatser, vilka tillsammans går i riktning mot ett sådant byggande. Det vi här ska göra är att visa på parallelliteten mellan de statliga åtgärderna och motiveringarna för dessa å ena sidan samt grannskapsenhetens utformning och motiveringarna för den å andra sidan.

I en sådan undersökning kan vi inte analysera fram vilka villkor som är tillräckliga för och därmed skulle garantera ett byggande av grannskapsenheter. Det vi får fram är hur ett sådant byggande underlättas genom olika statliga åtgärder. Utan dessa statliga åtgärder skulle förmodligen enstaka grannskapsenheter kunna uppföras, men därmed skulle knappast ett mer allmänt byggande i en sådan form kunna ske. Att vi inte kan få fram sådana villkor är naturligtvis en viktig begränsning i vårt arbete. Å andra sidan skulle en sådan analys kräva en mer inträngande analys av hela planerings- och

byggnadsprocessen, vilket vi inte kunnat göra.

Det vi nedan kommer att behandla är förändringen av planlagstiftningen 1947, bostadspolitikens nya utformning, familjepolitikens principer som de utformades genom befolkningspolitiken samt hur samlingslokalsfrågan blir en angelägenhet för staten.

Grannskapsenheten och byggnadslagstiftningen

Grannskapsplaneringen förutsätter i enlighet med sin idé att större enheter och tomter, än enskilda hus motsvarar, planeras och bebyggs i ett sammanhang. Det gäller ju att bygga ett helt bostadsområde med inte bara en uppsättning hus, utan en grupp av hus med gemensamma anläggningar och lokaler. Detta kräver en stor sammanhängande disponibel yta, och att denna byggs ut i ett sammanhang under en kortare tidsperiod. För att möjliggöra ett byggande enligt dessa principer krävs en lagstiftning som ger de offentliga myndigheterna rätt att inskränka de privata intressenas befogenheter och forma dessa.

Byggnadslagstiftningens utveckling från mitten av 1800-talet uttrycker de offentliga myndigheternas ökade befogenheter gentemot de privata intressena. — Från det att den private markägaren oinskränkt förfogat över markens användning har de offentliga myndigheterna alltmer lagt restriktioner på denna hans rätt. 1947 års lagstiftning innebär att myndigheterna har att bestämma *var och när* tätbebyggelse får komma till stånd, vilket innebär att den enskilde markägaren inte längre har rätt att använda sin mark till tätbebyggelse utan särskilt tillstånd.

I Habermas termer åskådliggör detta statens tilltagande ingripande i den privata sfären. Med 1947 års stadsplanelagstiftning sker en definitiv inskränkning i den privata dispositionsrätten. Den offentliga myndigheten kan bestämma både var och när bebyggelse får ske, vilket medför betydande inskränkningar för den enskilde markägaren. Denna lagstiftning blir ett viktigt instrument i det framtida byggandet då detta genom lagstiftningen i fråga kan koncentreras och sammanföras i enheter. Med det allmännas bästa som legitimationsgrund blir det socialstatliga ingripandet av detta slag möjligt. Det kan teoretiskt förklaras som ett resultat av de tilltagande motsättningarna inom privasfären. Byggnadsprocessen kan inte längre pågå rationellt utan en övergripande planering måste till samt en centralt samordnande instans med relativt goda styrningsmöjligheter. De olika intressena måste kunna utjämnas genom en kompromiss. En sådan lagstiftning måste bli inte minst viktig under ett socialdemokratiskt styrelseskick då ambitionen är att lösa bostadsfrågan till arbetarnas förmån. Genom att stora enheter kan byggas i ett sammanhang möjliggörs ett industriellt och rationellt byggande. En massproduktion av goda bostäder blir en möjlighet på sikt. Samtidigt kan

delar av kapitalet tillgodogöra sig vinsterna av en sådan massproduktion och den tidigare omtalade klasskompromissen förverkligas. Bakgrunden till byggnadslagstiftningen är behovet av en upprustning och förbättring av infrastrukturen samt behovet av ett rationellt och industriellt byggande.

"Med tätbebyggelse förstås i denna lag [BL 1947] sådan samlad bebyggelse som nödvändiggör särskilda anordningar för tillgodoseendet av gemensamma behov."[7] De gemensamma behoven är anläggningar som allmänna vägar, vatten- och avloppssystem, skolor och sjukhus — företeelser som brukar sammanfattas under benämningen infrastruktur.[8] 1947 års lagstiftning tillvaratar sålunda de offentliga myndigheternas möjligheter att säkra dessa betingelser. Med den får vi en *indelning i funktionsområden* i stället för en uppdelning efter vad som är *privat* respektive *offentligt*.

Innan *1874 års byggnadsstadga* (BS) fanns inga särskilda bestämmelser för hur staden skulle byggas, utan det tillkom konungens befallningshavande (KB) tillsammans med borgmästaren och rådet att besluta i sådana frågor; *byggnadsordningarna var* därför *lokala*. Den första allmänna byggnadsstadgan för rikets städer kom 1874, då husbyggandet blivit av intresse för kapitalet, och regleringar krävdes för att komma till rätta med de mest påtagliga missförhållandena. I denna stadgades om plan för stadens byggande i vilken gator, byggnadskvarter, torg och andra allmänna platser reglerades; om hus beskaffenhet, som höjd och material, om tomtindelning, samt om förbud mot att bygga i strid mot gällande stadsplan. Område utom stadsplan och landsbygd inbegreps ej i BS 1874. — Men det visade sig omöjligt att åstadkomma stadsplanens genomförande till fullo; då byggnadsstadgan inte hade civilrättslig ställning kom den ofta att i konfliktfall få ge vika för tomtägarens civilrättsligt stadgade rätt att få förfoga fritt över sin egendom. Denna svaghet i lagstiftningen hävdes i och med lagändringarna 1899 och 1907, vilka ledde till att stadsplaneväsendet fick det nödvändiga civilrättsliga underlaget.[9]

"I lagen [1907 års stadsplanelag] lämnades regler för ordnande av de vid stadsplanens genomförande mellan kommun och markägarna uppkommande rättsförhållanden. I sådant hänseende stadgades framförallt å ena sidan rätt och i en del fall skyldighet för samhället att lösa viss mark samt å andra sidan effektiva förbud mot nybyggnad och skyldighet för tomtägarna att i viss utsträckning bidraga

7 BL 1947 6 §.

8 Det gäller både de allmänna materiella produktionsbetingelserna och arbetskraftens allmänna reproduktionsbetingelser i marxistisk terminologi. Se Läpple, Dieter *Staten og de almene produktionsbetingelser* Kurasje, København 1973, s. 69—70.

9 Bexelius, A., Nordenstam, A. & Körlof, V. *Byggnadslagstiftningen* (1948), Norstedts, Stockholm (5:e uppl.) 1970, s. 8—10. Hedreus, Per, Heiner, Agneta, Malmström, Björn & Rudehill, Håkan *Om städernas historia i Sverige,* KTH avd. för stadsbyggnad 2: 72, s. 144—146.

till kostnaderna för stadsplanens genomförande."[10]

Genom *1931 års stadsplanelag* (SPL) kom all mark inom stadsplans område, även annan än den som var avsedd till gator och byggnader, att bli rättsligt reglerad. Vidare ökade kommunens möjligheter att lösa mark för att genomföra stadsplan och stomplan, men även statens möjligheter att fastställa stadsplan mot stadens vilja. Ett nytt planinstitut — stomplan — som var avsett för område utanför stadsplan infördes. Dessutom infördes byggnadsplan — dock inte med samma rättsverkan som stadsplan — avsedd för större byggnadsverksamhet på landsbygden.[11]

Men det kom att visa sig att SPL 1931 hade allvarliga brister. Den gav inga medel att bestämma *var* samhällsbildning fick ske.

"Exploateringen av mark för tätbebyggelse var i princip fri. Detta ledde ej sällan till uppkomsten av samhällsbildningar som saknade utvecklingsmöjligheter. Tätbebyggelse tilläts uppkomma även å områden, där på grund av otillräckliga kommunikationer eller otillfredsställande vattenförsörjnings- eller avloppsförhållanden sådan bebyggelse bort vara utesluten. Vidare kom bebyggelsen ofta att sprida sig över stora områden, varigenom det allmännas kostnader för gemensamma anläggningar, såsom skolor, trafikleder samt vatten- och avloppsledningar, ökades. Man saknade bl. a. möjlighet att hindra uppkomsten av en gles och spridd grannbebyggelse omkring de planlagda områdena. För att förekomma att randbebyggelse uppväxte oreglerad föranleddes städerna att upprätta stadsplaner för mycket stora områden, vilka planer så småningom blevo omoderna långt innan de kunde genomföras."[12]

SPL 1931 gav således inga garantier för att ett område, planerat som en enhet, kom att uppföras, som en enhet i ett sammanhang — vilket är en förutsättning för ett generellt byggande av grannskapsenheter.

Andra brister var att stomplaner praktiskt taget inte kom att upprättas, då det var kostsamt, vilket medförde att detaljplaneringen försvårades, då det inte fanns några övergripande riktlinjer att utgå från;[13] samordningsproblem uppstod — både inom och mellan kommuner.[14] Dessutom försvårades en teknisk samordning, som standardisering av byggelement och den därmed sammanhängande industriella tillverkningen av dessa, på grund av att byggnadernas tekniska utförande reglerades av lokala förordningar.[15]

10 Bexelius m. fl., a.a. s. 10.
11 a.a. s. 12—13.
12 a.a. s. 13.
13 E. G. Fribergers artikel Regionplanen för Göteborg med omgivningar och möjligheterna att genomföra den, *Byggmästaren* 1940/14 påvisar sådana problem.
14 Bexelius m. fl., a.a. s. 13.
15 a.a. s. 14. — Bjerke illustrerar vilka konsekvenser dessa lokala förordningar kunde få (Bjerke, A. Myndigheternas och byggnadsförordningarnas inverkan på byggnadskostnaderna *Byggmästaren* 1945/9 s. 164.): HSB skulle uppföra 75 egnahemsvillor i Malmö, med en konstruktion man tidigare använt på ett flertal andra platser, men denna tilläts ej i Malmö, vilket medförde en kostnadsökning på totalt 90 000 :—;

Dessa brister blir uppenbara och påtagliga genom den samhällsutveckling som sker efter det att SPL 1931 tillkom, en utveckling som innebar en ökad befolkningstillväxt i tätorterna, tilltagande motortrafik som krävde en bättre vägplanering, uppkomsten av flygtrafik och därmed problemet att kunna lokalisera flygplatser på ett lämpligt sätt, samt den påbörjade industrialiseringen av byggproduktionen.[16] Detta nödvändiggör dels en översiktlig planering — för att lösa samordningsproblemen, dels att lokala förordningar om hur man får bygga ersätts med generella för hela riket gällande normer.

Det är bakgrunden till att stadsplaneutredningen 1942 tillsätts. Den avger slutbetänkande 1945. 1947 framläggs proposition om ny byggnadslag (BL) och byggnadstadga (BS).[17] Den nya lagstiftningen antas av riksdagen utan i stort sett någon meningsskiljaktighet eller debatt.[18]

I den nya *byggnadslagstiftningen från 1947* — vilken i sina huvuddrag gäller än idag — kommer den översiktliga planeringen att stärkas. Det sker främst genom att stomplaneinstitutet avskaffas, och istället *region-* och *generalplaneinstitutet* inrättas. För att förhindra en slumpmässig uppkomst av bebyggelse, utformas byggnadsregleringarna så att den planläggande myndigheten kan bestämma både *var och när* tätbebyggelse får uppstå. — Var tätbebyggelse får uppstå bestämt i generalplan. När tätbebyggelse får uppstå bestäms genom att detaljplan (stadsplan/byggnadsplan) måste upprättas, innan sådan bebyggelse får komma till stånd. Dessutom måste byggnadslov inhämtas från byggnadsnämnd, vid byggande inom planlagt område. — Det nya och avgörande med 1947 års BL är just möjligheten att reglera byggan-

bl. a. godkändes ej prefabricerade garderober, skafferier och andra skåp — sådant skulle helt tillverkas på platsen, ej heller godkändes helt träbjälklag över källaren — källartaket skulle istället vara helt putsat och över pannrum och tvättstuga, samt under badrum krävdes betongbjälklag; alltsammans krav som Bjerke anser fullkomligt onödiga.

16 Jfr Bexelius m. fl. a.a. s. 14. Allmänt kan sägas att problemet med SPL 1931 är att den inte möjliggör att infrastrukturen ordnas på ett tillfredställande sätt. Sune Lindström — expert i 1942 års stadsplaneutredning — påvisar detta klart i "Stadsplaneringens första förutsättning" i *Tiden* 2/1943; han framhåller nödvändigheten av en mer fullständig och en mer allsidig teknisk-ekonomisk planering än hittills — kommunikationsförhållandena kompliceras, gemensamhetsanläggningar tillkommer och måste dimensioneras, rationaliseringen av fabrikerna börjar ske mellan dem vilket ställer krav på en riktig lokalisering med hänsyn till råvaror, arbetsmarknad, transporter m. m.

17 Prop. 1947 nr. 131.

18 Bexelius Den nya byggnadslagstiftningen *Svensk Juristtidning* 1947 s. 543. Clason, Anders *Plantänkande och planering — en studie i 1940-talets planeringsidéer och initiativ*, del II, lic. avh. Stockholm 1966, s. 5. Vi har inte haft någon större användning av denna avhandling här. Clason har ett helt annat syfte än vi har nämligen att beskriva intentionerna och resultaten av olika statliga utredningar som gäller samhällsplanering. Framställningen präglas av en brist på inre sammanhang — den är svår att få grepp om. Däremot finns flera viktiga detaljer som vi i det här sammanhanget inte kunnat utnyttja.

det *i tiden*. Detta sker genom att *endast* det område/de områden som ska uppföras inom den närmaste tiden detaljplaneras.[19]

Generalplanen ger grunddragen för hur ett samhälle som helhet skall ordnas. I Byggnadslagens 9 § står bl. a. följande:

"Planen skall angiva grunddragen för markens användning till olika ändamål, såsom till tätbebyggelse, viktigare trafikleder och andra allmänna platser."

Genom att på så sätt reglera tätbebyggelsen kan man komma till rätta med problem som otillräcklig vatten- och avloppskapacitet, underdimensionering och felaktig sträckning av vägnätet. Dessutom bör områden som är olämpliga för tätbebyggelse anges i planen. För att upprätta en generalplan bör en utredning om den framtida utvecklingen i samhället i fråga göras. Upprättande av generalplan är inte obligatoriskt, men kan påtvingas kommunen av staten. Principen med generalplanen är att den skall vara flexibel och därför har den inte någon omedelbar rättsverkan, utan måste för att vara bindande fastställas av Kungl. Maj:t, och den blir bindande i endast fem år åt gången.[20]

Genom generalplan kan således samordningsproblem inom en kommun åtgärdas, medan sådana problem mellan kommuner kan åtgärdas med hjälp av *regionplaneinstitutet*. I regionplan fastställs främst markens användning till tätbebyggelse, vägar och friluftsområden. Regionplanen är endast vägledande för detaljplanering och därför inte tvingande, men vad gäller allmänna vägar kan regionplan vara tvingande.[21]

Stadsplanen upprättas för avgränsade mindre områden som bostadsområden, industriområden, specialområden som hamnar, broar och bangårdar. Så bestäms t. ex. för ett bostadsområde var huskropparna ska ligga, vad de ska användas till (bostad, daghem, affär etc.), hur de skall byggas (vatten- och avloppssystem, källarvåning, garage i huset osv.), var vägar och gator ska dras samt hur parkeringsplatser och lekplatser ska ligga.[22] Stadsplanen är den mest bindande av de olika planinstituten och nybyggnad får inte ske i strid mot denna. Fullmäktige i stad och kommun antar stadsplan, och den får inte omfatta större områden än vad som kan förväntas bli bebyggt "inom nära förestående tid". Fastställelse av stadsplan görs av länsstyrelse eller i vissa fall av Kungl. Maj:t.[23]

För att möjliggöra en *rationalisering inom byggbranschen* krävs, som tidigare nämnts, att lokala särbestämmelser avskaffas. Lokala regleringar av byggverksamheten stadgades i lokala byggnadsordningar, och i byggnads-

19 Bexelius m. fl. a.a. s. 25—29.
20 a.a. s. 35—38.
21 a.a. s. 31—34.
22 Jfr. a.a. s. 40.
23 a.a. s. 38—42.

stadgan stadgades om sådana förordningar. 1947 års byggnadslagstiftning löste inte det problem som den tekniska rationaliseringen ställde genom att i lag *avskaffa de lokala byggnadsordningarna.* I stället kom kravet på lokal byggnadsordning att kvarstå i byggnadsstadgan, men byggnadsordningen måste upprättas i enlighet med av Byggnadsstyrelsen centralt utfärdade anvisningar, ett s. k. normalförslag.[24] För att frångå detta normalförslag krävdes dispens och endast i ett fåtal, mindre angelägna fall kom detta att beviljas. — På så sätt, genom centralt utfärdade anvisningar, kunde en enhetlighet i tekniska byggnadsdetaljer åstadkommas och en teknisk rationalisering av byggproduktionen underlättas.[25]

Byggnadslagstiftningens utveckling uttrycker således *ett förenhetligande av byggnormsystemet.* — Från att lokala förordningar styrt byggverksamheten kommer centrala och generella normer att gälla. Det sker genom att statliga regleringar utsträcks till allt större delar av landet, till både staden och landsbygden, och genom att lokala byggförordningar ersätts med generella direktiv. Denna utveckling underlättar en industrialisering av byggproduktionen och att enskilda byggföretag kan ha hela landet som marknad, och därmed tilltar konkurrensen och kapitalets centralisation och koncentration inom byggbranchen.

Att öppna för en rationalisering inom byggproduktionen är ett viktigt led i underlättandet av ett allmänt byggande av grannskapsenheter. För att kunna producera lägenheter i stor omfattning är en rationalisering nödvändig eftersom byggnadsbranchen fortfarande domineras av hantverket under 40-talet. Och granskapsenheten lämpar sig väl för ett rationellt byggande då den är en stor enhet.

Slutligen kan vi konstatera, att 1947 års byggnadslagstiftning ger möjligheter till ett generellt byggande av grannskapsenheter då den ger medel till ett byggande i etapper och i stora enheter, dels eftersom en översiktlig planering kan göras, dels eftersom en slumpmässigt uppkommen bebyggelse kan förhindras därför att kommunen får rätt att bestämma var och när bebyggelse får ske. Vidare är byggnadslagstiftningen nödvändig för en rationalisering av byggnadsproduktionen.

1947 års byggnadslagstiftning var gällande för hela efterkrigstiden, och det är först nu en ny lagstiftning ligger i stöpsleven, tänkt att gälla från 1985.

24 Gunnar Essunger presenterar normalförslaget i Normalförslag till byggnadsordning *Byggmästaren* 1947/17.

25 BS 1947 1 §, 2 §, 3 §; Förenklad byggnadslagstiftning *SOU 1957: 21,* s. 176. Denna utredning föreslår f. ö. att de lokala byggnadsordningarna avskaffas helt (s. 176—178). Detta blir också resultatet: BS 1959 stadgar inget om lokala byggnadsordningar.

Bostadspolitiska förändringar

Under 40-talet genomförs också en bostadspolitik som kommer att bidra till att ett byggande av bostäder kan ske i form av grannskapsenheter. Målsättningen med den nya bostadspolitiken är att *avveckla bostadsbristen* och samtidigt *höja bostadsstandarden*. Vad menar man med höjd bostadsstandard vid den här tiden? Man menar bostäder med en modern utrustningsstandard, med centralvärme, badrum, välutrustat kök och genomtänkt planlösning. Vidare innebär höjd bostadsstandard större lägenheter. Men det innebär också att bostäderna kompletteras med olika kollektiva anordningar, bostadskomplement eller gemensamhetsanläggningar som man kallar det på 40-talet eller service som det börjar heta på 60-talet. Grannskapsenheten är en form som lämpar sig för en sådan ambition. Dels underlättar den en byggrationalisering och *massproduktion av bostäder* och bidrar därmed till bostadsbristens avveckling, dels ingår bostadskomplement i den som ett nödvändigt element och därigenom svarar den mot den nya bostadspolitikens kvalitetskrav. Även i ett annat avseende är grannskapsenheten en lämplig form för de nya ambitionerna: i bostadspolitiken är det i första hand fråga om att höja barnfamiljernas bostadsstandard, och grannskapsenheten är som vi tidigare visat "a scheme of arrangement for the family-life community". De medel den nya bostadspolitiken anför är statliga bostadslån, familjebostadsbidrag, prioritering av allmännyttiga företag och stöd till byggrationalisering.[26]

Men den nya bostadspolitiken som genomförs under 40-talet innebär inte att staten tidigare förhållit sig passiv och icke-ingripande i relation till bostadsmarknaden. Det nya i 40-talets bostadspolitik ligger i ingripandenas omfattning och permanens. Tidigare har staten ingripit på bostadsmarknaden i flera omgångar. Innan första världskriget genom *egnahemslåneverksamheten*. Vid första världskrigets slut med *hyresreglering* och *lån*. Med den socialdemokratiska regeringen på 30-talet i samband med *stödjandet av bostadsstandarden på landsbygden* och *barnrikehus i städerna*. Utmärkande för denna politik är att åtgärderna varit av tillfällig karaktär eller gällt mer begränsade befolkningsgrupper. Åtgärderna har haft *nödhjälpskaraktär*. Med 40-talets bostadspolitik får statsingripandena en annan karaktär. Fattigvårdsstämpeln försvinner och på sikt leder den till en omstrukturering av bostadsmarknaden och bostadsbeståndet. Allt fler bostäder byggs under en och samma ledning, de privata byggherrarna förlorar sitt monopol på bostadsmarknaden, *allmännyttiga* och *bostadskooperativa företag* får allt större inflytan-

26 Jfr. Hatje, Ann-Katrin *Bostadspolitik på förändrade villkor. En studie av den statliga bostadspolitikens mål och medel under 1940- och 1950-talen* Projekteringsmetodik, Tekniska högskolan Stockholm, Rapport 5/78. Hatjes rapport handlar framförallt om den politiska behandlingen av bostadspolitiken, vilket hon tar upp mycket utförligt.

de och alla ska i princip ha möjligheten att skaffa sig en god bostad. Sett i offentlighetsteorins perspektiv är det först med 40-talets bostadspolitik som socialstatliga åtgärder kommer att dominera bostadsmarknaden och det innebär både ett skydd och stöttande av ekonomiskt svagare grupper och ett planmässigt understödjande av långsiktiga förändringar i samhällsstrukturen.

I presentationen av bostadspolitiken gör vi en historisk tillbakablick till 1900-talets början. Anledningen till att vi gör det är att vi vill demonstrera hur de statliga åtgärderna på 40-talet skiljer sig från de tidigare, att staten fr. o. m. nu får en avgörande roll inom denna sektor. Samtidigt visar dock den historiska exposén att staten innan 40-talet intet låtit det privata helt få sköta sig självt när det gällt bostadsfrågan. Vissa smärre ingripanden gjordes redan före första världskriget. Under 30-talet tilltar de dock i och med den ekonomiska krisen. Då börjar det privatas möjligheter att ordna samhällsförhållandena "till allas bästa" att ifrågasättas och då börjar bostadspolitiken bli ett led inte bara i konjunktur- utan också i social- och befolkningspolitiken.

Med den efterkrigstida bostadspolitiken kom många av de mer negativa effekterna av marknadsmekanismerna att undanröjas. Bostaden var hädanefter inte en ren handelsvara. Prismekanismen blev inte den enda förklaringsfaktorn på den efterkrigstida bostadsmarknaden. Den kom i stället att i hög grad präglas av en Justitia Distributiva: staten erkänner genom bostadsbidrag och behovsprövning att det existerar en social olikhet på bostadsmarknaden. Den går utöver de liberala fri- och rättigheterna som postulerar att vi alla är fria och jämlika.

Den här inskränkningen i marknadens fria spel vittnar om arbetarrörelsens och därmed arbetarklassens växande styrka vid denna tid, men den vittnar också om att olika typer av småföretagare, som inte bedriver någon egentlig produktion, dvs. mindre privata hyresvärdar, spelat ut sin roll. De privata ekonomiska intressena på bostadsmarknaden kom framgent att förskjutas mot just produktionen av bostäder. Förvaltningen däremot kom att övertas alltmer av allmännyttiga och bostadskooperativa företag.

Statlig bostadspolitik under 1900-talets första decennier

Tidigare var bostadsmarknaden i huvudsak fri, och statliga ingripanden gjordes endast i undantagsfall. Innan första världskriget inskränkte sig statens åtgärder till egnahemslåneverksamhet på landsbygden; denna verksamhet syftade främst till att garantera de större jordägarna en stabil arbetskraft.[27]

27 Jfr. Slutbetänkande avgivet av bostadssociala utredningen del I, *SOU 1945: 63* s. 12—13. I denna utredning finns en omfångsrik och detaljerad framställning om bostadsmarknadens struktur och utveckling, samt de statliga ingripandena, fram till 1945; detta är vad vi kan förstå en god källa i ämnet, varför vi framförallt har använt oss av denna.

— Under första världskriget uppkommer en bostadskris, orsakad av kraftigt minskad produktion, till följd av höga byggkostnader och räntor, vilket hotade driva hyrorna i höjden, på grund av den uppkomna bostadsbristen. Detta föranledde staten att införa hyresreglering 1917 och ge statsbidrag utan återbetalningsskyldighet för främjande av smålägenhetsproduktion (1 rum och kök eller bostadskök) — under förutsättning av kommunal medverkan. Åtgärderna fick en inte obetydlig verkan, men de statliga bidragen reducerades 1918 och 1919, för att upphöra helt 1923, samtidigt som hyresregleringen upphör och hyrorna släpps fria. Statens åtgärder kom hädanefter att begränsas till endast viss kreditgivning.[28] "Bostadsförsörjningen i stadsamhällena kom under senare delen av 1920-talet att nästan helt anförtros åt den enskilda byggnadsverksamheten och åt de finansieringsmöjligheter, som den allmänna, mer eller mindre reguljära kreditmarknaden erbjöd."[29] Hyrorna stiger kraftigt på 20-talet; på grund av en bestående bostadsbrist — trots en avsevärd nyproduktion (i stadssamhällena fördubblas produktionen 1923—1930) — betingad av en högre äktenskapsbildning, blir det möjligt att öka fastighetsprofiten.[30] Produktionen domineras dock fortfarande av lägenheter om 1 rum och kök, men utrustningsstandarden förbättras (centralvärme och badrum) i en del fastigheter.[31]

30-talets bostadspolitik

1933 kulminerade arbetslöshetskrisen, och samma år förvärrades jordbrukskrisen. Ett led i krisprogrammet var bostadspolitiska åtgärder. För landsbygdens del anslogs medel till bostadsförbättringsverksamhet i form av bidrag. För stadsamhällenas del gavs statliga lån till bostadsbyggande, vilket dock inte kunde utnyttjas förrän våren 1934 p. g. a. arbetskonflikten på byggarbetsmarknaden. Samtidigt med konjunkturuppgången förändrades bostadspolitiken från att enbart varit en del i konjunkturpolitiken till att även bli en del i social- och befolkningspolitiken. Bostadsförbättringsbidragen permanentades, en särskild lånefond för lantarbetarbostädernas förbättring och nybyggnad upprättades 1935, och familjebidragssystem för egnahem för barnrika familjer på landsbygden infördes 1938.[32] För städernas del gavs lån till byggande av s. k. barnrikehus — i folkmun kallade för Myrdalskåkar — i vilka familjer med många barn och låg inkomst fördes samman: dessa hus hade en förhållandevis god bostadsstandard till reducerad hyra genom sub-

28 a.a. s. 25—35, 51—52, 57. Detta kan jämföras med förhållande i Danmark och England där hyresregleringen inte avvecklades efter kriget och där det offentliga kreditstödet var av väsentligt större omfattning. a.a. s. 69—69.
29 a.a. s. 58.
30 a.a. s. 63—64,, 66—67.
31 a.a. s. 70.
32 a.a. s. 94—95, 98—99, 110.

ventioner från statens sida.[33]

Syftet med det statliga stödet till landsbygden var att "åstadkomma en mera genomgripande omvandling av landsbygdsbostadsbeståndets allmänna struktur i avseende på utrymme och utrustning".[34] I städerna däremot inriktades åtgärderna på endast "mindre bemedlade barnrika familjer" och minimikrav, om minst 2—3 rum och kök, fullvärdig utrustning och fastigheter uppförda och förvaltade av kommun eller allmännyttig stiftelse, fastställdes.[35] — Det nya med dessa åtgärder från statens sida var dels att vissa minimikrav i fråga om utrymme och standard uppställdes för att lån skulle kunna erhållas, och dels att åtgärderna inte var en tillfällig nödhjälp, utan kom att bli en permanent verksamhet och därmed av, som man brukar säga, "förebyggande" karaktär.[36] Satsningen på barnfamiljerna var en viktig del i befolkningspolitiken; bostadssociala utredningen menar att det förhållande som måste angripas är

"att kostnaderna för barnens försörjning inom ramen för en inkomststruktur, som icke tog hänsyn till dessa kostnader, reducerade hyresbetalningsförmågan och överhuvud förmågan att bekosta en bostad just under den period av familjens utveckling, då behovet av en god och rymlig bostad var störst, då familjens betydelse såsom härd för de uppväxandes fostran var viktigast och då, såsom jämväl belystes av utredningar om bostadens inflytande på de boendes hälsa, de psykiska och sociala skadeverkningarna av trångboddheten voro allvarligast."[37]

För att stödja en kvantitativ och kvalitativ befolkningstillväxt blir det således viktigt att tillfredsställa barnfamiljernas legitima behov av utrymme (inte mer än 2 personer per rum). Det gäller att säkra arbetskraftens reproduktion på sikt.

En bostadspolitisk åtgärd som inte direkt kunde motiveras befolkningspolitiskt var införandet av statliga bidrag till pensionärsbostäder 1939, men från bostadssociala utredningen anförs skäl, som betecknas som indirekt befolkningspolitiska: "att bidraga att öka känslan av social trygghet för framtiden".[38]

Trots att boendeförhållandena på landsbygden förbättrades i relativt stor omfattning under 1930-talet, så kunde inte majoriteten av landsbygdsbefolkningen uppbära en "fullvärdig bostadstandard" vid 1940-talets början.[39] Med "fullvärdig bostadsstandard" avses vatten och avlopp, centralvärme, tillfredsställande isolering, fullgod köksutrustning, tillräckliga förvaringsutrymmen o. s. v.[40]

33 a.a. s. 86—90.
34 a.a. s. 103.
35 a.a. s. 86.
36 a.a. s. 89, 91.
37 a.a. s. 85.
38 a.a. s. 131, citatet s. 126.
39 a.a. s. 148.
40 a.a. s. 139.

Resultatet av de statliga ingripandena i städernas bostadsmarknad sammanfattas av bostadssociala utredningen på följande sätt:

"I det stora hela utvecklade sig dock den *allmänna* byggnads- och bostadsmarknaden, ... 1933—1939, tämligen oberoende av statliga ingripanden, låt vara att upsvinget efter 1933 kan anses ha påskyndats av det arbetsmarknadspolitiskt motiverade lånestödet och att en grupp av flerbarnsfamiljer fingo sina bostadsförhållanden radikalt förbättrade tack vare bostadsanskaffningslånen och familjebidragen... [Å]r 1939 var antalet färdigställda lägenheter i stadssamhällena ungefär dubbelt så stort som år 1930."[41]

Icke-privata bostadsföretag, som de allmännyttiga och de kooperativa, svarade under senare delen av 1930-talet för endast 10 % av det totala lägenhetsutbudet i stadssamhällena.[42] Marknaden dominerades sålunda totalt av privata företag. 1939 byggs fler lägenheter än någonsin tidigare; i städerna färdigställs 45 000 lägenheter.[43] Trots den höga produktionen uppstår inget lägenhetsöverskott på grund av en ökad hushållsbildning, bestående av framförallt småfamiljer och ensamstående.[44] — Lägenhetsbeståndet dominerades av smålägenheter (1 rum och kök och mindre),[45] men genom att hushållsstorleken minskar och de barnrikaste familjerna kan flytta till större lägenheter kan trångboddheten minska.[46]

En modern utrustningsstandard får sitt genombrott i bostadsproduktionen under 1930-talet, vilket framgår av att omkring 3/4 av de nyproducerade lägenheterna i större och medelstora städer 1939 förses med badrum.[47] — Dessa lägenheter blev dock dyra, så dyra att en industriarbetarfamilj med barn vanligtvis inte har råd med en större välutrustad lägenhet, däremot med en modern om ett rum och kök[48], trots stigande realinkomst.

Slutet av trettiotalet kännetecknades således av en hög bostadsproduktion, stabiliserad hyresnivå, fortsatt stor andel smålägenheter och en god utrustningsstandard i nyproduktionen. Men det var just i dessa modernt utrustade

41 a.a. s. 153.
42 a.a. s. 152.
43 Södersten, Bo Bostadsförsörjning och bostadspolitik under efterkrigstiden *Svensk ekonomi* (red. Bo Södersten) Rabén & Sjögren, Stockholm 1970, s. 200.
44 SOU 1945: 63 s. 153, 157.
45 "År 1933 utgjordes 51,3 procent av bostadsbeståndet i städer med över 10 000 invånare av lägenheter om högst ett rum och kök. År 1939 var motsvarande siffra 50,2 procent. Inom detta smålägenhetsbestånd hade det skett en viss förskjutning från lägenhetstypen ett rum och kök till lägenhetstypen ett rum och kokvrå, vilken främst sammanhängde med den starka tillväxten av icke-familjebildande småhushåll." (a.a. s. 162—163.)
46 "År 1933 voro 12,6 procent av hushållen i bostadsräkningens 'representativorter' trångbodda...; för hushåll med tre eller flera minderåriga barn var siffran 47,4 procent. År 1939 hade motsvarande siffror sjunkit till 7,7 resp. 32,5 procent." (a.a. s. 163.)
47 a.a. s. 164.
48 Jfr. a.a. s. 226—228.

smålägenheter som det fortfarande var möjligt att "spekulera", d. v. s. ta ut en överprofit, en fastighetsprofit högre än genomsnittet (genomsnittsprofiten ligger dock fortfarande högt).[49]

Den nya bostadspolitiken

Den nya bostadspolitiken under 40-talet utarbetades i första hand av Bostadssociala utredningen. Den tillsattes redan 1933 och det var också den som låg bakom de nämnda bostadspolitiska åtgärderna under 30-talet. Ledamöter i utredningen under 40-talet var Bertil Nyström, Olle Engkvist, Sven Wallander, Sigurd Westholm, Uno Åhrén och Alf Johansson som sekreterare. Intressant att notera i detta sammanhang är att både Åhrén och Johansson deltog i den diskussionsgrupp som publicerade "Inför framtidens demokrati". Wallander var en av de ledande i HSB vid den här tiden och Engkvist var en byggmästare som satsade på "de nya idéerna". Det var också i Bostadssociala utredningen som Åhréns bilaga, i vilken han bl. a. framför grannskapsplaneringsidéerna, publicerades.

Bostadsbyggnadskrisen i början av kriget, då produktionen sjönk med 90 %, nödvändiggjorde statliga ingripanden för att öka produktionen. De problem staten söker åtgärda är räntestegring, kapitalanskaffningssvårigheter på byggnadsmarknaden, tilltagande bostadsbrist och därmed ökad inflationsrisk genom att hyresökningar leder till höjda lönekrav, samt arbetslöshet i byggbranschen. — 1942 var den bostadspolitik som senare i stort skulle permanentas redan grundlagd. *Hyresreglering* infördes, och ett *statligt kreditstöd* inrättades.

"För att öka bostadsproduktionen och undvika hyressplittring kompletterades hyreskontrollen med mer positiva stödåtgärder. Viktiga inslag i den nya bostadspolitiken var statligt kreditstöd för tertiärlån (topplån) till bostadsfastigheter. Vidare infördes en statlig garanti för primär- och sekundärlån. Allt detta avsåg att nedbringa kapitalkostnaden för bostäder och därigenom minska hyrorna, särskilt i nyproduktionen. Andra inslag i den nya bostadspolitiken var amorteringsfria tilläggslån för att täcka den del av produktionskostnaden i nya hus som inte kunde förräntas på grund av hyresregleringen."[50]

Syftet med att på detta sätt nedbringa kapitalkostnaden är dock inte enbart att sänka hyran, utan också och framförallt att göra bostadsproduktionen profitabel, d. v. s. möjlig.[51] Att hålla hyrorna nere kommer dessutom inte bara hyresgästerna till godo, enligt socialminister Möller i en artikel 1947, utan ekonomin som helhet eftersom hyresstegringar lätt leder till ökade lönekrav och därmed inflation:

49 Jfr. a.a. s. 170—171, 160.
50 Södersten, a.a. s. 204.
51 Boberg Kenneth m. fl. *Bostad och kapital,* Prisma/Verdandidebatt, Stockholm 1974 s. 72.

"Att förhindra en höjning av hyresnivån har naturligtvis varit ett önskemål av stor styrka [i den nya bostadspolitiken] både ur social och ur penningpolitisk synpunkt. Om hyrorna skulle tillåtas stiga mera kännbart kunde detta omöjligen undgå att driva fram ytterligare löneökningar. Man har därför, som förut påpekats, stäckat de stegrade byggnadskostnadernas möjligheter att driva hyrorna i höjden genom räntepolitiken och tilläggslånen. Det vore att hänge sig åt rena illusionsmakeriet om man inbillar sig att arbetare passivt skulle finna sig i en höjning av de största utgiftsposterna i varje hushåll."[52]

De statliga krediternas betydelse för bostadsproduktionen illustreras av följande figur:

Bostadsproduktionen (antal inflyttningsfärdiga lägenheter) i rikets tätorter åren 1939—45 samt beräknat antal lägenheter i företag, som finansierats med statliga lån och bidrag.

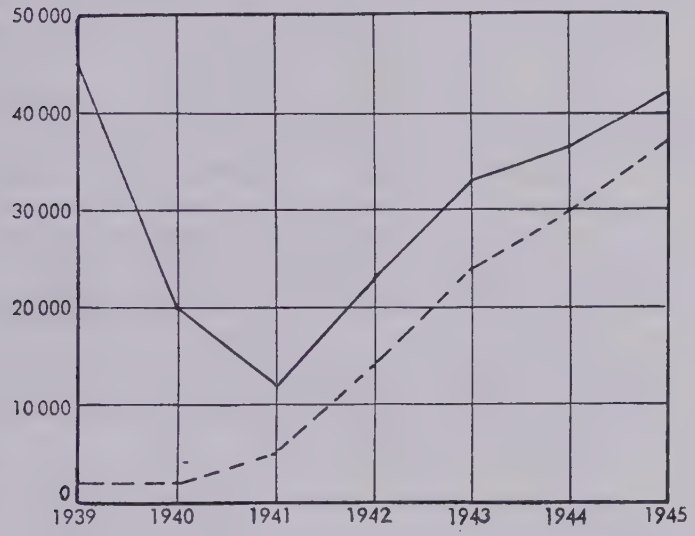

———— Bostadsproduktionen (antal inflyttningsfärdiga lägenheter).

— — — — — Antal lägenheter, som finansierats med statliga lån och bidrag.

Källa: SOU 1945: 63 (s. 205).

Den statliga finansieringen är relaterad till ekonomiska och tekniska krav på bostäderna genom granskning av varje låneansökande projekt hos byggnadslånebyrån.[53] Staten får på så sätt kontroll över byggproduktionen både kvantitativt och kvalitativt.

Styrning av lägenhetsutformningen blev möjlig genom att vissa *normer* måste uppfyllas för att erhålla statliga lån. Detta infördes 1942 med en normsamling som kallades "Westholms bibel". Senare kom dessa normer att ingå

52 Möller, Gustav Kan trygghet skapas? III, i *Tiden* 6/1947 s. 332.
53 *SOU 1945: 63* a.a. s. 193.

i "God bostad", vilken bygger på forskningsresultat och erfarenheter från främst allmännyttiga och kooperativa bostadsföretag.[54]

Efter kriget kompletteras åtgärderna från krigsåren genom förändrade lånemöjligheter, vilka gynnar allmännyttiga företag, samt genom familje- och bostadsbidrag.[55]

1946 fattades riksdagsbeslut om att allmännyttiga bostadsföretag skulle få lån upp till 100 % av bostädernas anskaffningskostnader, kooperativa företag upp till 95 % och privata upp till 85 % .[56] Att gynna just allmännyttiga företag motiverades på olika sätt i Bostadsociala utredningen.[57] Ett motiv är att förhindra oskäliga hyror. Att man anser detta möjligt genom en förändrad förvaltningsform beror på de erfarenheter man har av mellankrigstidens bostadsmarknad, nämligen att den största delen av "spekulationsvinsterna" tas ut av finansiärer, tomtsäljare och fastighetsspekulanter, och inte av byggnadsföretagare. Problemet är sålunda inte det privata byggandet i sig, utan det privata initiativet till byggandet och det privata förvaltandet av fastigheterna, vilket kan undvikas genom allmännyttiga företag, som kommunen har kontroll över och som inte drivs i vinstsyfte. Ett annat motiv för denna förvaltningsform är att den gör att byggandet inte blir lika konjunkturkänsligt som det privata, och att bostadskriser av tidigare slag lättare kan undvikas. Ett tredje motiv är att det blir möjligt att rationalisera både byggandet och förvaltningen, genom att bygga i tillräckligt stora enheter, vilket möjliggör besparingar i form av rationaliserad markexploatering, materialupphandling i större partier, anskafning och användning av större maskiner, kontinuerlig drift, lägre administrations- och planeringskostnader, samt lägre driftskostnader genom gemensamma värmeanläggningar och kompetent fastighetsskötsel.[58]

54 Rudberg, Eva Fyrtiotalets reform- och bostadsprogram, i *Att bo* 4/76, s. 6—7.

55 Boberg m. fl. a.a. s. 79.

56 Gustafson, Lars *HSB under femtio år,* HSB:s riksförbund, Stockholm 1974, s. 103.

57 SOU 1945: 63 a.a. s. 525—537. Om inget annat i fortsättningen anges så refereras här till dessa sidor.

58 "Huvudmassan av flerfamiljshusbebyggelsen i städerna har hittills utgjorts av fastigheter med 10 à 30 lägenheter, där varje fastighet har representerat en företagsenhet. Tomtförsäljningspolitiken har ofta gynnat detta system, som baseras på förekomsten av ett stort antal små byggnadsföretagare . . ." a.a. s. 531. Här antyds att den som bygger fastigheten också förvaltar den. — En uppfattning om förvaltningsstrukturen får man indirekt av att se till husbyggnadsmarknadens struktur. 1931 var av 3.983 byggnadsföretagare 3.600 enskilda personer, 63 aktiebolag, 250 andra bolag, 47 ekonomiska föreningar, 3 statliga, 5 kommunala och 15 av annan ägarkategori. Byggnadsindustrin i Sverige. Del I. *SOU 1938: 10* s. 64. — Detta förhållande, att marknaden så totalt domineras av mycket små företagsenheter, kan kanske förklara det moraliska patos som genomsyrar Bostadssociala utredningens historiska framställning och framhävande av spekulationsvinster som tas ut på hyrorna. Ockret var så uppenbart.

Ett fjärde motiv, som *direkt* knyter an till grannskapsidén, formuleras så här:

"I detta sammanhang måste också beaktas de ökade möjligheter att förse de nya bostadsområdena med kollektiva anordningar av olika slag: kompletterande de enskilda bostäderna, som föreligga om bostadsbebyggelsen icke splittras upp på ett stort antal självständiga småföretag utan planeras och sammanhålles under större förvaltningsenheter. Behovet av dylika kollektiva bostadskomplement... har gjort sig allt mera gällande och kan utan tvivel betraktas som ett av de allra viktigaste medlen att höja de nya bostadsområdenas kvalitet, lätta arbetsbördan i hemmet, tillförsäkra barnen en utvecklingsbefrämjande miljö, ge underlag för föreningsverksamhet särskilt bland ungdom och överhuvud befordra granngemenskapen i vardagliga angelägenheter. På senare tid har yrkanden framkommit från flera håll ... att lokaler för gemensamma ändamål obligatoriskt skola inrymmas i stadsmässig bebyggelse i fortsättningen. Såvitt utredningen förstår måste hävdandet av ett sådant krav i samband med en på små förvaltningsenheter splittrad bebyggelse möta stora svårigheter och lämna torftiga, ofta direkt undermåliga resultat."[59]

Vikten av bostadskollektiva anordningar understryks i utredningen genom Åhréns bilaga och genom att man hänvisar till denna då man behandlar bostadens standardfrågor. De kollektiva anordningarna sägs vara

"en angelägenhet av utomordentlig betydelse... som kompletterar de enskilda lägenheterna och tjäna ändamålen att underlätta arbeten inom hushållen (t. ex. kollektiva tvättstugor, hemhjälpscentraler) och barnavården (daghem, lekskolor), ge möjligheter till fritidssysselsättningar och föreningsliv (slöjdrum, klubb- och samlinglokaler) o. s. v."[60]

Därtill kommer att riksdagen beslutar stifta en lag om kommunala åtgärder till bostadsförsörjningens främjande. Kommunerna blir skyldiga att förmedla de statliga lånen och upprätta bostadsförsörjningsplaner — om kommunen är större än 10 000 invånare eller om utvecklingen så kräver, som lagen uttrycker det — på tio års sikt.[61] Bara tre bostadsförsörjningsplaner kom att upprättas. I stället verkar det som om den mer långsiktiga planeringen av bostadsbyggnadsbehovet kommit att ske genom generalplaneringen.[62]

Sammanfattningsvis kännetecknas den nya bostadspolitiken av att den gynnar en ny förvaltningsform, nämligen allmännyttiga men även kooperativa bostadsföretag. På så sätt söker den befrämja byggande av stora enheter, vilket underlättar en rationalisering av byggproduktionen, som fortfarande i stort sett är hantverksmässig. Som vi tidigare visat kräver byggandet av grannskapsenheter att större enheter än en enskild tomt bebyggs, och i

59 SOU 1945: 63 s. 531—532.
60 a.a. s. 408.
61 SFS 1947: 523.
62 Se Granström, Tommy De kommunala bostadsbyggnadsprogrammen — bakgrund, tillämpning och innehåll, i *Att bo* 2/1969.

ett sammanhang, något som kräver andra förvaltningsformer än de tidigare förhärskande, förvaltningsformer som kan åta sig utbyggnad av ett större sammanhängande område, både vad gäller planering, projektering och drift. Satsningen på allmännyttiga och kooperativa företag underlättar således byggande av större bostadsområden, vilket är en av förutsättningarna för byggandet av grannskapsenheter.

De allmännyttiga företagens andel av bostadsproduktionen ökar också kraftigt efter kriget. 1946 svarar de för 11—12 % av nyproduktionen; 1949 är siffran uppe i 40 %.[63] Av alla flerfamiljshus uppförda 1949 är endast 35 % uppförda av privata byggherrar, medan de allmännyttiga och kooperativa svarar för 44 resp. 21 %. Av småhusen byggs däremot 97 % av privata företag samma år.[64] De enheter som byggs av en och samma ledning blir allt större: efter kriget är de tre gånger så stora som strax innan.[65]

De bostadspolitiska åtgärder som vidtas under kriget får en omedelbar effekt på den enskildes ekonomiska möjligheter att förbättra sin bostadsstandard. Det illustreras av beräkningar gjorda av Bostadssociala utredningen på hur stor del av industriarbetarna som har råd att skaffa sig en modern tvårumslägenhet under villkoret att hyran inte överstiger 20 % av lönen. Det innebär däremot inte att lika stor del av industriarbetarna hade faktiska möjligheter att hyra en sådan lägenhet, eftersom bostadsbrist rådde, med tröghet på bostadsmarknaden, otillräcklig nyproduktion o. s. v. 1933 hade något över 20 % råd med en modern tvårummare; 1939 ungefär 30 % och 1945 närmare 60 %. Relativt sett sjunker hyrorna i förhållande till både levnadsomkostnaderna och industriarbetarlönerna under kriget; hyresregleringen leder till att hyresprofiten pressas ner.[66]

Bostadssociala utredningen lämnade 1947 sitt andra slutbetänkande som gällde bl. a. *saneringsfrågan*. I den framkom önskemål om att sanera större delen av den äldre bebyggelsen så att den skulle uppnå samma bostadsstandard och kollektiva anordningar som i nybebyggelse.[67] Men den kom att läggas på is då den rådande bostadsbristen, bristen på arbetskraft och material gjorde att saneringen fick ge vika för nyproduktionen.[68]

Den bostadspolitik som kom att genomföras gjorde inte detta i politisk enighet, vilket var fallet vad gäller planlagstiftningen och familjepolitiken. *Motsättningarna* kom att stå framför allt mellan å ena sidan högerpartiet och näringslivsintressena och å andra sidan socialdemokratin. De tidigare

63 Boberg m. fl. a.a. s. 79.
64 Södersten a.a. s. 79.
65 Jacobsson, Mejse Stordrift eller smådrift *Byggmästaren* 1952/B5 s. 115.
66 *SOU 1945: 63* s. 224—229.
67 *SOU 1947: 26* Slutbetänkande avgivet av Bostadsociala utredningen del II.
68 Hatje a.a. s. 11—12.

har konsekvent motsatt sig alla former av ett ökat statligt inflytande inom detta område.[69]

Gemensamhetslokalen — en angelägenhet för myndighet

Ett viktigt inslag i grannskapsenheten är samlingslokalerna. Som vi sett stöder också Bostadsociala utredningen kollektiva anordningar och däribland samlingslokaler av skilda slag. Innan 40-talet finns endast en form av statligt stöd till sådana lokaler och det är genom Allmänna arvsfonden. Den är begränsad till stöd för barn- och ungdomsverksamhet. Under 40-talet utvecklas dock ytterligare två typer av statligt stöd. Med den nya bostadspolitiken utvecklas en praxis (50 %-regeln) för stöd till mindre samlingslokaler, i omedelbar anslutning till bostäderna. Den innebar att det blev möjligt att inrymma samlingslokaler i hus med minst 50 % bostäder. Även mindre butiker och dyl. kunde finansieras på detta sätt.[70] När det gäller större fristående samlingslokaler blev också det en angelägenhet för staten på 40-talet. Och det torde vara den sortens lokaler som man kan associera till "community centres".

Så tidigt som 1912 motionerades i riksdagen om statligt stöd för allmänna samlingslokaler, men då enbart för landsbygden; kravet återkom 1913, 1914 och 1919 men ledde inte till något resultat; 1920 restes kravet på nytt och riksdagen förordar utredning, men inte heller nu sker något. Först 1937 tillsätts en utredning efter att en motion 1936 avslagits, men en från 1937 bifallits. I november 1939 avges Betänkande med utredning och förslag rörande tillgodoseendet av behovet av allmänna samlingslokaler" *(SOU 1939: 30),* men ingen proposition i ärendet läggs då det statsfinansiella läget i och med kriget inte anses medge ett statligt stöd för allmänna samlingslokaler.[71]

Men redan 1941 läggs en för båda kamrarna likalydande motion om stöd till uppförande och restaurering av samlingslokaler samt hjälp till föreningar med dålig ekonomi till ett sammanlagt belopp av 500.000 kronor[72], vilken föranleder en proposition *1942* där det *föreslås bidrag* till allmänna samlingslokaler om 1.500.000 kronor och lån till samma ändamål om 1.500.000 kronor. Riksdagen antar denna proposition — trots det ansträngda statsfinansiella läget.[73]

Varför kommer det statliga stödet *just nu?* Vi kan inte här mer exakt besvara denna fråga utan nöjer oss med att antyda några möjliga förklaringar. Situationen 1942 i februari då propositionen framläggs, kännetecknas av ett oförändrat utrikespolitiskt tryck och ett prekärt försörjningsläge. Samma år

69 a.a. s. 114.
70 Se nästa kapitel, avsnittet om bostadskomplement.
71 Samlingslokaler *SOU 1955: 28* s. 124—126, *Prop. 1942/118* s. 2—4.
72 *Mot 1941 FK nr 82 = AK nr 192.*
73 *Prop. 1942 nr 118, SOU 1955: 28* s. 127.

införs dessutom pris- och lönestopp samt hyresreglering, för att hejda den tilltagande inflationen. Mot bakgrund av detta ter det sig märkligt att statligt stöd till allmänna samlingslokaler kan komma i fråga.

Det statliga stödet till allmänna samlingslokaler måste ses i det sammanhang som intresseorganisationerna i det politiska systemet utgör. Organisationernas verksamhet har sedan allmänna rösträttens införande kommit att allt mer sanktioneras av staten och samtidigt har de börjat samarbeta med staten.[74] Detta samarbete kom att prägla och accentueras i krisförvaltningen under kriget.[75] Det förefaller rimligt att antaga att i och med att intresseorganisationerna fullgör uppgifter av offentlig karaktär blir anordnandet av allmänna samlingslokaler, vilka skall stå öppna för *alla* typer av organisationer, en statlig uppgift. Detta kommer också till uttryck i propositionens (av 1942) sammanfattning av utredningen om samlingslokaler från 1939:

"man . . .torde vara ense om att föreningslivet utgör en naturlig och oumbärlig del av det medborgerliga livet.

Under sådana förhållanden förefaller det naturligt, att frågan om de allmänna samlingslokalerna blir inte endast ett föreningslivets utan även ett samhällets intresse."[76]

Detta förklarar emellertid inte den exakta tidpunkten för beslutet, utan det torde ha bestämts av mer specifika förhållanden under kriget. Så framhåller departementschefen i propositionen två avgörande skäl till varför stödet bör genomföras nu — trots det statsfinansiellt ansträngda läget. Om de frivilliga försvarsorganisationerna, hemvärnet, lottarörelsen, luftskyddet m. fl., anför han följande:

"Vid bedömandet av lokaler för nämnda och övriga på detta område verksamma organisationer är det av vikt att erinra om de många nya uppgifter vissa av dessa organisationer — i regel efter statsmakternas eller de militära myndigheternas beslut — kommit att ägna sig åt kräver tillgång till såväl mindre lokaler för utbildning och studier i smärre grupper samt expeditionstjänst och andra göromål som större lokaler för sådana sammanhang, som avse att samla medlemmar och utomstående till rådslag, upplysnings- och propagandamöten etc."[77]

Det är emellertid inte bara frivilliga försvarsorganisationer som ägnar sig åt upplysnings- och propagandaverksamhet, vilken syftar till att stärka bered-

74 Elvander, Nils *Intresseorganisationerna i dagens Sverige* Gleerups, Lund 1966, s. 45—46.

75 Friberg, *Styre i kristid,* Allmänna förlaget, Stockholm 1973, s. 323—343.

76 *Prop. 1942 nr 118* s. 6. Gunnar Wejkes påpekande om samlingslokaler går i samma riktning: "Föreningslivets vidare utveckling har ökat betydelsen av dessa allmänna samlingslokaler. De ha från att till en början endast tjänat den enskilda sammanslutningen blivit en tillgång för hela samhället. I många fall, i synnerhet på senare tid, har det allmänna pålagt ett flertal föreningar direkt eller indirekt vissa arbetsuppgifter." Allmänna samlingslokaler i *Byggmästaren* 1942/7 s. 86.

77 *Prop. 1942* s. 30.

skapsandan utan också folkbildningsorganisationer som ABF.[78]

Det andra skälet departementschefen anför är att en sanering av ungdomens nöjesliv är önskvärt.[79] Detta torde dock inte vara huvudmotivet, då det redan finns medel till speciella ungdomslokaler, nämligen Allmänna arvsfonden.[80]

Det prekära försörjningsläget under kriget medförde emellertid att inga lån eller bidrag kom att beviljas 1943 eller 1944. Lagstiftningen om byggnadstillstånd — sommaren 1943 — gav staten möjlighet att prioritera bostadsbyggandet, något som bedömdes nödvändigt på grund av bristen på byggnadsmaterial. Däremot började man planera för uppförandet av olika samlingslokaler; till detta gav staten råd och hjälp.[81]

Hur kan då gemensamhetslokalerna ses i offentlighetsteorins ljus? Gemensamhetslokaler är ju rum för den offentliga diskussionen och det intressanta är hur staten nu går in och understödjer detta även om det är i blygsam omfattning. Tidigare torde de offentliga lokalerna varit en angelägenhet för offentligheten självt och inte något för staten. Så bekostade borgerligheten själv sina societetshus, kaféer, muséer, teatrar och konserthus liksom arbetarna själva uppförde sina Folkets Hus. Men med 40-talet blir således gemensamhetslokaler en offentlig angelägenhet. Och detta hänger samman med statens tilltagande roll i samhället. Den får nu också till uppgift att upprätthålla och understödja en offentlighet, vilket också hänger samman med att organisationer och föreningar börjar få andra uppgifter. De börjar ingå i den process som Habermas benämnt församhälleligandet av staten, dvs organisationer dras in i statliga angelägenheter. Den (omvandlade) offentlighet som uppstår i och med att arbetarklassen gör anspråk på att få delta i den har sålunda inte de egna ekonomiska resurserna för att upprätthålla sig, utan statligt stöd blir aktuellt för att garantera en demokrati.

Förstärkning av familjen

Tidigare har vi konstaterat att den nya bostadspolitiken innebär ett stöd till framför allt barnfamiljerna och att detta stöd får till följd att barnfamiljerna får råd att bosätta sig i de nyproducerade lägenheterna. Men familjen stärks inte bara genom den nya bostadspolitiken utan också genom den familjepoli-

78 ABF hade 1938 sin första ämneskampanj — om demokratins problem; under kriget gavs kurser i luftskydd, folkförsvar, folkförsörjning, hemvärn och hemortsförsvar, samt en kurs under namnet "Den svenska livsformen". Heffler, Hugo *Arbetarnas bildningsförbund 1912—1962,* ABF, Stockholm 1963, s. 198—204. — Det förefaller rimligt att andra folkbildningsorganisationer hade liknande kurser.

79 *Prop. 1942* s. 30.

80 Bidraget till fritidslokaler för ungdom ur allmänna arvsfonden ökar under kriget. *SOU 1955: 28* s. 132.

81 Eriksson, Ernst Staten och de allmänna samlingslokalerna *Form* 1945, årg. XLI, s. 97.

tik som tog form under 30- och framförallt 40-talet. Familjens existensvillkor blir därmed offentligt relevant. Tidigare var det i princip familjens egen uppgift att trygga sin existens, det var en privat angelägenhet. Med den nya bostads- och familjepolitiken påtar sig staten att säkra familjebildningen och trygga familjens existens.

Vad det teoretiskt är fråga om är statens förändrade roll i förhållande till familjen. Tidigare var familjen det privatas innersta kärna; som sådan skulle den vara fri från yttre tvång. Men med den politik som blev aktuell på 30-talet, men får sitt definitiva genombrott på 40-talet, får staten en stöttande relation till familjen. Det privata kommer att garanteras genom offentliga ingripanden. Det är något som ingår i familjens strukturomvandling, vilken kommer att behandlas mer ingående i kapitel XI.

Denna statens förändrade roll gentemot familjen accepterades även av de borgerliga partierna. En förskjutning i socialliberal riktning skedde strax innan, under och efter kriget. I fråga om familjepolitiken rådde så vid krigsslutet politisk enighet om sociala reformer för barn, kvinnor och familjer. På detta område kom de borgerliga partierna att i stort sett inta samma ståndpunkt som framfördes i socialdemokraternas efterkrigsprogram. Och borgerlig opinion hade stor del i barnbidragsreformens genomförande. Skillnaden mellan borgerligheten och socialdemokratin var endast den att borgerligheten önskade både bidrag och avdrag för barn, medan socialdemokraterna förespråkade enbart bidrag.[82] Statens förändrade roll visar sig också i reformernas karaktär. De blir nu av förebyggande slag och inte enbart fattigvård. De ska bidra till att ge en grundtrygghet åt familjerna och familjernas medlemmar. De bidrar till att dämpa de negativa effekterna av löneberoendet.

Den omedelbara *politiska bakgrunden* till de familjeinriktade åtgärderna är den diskussion som tog fart på 30-talet med publiceringen av Alva och Gunnar Myrdals "Kris i befolkningsfrågan" (1934). Redan 1935 var boken ute i sin tredje upplaga. I samband med den befolkningspolitiska debatten tillsattes Befolkningskommissionen 1935. Det som föranledde dessa åtgärder och initiativ var en oro för att en folkminskning skulle ske på sikt, att det inte skulle vara möjligt att "reproducera folkstocken" på sikt. Denna kvantitativa aspekt har också en kvalitativ sida på så sätt att större krav nu ställs på dem som finns att tillgå.[83]

Nativiteten sjönk till ett bottenvärde i Sverige 1933 och 1934 — den lägs-

82 Hatje, Ann-Katrin *Befolkningsfrågan och välfärden. Debatten om familjepolitik och nativitetsökning under 1930- och 1940-talen,* Allmänna Förlaget Stockholm 1974, s. 220—225; Lewin, Leif *Planhushållningsdebatten,* Almquist & Wicksell Stockholm 1967, s. 186—213.

83 Myrdal, Alva & Gunnar *Kris i befolkningsfrågan* (1934), Bonniers Stockholm (3:e uppl.) 1935, s. 99 ff., 245 ff.

ta nativiteten i Europa. Ann-Katrin Hatje har i en historisk avhandling "Befolkningsfrågan och välfärden" (1974) behandlat detta, och hon ger den politiska bakgrunden till tillsättandet av befolkningskommissionen:

"Våren 1935 fanns ett allmänt samförstånd över partigränserna om att socialpolitiska reformer till kvinnors, barns och familjers fromma borde genomföras. Denna beredvillighet från de konservativas sida dikterades av deras starka befolkningspolitiska farhågor. På detta håll uppfattade man socialpolitiska åtgärder som ett medel bland andra för att eventuellt kunna lösa befolkningsfrågan. På vänsterpolitiskt håll däremot hörde en utvidgad socialpolitisk reformverksamhet till de frågor som prioriterades, oavsett om de kunde ges befolkningspolitiska motiveringar eller ej. Vissa partipolitiska skillnader framträdde i synen på befolkningsfrågan och dess lösning, men detta rubbade aldrig enigheten om sociala reformer med befolkningspolitisk anknytning."[84]

Befolkningskommissionen skulle enligt socialminister Möllers direktiv genom upplysning verka för ökad ansvarskänsla för vårt folks framtid, samt komma med förslag för att öka nativiteten och för att främja tidig familjebildning. Dessutom skulle den föreslå socialpolitiska reformer för att nedbringa barnkostnaderna för familjerna. Allt i syfte att även förbättra folkmaterialet, så som man uttryckte det vid denna tid.[85] Befolkningskommissionens arbete — till stor del i samarbete med andra statliga utredningar — ledde före kriget fram till ett flertal riksdagsbeslut. Fri förlossningsvård samt förebyggande mödra- och barnavård. Moderskapsstödet till nödställda och oförsäkrade kvinnor förändrades och kom att utgå till 90 % av alla dåtida familjeförsörjare. En fond för bosättningslån med syfte att öka äktenskapsfrekvensen inrättades. Upphävande av 1910 års preventivlag och införande av 1938 års abortlag skedde. Kvinnans ställning på arbetsmarknaden förbättrades genom att förbud mot avsked på grund av äktenskap, havandeskap och barnafödande infördes.[86]

Däremot ledde befolkningskommissionens förslag om barnkrubbor, sommarkolonier och mer kostnadskrävande fördelningspolitiska reformer avsedda för framförallt fattiga barnfamiljer *inte* till riksdagsbeslut. De senare av de genomförda förslagen hade "främst opinionsbildande syfte och belastade inte statens finanser. Detta var helt i enlighet med den i 1938 års statsverksproposition proklamerade 'reformpausen'."[87] "Reformpausen" motiverades av konjunkturutvecklingen 1937—38, vilken inte bedömdes som gynnsam, och av strävan till politisk samverkan, samt av behovet att överblicka omfattningen och verkan av det dittills bedrivna reformarbetet.[88]

84 Hatje a.a. s. 25—26.
85 a.a. s. 27.
86 a.a. s. 33—40.
87 a.a. s. 41—43, citatet s. 43.
88 a.a. s. 43; Lewin, Leif *Planhushållningsdebatten* a.a. s. 146, 150—151.

Detta samförstånd mellan SAP och de borgerliga partierna förlängdes genom den samlingsregering som bildades lucia 1939 mot bakgrund av krigsutbrottet. Ekonomin blev en beredskapsekonomi, i vilken det ej fanns något större utrymme för sociala åtgärder. Inom socialpolitiken medförde detta att olika reformers generella karaktär kom att urholkas; de fick ge vika för ett socialt nödhjälpstänkande, som varit förhärskande under perioden före 30-talets reformer, och som gick stick i stäv med befolkningskommissionens intentioner.[89]

Mot bakgrund av den sjunkande nativiteten 1939—41 kommer en *ny befolkningspolitisk debatt* igång.

Denna debatt initierades i konservativa kretsar och den fick sin grogrund i den nationella andan som vuxit sig allt starkare i och med kriget. De konservativas argument för en befolkningspolitik var nationalistiska:

"Folkminskningens eventuella ödesdigra försvars- och invandringspolitiska konsekvenser utvecklades med stark emfas. På grund av kriget framstod dessa eller kunde framställas som mer realistiska hot än förut. I ett land med en regressiv befolkning skulle det så småningom uppstå ett vakuum, något som 'naturen' inte ville kännas vid. 'Livskraftigare' folk kunde på jakt efter större 'livsrum' finna anledning att militärt eller genom en successiv invandring fylla detta tomrum. För varje nationellt tänkande och kännande svensk framstod en sådan 'denationalisering' som något hotande och skrämmande, menade de . . . Det svenska kulturarvet fick inte vedervågas eller gå förlorat. Allmänt framfördes den åsikten att 'undermåliga' eller 'mindervärdiga' personer till skillnad från 'fullmåliga' skulle hindras i sin fortplantningsdrift, så att alla degenerationsrisker så mycket som möjligt eliminerades."[90]

Men även arbetsmarknads- och näringspolitiska skäl anfördes; en ekonomisk expansion skulle bli omöjlig utan en befolkningstillväxt, ansåg de konservativa. De medel som anvisades för att öka nativiteten var dels intensiv propaganda, dels en positiv socialpolitik, med en satsning på de produktiva åldersgrupperna.[91]

Bland ledande socialdemokratiska kvinnor däremot accepterade man visserligen befolkningsprognoserna, men det främsta medlet för en höjning av nativiteten ansåg de vara en ny bostadspolitik.[92]

Så småningom skedde en organisering av befolkningspolitiskt intresserade i Nationalföreningen för folkvård och i Familjevärnet; den senare organisationen var inte lika överklassbetonad som den förra, och den hade även ambitionen att bli en folkrörelse.[93] I april 1941 interpellerar en högerman i befolkningsfrågan och frågar regeringen om den tänker tillmötesgå kravet på

89 Hatje, a.a. s. 48—49.
90 a.a. s. 54.
91 a.a. s. 54—55.
92 a.a. s. 55—56; Se vidare Då var bostadsfrågan nästan religion i *Form 6/79*, s. 3—7.
93 Hatje a.a. s. 61—62.

ett befolkningspolitiskt institut; statsministern svarar att befolkningsfrågan är "av utomordentlig vikt" och att regeringen tänker tillkalla ett antal experter för att undersöka frågan.[94]

I september *1941* tillkallas *Befolkningsutredningen*. Regeringen utser fyra sakkunniga, däribland Tage Erlander som ordförande och Alf Johansson, som vi tidigare träffat på i gruppen kring "Inför framtidens demokrati" och i Bostadssociala utredningen. De fyra sakkunniga tillkallar i sin tur en särskild delegation för hem- och familjefrågor, bestående av enbart kvinnor. Däribland finns Brita Åkerman-Johansson, som också hon var med i den segerstedtska diskussionsgruppen.

Utredningen får enligt direktiven tre huvuduppgifter: att utreda kraven på ett statligt centralt befolkningspolitiskt organ och möjligheterna till en utökad upplysningsverksamhet i befolkningsfrågan, att göra en uppföljning av befolkningskommissionens arbete samt att utreda kostnadsfördelningen för barns försörjning och uppfostran.[95]

Frågan om en intensiv upplysningsverksamhet förhalas, men tillmötesgås delvis i samband med en rådgivande upplysnings- och propagandaverksamhet knuten till bosättningslånen, till vilken medel beviljas 1943. Ett särskilt befolkningspolitiskt organ anses onödigt då ett sådant organs uppgifter redan handhas av andra statliga organ. Dessutom bildas Hemmens forskningsinstitut (HFI) 1944, vilket kom att ta hand om rådgivningsverksamhet för hem och familj.[96]

Den sociala hemhjälpen, som tidigare varit kommunal eller privat, och som främst skulle vara till hjälp för mindre bemedlade familjer och barnrika hushåll, omorganiseras — det administrativa ansvaret kom att delas av stat, landsting och kommun.[97] — Resultatet blir emellertid magert vad gäller lekskolor och daghem; 1943 fattas beslut om mindre statsbidrag till driftskostnader för i första hand nyinrättade institutioner för barndagvård.[98]

1943 anslogs ökade medel till skolbarnbespisningen, och kostnadsfria sommarresor för stadsbarn möjliggjordes. Dessa åtgärder var främst av krisdämpande natur.[99]

Befolkningsutredningens förslag under kriget präglades av ekonomisk försiktighet. *Först efter kriget gjordes mer genomgripande socialpolitiska satsningar.*[100] Då genomförs fria skolmåltider, obligatorisk sjukpenning, allmän-

94 a.a. s. 63.
95 a.a. s. 66—68.
96 a.a. s. 68—70. Om HFI, se *Från aktiv hushållning och Hemmens forskningsinstitut 1940—1956 till Statens institut för konsumentfrågor* (utarbetad av Edith Anrep) Stockholm 1957.
97 Hatje, a.a. s. 73—76.
98 a.a. s. 77—80.
99 a.a. s. 80—84.
100 a.a. s. 84—86.

na barnbidrag och familjebostadsbidrag.

I fråga om familjens ställning fanns en värdegemenskap vid denna tid bland de politiska partierna. Hatje formulerar detta på följande sätt:

"I Erlanders uttalanden om befolkningsutredningens arbete gick som en röd tråd att detta främst syftade till att skapa trivsamma hem och ett samhälle där folk kände trivsel och vågade sätta barn till världen utan att detta medförde vantrivsel, elände och fattigdom.

Erlanders tal om att skapa trivsamma hem torde verbalt ha rimmat ganska väl med de borgerliga partiernas deklarationer om hemmen som samhällets grundstenar. Här fanns utan tvekan en allmän värdegemenskap som inte var knuten till några partiskiljande linjer. Under kriget torde denna värdegemenskap snarare ha förstärkts, då hem, familj och barn fick bilda en lycklig idyll och i valpropagandan gärna framställdes som den trygga och lugna världen i en för övrigt ond värld."[101]

En sådan värdegemenskap möjliggjorde de mer genomgripande socialpolitiska reformerna efter kriget.

Trots oenighet i Befolkningsutredningen lyckas man där ena sig om följande prioriteringar av befolkningspolitiska reformer. För det första familjebostadsbidrag, vilket föreslagits av bostadsociala utredningen. För det andra kostnadsfria skolmåltider för alla som önskar. För det tredje eventuellt generella barnbidrag och slopande av skatteavdrag för barn.[102]

I riksdagen beslutas 1947 att *allmänna barnbidrag* skall utgå från och med 1948. Samtidigt har familjeavdragen för barn vid statsbeskattning avskaffats.[103] — *Avgiftsfria skolmåltider* avses gälla från och med 1946; dessa skall vara frivilliga (inte obligatoriska) och tillgängliga för alla i mån av kommunala resurser.[104] — *Familjebostadsbidrag* — som föreslagits av bostadssociala utredningen — är behovsprövade och gäller familjer med minst två barn. För att erhålla bidrag krävs vissa minimikrav i fråga om storlek, utrustning m. m.[105]

Att mer genomgripande socialpolitiska satsningar kunde göras efter kriget hänger naturligtvis samman med att krigsslutet ger ökade möjligheter att finansiera dessa reformer. Men den branta stegringen av födelsetalen under 40-talet[106] med ett maximum vid krigsslutet bidrog säkert också till att tvinga igenom dessa kostnadskrävande reformer ävensom den stora inflyttningen till städerna.

101 a.a. s. 233.
102 a.a. s. 102.
103 a.a. s. 102—105.
104 a.a. s. 105—110.
105 Höjer, Karl J. *Den svenska socialpolitiken*, P. A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm 1947, s. 49.
106 Se Tabell 2.1. Quensel, Carl-Erik Befolkningsutvecklingen med särskild aspekt på familjebildning och familjestorlek i *Svensk Samhällsstruktur i sociologisk belysning*, Svenska Bokförlaget/Norstedts Stockholm 1965.

Kvinnan — hemmet — arbetsmarknaden

Det är inte enbart av nationalistiska, arvshygieniska och utjämningspolitiska skäl som familjepolitiken blir av vikt vid denna tid. Även arbetsmarknadspolitiska skäl motiverar en sådan satsning på barnfamiljerna. Samtidigt som det gäller att få kvinnorna att föda flera barn, så gäller det också att *tillförsäkra arbetsmarknaden* den *arbetskraft* som enligt politiska bedömningar kommer att erfordras i framtiden.

Näringslivets expansion sker till övervägande del i stadsnäringarna, och under 1930- och 1940-talen kommer det befolkningsöverskott som bildas på landsbygden att minska kraftigt, så att expansionen framgent inte kan rekrytera för sitt arbetskraftsbehov på landsbygden. En ekonomisk expansion bedöms som nödvändig för att upprätthålla en hög social och ekonomisk standard.[107] Detta kommer bl. a. fram i ett uttalande av socialminister Möller 1947. Han menar att trygghet kan skapas under förutsättning av en ekonomisk expansion:

"I själva verket är den *fulla sysselsättningen* en förutsättning för att det socialpolitiska programmet skall kunna genomföras och inte stanna på papperet. Endast därigenom att *medborgarna i gemen* har inkomster och kan avstå en del härav till försörjning av gamla, sjuka och änkor m. fl. blir reformerna hållbara för framtiden."[108]

Oron för arbetskraftsbrist leder dock inte till att man i riksdagen anser att den gifta kvinnan skall gå ut på arbetsmarknaden i någon större omfattning. Där finns tvärtom ett kraftigt ideologiskt motstånd mot detta. I första hand betonas i stället *kvinnans roll* som *barnaföderska,* därför att en ekonomisk expansion anses allmänt förutsätta att antalet människor i produktiv ålder ökar.[109] Det finns en gemensam uppfattning om hemmets grundläggande betydelse i olika politiska läger. Ingen i riksdagen betraktar på sikt daghem som en åtgärd för att förse arbetsmarknaden med kvinnlig arbetskraft. Under kriget betraktas daghem och lekskolor som endast olyckliga nödfallsåtgärder för att frigöra kvinnlig arbetskraft. Daghem för spädbarn räknas till fattigvården. — Den negativa inställningen till daghem visar sig mycket klart när befolkningsutredningen, som 1943 lägger fram förslag om statliga bidrag till barndaghem och lekskolor och anför positiva sociala och pedagogiska skäl för dessa, vill ha ett principuttalande i Riksdagen om en utbyggnad efter kriget. Riksdagen går kraftigt mot detta. Den beviljar endast blygsamma medel för i första hand nyinrättade institutioners driftskostnader.[110] Detta tvingar Erlander, som ordförande i utredningen, till följande deklaration för att

107 Hatje, a.a. s. 175—176.
108 Möller, Gustav Kan trygghet skapas? Socialpolitiska översikter I, II, III i *Tiden* 3, 4, 6/1947 s. 342.
109 Hatje, a.a. s. 175—178.
110 a.a. s. 77—80.

bemöta kritiken som kom att riktas mot Befolkningsutredningen p. g. a. deras relativt positiva inställning i frågan:

"Genom hela vårt arbete har det gått som en röd tråd, att alla åtgärder, som från samhällets sida vidtagas för barnen och mödrarna, böra avse att skapa hem, som bliva trivsamma för medborgarna. Om vi skulle misslyckas med den uppgiften, drömmer ingen i utredningen om att vi skulle kunna komma till en lösning av befolkningsfrågan . . . Ha vi skapat ett trivsamt samhälle ha vi också gjort vad vi kunnat göra för att lösa befolkningsfrågan."[111]

Liksom befolkningskommissionen ser befolkningsutredningen daghem och lekskolor som komplement till hemmen[112], och inte som alternativ till hemmens fostran av barnen.

Hemmet var vad man värnade om vid denna tid. Men det var inte ett renodlat traditionellt hemideal man syftade till, ett hemideal som har sin grund i den traditionella borgerliga familjen, vilken betraktar sig som privat autonom. Det är i stället fråga om ett hem som befinner sig i samverkan med sin omgivning, grannskap och samhälle, ett hem i folkhemmet.

Denna *samverkan* mellan hemmet och dess omgivning tänktes ske på ett flertal sätt. — Daghem och lekskolor ses som komplement till hushållen; barnens uppfostran och vård är främst en uppgift för hemmet.[113] Daghem anses nödvändiga för endast *speciella grupper,* som ensamstående mödrar, förvärvsarbetande mödrar med "arbetsoförmögna" makar och förvärvsarbetande enbarnsföräldrar, av arbetsmarknadsskäl.[114] Lekskolor och lekplatser ses däremot som komplement till hemmen inte av arbetsmarknadsskäl, utan av sociala skäl; för att upphäva kvinnans totala bundenhet till hemmet.

Idéen om frigörandet av kvinnan från hemmet resulterade vid denna tid i ett flertal förslag om hur barnen skulle kunna tas om hand under kortare tider. Så föreslår t. ex. Befolkningsutredningens kvinnodelegation i sitt betänkande om hem- och familjefrågor lekplatser för allmän lek där barnen kommer och går som de vill, med eller utan mödrar, och där det vid större lekplatser finns översyn; vidare lekplatser för bestämda åldersgrupper där barnen "skrivs in" hos en lekledare som ansvarar för det hela; därtill lekplatser med utrymme för innelek, dit barnen kan lämnas under moderns fridag, med lekledare och mellanmål; slutligen lekskolor för daglig vistelse under ett visst antal timmar. Även inom HSB framförs liknande åsikter. I en utredning föreslås följande former för barnparkering inomhus: barnparkering för 3—5-åringar (5—7-åringar anses böra vara på lekskola) 3—4 tim-

111 Erlander i AK, 1943 hs. nr. 32 s. 22, 24. Ur Hatje, a.a. s. 79.
112 Hatje, a.a. s. 41, 79.
113 Jfr. Betänkande angående familjeliv och hemarbete *SOU 1947: 46,* s. 295: "Den centrala uppgiften i hemmet är *vården och fostran av barnen.*" Se också Myrdal, Alva *Folk och familj* Kooperativa förbundets bokförlag, Stockholm 1944, s. 153.
114 *SOU 1947: 46,* s. 121.

mar under en bestämd dag/vecka, vilket innebär att barngrupperna blir desamma under de olika tidsperioderna; barnhage för 1½—3-åringarna för tillsyn 2—3 tim./gång där mödrarna turas om att vara biträde åt föreståndarinnan; liggveranda för barn 3—18 månader gamla där översynen sker enligt ett tursystem av mödrarna.[115]

För att underlätta hemarbetet strävar man dessutom efter att kollektivisera vissa verksamheter i de enskilda hemmen. Förutom barntillsynen ses en *rationalisering* av vissa *hemarbetssysslor* som önskvärd. Genom en förbättrad bostadsstandard avskaffas en del hemarbetssysslor medan andra förenklas. Genom att varje lägenhet förses med vatten och avlopp, centralvärme, vattenklosett och badrum så slipper man det tunga arbetet med att hämta vatten, springa med slaskhinken, värma upp vatten till tvätt och disk, tömma pottor och ordna badvatten i stora kar. Så sker en kollektivisering så till vida att anläggningarna i fråga blir av gemensam natur, en teknisk förbindelselänk mellan människor, en teknisk samverkan.[116]

Andra *bostadskomplement,* vilka underlättar den hemarbetande kvinnans situation, och som förespråkas är restauranter, tvättanläggningar, sömnadscentraler, hemhjälpscentraler och serviceverkstäder. Restaurangerna besparar inte bara husmodern matlagning utan också dukning och diskning och föreslås i samband med att hon anses ha rätt till en fridag en gång i veckan. Dessa restauranger bör ha ett kupongsystem, barnmatsedlar men också möjligheter till mathämtning.[117] Genom att kollektivisera tvätten kan arbetet göras snabbare och lättare med hjälp av tvättmaskiner och centrifuger eller genom att lämnas till allmänna tvätterier. Genom sömnadscentraler, vilka inrättas under kriget, blir en maskinell utrustning för sömnad, lagning och stoppning allmän och utbildningsmöjligheter för dessa sysslor ges.[118] Med en utvidgad hemhjälp ska även hårt ansträngda mödrar med många småbarn kunna få hjälp utan att de behöver vara sjuka.

Detta är idéer som sammanfattas av Befolkningsutredningens kvinnodelegation i deras betänkande "Familjeliv och hemarbete" och vilka kan sägas ligga till grund för tillsättandet av *Bostadskollektiva kommittéen,* vars uppgift är att "ägna uppmärksamhet på sådana gemensamhetsanläggningar inom ett grannskapsområde, som direkt kompletterar bostäderna och underlättar

115 Se SOU 1947: 46 s. 126 respektive HSB:s Byggnadstekniska utredningar nr 8, sept. 1949 *Gemensamhetslokaler,* HSB:s Riksförbund, Stockholm 1949, s. 28—29. Se också Myrdal, Alva, a.a. s. 150—152, 444—450.

116 Om hushållsarbetet förr i tiden (före den moderna standarden) och dess villkor, se Conradsson, Birgitta och Fredlund, Jane *Köket förr i tiden* ICA-förlaget, Västerås 1973. Om hygienen diverse artiklar i *Fataburen* Nordiska Museets och Skansens Årsbok 1970.

117 *SOU 1947: 46* a.a. s. 117—118. Veckofridagen tas upp på s. 162—163.

118 a.a. s. 120—121.

familjernas dagliga liv såsom hemhjälpscentraler, daghem, lekskolor, fritidslokaler för ungdom och mindre samlingslokaler."[119]

Dessa olika idéer för att förbättra för i första hand hemarbetande husmödrar, idéer som föreslås bli allmänna, innebär en rationalisering av hemarbetet. Den arbetsmängd som behövs i hushållet blir på så sätt mindre. Därmed *frigörs tid för den hemarbetande kvinnan,* tid som kan användas till annat.

Men en rationalisering av hemarbetet kan också ske på annat sätt än genom gemensamma anläggningar, nämligen genom en rationalisering inom det enskilda hushållet med hjälp av olika hushållsmaskiner, bättre hushållsredskap, effektivare arbetsmetoder, bättre utformning av arbetsplatserna, framförallt köket samt genom halvfabrikat och färdiggjorda varor. Detta förespråkas också under denna tid.[120] Det är något HFI verkar för och som bostadslånereglernas utformning understödjer.

Gemensamhetsanläggningarna är dock inte tänkta att enbart bidra till rationalisering av hemarbetet, utan också till gemenskap mellan husmödrarna. Sömnadscentraler, tvättstugor och olika anordningar för barntillsyn kommer att utgöra naturliga träffpunkter för husmödrarna och skapa en samvaro dem emellan.[121]

Isoleringen i hemmet bryts inte endast med denna gemenskap mellan husmödrarna, utan också med att skapa förutsättningar för husmodern att "skapa sig en personlig intressesfär"[122], dvs. intressen *utanför* hemmet och familjen. En nödvändig förutsättning för detta är att husmödrarna får tid till att utöva sina personliga intressen, och de tillförsäkras detta genom hemarbetets rationalisering. Man söker höja hemarbetets anseende, jämställa det med yrkesarbete och ge husmödrarna del i välståndet både materiellt och kulturellt.

Så här uttrycker man det i utredningen "Familjeliv och hemarbete":

119 *SOU 1956: 32* Hemmen och samhällsplaneringen. Slutbetänkande avgivet av Bostadskollektiva kommittéen, s. 10. Redan 1942 skrev dock Delegationen för hem- och familjefrågor till socialministern och påtalade behovet av gemensamhetsanläggningar och lämpligheten att skaffa utrymme för sådana i samband med byggandet av allmänna samlingslokaler. (Enl. skrivelse från 1941 års befolkningsutredning till statsrådet och chefen för socialdepartementet 9/3 1945 s. 2.) Detta föranledde ingen åtgärd och 1945 återupprepas kraven i skrivelsen av den 9/3 1945. Dessutom kräver riksdagen samma år att en utredning i frågan tillsätts. *(Riksdagens skrivelse 418,* 1945.)

120 *SOU 1947: 46* a.a. s. 104—113.

121 Detta påpekas uttryckligen av utredningen vid behandlingen av sömnadscentralerna, a.a. s. 121: "Dessutom kunna systugorna ha en social betydelse för sammanförandet av husmödrarna. Olika husmodersgrupper kunna välja olika tider för att träffas i systugorna och de kunna på detta sätt få karaktär av verkliga husmodersklubbar. Eftersyn av småbarn bör i vissa fall kunna anordnas i anslutning till systugan."

122 a.a. s. 160.

"Att såsom man ofta gör sammankoppla frågan om hur kvinnorna skola bevara sin personliga självständighet med kravet på att de samtliga skola förena sin modersgärning med förvärvsarbete utanför hemmet synes otillfredställande. Utredningen har klarlagt, att arbetet med vården av barnen inom en normalfamilj och med tillrättaläggande av konsumtionen för en familjeenhet är så omfattande, att det utan tvekan tager en arbetskraft i anspråk. I och för sig äro ju inte hemmen mera otillfredställande som arbetsplatser än t. ex. sjukhus, resetauranter, damfriseringar, tvättinrättningar, kontor och fabriker. Det gäller bara att man inom det moderna samhället ger hemarbetet en plats vid sidan av andra normala yrken, analyserar de speciella olägenheter och fördelar hemarbetet har, och på bästa sätt tillrättalägger det för dess utövare. Den egenskap hos hemarbetet, att det under vissa år tar kvinnorna mycket starkt i anspråk såväl fysiskt som psykiskt för att sedan så småningom släppa sin press över dem, bör accepteras som naturlig. Ur många synpunkter kunna åren mellan 20- och 40-årsåldern, då kvinnorna föda och fostra sina barn, betecknas som deras bästa och lyckligaste. Det är utomordentligt angeläget, att dessa år på ett harmoniskt sätt glida in i deras tillvaro och knyta samman med både den period i deras liv som gått förut och den som kommer efter. Förutsättningen för att de skola göra detta är att de gifta kvinnornas ekonomiska osjälvständighet minskas, att kvinnorna bli skickliga i sitt hemarbete och att de hålla kontakterna utanför hemmet vid liv."[123]

Den medborgerliga rättigheten att deltaga i det politiska livet, i organisationer och föreningar är vad man vill möjliggöra för kvinnan under denna tid.[124] Det ska ske genom att kvinnan i produktiv ålder tillförsäkras en *fritid,* som kan ägnas åt personliga intressen. Demokratin blir också delaktig kvinnan. Hemarbetets rationalisering blir således en förutsättning för *kvinnans roll som medborgare.*

Under andra världskriget betonades den gifta kvinnans roll som barnaföderska och moder, vilket hade samband inte minst med den befolkningspolitiska diskussionen, vilken började redan på 30-talet. Men trots detta vill man från utredningshåll förändra kvinnans ställning i samhället. Genom att förbättra bostadsstandarden, både i bostaden som sådan och utanför den med bostadskollektiva anläggningar, vill man åstadkomma fri tid för husmodern, tid hon kan använda till olika aktiviteter utanför hemmet. Vi skulle kunna säga, att det blir ett led i att skapa den demokratiska människan och

123 SOU *1947: 46* s. 156—157. Hatje, a.a. s. 196.

124 Detta kommer till uttryck i utredningen Familjeliv och hemarbete på följande sätt: "Förutom önskemålet om att de yngre hemarbetande kvinnorna uppehålla kontakten med arbetslivet utanför hemmet vill utredningen peka på angelägenheten av, att de också få kontakter och intressen av annan art. Organisationslivet, uppgifter på det sociala och politiska området skulle kunna ge många en utgångspunkt för att skapa sig en personlig intressesfär. Nu komma kvinnorna i allmänhet till organisationerna och till det offentliga livet först i medelåldern och är då ofta desorienterade och orutinerade, när det gäller att påtaga sig uppgifter för det allmänna. Om de under hela sin ungdomstid kunde uppehålla vissa kontakter utåt, deltaga i studiearbete etc. skulle deras insatser, då de som medelålders bättre disponera sin tid, bli mindre vaga och osäkra än vad som nu är fallet." a.a. s. 160.

då bland kvinnorna. Som vi sett var den demokratiska människan en viktig målsättning under 40-talet.

Men det tycks inte föreligga en entydig uppfattning angående kvinnans ställning på arbetsmarknaden. Under kriget tycks det finnas en motsättning mellan å ena sidan Riksdagen, å andra sidan olika planerare, utredare och de socialdemokratiska kvinnorna. De senare ryggar inte tillbaka för tanken att den gifta kvinnan skulle kunna arbeta utanför hemmet, även om hon har småbarn, och de förespråkar i konsekvens härmed daghem. Som vi sett förespråkade Befolkningsutredningen daghem, men fick i Riksdagen vika sig i den frågan.

Som vi också sett, har de som förespråkar grannskapsplanering daghem som ett väsentligt element i sina planer. En sådan linje fanns vidare i HSB. Redan 1929 startades lekskoleverksamhet inom HSB i Stockholm. Daghem, förskolor och fritidshem anordnades på 30-talet: "Antalet besök var 1931 18 535, 1939 116.804 i de fjorton lekskolor föreningen då drev. När denna verksamhet 1956 gick över i kommunal regi, var antalet barnträdgårdar, lekskolor och daghem 31, och sammanlagt hade 3,2 miljoner besök noterats."[125] Föreningen utbildade också barnträdgårdslärarinnor vid Socialpedagogiska seminariet där Alva Myrdal var den första rektorn. Att man startade detta seminarium berodde på svårigheten att få kompetent personal till verksamheten. Ända till 1963 var HSB i Stockholm huvudman för seminariet, som staten då tog över.[126]

I utredningar från *50-talet* kom *kvinnans betydelse för arbetsmarknaden* att betonas än mer än på 40-talet. Så är fallet med utredningen med titeln "Daghem och förskolor" från 1951.[127] Där framhålls vikten av daghem för att frigöra kvinnlig arbetskraft för arbetsmarknaden.

Bostadskollektiva kommittéen lägger inte bara demokratiska och rekreativa synpunkter på gemensamhetsanläggningarna i bostadsområdena utan också samhällsekonomiska. I slutbetänkandet från 1956 står att läsa:

"Med den högkonjunktur på arbetsmarknaden som varit rådande efter kriget har därjämte till stöd för olika former av bostadskollektiva anordningar ofta anförts samhällsekonomiska skäl: det allmänna ekonomiska läget kräver ökad produktion och denna förutsätter ökad tillgång på arbetskraft. Ju mer man kan underlätta hemarbetet, desto lättare blir det för kvinnorna att ägna sig åt yrkesarbete och därmed bidraga till en produktionsökning, som i längden kommer oss alla till godo."[128]

Men utredningen menar inte, att sådana arbetsmarknadsskäl ska vara avgörande för utbyggnaden av bostadskollektiva anordningar; de förstärker ba-

125 Gustafsson, Lars *HSB under femtio år,* a.a. s. 29.
126 a.a. s. 30.
127 *SOU 1951: 15* Daghem och förskolor.
128 *SOU 1956: 32,* a.a. s. 35.

ra motiveringarna. Denna aspekt blir ju naturlig att anlägga då förvärvsfrekvensen ökat bland de gifta kvinnorna under 40-talet, främst bland de yngre kvinnorna. Enligt Bostadskollektiva kommittéen har 1950 15 % av de gifta kvinnorna förvärvsarbete, av de gifta i 20- och 30-årsåldern har 20—30 % förvärvsarbete och i Stockholm redovisas närmare 30 %.[129]

Sammanfattning

Under 40-talet kom grannskapsplaneringen att motiveras sociologiskt. Genom att bygga grannskapsenheter tänkte flera arkitekter och planerare att kunna främja primärgrupperna familjen och grannskapet, vilka ses som hotade i storstaden. Entusiasmen för de sociologiska motiveringarna kom emellertid att sjunka drastiskt mot slutet av 40-talet, men det var ändå möjligt att hålla fast vid grannskapsenheten som planeringsinstrument eftersom det var praktiskt användbart. Flera bostadsområden uppfördes också med detta ideal klart i åtanke.

Grannskapsplaneringens idéer kom emellertid att tas upp i olika statliga utredningar på 40-talet, och dessa utredningar fick en avgörande betydelse för utformningen av efterkrigstidens familje- och bostadspolitik. De bostadskollektiva anordningarna, vilka är väsentliga planelement i grannskapenheten, kom att förespråkas både i den statliga familjepolitiken och i den statliga bostadspolitiken. Och idéerna fördes vidare i statliga utredningar på 50-talet som befattade sig med olika slag av kollektiva anläggningar. Det är emellertid inte alla gånger explicit som det refereras till grannskapsplaneringen, men de lösningar som förordas passar ofta in i grannskapsenhetens form. Dessutom är det vanligt, att i utredningarna ge exempel på hur lösningar kan realiseras, och de områden som då framstår som mönsterområden är just grannskapsenheter. Som regel används inte heller ordet grannskap i motiveringarna, utan istället uttrycks de ofta med ord som gemenskap, samverkan, samarbete och trivsel i hem och samhälle. Vidare motiveras gemensamhetsanläggningar också med att de är bra för kvinnan på olika sätt. De ger fri tid till vila och rekreation, men också möjlighet till deltagande i organisationslivet och även förvärvsarbete, även om den synpunkten är mindre vanlig på 40-talet.

Ideologiskt har således grannskapsplaneringen inverkat på de statliga utredningar som legat till grund för den politik som formats på 40-talet om boende och familj. Och det är en politik som varit grundläggande för hela efterkrigstiden.

Samtidigt genomförs en statlig politik som underlättar ett byggande av bostäder i form av grannskapsenheter. Dels är det fråga om den byggnads-

129 a.a. s. 27.

lagstiftning som drivs igenom 1947, dels om den bostadspolitik som utvecklas under detta decennium, och som också innebär ett visst stöd till uppförande av gemensamhetslokaler, vid sidan om det allmänna stödet till samlingslokaler. Familjens stärkta ställning genom familjepolitiken bidrar också till detta underlättande då den innebär att möjligheterna att efterfråga moderna bostäder ökar.

En fråga som naturligt inställer sig här är följande: har de statliga åtgärder som vi här fäst uppmärksamhet vid varit tillräckliga för ett allmänt byggande av grannskapsenheter? På den frågan kan vi inte ge något definitivt svar. De statliga åtgärder som utvecklas på 40-talet kan betraktas som nödvändiga förutsättningar för ett sådant byggande, men knappast som tillräckliga förutsättningar. Åtgärderna i fråga är snarast en början på en statlig politik, vilken senare, när åtgärdsrepertoaren vidgas, visar sig bidraga till ett mer fullständigt byggande av grannskapsenheter.

En förutsättning som man inte bör glömma i sammanhanget är grannskapsidéen som sådan. Idéen torde ha varit en viktig förutsättning speciellt för de grannskapsenheter som kom till under 40-talet. Utan idéen skulle kanske inte någon enhet byggts vid den här tiden. Senare blir den emellertid av underordnad betydelse, men då har, som vi kommer att se, andra förhållanden tillträtt så att ordnandet av bostadsbebyggelsen i form av grannskapsenheter främst blir en praktisk form.

Hur bostadsområdena konkret kommer att utformas beror dels på de ambitioner man har, dels på de resurser som finns tillgängliga i kommunen i fråga.

* *

Men frågan om de kollektiva anordningarna i bostadsområdena får aldrig någon tillfredställande lösning. I slutet av 40-talet tillsätts den Bostadskollektiva kommittéen för att fortsätta behandla frågan. Men utredningen avsätter endast punktvisa resultat, dels vad gäller tvätten, dels kommunal service till åldringar och till hushåll som drabbas av sjukdom, vilket framhålls i den senare tillsatta Servicekommittéens direktiv från 1967. Där sägs dock också att de "allmänna rekommendationer för bostadsområdenas utformning som kommittéen lade fram i sitt slutbetänkande om hemmen och samhällsplaneringen . . . i stor utsträckning satt sin prägel på den kommunala bebyggelseplaneringen".[130] De rekommendationer som framförs i den utredningen är också som vi visat i enlighet med grannskapsplaneringen.

Med tillsättandet av Servicekommittén blir gemensamhetsanläggningarna eller boendeservicen, som det nu heter, åter aktuell. De brister som nu påtalas är både att servicen är otillräcklig och inte tillfredställer vissa gruppers

130 Direktiven finns i *SOU 1973: 24,* a.a. s. 370—371.

speciella behov. Dessutom är den inte samordnad, utan splittrad både vad gäller organisation, finansiering och drift. Daghemsutbyggnaden är otillräcklig, samlingslokalerna för få och grupper som äldre, handikappade och ungdom är eftersatta. Om det tidigare var familjen som stod i centrum för att motivera bostadskollektiva anordningar är det nu snarare speciella grupper, som man säger, som gör det (barn, ungdomar, kvinnor, handikappade, pensionärer). Kommittéens arbete leder som vi ska se till att en del praktiska resultat uppnås: finansieringen av boendeservice samordnas och integrerade centrumanläggningar möjliggörs. Intressant att notera i detta sammanhang är att de områden som kommittéen anför som exempel på lösningar av serviceproblemet är områden som kom att utsättas för den skarpa förortskritiken under 70-talet som Navestad, Bergsjön och Råslätt.

Det finns sålunda en linje från 40-talets Befolkningsutredning och Bostadssociala utredning, över Bostadskollektiva kommittéen till 70-talet och Servicekommittéen.

Det finns också en linje i det socialdemokratiska partiet, som varit statsbärande parti under hela den ifrågavarande perioden, för en politik som strävar efter att bostäderna ska förses med olika kolletktiva anläggningar från "Arbetarrörelsens efterkrigsprogram"[131] till kvinnoförbundets "Kvarteret framtiden" 1978.[132]

131 *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram. De 27 punkterna med motivering* Stockholm 1946. Den nya statliga politik som understödjer ett byggande av grannskapsenheter formuleras här i punkterna 4, 14, 15, 20, 22, 23.

132 *Kvarteret framtiden.* Bostadspolitiskt program. Sveriges Socialdemokratiska Kvinnoförbund, Stockholm 1978.

X GRANNSKAPSENHETEN OCH EFTERKRIGSTIDENS SAMHÄLLSUTVECKLING

Efter att ha behandlat uppkomsten av förutsättningarna för ett allmänt byggande av grannskapsenheter i Sverige på 40-talet ska vi nu undersöka hur detta byggande fortsätter att vara möjligt under hela efterkrigstiden in på 70-talet. I den undersökningen finner vi också att villkoren förbättras för detta byggande och då speciellt under 60-talet. Detta överensstämmer också med den empiriska undersökningens resultat, vilka vi presenterat ovan.

Den studie vi här gör blir det empiriska underlaget för vår tes att grannskapsenheten är den planform som kommer den efterkrigstida utvecklingen till mötes i Sverige. Vi skulle också kunna säga att den planformen rymmer de expansiva krafterna under denna tid.

När vi gör denna undersökning kommer vi att fortsätta bortse från den kommunala nivån. Men vi vill ändå göra ett påpekande som gäller denna nivå. Grannskapsenheten blir överhuvudtaget en praktisk form för en kommuns fysiska expansion. Det ger möjlighet att lösa flera problem i ett sammanhang. Problem som vatten och avlopp, skolor och daghem, övergripande trafikplanering och annan typ av service som butiker kan här få sin samordnade lösning.

Planformen blir också mer nödvändig för flera kommuner under efterkrigstiden på grund av de strukturella förändringar som sker. Urbaniseringsprocessen fortgår och en kraftig ekonomisk expansion sker. Massbilismen utvecklas fr. o. m. mitten av 50-talet, byggproduktionen tilltar och ökar kraftigt från mitten av 60-talet, statens ansvar för människors fritid tilltar i slutet av 60 och på 70-talen. Samtidigt ökar konsumtionen av varor och strukturförändringar sker inom handelssektorn.

I den fortsatta framställningen går vi så till väga att vi behandlar var och en av dessa "faktorer". Vi kommer att studera utvecklingen inom "delområdena" bostadspolitik, bostadskomplement, detaljhandel, byggrationalisering och bilism, var och en för sig, och i det sammanhanget se hur de förhåller sig till grannskapsenheten. Som tidigare kommer vi i detta kapitel att lägga speciell vikt vid statens roll i detta sammanhang. Det är grannskapsenhetens egenskaper som i första hand får avgöra vilka faktorer vi tar upp, inte offentlighetsteorin.

Att grannskapsenheten blir en dominerande tendens i byggandet kan på så sätt sägas bli förklarad. Genom den kombination som de anförda "faktorerna" utgör så får vi en förklaring. Denna förklaring skulle kunna göras precisare och mer fullständig än vi här gör. Men detta skulle kräva en internationell jämförelse av stadsplanering och statlig politik.

Har då dessa "faktorer" samma vikt för byggandet? Nej de väger olika

mycket eller har olika stor betydelse som vi kommer att se. Den svagaste länken i detta byggande är den otillfredsställande satsningen på gemensamhetsanläggningar. Den starkaste länken är bilismen och den statliga bostadspolitiken.

Hur har då valet av "faktorer" skett? Vi har helt enkelt valt de som vi funnit väsentliga om vi utgår från grannskapsenhetens olika element. Dessa är bostäder, bostadskomplement och centrum samt avgränsning. Det vi undersökt är för bostäderna bostadspolitiken och byggrationaliseringen. När det gällt bostadskomplement och centrum har vi dels undersökt offentligt handhavda bostadskomplement av olika slag, dels detaljhandeln som är privat och sett till deras relation till centrum. Avgränsningen har aktualiserat ett studium av bilismen därigenom att den sammanhänger med ett inre och yttre trafiksystem. Det är, vill vi än en gång påpeka, undersökningsobjektet som främst bestämmer valet av "faktorer" och inte teorin.

Grannskapsenheten och bostadspolitiken

Den nya bostadspolitik som föds på 40-talet är en av förutsättningarna för grannskapsenhetens uppkomst. Även om det sker förändringar i denna politik, så är inte dessa förändringar — som vi skall se — av det slaget, att de motverkar ett byggande i form av grannskapsenheter. Tvärtom förhåller det sig så, att förutsättningarna för ett byggande i form av grannskapsenheter förbättras i periodens slut genom det s. k. miljonprogrammet, med vilket perioden slutar. Detta slut manifesterar sig i att byggvolymen minskar markant och att småhusbyggandet ökar både relativt och absolut; flerfamiljshusbyggandet kan nästan tyckas ha upphört, åtminstone vid en jämförelse med förhållandena på 60-talet.

Vad som sker under 50- och 60-talen är att statens ansvar för att tillförsäkra medborgarna i gemen en fullgod bostad ökar. Bostädernas standard tilltar, liksom det kvantitativa utbudet, inte minst i de expansiva regionerna. Miljonprogrammet accentuerar detta.

Att staten tillgodoser "de svagare gruppernas intressen" och verkar för en långsiktig förändring i samhällsstrukturen genom bostadspolitiken blir alltmer uppenbart under denna tid. Det är ett förhållande som består in på 70-talet, men sedan vänder denna trend då bostadsproduktionens inriktning förändras och en ny bostadskris tycks stå för dörren.

I den svenska bostadspolitiken står tre år fram under efterkrigstiden, nämligen 1946, 1967 och 1974. Då tas betydande beslut för bostadspolitikens inriktning.[1] 1946 års beslut, som hade Bostadssociala utredningen till grund, har vi redan berört.

1 Gustavsson, Sverker *Socialpolitik eller samhällspolitik?* Statsvetenskapliga institutionen Uppsala/Statens institut för byggnadsforskning (stencil) (1978), s. 26—27.

Då lades grunden för en social bostadspolitik med mål att höja bostadsstandarden och avskaffa trångboddheten. Medlen härför inbegrep statliga lån, till vilkas erhållande knöts vissa krav angående bostädernas utformning och som gynnade främst allmännyttiga stiftelser men också bostadskooperationen i förhållande till privata byggherrar, hyresreglering, familjebostadsbidrag. Bostadspolitiken inriktas i första hand på barnfamiljerna; deras förhållanden ska förbättras: dels ska de ges tillgång till goda bostäder, dels ska de få råd att hyra dessa. — Att grannskapsenheten har denna bostadspolitik som en av sina förutsättningar sammanhänger med att grannskapsenheten är en ganska stor enhet med många bostäder som byggs under en ganska kort tid. Bostadspolitiken modell 46 inför en ny förvaltningsform som underlättar ett sådant byggande i stora enheter; indirekt gynnar den också en rationalisering av byggnadsproduktionen — till vilket vi återkommer nedan — vilken också hänger ihop med byggande i stora enheter. När förvaltningsenheterna blir större blir det också möjligt att förse bostäderna med fler bostadskomplement, vilka ju ingår i grannskapsenheten. Bostadspolitiken går sålunda ut på att folkflertalet ska beredas goda bostäder; för att möjliggöra detta gäller det att hålla hyrorna nere liksom produktionskostnaderna och möjliggöra för i första hand barnfamiljerna att hyra dessa bostäder. Så kan vi sammanfatta 1946 års program. Men vad blev det av det?

Till att börja med kan vi slå fast, att 1946 års program blev vägledande för bostadspolitiken ända tills det s. k. miljonprogrammet beslutades två decennier senare, och då — väl att märka — bygger det senare ändå i vissa avseenden vidare på det förra. Den enda mer påtagliga förändring som skedde innebar att produktionssubventionerna minskade under 50-talet; från statens sida motiverades detta med den levnadsstandardhöjning som ägde rum under samma tid — folk skulle ändå ha råd.[2] Samtidigt tilläts vissa allmänna höjningar av hyrorna inom hyresregleringens ram.[3] Reallönehöjningarna tillsammans med bostadsbidragen medförde dock att efterfrågan hela tiden var större än utbudet, eller sett från behovets synpunkt att bostadsbristen och trångboddheten inte lät sig avskaffas, men väl mildras.

Bakom miljonprogrammet ligger *utredningen "Höjd bostadsstandard"*.[4] Utredningen skiljer sig i ett väsentligt avseende från den viktiga propositionen 1967: 100, nämligen i den kvantitativa målsättningen: utredningen föreslår att 1,5 milj. lägenheter produceras från 1960 till 1975[5], dvs. fler lägenheter än som blev beslutat. För övrigt föreslås en höjning av trångboddhets-

2 Hatje, Ann-Katrin *Bostadspolitik på förändrade villkor,* a.a. s. 44—52. Hatjes arbete är en i det närmaste fullständig genomgång av det offentliga källmaterialet rörande bostadspolitikens 40- och 50-tal.

3 Boberg, Kenneth m. fl. *Bostad och kapital,* a.a. s. 83—84.

4 *SOU 1965: 32.*

5 a.a. s. 167.

normen till högst två boende per rum, vardagsrum och kök oräknat.[6] (Den gamla normen — från 40-talet — innebar 2/rum, kök oräknat.) Utredningen konstaterar vidare indirekt att det vore möjligt höja hyrorna:

"En prishöjning har förmodligen en ganska liten effekt på den antalsmässiga ökningen av bostadsefterfrågan, eftersom hushållskvoterna för de antalsmässigt betydelsefulla grupperna av befolkningen når sitt mättnadsvärde . . . fram till 1975 även vid mindre inkomstökningar än dem som antagits; rörligheten på arbetsmarknaden bidrar också till att påskynda hushållssprängningen."[7]

Ett problem med det hittillsvarande byggandet har enligt utredningen varit att den ökade produktionsvolymen "i huvudsak kommit mindre och medelstora städer till godo . . . medan särskilt Stockholmsregionen släpat efter"; ett problem för det framtida byggandet är att det kommer att kräva en "genomgripande rationalisering av produktionsapparaten" om det stora programmet ska klaras av.[8] — Utredningen förordar vidare att resurserna främst inriktas på en höjning av utrymmesstandarden; rådande utrustningsstandard duger gott.[9] Vidare diskuteras hustypsfrågan, och utredningen föreslår en viss ökning av småhusandelen i byggandet.[10] Bebyggelsen bör göras tät för att tillräckligt befolkningsunderlag skapas för en god service inom gångavstånd.[11] Produktionen bör vidare enligt utredningen inriktas på stora lägenheter — det är kortsiktigt att bygga just för dem som för tillfället saknar bostad.[12]

Det mesta av det här återkommer i propositionen 1967: 100 som ligger till grund för 1967 års stora bostadspolitiska beslut. Beslutet att bygga 100 000 lgh/år i 10 år beslutades dock året innan för tiden 1965—74.[13] Beslutet gäller bostadspolitikens mål och medel, som man uttrycker det vid den här tiden.

"Syftet med samhällets bostadspolitiska åtgärder är att främja en god bostadsförsörjning. Det allmännas engagemang i denna uppgift motiveras av bostadens grundläggande betydelse för *familjelivet, individens hälsa och arbetsförmåga, vila och rekreation.* Samhällets *mål för bostadsförsörjningen* bör vara att hela befolkningen skall beredas sunda, rymliga, välplanerade och ändamålsenligt utrustade bostäder av god kvalitet till skäliga kostnader. . . . Vad målsättningen konkret innebär . . . kan inte preciseras en gång för alla. Man måste utgå från att detta mål i själva verket är rörligt och påverkas av förändringar i bostadskonsumenternas behov och önskemål, ändrade levnadsvanor samt den tekniska och eko-

6 a.a. s. 168.
7 a.a. s. 170.
8 a.a. s. 263—265.
9 a.a. s. 491.
10 a.a. s. 492—493.
11 a.a. s. 497.
12 a.a. s. 504—505.
13 Förslaget lades i statsverkspropositionen 1966: 1 bil. 13 s. 191 enligt *proposition 1967: 100* s. 173.

nomiska utvecklingen. Bebyggelseplanering och bostadsproduktion måste anpassas till sådana förändringar.[14]

För att förverkliga denna bostadspolitikens målsättning föreslår propositionen ett flertal medel av olika slag; den förändring av bostadspolitiken som sker nu ligger just i de medel som anvisas, och det är fråga om en betydande förändring av dessa.[15]

Förverkligandet av miljonprogrammet kommer att anstränga samhällets resurser; därför krävs det *"åtgärder för att främja planering och produktion"*[16] — bostadsbyggandet måste rationaliseras i så många led som möjligt av produktionsprocessen.[17] Produktionen bör prioriteras till storstäderna och de expansiva regionerna.[18] Därigenom kommer bostadspolitiken i samklang med regional- och arbetsmarknadspolitiken under 60-talet och 70-talets början.[19] — Men de största förändringarna ligger i hyrespolitiken och bostadslånen.

Genom en förändring där söker man skapa balans på bostadsmarknaden. Balansen ska uppnås dels genom ett nytillskott av bostäder, dels genom att hyrorna i det totala bostadsbeståndet inbördes blir jämförliga. Hyresregleringen kan avskaffas eftersom det ägt rum en avsevärd reallönehöjning. Balans på hyresmarknaden är önskvärd för att underlätta rörligheten på arbetsmarknaden och därmed främja den ekonomiska tillväxten och balansen i ekonomin som helhet.[20]

Hyreskontrollen bör sålunda avskaffas och hyrorna i en del äldre fastigheter med gynnsam hyra höjas för att befrämja rörligheten. Balans eftersträvas på bostadsmarknaden. Och när det råder bostadsbrist kan balans upprättas "inte endast genom tillskott av lägenheter, utan även genom en uppjustering av hyresnivån", vilket påpekades redan av 1959 års långtidsutredning.[21] Samtidigt med en avsevärd nybyggnad tillåts alltså hyrorna att öka — speciellt i de äldre husen. — Medlen till detta är dels ett nytt lånesystem, dels en ny hyreslag.

Som tidigare kommer staten att bidra med lån till bostadsbyggandet. Detta

14 Prop. 1967: 100, a.a., s. 172—173. Emfas tillagd (den tidigare). Just detta med *motiven* för bostadspolitiken är värt att framhävas ("bostadens grundläggande betydelse för . . .") i minst lika hög grad som den målsättning som formuleras i citatet ("att hela befolkningen . . .").

15 Detta är också Boende- och bostadsfinansieringsutredningarnas åsikt; se deras gemensamma betänkande Solidarisk bostadspolitik *SOU 1974: 17,* s. 70.

16 *Prop. 1967: 100,* s. 174.

17 Vi återkommer till detta i ett annat avsnitt nedan.

18 *Prop. 1967: 100,* s. 173.

19 Se Elander, Ingemar *Det nödvändiga och det önskvärda,* Arkiv avhandlingsserie 6, Stockholm 1978, speciellt s. 106; Furåker, Bengt *Stat och arbetsmarknad,* Arkiv avhandlingsserie 5, Stockholm 1976.

20 *Prop. 1967: 100,* s. 174—175. Emfas tillagd (de två senare).

21 *SOU 1962: 10* s. 58—59 citerad ur Boberg m. fl. a.a. s. 87.

kommer nu att ske i form av s. k. paritetslån, vilka ska "anpassa de årliga kapitalutgifterna till lägenheternas bruksvärde i stället för att som nu låta kapitalkostnaderna på längre sikt bestämmas av den kostnadsnivå som förelåg då huset byggdes"; samtidigt avvecklas räntesubventionerna.[22] Den nya hyreslagen och de nya lånen är sammanpassade. Hyreslagen bygger på avtalsfrihet för parterna, d. v. s. hyresgästerna och fastighetsägarna ska förhandla om hyrorna; men hyran ska kunna prövas av myndighet — skälig hyra ska bedömas efter det s. k. bruksvärdet.[23] Vissa övergångsbestämmelser "förhindrar 'chockhöjningar' av hyrorna"[24], vilka annars skulle vara att vänta. "Den nivå på vilken hyresrelationerna utbildas" kommer nämligen att bestämmas " i huvudsak av hyrorna inom nyproduktionen".[25] — "Framför allt bör reformen kunna leda till ökad rörlighet och rättvisa på bostadsmarknaden" även om man "måste vara medveten om att utvecklingen . . . kan komma att innebära ökade ekonomiska bördor för många människor".[26]

1967 års program innebär att *bostadsbyggandet i form av grannskapsenheter underlättas.* Grannskapsenheten är ju en rätt stor enhet som byggs under kort tid. Miljonprogrammet skapar en stor och jämn produktionsvolym som dessutom styrs till vissa bestämda områden i landet — de expansiva regionerna. Det ger möjlighet till en relativt långsiktig planering i stora enheter, med en etappvis utbyggnad.

67 års program fungerar dock inte gnisselfritt. Paritetslånesystemet verkar inte som det är tänkt; staten tvingas gå in med subventioner för att hyrorna inte ska bli för höga.[27] Därmed kan efterfrågan hållas uppe.

Som bakgrund till *1974 års program* ligger utredningen "Solidarisk bostadspolitik"[28]; vi ska här bara knapphändigt notera en del om detta, då ju 1946 och 1967 års program är de viktiga när det gäller bostadspolitiken och bostadsproduktionen under efterkrigstiden — det nya programmet har inte haft många år på sig än. Ändå har byggnadsvolymen minskat drastiskt sedan miljonprogrammet avslutades, samtidigt som småhusbyggandet ökat markant — framburet som det är av gynnsamma skatteförhållanden i kombination med inflation.[29] Därmed minskar möjligheterna till att uppföra nya

22 *Prop. 1967: 100,* s. 189.
23 a.a. s. 186.
24 a.a. s. 187.
25 a.a. s. 191.
26 a.a. s. 194.
27 *SOU 1974: 17,* s. 35.
28 *SOU 1974: 17.*
29 Det faller utanför vår uppgift att här ta upp dessa frågor, hur aktuella de nu än har blivit de senaste åren. En bra introduktion till problemen är Klarqvist, Björn Boende utan bostadspolitik i *Arkitektur* 7/1978 s. 12—17. Småhusvågen tas upp i *Arkitektur* 1/1977. Se speciellt Johansson, Bengt O H Vägen till villalandet, s. 16—22.

Nybyggandet av bostäder 1960—1977. Totalt och andel småhus.

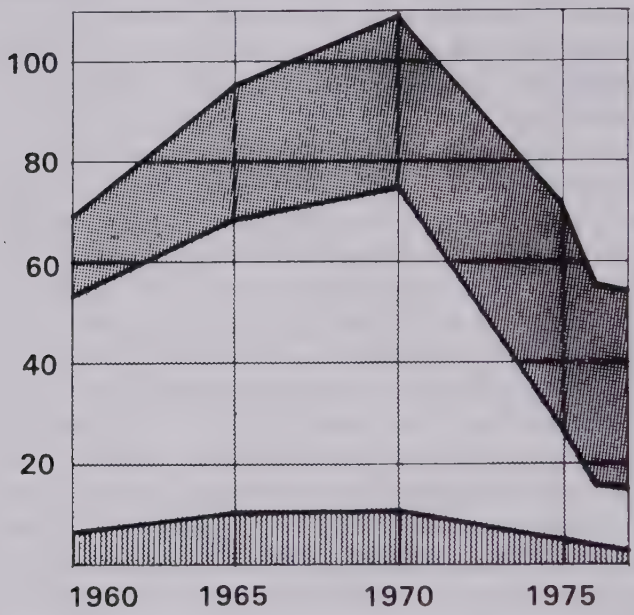

Källa: Caldenby, Claes: Småhusvåg eller storhussänka? *Arkitektur 1/1978*, s. 2

grannskapsenheter, eftersom den totala produktionen blir låg och tätheten minskar.

"Solidarisk bostadspolitik" behandlar främst byggandets finansiering och hyror, men tre teman tas upp som inte tidigare behandlats i de bostadspolitiska utredningarna, nämligen frågan om boendedemokrati[30], boendemiljö[31] och sist men inte minst boendesegregation[32]. Att dessa frågor tas upp innebär indirekt ett erkännande av den kritik som kom att riktas mot bostadsbyggandet från slutet av 60-talet — debatterna om Rosengård, Bergsjön, Skärholmen o. s. v.; kritiken gick ju bl. a. ut på att folk inte hade något inflytande över byggandet, att de områden som byggdes var torftiga i sin miljögestaltning och att låginkomsttagare klumpades ihop i vissa områden.

Den svenska statens bostadspolitik under efterkrigstiden har sålunda varit mycket omfattande. Staten har under hela denna tid kommit att ingripa i alla bostadsmarknadens tre sidor. Den har genom *lån* ingripit i förvaltningsledet och påverkat priset på lägenhetsutbudet; under större delen av perioden har

30 *SOU 1974: 17*, s. 333—402.

31 a.a. s. 319—332. I "Höjd bostadsstandard" tas frågan visserligen upp, men främst som en fråga om god service; utredningen skjuter miljögestaltningens problem ifrån sig — forskningen har ännu inga svar på "vad som konstituerar en trivsam och tilltalande miljö"; *SOU 1965: 32* s. 497. "Solidarisk bostadspolitik" låter t. o. m. göra en egen undersökning och gå igenom andra.

32 *SOU 1974: 17*, s. 53—55, 59—68.

det också rått *hyresreglering*. Vidare har staten ingripit från konsumtionssidan på bostadsmarknaden genom *bostadsbidrag*. Sist men inte minst har den ingripit i själva bostadsproduktionen — både direkt och indirekt; staten har *reglerat* både produktionens *storlek* och produktionens *kvalitet* — antalet lägenheter och deras utformning —, men den har också verkat för en *rationalisering* av produktionen (något vi har upp längre fram).

Bostadspolitiken har som vi konstaterat bidragit till ett byggande i form av grannskapsenheter och samtidigt har den förändrat bostadsbeståndet radikalt. Den enklaste metoden att få en god uppfattning om de genomgripande förändringar som ägt rum är att *jämföra* situationen 1945 med förhållandena 1975: dessa två tidpunkter sammanfaller i stort med den studerade periodens början respektive slut.

Vi kan ta det enklaste först: *antalet lägenheter*.[33] 1945 fanns det 2,1 miljoner sådana i landet; 1975 hade antalet stigit till 3,5 miljoner — en ökning med 1,4 miljoner. Samtidigt får vi hålla i minnet att antalet lägenheter på landsbygden till följd av folkomflyttningen minskar under samma tid, varför ökningen i tätorterna blir så hög som 1,6 miljoner, vilket innebär en ökning med 120 % relativt 1945. Vi kan därefter ta upp bostadsbeståndets *sammansättning efter hustypen*. 63 % av lägenheterna i tätorterna var 1945 flerfamiljshus (som detta räknas allt utom en- och tvåfamiljshus samt hus med mindre än hälften av ytan upptaget för bostäder). 1975 var andelen 66 %.

Siffrorna underskattar nyproduktionens omfattning. Den är större än siffrorna uppger. Det har ju rivits en hel del hus under tre decennier. Det svenska lägenhetsbeståndet är vidare mycket modernt: av alla lägenheter i tätorterna 1975 var 67,4 % byggda efter 1941 och bara 9 % byggda före sekelskiftet.[34]

Samtidigt som lägenhetsbeståndet moderniserats genom denna genomgripande nybyggnad, så har det parallellt skett en modernisering av det äldre bostadsbeståndet (de värsta husen har givetvis rivits). Vi kan då se på lägenheternas kvalitet, främst deras *utrustningsstandard*.[35] Till att börja med kan vi notera att standarden genomgående är sämre på landsbygden än i tätorterna såväl 1945 som 1975. Låt oss dock koncentrera oss på *tätortsförhållandena:* — Andelen lägenheter med vattenledning har ökat från 83,4 % till 98,7 %; avloppssiffrorna är på en decimal när identiska. Än mer dramatisk är ökningen av centralvärmens förekomst: från 45,5 % till 96,3 %. Sanitetsförhållandena har revolutionerats på 30 år: andelen lägenheter med eget wc har stigit från 35,6 % till 94,8 % och förekomsten av bad- eller

33 Ivre, Karl D och Peter Lundevall *Samhällsförändring och byggmarknad,* HSB:s riksförbund, Stockholm 1978, tabell 34.
34 a.a. tabell 6.5.
35 a.a. tabell 6.6.

duschrum i lägenheterna har ökat från nästan ingenting eller 21,3 % till att bli något självklart — det förekommer i 89,9 % av fallen.

Idag är det sålunda självklart med vatten och avlopp, centralvärme, wc och bad i lägenheten, vilket inte alls var fallet före andra världskriget då dessa bekvämligheter närmast var en lyx för gemene man.

Slutligen ska vi undersöka resultatet av efterkrigstidens bostadspolitik mätt i *lägenheternas storlek*.[36] Om vi håller oss till tätorterna är bilden den här: Det är de mindre lägenheternas andel som minskat, de större som ökat. Lägenheten om 1 rum och kök (rok) — som före kriget var den typiska lägenheten för en vanlig arbetarfamilj med barn — har minskat sin andel från 28,3 % till 11,9 %. Även alla underliga mindre lägenhetstyper som rum utan kök, enbart kök även kallat bostadskök, ett rum med kokvrå med flera har minskat sin andel — tar vi dem tillsammans är det från 15,3 % till 6,7 %. Till och med andelen 2 rok har minskat, och ändå bars en stor del av 40-talets och början av 50-talets produktion upp av just den lägenhetstypen, en minskning från 30,2 % till 25,3 %. Framförallt under 60-talet producerades det större lägenheter än 2 rok. Deras andel ökade mellan 1945 och 1975 med 29,4 % av lägenhetsstocken eller från 26,2 % till 55,6 %.

Den statliga bostadspolitiken har på tre decennier genomgripande omvandlat svenska folkets boendeförhållanden. Det är något vi får återkomma till i ett senare sammanhang. Här är det fråga om att förklara byggandet av grannskapsenheter i första hand.

Markfrågan

Vid Riksdagens behandling av bostadspolitiken 1967 beslöts vidare att staten skulle stödja kommunernas markförvärv. Kommunerna fick förköpsrätt till mark, och en statlig lånefond för kommunala markinköp inrättades.[37]

För kommunerna är det av vikt att äga mark i stor omfattning. Då kan de nämligen styra byggandet med hjälp av det kommunala planmonopolet. Om kommunen behöver en speciell bit mark — och inte har något alternativ, vilket lätt blir fallet om kommunen äger blott lite mark — kan markägaren sätta kommunen i en tvångssituation. Och även om expropriation är möjlig i princip, undviks detta medel ofta p. g. a. att det kan medföra att ärendet kan dra ut på tiden och även av andra skäl. Om kommunerna däremot äger mark i relativt stor omfattning, kan de styra byggandet, eftersom de då blir relativt oberoende av markägarna; istället blir markägarna beroende av kommunerna. Ronny Svensson har undersökt kommunernas markpolitik i Västsverige, speciellt perioden 1960—1974. Han konstaterar att de

36 a.a. tabell 6.4; även s. 175—177.
37 *Proposition 1968: 1* bil. 13, s. 13 där vidare 30 milj. kr till fonden föreslås.

numera uppför 95 % av sina lägenheter på tidigare obebyggd mark, och att kommunerna äger 80 % av all mark som nybyggnad sker på. Inom äldre områden, där nybyggnad sker efter rivning, är dock kommunernas markinnehav betydligt lägre. Kommunerna ökade sitt markinnehav till de höga siffrorna under 60-talet. Det var en tid då kommunerna allmänt började köpa mark; en del gjorde det redan på 50-talet. Kommunerna har lyckats hålla markpriserna nere, konstaterar Svensson vidare, genom sina stora markförvärv.[38] Hans resultat torde gå att generalisera till landet i övrigt.

Och denna markpolitik gynnar naturligtvis byggandet av grannskapsenheter.

Bostadskomplement och centrum

Vi ska här ta upp och se till utvecklingen av bostadskomplementen, skola, daghem, lekplatser och allmänna samlingslokaler, samt hur centrum har gestaltats. Andra bostadskomplement som butiker och parkeringsplatser kommer att behandlas senare. Butikerna tas upp i ett särskilt avsnitt och parkeringsplatserna i anslutning till bilismen.

Ett viktigt och nödvändigt inslag i grannskapsenheten är att bostadskomplementen till bostäderna finns samlade i anslutning till dessa för att vara lättillgängliga för de i grannskapet boende. Typiskt för grannskapsenheten är också att de flesta bostadskomplementen (inklusive butikerna) finns samlade till ett centrum.

Anordnandet av bostadskomplement är väl att märka i huvudsak en kommunal angelägenhet. Anordnandet innebär att bostadskomplement lokaliseras, dimensioneras, uppförs och drivs. Det sker för merparten av bostadskomplementen men ett undantag utgör de komersiella verksamheterna vilka drivs i privata former.

De bostadskomplement vi här ska undersöka representerar alla skilda sidor av offentlighetens omvandling. En aspekt av familjens strukturomvandling är att barnen i ökad grad socialiseras av utomfamiljära instanser. Skolan, daghemmet men också lekplatsen — en variant om de öppna ytorna — utgör samtliga exempel på hur den utomfamiljära socialisationen av barnen kan gå till. (De möjliggör också den process som kallas individuering, något vi ska återkomma till i kap. XI.)

Samlingslokalerna och centrum är de egenskaper hos grannskapsenheten som direkt har att göra med omvandlingen av den egentliga offentligheten. Att staten stödjer uppförandet av samlingslokaler innebär inget annat än ett stöd åt offentligheten antingen det gäller dess politiska eller kulturella sida. I Sverige är det främst skilda föreningar som kommit att nyttja samlingslo-

38 Svensson, Ronny *Analys av prisutvecklingen på bostadsmark i västkustregionen* Byggforskningen, Rapport R46: 1975, s. 21, 30, 32—33, 262.

kalerna varför det i första hand är en organisationsintern offentlighet som stöttats av staten genom dessa lokaler. I ett vidare perspektiv är samlingslokalerna en form för statens stöd åt dessa föreningar. Vi har här att göra med en speciell aspekt av offentlighetens omvandling: förmedlingen från stat till samhälle, och omvänt, sker i ökad utsträckning genom olika intresseföreningar.

De lokaler grannskapsenheterna utrustats med — vilket naturligtvis varierar avsevärt från enhet till enhet — är i regel av större betydeles för den kulturella än för den politiska offentligheten; olika typer av rekreativ verksamhet överväger.

Den offentlighet som gatan utgjorde i den stad vars grundform var kvarteret har en liten rest i grannskapsenheten: centrum med sitt ev. torg. Till centrum sammanförs olika bostadskomplement — från butiker till skolor — och därigenom blir mötet här en möjlighet. Samtidigt har centret kommit att domineras av handeln, medan särskilt samlingslokalerna hamnat i skymundan.

Som vi visat har bostadskomplementen varit föremål för flera statliga utredningar allt sedan 40-talet till Servicekommittén. Här ska vi nu behandla de olika bostadskomplementen var och en för sig.

Skolan

När idéen om grannskapsplanering formulerades i USA av Perry på 20-talet, fick skolan en central ställning i grannskapsenheten. Skolan sågs som hjärtat i den medborgerliga gemenskapen. Den ska stå till allmänhetens förfogande och vara en samlingsplats där människor möts och diskuterar: "The public school", skriver Perry "is in a real sense a civic institution. It flies the national flag."[1]

I Sverige kom skolan att få sin plats i grannskapsenheten. Redan på 40-talet blev den en institution för mer än endast den ordinarie undervisningen. Det stadfästes också av staten så tidigt som 1944 genom en lag där det påbjuds att skolans lokaler inte bara skall vara till för den ordinarie undervisningen, utan att de också ska upplåtas till "ortens frivilliga bildningsverksamhet och liknande fostrande verksamhet bland ungdomen" om detta inte medför "att större olägenhet . . . vållas undervisningen eller inom skolan boende lärare eller annan personal" och sker genom "aktsamt begagnande".[39] Denna förordning vidgades genom lag 1954 från att gälla enbart folkskolor till att också gälla övriga skolor.[40] Och skolorna har också kommit att upplåtas till andra ändamål än skolundervisning, även om den religiösa verksamheten till en början kom att få företräde framför profan verksamhet som

39 *SFS 1944: 444* § 8. Lydelsen upprepas i *SFS 1945: 882* § 8.
40 *SFS 1954: 671.*

ungdomsverksamhet och politik.[41] Härigenom har skolan som bostadskomplement kommit att bli även samlingslokal.

Som bostadskomplement har skolan — i enlighet med grannskapsplaneringen idé — fått sin plats i grannskapsenheten, och då en central plats. Skolans läge är inte något som man ger anvisningar om i Kungl. Skolöverstyrelsens publikation "Folkskolebyggnader" från 1944[42], men väl i en publikation benämnd "Skolbyggnader" från 1955:

"Tomten bör vara belägen centralt inom ett skolområde, i allmänhet i eller invid den tätast befolkade delen för att giva kortast möjliga skolvägar för barnen. Skolvägarna bör så litet som möjligt följa eller korsa huvudtrafikleder samt i städer och tättbyggda samhällen för de mindre barnen, där så kan ske, leda genom grönbälten... Skoltomten bör vara förlagd på betryggande avstånd från starkt trafikerade leder, järnvägar och industriella företag, vilka kan verka störande på skolarbetet."[43]

Samma innebörd finns även i en senare upplaga från 1964 av samma publikation.[44]

Underförstått är här att grannskapsenheten är den stadsplaneform för nybyggda områden, som de här kraven på skolans lokalisering passar in i. Skolan läggs i nära anslutning till bostäderna, så att den kan nås bekvämt utan att man behöver passera större vägar.

Det som har hänt sedan 40-talet är att skolorna har kommit att förläggas i anslutning till bostäderna och blivit ett faktiskt bostadskomplement. Samtidigt har skolans funktion vidgats. Den är inte längre blott en läroanstalt för barnen utan också en samlingslokal för "fritidsverksamhet" för både barn och vuxna.[45] I vilken utsträckning skolorna används till annat än den reguljära skolundervisningen, och i vilken grad de är dimensionerade för sådan verksamhet, det är något som varierar lokalt, både inom och mellan kommuner. Att skolorna används till annat än undervisning är däremot något som centralt beslutats i staten.

Vid planeringen av de olika bostadskomplementen i ett bostadsområde har LM-skolan, tidigare folkskolan, varit den i huvudsak bestämmande faktorn för dimensioneringen av grannskapsenhetens storlek. Men som framkommer

41 Detta framkom i en undersökning Ungdomsvårdskommittén lät göra. Se Ungdomens fritidsverksamhet *SOU 1947: 12*, s. 227—230.

42 *Folkskolebyggnader. Anvisningar och bestämmelser angående byggnader för folkskoleväsendet* utfärdade av Kungl. Skolöverstyrelsen, Stockholm 1944.

43 *Skolbyggnader. Anvisningar och bestämmelser angående byggnadsföretag för skolväsendet* utfärdade av Kungl. Skolöverstyrelsen, Stockholm 1955, s. 22. — 1947 utges en annan upplaga av dessa anvisningar i stencil, vilken vi inte kunnat komma över.

44 *Skolbyggnader. Anvisningar för planering av byggnadsföretag inom det allmänna skolväsendet* utfärdade av Kungl. Skolöverstyrelsen, Stockholm 1964, s. 12—13.

45 Jfr. Skolplanering och skolstorlek *SOU 1978: 4* s. 350ff.

i en utredning om kommunal planering och detaljhandel från 1973 så är detta inte längre fallet:

"I praktiken har ... låg- och mellanstadieskolan en "dimensionerande' funktion. Under senare tid har emellertid dagligvarubutiken också kommit att få en sådan funktion. Så länge ett bostadsområde ... också utgjorde tillräckligt underlag för en dagligvarubutik rymdes butiken inom den ram som skolans företrädare drog upp. Detta är inte längre förhållandet."[46]

Samlingslokaler

När idéen om grannskapsplanering nådde Sverige och blev aktuell på 1940-talet, så var idéen om "community centre" ett viktigt inslag. I Sverige formulerade man detta som medborgarhus, medborgaranläggning, kulturcentrum m. m.[47]

Dessa benämningar användes vid den tiden för samlingslokaler i bostadsområden, men med tiden har de kommit att stå för i staden centrala anläggningar, och för bostadsområdena har i stället benämningar som föreningsgård och fritidsgård kommit att användas. Den här namnförskjutningen kan betraktas som ett resultat av nedtoningen av 40-talets grannskapsidéer och allmänna ambitioner.

Kravet på medborgaranläggningar har inom staten besvarats med olika former av ekonomiskt stöd till samlingslokaler. Huruvida en viss samlingslokal ska byggas och hur den i så fall ska utformas är en lokal fråga för kommunen och eventuellt inblandade föreningar.

Fram till 1974 har samlingslokaler finansierats av staten genom lån och bidrag. Detta har skett på ett flertal olika sätt:[48]

— Allmänna arvsfonden för lokaler till barn- och ungdomsverksamhet. Arvsfondsmedel beviljas enbart till ändamål som det inte obligatoriskt åligger stat och kommun att bekosta.

— Med början 1942 ger staten lån och bidrag till allmänna samlingslokaler. Syftet var ursprungligen att stödja föreningslivet, som sågs som en av demokratins hörnpelare; därför blev samlingslokalsfrågan en angelägenhet inte bara för föreningarna utan också för de statliga myndigheterna. Från början gavs stödet till kommuner i form av bidrag och till föreningar i form av lån; från 1957 sker stödet till kommunerna även det i form av lån. Samtidigt ändrades lånebestämmelserna så att det inte längre var endast "för föreningslivet avsedda" utan också "för allmänheten avsedda" samlingslokaler som kunde komma ifråga för statligt stöd.

46 Kommunal planering och detaljhandel *SOU 1973: 15* s. 72.

47 Se t. ex. *Generalplan för Eskilstuna 1950, Generalplan för Skövde 1949, Preliminärt förslag till generalplan för Örebro* (1945) samt *Generalplan 1950 för Borås.*

48 Se Finansiering av allmänna samlingslokaler *SOU 1971: 92,* s. 13—23; *proposition 1972: 72* s. 27—28.

— Slutligen har staten medverkat till finansieringen av samlingslokaler genom bostadslånen. Under 40-talet utvecklades den s. k. 50 %-regeln, vilken innebar att lån till bostäder endast utgick till hus med mer än hälften bostäder — det var sålunda möjligt att i husen lägga in vissa smärre utrymmen för andra ändamål än boendet. Denna praxis blev låneregel genom riksdagsbeslut 1956. Låneregeln har i vissa fall medfört produktionstekniska problem: huskroppar för olika verksamheter har ibland måst byggas ihop för att uppfylla kraven på statliga lån. Lånen täcker inte bara lokaler för föreningslivet, hobbyverksamhet o. dyl. utan även t. ex. affärslokaler av mindre slag.

Med början *1974 gäller nya regler* för det statliga stödet till samlingslokaler. Det knyts nu till bostadslånen. En gemensam ram införs för bostäder och servicelokaler, och avvägningen mellan lokal- och bostadsbehov blir en uppgift för kommunen. Samtidigt blir det möjligt att få lån till lokaler i äldre bostadsområden, där husen inte uppförts med statliga lån; den särskilda långivningen till barnstugor upphör också. Hädanefter "skall det statliga lånestödet lämnas endast i form av bostadslån".[49]

Bakgrunden till de här besluten är att det blivit viktigt att samordna och integrera verksamheten både socialt och ekonomiskt, eller som Departementschefen uttrycker det:

"Liksom servicekommittén anser jag att stödet nu har fått sådan storlek och betydelse att det finns skäl att åstadkomma bättre samordning av de statliga insatserna och att se över reglerna för det statliga stödet till lokalbyggandet på olika områden."[50]

Den förändring som skett i och med 1974 års beslut innebär sålunda för finansiering av samlingslokaler att ett enklare administrativt system för lånegivningen införs. Istället för flera lånegivningsinstanser får vi nu en som är knuten till bostadslånen. Det har inneburit ökade möjligheter för byggande av fristående lokaler. Lånegivningssystemet gäller dessutom inte för enbart samlingslokalerna utan även andra bostadskomplement på "grannskapsnivå". I vilken utsträckning gemensamhetsanordningar av det här slaget byggs varierar i högsta grad mellan kommunerna, men oavsett om särskilda samlingslokaler byggs i ett område eller ej så kan skolan tjänstgöra som sådan.

Att det också blivit relativt vanligt med samlingslokaler under beteckningen fritidsgård, ungdomsgård eller föreningsgård visar vår undersökning.

49 *Proposition 1972: 72* s. 1.

50 a.a. s. 27. — De utredningar som ligger bakom det här beslutet i samordningens tecken är dels delegationen för bostadsfinansiering, dels servicekommittén. Servicekommittén lägger fram en rad betänkande under beteckningen Boendeservice 1—7. Just här är det Boendeservice 2 *SOU 1970: 68*, speciellt avsnitt II, som är aktuellt I avsnitt I formuleras målen för boendeservice, vilka Departementschefen ställer sig bakom redan i *Proposition 1972: 1* bil. 13 punkt IV: 12.

Vi fann att i 70 % av grannskapsenheterna fanns sådana.

Vi fann dessutom att religiösa samlingslokaler inte är ovanligt och att de förekommer i en tredjedel av grannskapsenheterna. Det är egentligen inte förvånande med tanke på att kyrkan följt människorna ut i förorten:

"Tiden efter andra världskriget har i Sverige liksom ute i Europa varit en kyrkobyggnadsperiod utan like. Bakgrunden ligger givetvis i de stora folkomflyttningarna och tillkomsten av nya förorter. 60-talet var kulmen för nybyggnadsvågen men kyrkans byggnadsinvesteringar har inte minskat för den skull... Kyrkorestaureringarna har ökat sin andel liksom byggandet av församlingslokaler som komplement till äldre kyrkor. Bakom detta ligger kyrkans nya arbetsformer med flera, mindre gudstjänster och ökat socialt arbete."[51]

Förutom gemensamma lokaler för grannskapsenheten som helhet finns smärre samlingslokaler i mer direkt anslutning till bostäderna. Under periodens början kom dessa att förläggas till husens källare eller bottenvåning; från slutet av 60-talet blev det allt vanligare att de förlades i enkla separata mindre byggnader i anslutning till grupper av hus. Omfattningen av sådana lokaler har vi inte kunnat finna systematiskt insamlade uppgifter på och vi har i vår undersökning inte heller kunnat få fram några.

Förvaltningen av gemensamma lokaler i grannskapsenheterna blir följdenligt också i kommunal regi eller i kyrkans.[52] De bostadsanslutna gemensamhetslokalerna förvaltas däremot av bostadsföretaget i fråga.

Daghem, lekskola och fritidshem

Grannskapsenheten var i första hand tänkt att underlätta barnfamiljernas vardagliga tillvaro. För barnen innebar det att speciella institutioner skulle läggas i grannskapsenheten som komplement till bostäderna. Tanken var att ge barnen en kollektiv uppfostran i grannskapet men också att frigöra kvinnorna från hemarbetet.

Det var på 40-talet som barnstugeverksamheten blev föremål för statliga åtgärder. Innan fanns visserligen en del barnstugor men dessa drevs i privat regi, av kommun eller av HSB.[53] Sedan dess har barninstitutionerna drivits i kommunal regi men med statligt ekonomiskt stöd och under statlig övervakning.

51 Så sammanfattar Claes Caldenby — se hans Kyrkan — den sista arkitektuppgiften? i *Arkitektur* 9/1978 s. 2—3 — en uppsats av Carl-Göran Bergman som forskar i förortskyrkan. Mellan 1900 och 1940 byggdes det mindre än 10 kyrkor/år, på 60-talet över 20.

52 Jfr. *Kommunfullmäktiges i Karlstad handlingar.* Serie A. Nr 10. 17/11 1977. Nr. 237. Arbetsgruppens för utredning angående behovet av samlingslokaler delrapport s. 620—762.

53 Se Daghem och förskolor *SOU 1951: 15,* s. 44—46.

Förskolor och fritidshem 1955—1975. Antal platser

	Daghem	Lekskolor	Fritidshem
1955	10 015	27 769	2 340
1960	10 270	38 373	2 450
1965	11 715	47 050	2 826
1970	29 347	37 686	5 123
1975	63 085	65 974	20 068

Källa: Levnadsförhållanden. Rapport 6, 1977, tabell 2.9.

Under 40-talet kom en utbyggnad av antalet platser vid lekskolor och daghem att ske. Under 50- och början av 60-talet stagnerade utbyggnaden av daghem för att sedan skjuta fart, vilket framgår av ovanstående tabell. Vad gäller lekskolan kom den att byggas ut kraftigare under samma tid. Fritidshemmen däremot kom att öka först under 70-talet.

Platsantalen för daghem och fritidshem låg i stort sett stilla mellan 1950 och 1965, medan det var lekskolorna som byggdes ut under samma tid. Under 40-talet däremot sker det en utbyggnad av alla dessa tre verksamheter. Från 1941 till 1950 ökar antalet institutioner för dessa verksamheter från 347 till 713, så att vi 1950 har drygt 9 000 platser i form av daghem, drygt 2 000 fritidshemsplatser och drygt 18 000 lekskoleplatser — för att uttrycka saken i dagens terminologi.[54]

Utbyggnaden av barnomsorgen och då kanske främst utbyggnaden av daghemmen är ett resultat av *kvinnornas tilltagande förvärvsarbete* under perioden. Och vi kan konstatera att daghemsutbyggnaden också följer kvinnans utträde på arbetsmarknaden, vilket är som störst under 40-talet och de senaste 10 åren — från slutet av 60-talet.[55] Förvärvsintensiteten ökade genomsnittligt omkring 1 % per år under tiden 1945—50 och 1967 och framåt, medan ökning under den mellanliggande perioden 1950—65 bara var en tredjedel så stor per år. En väldig ökning av förvärvsintensiteten har skett hos kvinnor med barn under skolåldern. Den har ökat med inte mindre än 30 % mellan 1967 och -77 eller från 37,6 % till 67,6 %. Och denna enorma ökning fick också sitt gensvar hos politikerna i det beslut som fattades 1975 då det bestämdes från statligt håll att 100 000 daghemsplatser skulle byggas under de följande 5 åren[56], dvs. mer än en fördubbling av antalet befintliga platser.

För att understödja kommunernas utbyggnad av barnomsorgen har sta-

54 a.a. s. 51 (tab. 3 och 4).

55 Göransson, Anita Den könsliga arbetsdelningen och dess strategiska konsekvenser i *Sociologisk forskning* 3/78, s. 56.

56 von Scheele, Annika *Daghem och grannskap* Sektionen för arkitektur, BFL, Kungl. tekn. högskolan, 1978, s. 1. (stencil)

ten givit ekonomiska bidrag. Utmärkande för statens insatser på detta område är att de inte varit föregripande utan snarare släpat efter kvinnornas utträde på arbetsmarknaden. Detta har också konstaterats av de statliga utredningar som gjorts i denna fråga under perioden.[57] — En uppfattning om denna eftersläpnings storlek får man av de beräkningar som gjorts i dessa utredningar. I Barnstugeutredningen bedöms behovet av platser till i runda tal 250 000, medan det faktiska platsantalet uppgick till ungefär 30 000; behovet beräknades efter antalet barn med förvärvsarbetande mödrar (minst halvtid), barn till ensamstående fäder, barn med särskilda behov.[58] Dessa beräkningar gällde daghem år 1970. För 7—12-åringarnas del beräknades behovet 1972 till 175 000, medan det endast fanns plats för 15 000 barn i fritidshem och 12 000 i familjedaghem.[59] Förskolan blev allmän för 6-åringar från och med 1975.[60]

Förutom invandrarna har kvinnorna varit efterkrigstidens stora arbetskraftsreserv. Ett argument för daghemsutbyggnaden var också under periodens början att de gifta kvinnorna utgjorde en sådan reserv. Men som argument har detta med tiden allt mer kommit i skymundan, även om det är just detta faktiska förhållande som ligger i botten.[61]

Den praxis som utvecklats vad gäller lokaliseringen av barnomsorgens institutioner är att dessa förläggs i anslutning till bostäderna och inte till arbetsplatserna. Men detta tycks inte ha varit någon självklarhet — även om det kan tyckas så idag. Så gjordes t. ex. en enkät av utredningen "Daghem och förskolor" (1951) där olika organisationer fick svara på frågan "Böra småbarninstitutionerna vara förlagda i närheten av bostads- eller arbetsplatsen?" En majoritet svarade att bostadsplatsen var den bästa.[62]

I råd och anvisningar från Socialstyrelsen, högsta myndighet i dessa frågor, fastställs kraven på barnstugorna och vad gäller placeringen rekommenderas följande:

"Barnstugor omfattande lekskolor och daghem bör om möjligt ej ligga i närheten av järnväg eller fabriksanläggning. Bäst är ett centralt läge i förhållande till bostadsbebyggelsen. Barnen bör ha högst 10 minuters gångväg till sin institution. Denna bör vara så belägen, att barn i 6-årsåldern utan större risk kan öva sig

57 *SOU 1951:15*, a.a., s. 93—95; Samhällets barntillsyn — barnstugor och familjedaghem *SOU 1967: 39*, s. 7; Förskolan Del 2 *SOU 1972: 27*, s. 252ff; Barns fritid. Fritidsverksamhet för 7—12-åringar *SOU 1974: 42*, s. 13.

58 *SOU 1972: 27*, s. 252—253. I denna utredning föreslås att halv behovstäckning av daghemsplatser nås 1980, men att "full behovstäckning uppnås i nybyggnadsområden omfattande minst 200 lägenheter". (Citat s. 254 emfas borttagen.)

59 *SOU 1974: 42*, s. 13.

60 Socialvården. Mål och medel. *SOU 1974: 39*, s. 128.

61 Ett förhållande som framgår vid jämförelse av olika utredningar angående barnomsorgen, se ovanst. noter.

62 *SOU 1951: 15*, s. 178.

att gå dit på egen hand, vilket är en värdefull förberedelse till skolgången. Vägen bör helst leda genom grönbälten, så att barnen icke behöver följa starkt trafikerade gator och vägar och i varje fall icke korsa huvudtrafikleder."[63]

En lämplig stadsbyggnadsform som väl uppfyller dessa krav är grannskapsenheten. Den ger den bilfria, industrifria miljön inom vars gränser barnen relativt obehindrade kan röra sig i bostädernas närhet.

Öppna ytor

I grannskapsplaneringens idé betonas värdet av de gemensamma ytorna inom grannskapsenheten. De ska vara invånarnas gemensamma uterum där de kan träffas i gemensam lek och rekreation.

I svensk planlagstiftning kom också de gemensamma uterummen att beaktas i byggnadslagstiftningen 1947. I byggnadsstadgan (BS) 26 § mom. 12 fastslås:

"att torg samt parker och andra planteringar, lekplatser för barn i olika åldrar ävensom idrottsplatser anordnas i tillräckligt omfång och antal inom stadsplaneområdets olika delar."[64]

Denna paragraf kom dock att utgå vid 1959 års förenkling av lagstiftningen. Men återinfördes i 53 § mom. 4 år 1975:

"Inrymmer byggnad bostadslägenhet, skall på tomten eller på utrymme som är gemensamt för flera bostadslägenheter finnas tillräckligt stor friyta som är lämplig för lek och utevistelse, om sådan friyta kan beredas för rimlig kostnad och utan synnerlig olägenhet. Byggnadsnämnden kan medgiva undantag från denna bestämmelse om särskilda skäl föreligga."[65]

Motiveringen till ett återinförande av denna bestämmelse är att barns utrymme för lek på senare tid knappats in i samband med att småhusbebyggelsen blivit allt vanligare.[66] Men den kan också ses som ett tecken på att de krav som rests för en bättre utemiljö har tillmötesgåtts.

Vid ansökan om byggnadslov måste inte bara ritningar av hus bifogas utan även en plan över utrymmen tänkta för lek, utevistelse, parkering och tillfartsvägar för trafik.[67] Det ger sålunda byggnadsnämnden möjlighet att pröva om utrymmena ifråga är tillräckligt stora och om de är väl placerade. Även genom lånesystemet får kommunerna ett inflytande över utemiljöns utformning vid nybyggnationer. Däremot har kommunerna inte någon större möjlighet att påverka markdispositionen i befintlig bebyggelse.[68]

63 *Råd och anvisningar i socialvårdsfrågor,* Kungl. socialstyrelsen Nr 162 December 1963, s. 41.
64 Bexelius, A. & Nordenstam, A. & Aurén, N. *Byggnadslagstiftningen,* Stockholm 1948, s. 486.
65 *SFS 1975: 817.*
66 *Prop. 1975: 83,* s. 12.
67 BS 1975 55 § mom. 1.
68 Barns utemiljö, *SOU 1970: 1,* s. 30.

Hur friytorna ordnas är sålunda en kommunal fråga och under 70-talet har utemiljön kommit att uppmärksammas alltmer och därmed kommunernas ansvar. Statliga utredningar som betonat barns lekmiljö har kommit att få en viss genomslagskraft.[69] Det statliga organet Socialstyrelsens lekmiljöråd etablerades genom beslut 1971 med bl. a. till uppgift:

"att hävda leken som en förutsättning för människans utveckling och att verka för att goda möjligheter skapas för en utvecklingsbefrämjande lek i såväl boendemiljö som offentlig miljö."[70]

En mer ingående *normering* av barns utemiljö gjordes *på 60-talet*. Dessa normer som rekommenderades från Bostadsstyrelsen byggde på studier av sambandet mellan planutformning och barns utelek, och gav riktlinjer för lekutrymmenas differentiering, lokalisering och dimensionering.[71] Dessa kom enligt utredningen om barns utemiljö att få stor spridning och tillämpning men någon systematisk erfarenhetsåterföring av normernas tillämpning finns inte.

En vidare bearbetning av råd och anvisningar för utemiljön kom att göras av Statens planverk och resultatet finns redovisat i *"Bostadens grannskap"* 1975. Dessa anvisningar, vilka inte enbart gäller friytorna utan även grundskolan, fritidslokaler, trafik osv. "ger riktlinjer för den bedömning av boendemiljöns kvalitet som skall inrymmas i länsstyrelsernas granskning av stadsplaner och byggnadsplaner". Friytorna har delats in i tre olika kategorier.

Friytorna är tänkta att tillgodose olika gruppers behov och ligger på olika avstånd från bostaden. Närmast bör småbarnslekplatsen finnas, helst inom 50 m från entréen. Lite längre ifrån kan lekpark och bollplan ligga. Dessa är tänkta för lite äldre barn men lekparken är också avsedd för att barn utanför lekskolan ska få möjlighet till lek under pedagogisk ledning. Längst bort från bostaden kan motions- och rekreationsområden för ungdom och vuxna läggas, dvs. områden som lämpar sig för motionslöpning, promenader o. dyl. De rekommenderade avstånden är här 300 m respektive 500 m. Godtagbar storlek på varje yta ges det också anvisningar om liksom råd om deras utformning.[72]

Hur planeringen av friytorna sker är vid nybyggnation, som redan nämnts, något som kommunala byggnadsnämnden har inflytande över och som även ska granskas av länsstyrelsen, innan plan fastställes. Detta gör att friytornas kvantitet kan variera över tid och mellan kommuner.

69 *SOU 1970: 1,* Barnen och den fysiska miljön, *SOU 1975: 36.*
70 Skrivelse Dnr V 541/71, 19.3. 1971 till Socialstyrelsen från Socialdep.
71 *SOU 1970: 1,* s. 29—30.
72 *Bostadens Grannskap.* Råd och anvisningar för planering av bostadsbebyggelse, Statens Planverk 1975 s. 7—8. Jämfört med Bostadsstyrelsens anvisningar från 1964 så överensstämmer normerna i stort utom vad gäller den tredje nämnda friytan, motions- och rekreationsytan för vuxna. Denna finns ej i 1964 års normer. *God bostad i dag och i morgon,* Kungl. Bostadsstyrelsen 1964, s. 46—48.

I vår studie hade vi inga möjligheter att undersöka lek- och rekreationsytorna, men vårt intryck har varit att de grannskapsenheter vi noterat har alla varit försedda med åtminstone lekplatser. En viss variation tycker vi oss ha märkt. I planer från periodens början har antalet utlagda lekplatser varit färre än i de från slutet. Men även om antalet lekplatser varit färre i de tidigare planerna så tycks i dessa ha funnits med "oplanerad" naturmark som kunnat användas i samma syfte, och därmed inte heller behövt vara "planerad". Denna skillnad mellan tidigare och senare gjorda planer torde ha sin grund, inte bara i en tilltagande normering utan också i resultatet av användningen av en ny produktionsteknik. Medan en tidigare enklare produktionsteknik sparade marken runt om husen, innebar den modernare att hela området runt husen jämnades och därmed blir speciellt anlagda platser för lek och spel en nödvändighet.

En mer ingående studie över friytornas storlek och relation till statliga normer har dock gjorts av Bommarco m. fl. i *Malmö*. De har gjort undersökningen i nio flerfamiljshusområden representerande 1950—70 och 72 % av den totala befolkningsökningen i Malmö under samma tid. De kommer fram till att ingen större förändring har skett i fråga om friytornas storlek i områdena över tid. Trafikytorna är de enda som ökat i absolut och relativ storlek. Av den totala rymligheten (friyta/total våningsyta) upptogs 40 % av kommunikationsyta, varav 22 % för motorfordon, 9 % av lek och bollspel och 43 % av gräs och planteringar. En jämförelse av hur friytorna disponeras i relation till de statliga normerna, visar att parkeringsplatser gynnas medan lekplatserna långt ifrån uppfyller normerna. De uppställda parkeringsnormerna har i vissa fall följts upp till 150 %. Lekplatserna har däremot i medeltal uppfyllts till 36 %; och det är då främst småbarnens behov som tillfredsställts. I medeltal får de äldre barnen sina lekytebehov tillfredsställda till 8 %. Trafikytorna (parkeringsplatser och gatumark) har också kostat avsevärt mer: 14 gånger så mycket som lekytor, lekutrustning, gräsmattor, planteringar, gångar osv. Även ifråga om kommunala lekparker med personal låg tillgången långt under normen. Trots att normerna för lekmiljö inte hade uppfyllts hade dock bostadsproducenterna beviljats lån till utemiljön.[73]

Huruvida samma förhållanden ifråga om markytornas disposition gäller för andra städer än Malmö är en öppen fråga, men exemplet illustrerar att förekomsten av normer inte alls garanterar att det byggs i enlighet med dessa. Tvärtom kan avvikelserna vara mycket stora och vissa intressen gynnas framför andra under lång tid innan något händer.

73 Bommarco, Tarcisio & Folkesson Jan & Hall, Bengt Den yttre boendemiljön. En studie av markdispositionen i nio flerfamiljshusområden i Malmö i *Plan 2/1972*, s. 84—89.

Centrums utformning

I sin bilaga till Bostadssociala utredningen 1945 gav Uno Åhrén följande beskrivning av centrums funktion:

"Det gäller . . . att för varje särskilt område i staden, som är lämpligt att bilda ett 'grannskap', få till stånd ett centrum för befolkningens gemensamma intressen, ett fokus där det kollektiva livet inom området naturligt sammanstrålar, en stimulerande brännpunkt för olika slag av aktiv sysselsättning."[74]

I centrum samlas flera av grannskapsenhetens bostadskomplement och kan på så sätt tänkas utgöra ett fokus för denna.

I våra empiriska studier har vi funnit att centrum formerar sig antingen kring ett torg, utmed ett grönstråk eller i en gemensam anläggning. Den förstnämnda formen har varit den vanligaste medan den sistnämnda varit den minst vanliga.

Att utforma centrum och lägga dess olika bostadskomplement under ett och samma tak är en ny företeelse och brukar benämnas integrerade centrumanläggningar. De kan sägas vara ett svar på den kritik som formulerades mot sextiotalets områden och som riktade sig mot att servicen inte var tillräcklig och att den ofta kom att byggas ut först sedan bostäderna stod klara.[75] Integrerade centrumanläggningar eller serviceanläggningar är också de planelement som föreslås från Servicekommittéen, tillsatt 1967, som en lösning på serviceproblemen i bostadsområdena. Man skulle kunna säga att den integrerade service- eller centrumanläggningen är 70-talets arkitektoniska gestaltning av "grannskapstanken", även om motiveringarna inte explicit förs i grannskapstermer som vi såg när vi behandlade grannskapsidealets utformning på 70-talet.

Integrerade centrum- och serviceanläggningar byggs för att en långtgående samordning av olika bostadskomplement ska kunna ske. Det anses i sin tur ge ekonmiska fördelar så att fler servicefunktioner kan tillfredställas på ett bättre sätt i bostadsområdet och inom gångavstånd. Bakgrunden till diskussionen om en samordning av lokaler och verksamheter ges på följande sätt i en skrift utgiven av Bostadsstyrelsen 1974:

"Bakgrunden . . . är bl. a. dels de svårigheter att upprätthålla en rimlig närhet till traditionella bostadskomplement som orsakas av ekonomiskt motiverad rationalisering och koncentration av anläggningar dels ett ökat behov av traditionella och nya bostadskomplement framförallt för att möjliggöra kvinnlig förvärvsverksamhet men även för att göra boendemiljön användbar för tidigare isolerade grupper. Samordning av lokaler och verksamheter har förväntats ge sådana ekonomiska fördelar att centralisering kan motverkas och de bostadskompletterande

74 *SOU 1945: 63*, s. 624.

75 Björkman, Armand & Andersson, Bengt *Integrerade centrumanläggningar*, Byggforskningen Rapport R16: 1974, s. 5; Boendeservice 7 *SOU 1973: 24*, s. 304—305.

lokalerna och verksamheterna kan kvarhållas i bostadsområdena, samtidigt som kvaliteten förbättras och vissa sociala fördelar uppnås."[76]

I citatet framgår att det inte är endast ekonomiska argument som motiverar dessa anläggningar utan även sociala och det hänvisas till kvinnornas förvärvsverksamhet.

Samordningen betyder att flera lokaler som L- och LM-skola, barnstugor, gymnastik- och idrottslokaler, bad, fritidslokaler, bibliotek, skyddsrum, innetorg/gågata, reception och andra anläggningar förs samman i en och samma byggnad, så att de kan utnyttjas av flera grupper i olika sammanhang. Så kan skolmatsalar användas för fritidsverksamhet, skolans matservering kombineras med en restaurang, barnstugan och skolan använda samma gymnastiksal, skolbibliotek vara kombinerat folkbibliotek, servering och bordtennisspel finnas på innetorget osv.[77]

En sådan samordning av olika verksamheter har inte tidigare varit möjlig p. g. a. finansieringsförhållandena. Men från 1974 är detta möjligt genom att den tidigare splittrade lånegivningen centraliseras så att de gemensamma lokalerna och bostadskomplementen finansieras via bostadslånen. Kriteriet för att en lokal ifråga kan belånas på detta sätt är dock att den är till för de i "grannskapsenheten" boende:

"Eftersom lokaler enligt 24 och 32 § bara får ingå i låneunderlag eller pantvärde om de är avsedda att tillhandahålla varor och tjänster åt i *huvudsak* dem som bor i området är alltså en lokal *icke belåningsbar om den betjänar ett betydligt större område än grannskapsenheten.*"[78]

Grannskapsenheten bestäms som det område för vilket en LM-skola finns och lokalerna bör vara placerade inom ett gångavstånd av 500 meter från bostäderna, om bebyggelsen utgörs av 2- och 3-våningshus; vid småhusbebyggelse kan ett längre avstånd accepteras.

Vi ser här i samband med 70-talets planering av integrerade centrumanläggningar hur inte bara motiveringarna för planeringen *påminner om 40-talets,* utan också användningen av begreppet grannskapsenhet införs i statliga finansieringsförordningar, och hur definitionen av denna påminner om Perrys plan för grannskapsenheten.

Detaljhandeln i grannskapsenheten

Också detaljhandelns utformning i grannskapsenheten uppvisar drag av offentlighetens omvandling. Den nya planeringen innebär bl. a. att affärsinnehavarna inte längre kan bestämma själva helt och hållet var de ska etablera sig. I grannskapsenheten styrs lokaliseringen till centrum — en aspekt av

76 *Samordning av bostadskomplement och skolor,* Bostadsstyrelsen maj 1974, s. 5.
77 a.a. s. 9—18.
78 *Bostadsfinansieringsförordningen 1974: 946.*

samhällets förstatligande med andra ord. Nyetableringen av butiker uppvisar också en aspekt av processen församhälleligandet av staten — vilken vi inte undersökt systematiskt, något som fastställdes i preciseringen av problemställningen. Vid nyetablering förekommer nämligen olika former av samarbete mellan handeln och myndigheterna; ett samarbete i vilket den tidigare parten ofta har ett stort inflytande. — Vad gäller detaljhandeln i allmänhet har staten, som vi skall se, verkat för ett upprätthållande av konkurrensen, inte för att konkurrensen i sig skulle vara ett mål, utan för att främja detaljhandelns rationalisering och därigenom frigöra arbetskraft till andra sektorer av näringslivet samt förbilliga konsumtionsvarorna. Staten har alltså verkat för en långsiktig förändring av samhällsstrukturen genom en rad statsingripanden som träffat detaljhandeln; detta förstatligande av samhället har också främjat den ekonomiska tillväxten.

En stadsplanering i form av grannskapsenheter kom för detaljhandeln att innebära helt nya villkor vad gäller etablering och struktur. *Tidigare* var inte detaljhandelns lokalisering på förhand bestämd i stadsplan utan den kom att bestämmas mer "spontant". Vilket geografiskt läge en butik kom att få bestämdes inte av någon myndighet utan av privata butiksinnehavare.

"Uppenbart är att redan själva karaktären av bebyggelsens utformning i tätorterna är av betydelse för konkurrensförhållandena inom detaljhandeln. Ännu under 1900-talets första decennier inskränkte sig stadsplanen i huvudsak till att angiva mark för gator och allmänna platser och att genomföra en för bebyggelsen lämplig tomtindelning. Några föreskrifter angående tomternas användning förekomma i regel ej. Bebyggelsen utformades i tunga och slutna kvarter och tomtmarken utnyttjades till det yttersta. Eftersom butikslokaler i allmänhet kunde åsättas högre hyror än bostadslägenheter kom i stor utsträckning bottenvåningarna att anordnas för affärsändamål. De olika fastigheterna uppfördes i regel av olika företagare eller fastighetsägare och affärslokaler kommo sålunda att utbjudas av ett stort antal sinsemellan konkurrerande upplåtare. Anspråken på särskilda anordningar i butikslokalerna för olika slag av affärsrörelser voro små och fastigheterna i allmänhet av sådant djup, att alla anspråk på lokaler lämpliga för olika ändamål lätt kunde tillfredställas. Den täta bebyggelsen skapade slutligen i allmänhet ett gott kundunderlag, särskilt som butiksenheterna ofta voro små."[79]

I och med den nya stadsplanering där grannskapsenheten hör hemma blir detaljhandeln *föremål för kommunal planering* — detaljhandeln får nu sin plats anvisad genom stadsplan. Därmed kom detaljhandeln att ställas inför nya problem. Handeln blev nu tvungen att göra klart för sig vilken marknad som är att räkna med vid etablering i ett givet nyplanerat område: frågan blir om en etablering kan vara lönsam. Det blir nödvändigt eftersom den nya planeringen innebär att ett helt nytt område planeras på förhand i ett sammanhang och byggs ut under en ganska kort tidsrymd, vilket med-

79 Konkurrensbegränsning. Del I *SOU 1951: 27*, s. 448—449.

för att en marknad av en viss storlek skapas och att denna marknads storlek är möjlig att uppskatta på förhand. Tidigare var det inte nödvändigt att göra denna marknadsbedömning på förhand eller a priori, utan bedömningen kunde göras i efterhand när en marknad redan förelåg.[80]

När detaljhandeln så blir föremål för planering måste inte bara marknadens storlek bestämmas på förhand utan också ett samarbete mellan handeln och planeringsmyndigheten etableras. Denna nya situation karaktäriseras av Gösta Bohman 1948 i en bok från Stockholms Köpmansklubb så här:

"Då det först gällde att i stadsplanen tillgodose självförsörjningskravet i fråga om affärer . . . ställdes de stadsplanerande myndigheterna inför tidigare i stort sett okända problem. Det visade sig att det erforderliga primärmaterialet för denna verksamhet saknades. Således fattades uppgifter om det nödvändiga kundunderlaget till och med för rena närhetsaffärer och erfarenhet om förutsättningarna i övrigt för skilda detaljhandelsbranscher. Särskilda svårigheter förelågo — och föreligga delvis alltjämt — då det gällde att bedöma specialaffärernas eller de s. k. cityaffärernas möjlighet att bära sig i en ytterstadsdel. Medan lönsamheten hos livsmedelsaffärer och i viss mån även andra utpräglade närhetsbutiker kan bedömas så gott som hela på grundval av antalet hushåll i affärens närhet, tillkomma i fråga om specialaffärerna en mängd osäkra och många gånger på förhand obestämbara faktorer . . .

De nya stadsbyggnadsteorierna ha mottagits med intresse av näringslivet. Detaljhandelns organisationer ha i allt högre grad ställt sin praktiska sakkunskap till de stadsplanerande myndigheternas förfogande i syfte att redan från början giva stadsplanerna den utformning som erfarenhetsmässigt bäst motsvarar detaljhandelns önskemål. Såväl i Göteborg som senare i Stockholm sker numera ett intimt samarbete mellan respektive städers köpmannaorganisationer och stadsplanemyndigheterna."[81]

Vad detta citat också visar är den roll som handelns män intar i relation till stadsplanemyndigheten, nämligen *rollen som experten* som ställer sin erfarenhet till förfogande. Detta är bara ett exempel på det förhållningssätt som näringslivet kom att inta i relation till myndigheterna i och med dessas nya roll i förhållande till samhället, vilket innebar att statsingripandena kom att tillta väsentligt.[82]

Första handboken med riktsiffror för erforderligt befolkningsunderlag för

80 Jfr. a.a. s. 448—460; Nyström, Georg *Kommunen och vårt butiksnät,* SNS, Stockholm 1961 s. 7—11, 23; Hamrin, Eva Butiken i stadsplanen i *Att bo* 4/1952; Kommunal planering och detaljhandel *SOU 1973: 15,* s. 81—83; Samhället och distributionen *SOU 1975: 69,* s. 89; Pris och Prestation i handeln, *SOU 1955: 16,* s. 148, 179.

81 Bohman, Gösta Stadsplanering för detaljhandeln i Stockholms ytterområden i *Handel och näringsliv i Stockholm,* Stockholms Köpmansklubb, Stockholm 1948, s. 208, 210.

82 Om detta se Söderpalm, Sven Anders *Direktörsklubben* a.a. — Detaljhandelsföretagen utarbetar själva normer för etablering, vilka sedan i stort sett godtas av myndigheterna, eller vad Öhman kallar "samhället"; se Öhman, Lars *En deskriptiv studie av svensk detaljhandel* Kulturgeografiska institutionen, Uppsala Universitet, Forskningsrapport 44, 1974, s. 11—15.

olika typer av affärer kom 1950. Den utarbetades av Sveriges Köpmannaförbund under namnet "Butiken i stadsplanen". I förordet kan man läsa:

"Handboken är avsedd att tjäna som vägledning för kommunalmän, stadsplanerare och byggherrar och att utgöra underlag för de diskussioner som i större utsträckning än tidigare måste komma till stånd mellan stadsbyggarna och köpmännen då nya bostadsområden utbygges."[83]

I den nya stadsplaneringen kom butikerna att förläggas till i första hand grannskapsenhetens centrum. Att affärerna placeras där är ett genomgående drag i den svenska grannskapsplaneringen som vår empiriska undersökning också visar. Just detta — att lokalisera affärerna till centrum — accepterades av handeln och kom mycket snart att bejakas av denna. För handeln blev det viktigt att förlägga affärerna där de flesta människor rör sig och att utforma affärerna attraherande.[84]

De nya stadsplaneidéerna på 40-talet kommer innan rationaliseringen av detaljhandeln sätter in. Detta förhållande gör att de första grannskapsenheterna som byggdes påtagligt skiljer sig från de senare i fråga om butiksstrukturen, men det gemensamma för dem alla är att butikerna koncentrerats till centrum.

Rationaliseringen av detaljhandeln påbörjades först under 50-talet. Tidigare stävjades konkurrensen mellan olika detaljister genom bruttoprissättning och etableringskontroll. *Bruttoprissättningen* resulterade i att priserna på flera varor i stort sett var de samma oavsett var de såldes.[85] *Etableringskontrollen* innebar att nyetablering av butiker måste godkännas av en etableringsnämnd organiserad av fabrikanter, grossister och detaljister; om den som ville etablera en butik inte uppfyllde vissa bestämda krav, så utsattes denne för leveransspärr.[86] Dessa förhållanden motverkade konkurrensen inom detaljhandeln och hindrade därmed en rationalisering. Men även andra förhållanden motverkade en rationalisering. Så var fallet med *livsmedelsstadgan* och de lokala livsmedelsförordningarna, vilka hindrade att olika livsmedel, som kött och grönsaker, såldes tillsammans, liksom att livsmedel såldes tillsammans med andra varor som tekniska hushållsartiklar, färghandelsvaror.[87]

Rationaliseringen av detaljhandeln på 50-talet innebär för konsumenten den stora förändringen från köp över disk till självbetjäning. Och detta självbetjäningssystem blev möjligt genom att de ovan nämnda hindren — bruttoprissättningen, etableringskontrollen och livsmedelslagstiftningen — undan-

83 *Butiken i stadsplanen* Sveriges Köpmannaförbund, Stockholm 1950, s. 1.
84 a.a. s. 9—14; Bohman, a.a. s. 211—218; Bohman, Gösta Kommersiella centra i *Byggforum* 6/1956, s. 13—15.
85 *SOU 1955: 16,* s. 33—34.
86 *SOU 1951: 27,* s. 334—335; *Något till livs. Ett tidsdokument med anledning av Hakonbolagets 50-årsjubileum* ICA-förlaget 1968, s. 85, 88..
87 Se Ulla Lindströms PM angående *problem inom varudistributionen* avgiven 9 okt. 1952 (Handelsdepartementet), s. 40.

röjdes, ävensom att byggnadsregleringen avskaffades, så att stora butiker kunde byggas i större omfattning.

Denna rationalisering av detaljhandeln, som kom igång under 50-talet, skedde med statens hjälp. Och i en PM från Handelsdepartementet skriver Ulla Lindström att de nämnda förhållandena utgör hinder för denna rationalisering:

"Självbetjäningssystemets verkliga genombrott fördröjdes f. n. [1952] av byggnadsregleringarna, av eventuellt kvardröjande restriktioner mot samhandel i kommunala livsmedelsanordningar . . ., av bruttoprissystemet som inte tillåter självbetjäningens besparingsvinster att slå igenom i varupriserna och — slutligen — av de rent tekniska problemen på förpackningsteknikens område."[88]

I 50-talets början undanröjdes flera av dessa hinder. En ny livsmedelslagstiftning infördes. Den innebar att normerna för försäljning av livsmedel i princip blev enhetliga för hela landet och att det blev möjligt att sälja livsmedel av olika slag och andra dagligvaror i en och samma butikslokal. Genom "1953 års lag om motverkande av vissa fall av konkurrensbegränsning (KBL)" så avskaffas både bruttoprissystemet och etableringskontrollen.[89] Byggnadsregleringen upphävs däremot först 1959.[90] Allt detta bidrar till att snabbköpet får sitt genombrott på 50-talet. Det var också statens ambition. Från statligt håll sågs rationaliseringen av detaljhandeln som något eftersträvansvärt; som något positivt både för konsumenterna och företagarna. För konsumenterna ansågs snabbköpen vara bra inte bara för att varorna blir billigare, utan också för att "självbetjäningen ger . . . åt kunden en värdefull direktkontakt med varan. Hon väljer den själv utan att känna sig påverkad av expediten". För handeln innebär snabbköpen arbetskraftsbesparingar och därmed sänkta kostnader. Slutligen är snabbköpet till fördel för samhället i stort, då arbetskraft kan frigöras för att tas i anspråk i andra sektorer av näringslivet.[91]

Detaljhandeln kom också verkligen att rationaliseras de följande decennierna.

1931 fanns det omkring 36 000 livsmedelsaffärer och vid utgången av 1972 hade de reducerats till 17 000 butiker.[92] Men det är inte bara *antalet livsmedelsaffärer* som förändrats utan också deras *utformning* och *varuinnehåll*. Som ovan nämnts kom självbetjäningsbutiken att slå igenom på 50-talet, och inom livsmedelshandeln kom det att betyda att vi fick en utveckling från små specialbutiker till stora allivsbutiker. Även andra distributionsformer kom att utvecklas inom detaljhandeln. Så kom varuhusen att få sitt

88 a.a. s. 55.
89 Koncentrationsutredningen IV: handeln *SOU 1968: 6*, s. 28—29.
90 Om byggnadsregleringen och dess avskaffande, se Elander, a.a., s. 55—57.
91 Rationaliseringens positiva innebörd genomsyrar Ulla Lindströms PM. Citatet s. 53.
92 Öhman a.a. s. 1 not 1.

definitiva genombrott i slutet av 50-talet och början av 60-talet. Och ett decennium senare kommer stormarknader att etableras.[93] De olika butiksformerna har sina speciella lägen i städerna. Allivsbutiken finns främst i bostadsområden, varuhus i citykärnan och stormarknader i stadens periferi.

Förändringen från små livsmedelsbutiker till stora allivsaffärer illustreras i nedanstående tabell som visar hur butikerna 1971 fördelar sig på olika omsättningsklasser beroende på när de etablerades. Den visar att av de befintliga affärerna 1971 som etablerats på 40-talet är de flesta små med låg omsättning och av de som anlagts på 60-talet är de flesta stora med hög omsättning. Tabellen avser inte all handel utan endast enskild handel.[94] Detta har dock inte någon betydelse för den tendens materialet ger uttryck åt.

Butiker 1971. Omsättning och etableringsår

Omsättning i 1 000-tal kr år 1971	Etableringstidpunkt		
	1940—50	1951—60	1961—70
— 499	50,5	30,1	12,5
500— 999	28,5	26,7	15,4
1 000—2 999	18,8	37,5	36,2
3 000—4 999	0,6	4,6	18,6
5 000—	0,6	1,1	17,3
Summa	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Poängen med självbetjäningsbutiken är ju att låta konsumenten själv utföra en del av distributionsarbetet. Dels får kunden betjäna sig själv, dels får hon en längre transportsträcka från affären i och med att butikerna koncentreras. Det innebär i sin tur för handelns del att arbetsproduktiviteten per anställd tilltar och lönekostnaderna kan hållas nere. På så sätt kan också priserna på varorna pressas. Mellan år 1950 och 1963 har arbetsproduktiviteten genomsnittligt ökat med 50 % enligt Koncentrationsutredningen och den konstaterar vidare att:

"det föreligger en mycket klar korrelation mellan butiksstorlek och arbetsproduktivitet. Man finner inte sällan dubbelt så hög försäljning per sysselsatt i mycket stora butiksenheter jämfört med små äldre butiker."[95]

Dessa rationaliseringsvinster har inte avtagit sedan 1963.[96] Och denna utveckling har gynnats av staten med skattepolitiken:

93 a.a. s. 17—32.
94 Samhället och distributionen. Bilagor. *SOU 1975: 70*, tabell D43.
95 *SOU 1968: 6* s. 23.
96 Se *SOU 1975: 70* s. 83—90.

"Den gällande skattelagstiftningen kan sägas favorisera större företag i fortlöpande expansion. Lagens möjligheter till relativt generösa lagernedskrivningar och avskrivningar i förhållande till den ekonomiska livslängden gör att dessa kan finansiera nya investeringar med kvarhållna vinstmedel, på vilka beskattningen uppskjutits."[97]

Samtidigt som vi har fått allt större och färre butiker så har en förändring av ägandeförhållandena inom handeln skett. Grovt sett har utvecklingen inneburit en förändring från små "oberoende" detaljhandlare till oligopol, från enskilda butiksinnehavare med möjligheten att själva välja leverantör till integrerade block. Utvecklingen har lett till att marknaden idag domineras av fem block, Konsum, ICA och Dagab, samt NK- och Åhlénkoncernerna, vilka driver främst varuhus och stormarknader. Tillsammans innehar de närmare 70 % av omsättningen inom livsmedelsmarknaden och 85 % av omsättningen inom allivshandeln (1975).[98] De för oss intressantaste blocken är KF, ICA och Dagab eftersom det är de som dominerar allivshandeln, och det är just dess etableringar som i första hand rör grannskapsenheterna. ICA och Dagab är företag inom partihandelsledet som till sig knyter olika detaljister; på så sätt sker en *vertikal integrering* vilken kan utökas bakåt. Även inom KF finns en sådan vertikal integrering. Genom *blockbildning* kan man få stordriftsfördelar vilket i sig innebär en form av rationalisering; inköp och tillförsel av varor kan samordnas, samtidigt som grossisterna tryggar sin avsättning av varor.[99] Dessa block blir därmed också allmer dominerande:

"I en situation där omfattande strukturella förändringar sker och där etableringar av nya butiksenheter är ett effektivt konkurrensmedel, blir tillgången på kapital av avgörande betydelse. Här har storföretagen och de stora blocken inom livsmedelshandeln vissa påtagliga fördelar. Dessa stora enheter erbjuder ett bättre kreditvärde genom de interna riskutjämningar som föreligger. De företag som expanderar fortlöpande har dessutom ... möjligheter att ... komma upp på en hög självfinansieringsnivå. De expansiva företagen är ofta de som redan är stora. De möjligheter som föreligger för dessa företag att plöja ned vinstmedel på vilka beskattningen uppskjutits torde ha åstadkommit en snabbare strukturomvandling än vad som annars skulle varit fallet."[100]

De "fria" handlarna — d. v. s. de butiksinnehavare som kan köpa varor från vilka grossister som helst — har som nedanstående tabell visar en liten och vikande del av marknaden när det gäller livsmedel och andra dagligvaror som säljs i andra butiker än varuhus:[101]

97 *SOU 1968: 6* s. 29.
98 *SOU 1975: 70,* s. 93.
99 a.a. s. 93. *SOU 1968: 6,* s. 25.
100 *SOU 1968: 6,* s. 25.
101 *SOU 1975: 70,* tabell D III.4 s. 217.

Butiker 1971/72. Expansion och blocktillhörighet

	Antal butiker		Omsättning	
	Hela beståndet 1971/72	Nyetableringar 1970—72	Hela beståndet 1971/72	Nyetableringar 1970—72
Konsumentkooperationen	19	29	27	24
ICA	46	44	41	50
Vivo, Favör*	9	15	13	15
Övriga	26	11	20	11
Summa	100 %	100 %	100 %	100 %

* Vivo, Favör är kedjor anslutna till Dagab.

Strukturomvandlingen av handeln med dagligvaror har medfört att avståndet till dagligvarubutiken ökat för många konsumenter, och det är en del av bakgrunden till den statliga utredningen "Samhället och distributionen" (1975). De tidigare utredningarna på det här området har understrukit vikten av att detaljhandeln rationaliseras, medan denna utredning däremot tar upp *riskerna med en alltför långtgående rationalisering*, och den söker åtgärder som kan lindra problemen.[102] Allmänt kan sägas att konsumenterna har anpassat sig till utvecklingen, och att de kanske också har understött den genom att föredra lägre priser framför ett mindre eget distributionsarbete.[103] Konsekvenserna av det här är att vissa grupper bland konsumenterna, främst de icke bilburna, får det allt svårare att komma över de varor de behöver. Det är dessa konsumentgruppers intresse denna utredning söker företräda och åtgärda, men i stort sett inga förändringar sker med anledning av utredningen i fråga.[104] Anmärkningsvärt är att denna utredning som arbetar under förortsdebattens år inte bara behandlar konkurrensens negativa effekter som sådana, utan också tar upp och refererar till att butiker har en social funktion i bostadsområdet[105], en aspekt som fanns i diskussionen om grannskapsplanering under 40-talet och som togs upp av handelns män då.

102 *SOU 1975: 69* s. 19—22.

103 a.a. s. 190. Inställningen att konsumenterna föredrar att förflytta sig längre sträckor för att få varor till lägsta priser finns i denna utredning och betraktas också som ett problem; i en tidigare utredning däremot är problemet snarare det omvända, att konsumenterna finner prisskillnader onaturliga och handlar i den affär som ligger närmast bostaden. Se *SOU 1955: 16* s. 33—34.

104 *Prop.* 1977/78: 8.

105 *SOU 1975: 69* s. 206, 89.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att det var under 50-talet som konkurrensen satte in i detaljhandeln och detta kunde ske tack vare de statliga åtgärder som genomfördes under detta decennium. Konkurrensen kom att innebära en kraftig rationalisering av dagligvaruhandeln inom både parti- och detaljhandelsledet och en centralisering av ägandet till stora oligopol samt en koncentration av butikerna. Butikerna blev färre och större med ett bredare och djupare sortiment.

Utvecklingen får sina klart synbara effekter inom stadsplaneringen och då inte minst när vi ser till hur olika grannskapsenheter har utformats under den efterkrigstida epoken. Hur butiksstrukturen konkret kommer att se ut i en grannskapsenhet bestäms inte i första hand av några sociala överväganden utan främst av de ekonomiska villkor som för tiden gäller inom detaljhandeln. Det innebär att en grannskapsenhet byggd under periodens slut har få men stora butiker. Men detta betyder inte att gamla enheter vid periodens slut försetts med stora butiker utan snarare har handelns ekonomiska villkor slagit igenom på så sätt att en del småbutiker har slagits ut medan andra finns kvar.

Vi ska här illustrera vad denna utveckling har betytt för butiksstrukturen i två grannskapsenheter uppförda under periodens början och slut. Exemplen är från *Fröslunda i Eskilstuna* (sent 40-tal) och *Vivalla i Örebro* (sent 60-tal).[106] Fröslunda planerades för 1600 lägenheter och 5000 boende. Vivalla har 2500 lägenheter och 6200 invånare (1976). De siffror vi har för Fröslundas butiksstruktur är den då *planerade*, medan siffrorna för Vivallas del är den existerande.

Utmärkande för Fröslunda är att butiker planeras inte bara i centrum utan också utspritt i området i fråga, vilket framförallt gäller mjölkbutiker och liknande. I Vivalla däremot är alla butiker förlagda till centrum. Butiksstrukturen i Fröslunda planerades på följande sätt:

Fröslunda. Planerad butiksstruktur i slutet av 1940-talet

Slag av butik	Antal	Därav vid torget	Butiksyta m² (butik + lager)
Enkelbod[1]	2	—	45
Tvådelad butik[2]	2	1	100
Tredelad butik[3]	2	1	215
Fisk och grönsaker	2	1	45
Frukt och konfektyr	2	1	50
Bageri och konditori	2	1	150

106 Butiksplaneringen för Fröslunda redovisas i *Generalplan för Eskilstuna*, Eskilstuna 1950, s. 113—117. Uppgifterna om Vivalla är hämtade ur *Serviceinventering av bostadsområden i Örebro*, a.a. s. 90.

Mjölkbutiker[4]	6	—	—
Skobutik	1	1	100
Sybehörsbutik	1	1	—
Herrkonfektion med skrädderi	1	1	—
Damkonfektion med skrädderi	1	1	—
Bok- och pappershandel[5]	1	1	65
Färger, kemikalier	1	1	120
Cyklar, radio, sportartiklar[6]	1	1	80
El- och armatur[67]	1	1	80
Tobak, tidningar	2	1	26

1 mjölk, bröd och paketerade specerier. 2 kött och specerier. 3 kött + specerier + mjölk & bröd. 4 endast mjölk och bröd. 5 B-bokhandel. 6 kan kombineras. 7 med installationsverksamhet.

Butikerna är sålunda många och små. Den två- och tredelade butiken var en för sin tid typisk anpassning till den då rådande livsmedelslagstiftningen enligt vilken en del varor inte fick säljas med andra, ett problem som fick sin "lösning" genom att butiken delades upp genom glasväggar. När vi så jämför dessa uppgifter med dem för Vivalla ser vi omedelbart vidden av den strukturrationalisering som skett i detaljhandeln:

Vivalla. Butiksstruktur 1976

Slag av butik	Antal	I centrum	Yta m²
Konsum	1	1	1340
ICA	1	1	1340
Färghandel	1	1	118
Manufaktur	1	1	76
Konditori	1	1	70
Herrfrisör	1	1	43
Damfrisör	1	1	82
Blomsterhandel	1	1	100
Gatukök	1	1	28
Kiosk	1	1	51

I Vivalla fanns samtidigt en outnyttjad butiksyta om 264 m².

En butiksstruktur som innebär många och små butiker ger onekligen en mer *intim prägel* åt ett bostadsområde än enstaka stora allivsbutiker. Den personliga kontakten blir större förutom att fler små butiker arkitektoniskt kan ge en större variation i fråga om gestaltning. Men byggandet av grannskapsenheter kan i sig knappast ha uppmuntrat ett bibehållande av denna typ av butiksstruktur även om den kanske skulle ha vissa sociala fördelar framför en koncentrerad. Nybyggandet torde snarare ha uppmuntrat en

fortgående rationalisering och koncentration. Genom att stora enheter har planerats i ett sammanhang har kommunala myndigheter tvingats vända sig till handelns representanter för samråd om butiksetableringar. Här har de stora kedjorna en fördel genom att de har en central organisation som kan göra underlagsberäkningar och har personal som kan delta i förhandlingar. Detta måste mer eller mindre vara en omöjlighet för en småhandlare. Dessutom har också som vi tidigare nämnt de stora expansiva företagen det kapital som krävs för att göra nyinvesteringar och de uppmuntras också genom skattelagstiftningen att plöja ner vinstmedel i nya butiker.

En annan konsekvens av handelns koncentration och rumsliga centralisering rör *bostadsområdenas fysiska utformning*. För att upprätthålla det nödvändiga kundunderlaget får vi en utformning med flerfamiljshus närmast centrum och glesare bebyggelse med radhus och villor i periferin. När kraven på befolkningsunderlag ökar, vilket också skedde i slutet av 60-talet, förtätas bebyggelsen för att gångavstånd ska kunna bibehållas. En åtgärd som också förespråkades 1965 i den bostadspolitiska utredningen då. Samtidigt med denna process blir butikerna snarare än skolorna bestämmande för dimensioneringen av grannskapsenheten, och detta förlopp kommenteras av utredningen "Kommunal planering och detaljhandel" på följande sätt:

"Såsom framgår ... måste skilda servicefunktioner passas in på skilda servicenivåer. Detaljhandeln rubbar nu den lägsta nivån vilket leder till en omprövning av inpassningen av flera servicefunktioner i servicehierarkin.

Eftersom detaljhandeln skjuter den lägsta servicenivån uppåt är det inte bara gångavstånden mellan bostaden och butiken som ökar, utan också avstånden mellan bostad och andra servicefunktioner på samma nivå.

Ibland söker man motverka nackdelarna av långa gångvastånd genom att förtäta bebyggelsen. Sådana lösningar skapar i sin tur nya problem ..."[107]

Denna process hotar att leda så långt att den spränger grannskapsenheten, och speciellt kritiskt blir det när det politiskt blir svårt att rättfärdiga en tät bebyggelse.

Sammanfattningsvis kan vi således säga att grannskapsenheten är en form som passat in i expansionen av dagligvaruhandeln. Den har kunnat "ta emot" stora butiker och den har dessutom i sig själv varit en av drivkrafterna i utvecklingen av stordrift inom handeln.

Grannskapsenheten och byggrationaliseringen

Under efterkrigstiden har staten aktivt verkat för en rationalisering av byggnadsindustrin. Det sammanhänger naturligtvis med den bostadspolitik som förts: byggrationaliseringen har betraktats som ett medel för att uppnå de bostadspolitiska målen.

107 *SOU 1973: 15*, s. 72—73.

Om vi relaterar byggrationaliseringen till offentlighetens omvandling gäller således de iakttagelser vi redan gjort angående bostadspolitiken i det här sammanhanget. Men vi kan uppmärksamma även andra sidor av samhällets förstatligande. Liksom i fråga om detaljhandeln har staten verkat för en rationalisering, och den har gjort det genom att relativt ensidigt stödja de större och mer utvecklingskraftiga företagen inom byggnadsbranschen. Och detta har skett på ett flertal sätt, som genom lånereglernas utformning, byggnadsbestämmelserna, upprätthållande av en stor efterfrågan på bostäder samt stöd till införande av ny produktionsteknik. Därigenom har också här en långsiktig förändring i samhällsstrukturen främjats av staten.

Även i detta sammanhang stöter vi på en aspekt av församhälleligandet av staten. Det gäller byggandet i totalentreprenadens form som utvecklades kraftigt speciellt på 60-talet, i samband med "miljonprogrammet". Totalentreprenaden förutsätter ett ingående samarbete mellan byggherre, producent och stadsplanemyndighet. Det tidigare förfarandet, att stadsplan först upprättades och byggandet fick anpassa sig efter detta frångicks till en del; i stället blev det brukligt med ett relativt vittgående samarbete mellan parterna innan stadsplan upprättades: därigenom kunde stadsplanen produktionsanpassas i högre grad än tidigare och byggföretaget få större inflytande över stadsplanens utformning.[108]

När grannskapsenheter började byggas på 40-talet bedrevs bostadsproduktionen fortfarande i stort sett *hantverksmässigt*. På 60-talet är denna produktion i stor omfattning industrialiserad. Det är en utveckling som mycket väl låtit sig passas in i den fysiska form som grannskapsenheten utgör. Att det förhåller sig så är avhängigt att grannskapsenheten är en stor enhet — den innehåller många lägenheter; sällan är det fråga om mindre än 1 000. Dessutom byggs grannskapsenheten idealt ut under en kort tid. Tidigare byggdes i allmänhet ett hus i taget, vilket lämpade sig väl för en hantverksmässig produktion. Som situationen var på 40-talet kom grannskapsenheten således att befrämja en industriell bostadsproduktion — en rationalisering av denna. Samtidigt får naturligtvis en industrialisering av produktionen återverkningar på grannskapsenhetens utformning, dess gestaltning.

Jämfört med andra branscher var byggnadsbranschen på 40-talet efter sin tid: den präglades fortfarande av hantverket, vilket till en del förklaras av att det fram till 40-talet funnits gott om billig arbetskraft. Med 50-talet möter vi mekaniseringens genombrott.[109] Det är också så att detta decennium präglas av goda tider för dem som säljer sin arbetskraft; företagarna började

108 Det här förhållandet är ett av skälen till att 1947 års byggnadslag blev omodern på 60-talet och att en utredning tillsattes för att utreda en ny byggnadslag. Härom, se direktiven i Bygglagutredningen, *SOU 1974: 21*, s. 48f.

109 Ivre, Karl D och Lundevall Peter, a.a. s. 221—223.

märka en viss "arbetskraftsbrist"; vi fick också en "hoppjerkadebatt".[110]

Ett intresse för att rationalisera byggnadsproduktionen gav sig till känna i staten redan på 40-talet; staten gav *bidrag till Byggstandardiseringen.* Samtidigt inrättades en statlig *byggnadsforskningsinstitution;* denna kom att prioritera produktionsteknikforskningen.[111] Motivet bakom stödet till rationaliseringen var att den skulle bidra till en sänkning av byggkostnaderna, vilket det rådde bred politisk enighet om i Riksdagen.[112] "Genom mekaniseringar, större produktionsenheter och en samlad utbyggnad av nya bostadsområden föreställde man sig att kostnaderna . . . skulle kunna hållas nere."[113] Men det fanns också motsättningar i fråga om bostadsproduktionen; speciellt utpräglat var detta efter kriget i samband med PHM (planhushållningsmotståndet): skulle produktionen socialiseras eller ej?

"Folkrörelsekoalitionen och näringslivskoalitionen hade olika synsätt på värdet av byggproduktion i samhällets resp. den enskilda företagsamhetens regi, varvid dock meningsmotsättningarna utjämnades över tiden. Läget stabiliserades under 1950-talet då själva byggandet till stor del skedde av privata byggmästare på entreprenad för både allmännyttiga, kooperativa och enskilda byggherrar."[114]

Denna lösning av motsättningarna — att privata företag producerar för både privata, kooperativa och offentliga förvaltare — kom att bli bestående och kännetecknа hela efterkrigstiden.

På 50-talet kom staten att driva på mekaniseringen genom ett direkt ingrepp i produktionen i form av *lånefonden för maskinanskaffning.* Enligt Stig Schubert[115] — som var med i förarbetet på lagen — är byggindustrin väsentligen en transportindustri: material producerat på ett ställe transporteras till ett annat där det sätts ihop; att rationaliseringarna inte nått längre beror bl. a. på att byggföretagen är för små och kapitalsvaga för att mekanisera enligt en PM från Bostadsstyrelsen:

"Antalet byggföretagare är mycket stort, och övervägande delen disponerar icke tillräckligt kapital för de ofta ganska dyrbara maskiner som erfordras . . . Vidare anse i regel de flesta byggföretagare, att de knappast göra någon ekonomisk vinst genom att själva anskaffa maskiner, därför att ackordssättningen ofta är sådan att samma löner betalas vare sig maskinella hjälpmedel komma till användning

110 Den som framförallt behandlat detta är Bengt Furåker, a.a. Se t. ex. s. 98—103, 106—109, 136—143. Märkligt nog tar B. F. inte upp rationalisering som ett medel mot s. k. arbetskraftsbrist, vilket kanske beror på att han begränsar sig till att behandla arbetsmarknadspolitiken.

111 Hatje, Ann-Katrin *Bostadspolitik på förändrade villkor. En studie av den statliga bostadspolitikens mål och medel* . . . a.a., s. 100—102.

112 Zetterberg, Kent *Bostadspolitik på förändrade villkor. En studie i den bostadspolitiska debatten i dagspress och tidskrifter 1945—1960,* Projekteringsmetodik, Tekniska högskolan Stockholm, Rapport 6/78, s. 112.

113 a.a. s. 112.

114 a.a. s. 132—133 (slutsats 2).

115 Schubert, Stig Staten och byggmekaniseringen, i *Att bo* 1/1953, s. 6—7.

eller icke... Även på arbetarhåll har tidigare rått viss tveksamhet beträffande införandet av maskinella hjälpmedel... Åtgärderna under senare år för att bringa ned säsongsarbetslösheten... torde ha medfört en mera positiv inställning till byggmekanisering... Man... inser att rationalisering ingalunda behöver skapa risk för arbetslöshet."[116]

Staten blir således tvungen att tillskjuta kapital till byggnadsindustrin för att påskynda dess mekanisering; detta blir möjligt genom "lånefonden för maskinanskaffning inom byggnadsindustrin" som gäller fr. o. m. 1/7 1952. Villkoren för lån är vida; ur 1 § kan vi läsa:

"Från lånefonden... beviljas lån till anskaffande av byggnadsmaskiner, vilka ännu icke kommit till allmän användning inom byggnadsindustrin men som kan väntas medföra avsevärda besparingar i fråga om material och arbetskraft."[117]

Upp till 80 % av anskaffningskostnaden kan täckas genom lån.[118] Största delen av dessa medel verkar att ha gått till kranar av olika slag, d. v. s. maskiner som underlättar transportarbetet på arbetsplatsen. Mejse Jacobsson:

"Vi konstaterar att vi år 1960 hade ca 700 byggnadskranar mot blott 20 tio år tidigare, att de automatiska byggnadshissarna introducerats och under 1950-talet tillförts byggnadsverksamheten med ej mindre än 4.100 st. och att jord-, sten- och betongarbeten sysselsätter en maskinpark som ej alls fanns tillgänglig något tiotal år tidigare."[119]

Under 50-talet byggs det således upp en maskinpark på byggarbetsplatserna; den underlättar framförallt transportarbetet — lyft och förflyttning. På 60-talet kom maskinlånefonden att alltmer användas för *rationalisering inom byggmaterialindustrin*[120]; ett tillverkningsled som ligger före själva monteringen på byggarbetsplatsen — förtillverkningsgraden eller prefabriceringen kom att öka markant. Hela väggar kommer t. ex. till bygget, där de så monteras ihop till hus. Detta kom tidigt till användning vid HSB:s experimentbygge i Östberga, där det s. k. Skarnesystemet användes, och en

116 PM från Bostadsstyrelsen av den 12/1 1952 citerad av Schubert, Stig, a.a. s. 7. — Värt att notera när det gäller facket och byggmekaniseringen är också att *Byggnadsarbetarförbundet bildas 1949.* Då först organiseras de flesta arbetarna inom byggnadsbranschen i ett och samma förbund (men än idag står Elektrikerna, Bleck och plåt och Målarförbundet utanför); då först börjar industriförbundsprincipen göra sig gällande. Byggnads bildande innebär naturligtvis inte en direkt stimulans av rationaliseringen, något som blott kapitalet självt kan stå för, men det bör iallafall ha underlättat en sådan utveckling på så sätt att differentieringen mellan en mängd yrkeskategorier kan börja upplösas.

117 SFS nr 465/52.

118 a.a. 4 §.

119 Jacobsson, Mejse *Byggandets industrialisering,* Byggnadsindustrins förlag AB, Stockholm 1965, s. 21.

120 Enligt *proposition 1967: 100,* s. 207 används medlen sedan ett par år främst till fabriker för element.

utveckling präglad av systembygge tog fart kring decennieskiftet 1960.[121] Mer och mer blev byggandet en fråga om *produktionsanpassad projektering:* projekteringen kom att alltmer anpassas till produktionernas krav på en rationell produktion; allt mindre utrymme kom att ges åt det hantverksmässiga — den individuella utformningen.

Den här utvecklingen kom att bemötas positivt, något som kanske är svårt att förstå idag. Men 1967 kan Olle Westin påstå:

"Industriellt byggande är ordet för dagen. För politikerna innebär det något nytt att knyta förhoppningarna till, ett sätt som ska klara de stora ambitionerna i fråga om bostadsbyggandet... För byggherrar och byggproducenter är det ett sätt att möta kritiken från olika håll att byggnadsindustrin är underutvecklad... För dessa finns det dessutom lockelser i det industriella byggandet, eftersom det leder till större projekt... Alla som vill framstå som progressiva talar om industriellt byggande — både inom byggnadsbranschen och utanför."[122]

Och 1969 kan HSB:s chefsarkitekt Curt Strehlenert säga:

"Ett flerfamiljshus, som avspeglar personlig karaktär börjar bli tvivelaktigt. Det är inte människan bakom verket som intresserar denna epok utan verket... som ram för mänsklig samlevnad... [De] elementbyggda husen är exakta upprepningar som ställs på enhetligt utförda underlag."[123]

Här får miljonprogrammets bostadsbyggande — som i efterhand kommit att kritiseras just för sin fantasilöshet och torftiga gestaltning — sin positiva formulering.

Staten har vidare kommit att indirekt gynna en industrialisering av bostadsbyggandet genom de *krav på bostädernas utformning* som är knutna till erhållande av statliga bostadslån; dessa normer har kommit att gynna standardisering av lägenheternas planlösningar och därmed den upprepning som är utmärkande för industriell produktion. Samtidigt har det inte kunnat undvikas att det ibland uppstått konflikter mellan normernas påbud och produktionens krav, men trots detta kan "bostadsproduktionen... i stort ses som ett uttryck för en total anpassning till God Bostads rekommendationer beträffande ytfördelning, rumsutformning och lägenhetsorganisation".[124]

Miljonprogrammet kom naturligtvis att verka stimulerande för de investeringar som en rationalisering krävde genom att det från producentens synpunkt kom att innebära en stor och jämn efterfrågan under en längre tid.

121 Rudberg, Eva Wohnungsbaupolitik und Erfolgsjahre der Sozialdemokratie, i *Aufbruch und Krise des Funktionalismus,* Sveriges Arkitekturmuseum, Stockholm 1976, s. 102—104.

122 Westin, Olle Planering och markpolitik för industriellt byggande, i *Plan* 2/1967, s. 53.

123 Strehlenert, Curt Typisering, i *Att bo* 4/1969, s. 110.

124 Enligt Byggindustrialiseringsutredningen (BIU): Byggandets industrialisering *SOU 1971: 52,* s. 35.

Men efter det att mekaniseringen väl kom igång på 50-talet har industrialiseringen av branschen i huvudsak berott på dess egen inre dynamik.

Om vi ser till branschens utveckling ur produktionsteknisk synvinkel så har det otvivelaktigt funnits tendenser till systembyggande, men utvecklingens huvudfåra har gått genom en rationalisering av hantverket, moment för moment. Mellan 1965 och 1971 försvann hantverket i stort sett från flerfamiljshusproduktionen; dess del av byggvolymen minskade från nära hälften till mindre än en tiondel, enligt Salajs beräkningar. Salaj har också beräknat hur byggprojekten blir större under samma tid: objekt om mer än 30 000 m^3 ökade från mindre än hälften av byggvolymen — det gäller fortfarande flerfamiljshus — till drygt tre fjärdedelar. 1971 består hälften av volymen av projekt större än 75 000 m^3.[125] De här två trenderna hänger givetvis samman: rationaliseringen går hand i hand med större projekt. — Men låt oss återgå till Salajs siffror. Vad innebär en volym om 75 000 m^3? Låt oss anta att lägenheternas medelstorlek är 75 m^2 och att höjden mellan våningsplanen är 3 m. Då motsvarar 75 000 m^3 drygt 300 lägenheter. Minst så stora projekt skulle hälften av alla lägenheter i flerfamiljshus ha producerats i 1971.

Om vi ser till branschens utveckling ur ekonomisk synvinkel, då antar koncentrationen genast större proportioner. En konsekvent och ekonomiskt rationell produktion underlättas avsevärt om ett företag kontrollerar hela produktionsprocessen, från projektering till produktion, och om vi ser till produktionen så många led som möjligt i denna. I denna riktning har byggnadsbranschen också utvecklats. I den utvecklingen har storbankerna varit ledande. Redan 1964 kunde Ivre skönja konturerna av den här utvecklingen:

"Absolut sett är antalet byggnadsföretag mycket stort, men en stor del av den sammanlagda nybyggnadsverksamheten utföres dock av ett relativt begränsat antal *större företag*. Enligt tillgänglig statistik synes 1950-talets utveckling dessutom ha inneburit, att dessa 'storföretag' fått ökad betydelse . . . Sannolikt är det i första hand den snabba mekaniserings- och rationaliseringsprocessen under det senaste årtiondet som medfört att en del av de *medelstora*, men mindre kapitalstarka byggnadsföretagen, blivit 'utrationaliserade' . . . samtidigt som de större . . . företagen kunnat ytterligare konsolidera och utvidga sin verksamhet. Däremot förefaller det som om de *små företagen*, vilka huvudsakligen bedriver reparations- och underhållsarbeten . . . har klarat sig betydligt bättre.

Beträffande de stora byggnadsföretagen bör även noteras, att dessa under det senaste årtiondet i ökad utsträckning även gått in på områden, som *skiljer sig* från den gängse entreprenadverksamheten, exempelvis projekteringsverksamhet som service åt byggherren, . . . generalentreprenader samt inte minst egenregibyggande."[126]

125 Salaj, Branko *Produktiviteten inom byggnadsindustrin*, SAF 1975, fig. 6 och 7.
126 Ivre, Karl D. Tekniska och strukturella förändringar inom byggnadsindustrin, i *Att bo* 1/1964, s. 36. Emfas tillagd.

1978 kan Ivre tillsammans med Lundevall konstatera att utvecklingen hållit i sig:

"Ett mycket begränsat antal stora entreprenadföretag *dominerar idag helt* på marknaden när det gäller nyinvesteringar i både byggnader och anläggningar... Storföretagens betydelse har alltså ökat mycket påtagligt sedan mitten av 1960-talet."[127]

Detta kan de sammanfatta när det gäller produktionen; de fortsätter om ägandet i följande ordalag:

"Samtidigt som dessa storföretag blir allt mer dominerande på produktionssidan tenderar de att bli allt färre. Sett utifrån ägandesynpunkt är koncentrationen av den totala produktionsvolymen ännu mer markerad, främst till följd av den allt större roll som bankintressena spelar genom sina investmentbolag när det gäller att samla makten och produktionsresurserna i ett fåtals händer."[128]

I den här utvecklingen kom den s. k. *totalentreprenaden* att bli aktuell på 60-talet. En sådan entreprenad innebär att byggherren helt enkelt överlåter all projektering och produktion till en enda producent — att allt detta ges i uppgift till *en* entreprenör. Därmed blir det möjligt att anpassa planeringen efter produktionsapparatens krav; förhållandet mellan projektering och byggande blir det omvända mot det traditionella där man gjorde planen först och byggde efter och enligt den. Totalentreprenaden passade givetvis de stora företagen, och den blev möjlig eftersom det gällde att bygga så många lägenheter som möjligt och så billigt som möjligt.[129]

Staten kom att stödja denna rationalisering även på andra sätt än de redan nämnda. I proposition 1967: 100, som låg till grund för 1967 års stora bostadspolitiska beslut, framför departementschefen:

"Byggandet befinner sig nu i ett intensivt utvecklingsskede... mot större produktionsenheter och en väsentlig höjning av förädlingsgraden inom materialindustrin... Jämsides med att de organisatoriska förutsättningarna för byggnadsproduktionen på detta sätt förändras fortgår en snabb teknisk utveckling. Som jag förut anfört har *statsmakterna* anledning att uppmärksamt följa utvecklingstendenserna... och *stödja* inriktningen mot *mer rationella metoder för planering och produktion.*"[130]

Det här blev en uppgift för Byggindustrialiseringsutredningen (BIU). Byggnadsbestämmelserna bör ändras, visserligen utan att deras syfte ändras, så att "de underlättar eller åtminstone inte försvårar ett rationellt byggande"

127 Ivre och Lundevall, a.a. s. 87, 88. Emfas tillagd.
128 a.a. s. 98.
129 Om totalentreprenaden står att läsa i *Att köpa bo-städer. Totalentreprenad eller inte?* (red. Lars Johan Waldén), Tidens förlag, Stockholm 1971. — I det här sammanhanget finns också den elastiska stadsplanen och dispositionsplanen.
130 *Proposition 1967: 100,* s. 208.

ansåg departementschefen i propositionen[131] tillsammans med BIU.[132] Men staten kom också att fr. o. m. 1966 gynna en *experimentverksamhet* med industrialiserat byggande omfattande högst 10 000 lägenheter/år för att sänka kostnaderna.[133] De krav som ställdes för deltagande sammanfattar på ett utmärkt sätt statens bostadsbyggnadsambitioner vid denna tid:

"Projektet ska avse minst 1 000 lägenheter. Projektet skall vara planerat som en enhet. Produktionsplanen skall avse jämn kontinuerlig produktion. Projektering, upphandling och byggande skall vara samordnade för hela projektet. Projektet skall ha hög grad av enhetlighet. Sträng variantbegränsning skall iakttas och antalet hustyper skall vara begränsat. Arbetskraftsåtgången skall vara relativt sett ringa. Produktionskostnaderna skall vara låga jämfört med kostnadsnivån i orten."[134]

Bland de första 20 experimenten återfinner vi några av de grannskapsenheter vi identifierade i den empiriska undersökningen, nämligen Vivalla, Navestad, Vallås. Det visar hur väl rationaliseringen av bostadsproduktionen låtit sig passas in i grannskapsenheten som fysisk form. Vi kan återknyta till vad vi inledningsvis påstod, att byggandet av en grannskapsenhet just är att bygga många lägenheter under en kort tidsrymd, vilket lämpar sig bra för en rationaliserad produktion. Slutligen ska vi här ta upp hur denna utveckling av produktionen återverkat på själva gestaltningen av grannskapsenheten. Nu när vi fått en bakgrund till produktionens utveckling kan vi lättare förstå att bostadsområdena fått den utformning de fått; samtidigt får vi därmed en möjlighet att värdera den kritik som kom att riktas mot det sena 60-talets och det tidiga 70-talets stadsbygge.

För enkelhetens skull kan vi göra en jämförelse av vissa miljöaspekter i områden från den studerade periodens början med sådana i sena områden. Först kan vi betrakta *områdenas enhetlighet arkitektoniskt*. Grovt uttryckt tilltar enhetligheten allteftersom hantverksmässigheten i produktionen med tiden avtar. I periodens början är ändå enhetligheten förvånande stor med tanke på hur hantverksmässigt arbetet ändå bedrevs vid den tiden; det rör sig om ett litet antal hustyper, oftast några stycken bara. I Rosta t. ex. är hela området, bortsett från kollektivhuset, uppbyggt genom addering av ett stjärnhuselement. I Fröslunda är typerna fler; där finner vi både trevånings lamellhus och punkthus. Att hustyperna trots allt inte är fler beror till en del på själva grannskapsplaneringens idé: att området ska vara enhetligt så att det låter sig identifieras som en enhet. Men det finns en sorts variation som är verkligt typisk för de tidiga enheterna, och det är att husen gruppe-

131 a.a. s. 208. Byggnadsbestämmelserna syftar till att upprätthålla vissa minimikrav beträfande produktionens kvalitet.
132 *SOU 1971: 52*, s. 17—26.
133 a.a. Bilaga 5.
134 a.a. s. 87.

ras förhållandevis fritt i förhållande till varandra — de bildar ofta gårdar och anpassar sig till de naturliga förhållandena på platsen. Med rationaliseringarna försvinner punkthuset så gott som helt ur produktionen, men lamellhusen blir bestående. Trevåningslängan finns i stor omfattning i hela efterkrigstidens husproduktion. Vanligare mot periodens slut blir däremot skivhuset: ett långt hus med flera trappuppgångar, liksom lamellhuset, men högt, oftast 6—7 våningar. Att husbyggandet produktionsanpassats i periodens andra hälft är mycket påtagligt. Dels är det vanligt att terrängen utjämnas för att underlätta en rationell produktion. Husen ligger nu inte längre inpassade i terrängen/naturen. Istället är det vanligt att man försöker spara en del naturområden i ursprungligt skick invid bostäderna. Dels ligger husen nu ofta uppradade parallellt eller vinkelrätt mot varandra. Gårdsbildningarna blir ogestaltade, om de nu överhuvudtaget förekommer. Produktionsanpassningen i enlighet med de långa seriernas ekonomi märks slutligen i att vi ofta bara har att göra med en enda hustyp. Och om det finns flera, så ligger de var och en för sig, inte blandade som tidigare. Det här är mycket tydligt om vi ser på nyare områden som Vivalla, Brickebacken, Andersberg.

"Slås bilarna ut så stannar samhällsmaskineriet!"[135]

Först idag börjar bilismen ifrågasättas på allvar. Det är ett ifrågasättande som främst tar fasta på bilismens miljöeffekter: att den slukar mängder med olja och omvandlar denna till avgaser. Av koloxidutsläppen i gatunivån svarar trafiken för 98 %. Men bilismen resulterar inte bara i koloxid, utan frambringar också kolväten, kväveoxider, bly, aldehyder, nitrosaminer för att nu nämna några fler gifter.[136] — Men bilismen har en annan miljöeffekt, mindre uppmärksammad politiskt, men desto mer lättiakttagen: den har hjälpt till att omvandla hela vår byggda miljö under loppet av tre decennier. I praktiken går det dock inte att skilja dessa två miljöfrågor från varandra — de är ju båda resultatet av samma fenomen: efterkrigstidens massbilism.

I den äldre staden fanns en ordning som byggde på uppdelningen i ett privat och ett offentligt område, menar Habermas, men i den nya förorten och i förändringarna av den gamla staden upphävs denna ordning. I detta sammanhang kan vi upprepa ett tidigare citat av Habermas:

"Med framsiden av husen vänd mot gatan och överallt inifrån och ut, avdelade trädgårdar och gårdar på baksidan, möjliggjorde kvartersbebyggelsen tidigare såväl en ändamålsenlig uppdelning av bostaden invändigt som en meningsfull ordning i staden som helhet. Idag är den allaredan föråldrad genom gatornas och platsernas funktionsväxling. Den varken säkrar någon rumsligt skyddad privatsfär

135 Ur en broschyr utgiven av de tre bilorganisationerna KAK, M och MHF, citerat ur Persson, Bo Bilavgaserna — vårt största miljöhot? i *Sveriges natur* 7/1978 s. 434.

136 Persson, Bo a.a. s. 430—433.

eller skaffar något fritt rum för offentliga kontakter och kommunikation vilket skulle kunna sammanföra privatmänniskorna till publikum."

Det som slutgiltigt kommer att bryta upp det gamla kvartersmönstret är bilismen. Den gör det på så sätt att den föranleder ett byggande i andra storheter än kvarteret och den gör det genom att bidra till en funktionsväxling. För bilismen blir en rutnätsformad stadsplan ytterst opraktisk. Det uppenbarar sig redan vid tanken på vad bilkörandet innebär i gamla stadskärnor. Där måste farten sänkas avsevärt och vid varje korsning finns en potentiell olycksrisk. Ett byggande i grannskapsenheter blir däremot en stadsplan som anpassas till bilismens krav. Det inre respektive yttre trafiknätet bidrar till en uppdelning av trafikanterna så att all gång-, cykel- och biltrafik inom bostadsområdet koncentreras till det inre trafiksystemet, medan genomfartstrafiken mer ostört kan rusa fram i det yttre trafiksystemet.

Med bilismen upphävs också gatornas och torgens offentliga karaktär. Gatorna blir i första hand bilens domän och genom trafikseparingar förstärks denna tendens. På den offentliga plats gatan var, åker en mängd privatlådor omkring enligt vissa regler och med en viss kommunikation sinsemellan, men en ytterst begränsad sådan. Samlingen, livet, rörelsen och möjligheterna till det oförutsedda har däremot försvunnit. Det som var förutsättningen för ett publikum eller det offentliga samtalet och som har gåendet som grund.

Så bidrar också bilens intåg i samhället till offentlighetens omvandling.

Bilismen har fått expandera fritt under hela efterkrigstiden, utan att det vidtagits några avgörande ingrepp riktade mot den. De politiska ingrepp som vidtagits — från stat och kommuner — har, som vi nedan kommer att se, i stort gått ut på detta enda: att underlätta bilismen. Det kritiska skedet i den svenska — och europeiska — bilismens historia är 50-talet. Innan 50-talet är bilismen av ringa omfattning; den har inga avgörande konsekvenser för folkflertalets liv ännu; den är exklusiv. När 60-talet kommer är massbilismen en till synes oemotståndlig kraft; då blev den något av betydelse för oss alla, bilägare eller ej.

Om vi skulle fått en annan trafikutveckling än en där privatbilismen svarar för det stora flertalet av alla persontransporter då skulle de nödvändiga politiska besluten ha tagits i början av 50-talet. Även om inga politiska beslut fattades i den svenska riksdagen mot en massbilism under 50-talets första år då bilismen märkbart började expandera, så var den ändå uppe till debatt. Socialdemokratin var tveksam och splittrad inför bilismen. Det fanns alltså en tveksamhet i Riksdagen. Men denna tveksamhet resulterade inte i några beslut som kunde hindra bilismens expansion. Istället tillsattes 1953 års trafikpolitiska utredning.[137]

137 Frensborg, Olof och Bengt Schüllerqvist *Från bilar till bilism* Sociologiska Institutionen, Uppsala Universitet 1973 (stencil), s. 39—42, speciellt s. 42.

Utredningen framlägger sitt betänkande 1961, vilket ligger till grund för det stora *trafikpolitiska beslutet 1963*. Nu har bilismen kommit för att stanna, nu kan den politiskt inte annat än accepteras. Under det kritiska skedet på 50-talet var det möjligt att legitimera bilismen med att denna utredning satt och arbetade.[138] 1963 års beslut bygger på principen att alla olika transportslag ska bära sina egna kostnader. Principen är att det privata, fria valet ska vara det bestämmande. Ty valet, avgörandet lämnas åt den enskilde för "endast trafikanten själv . . . kan avgöra vilket transportmedel som till lägsta totalkostnad för honom kan tillhandahålla den efterfrågade transporttjänsten" — står det att läsa i 1953 års trafikpolitiska utredning[139]

Att 1963 års trafikpolitiska beslut knappast gick emot bilismens expansion framgår klart av diagrammet nedan, vilket visar hur antalet registrerade personbilar expanderat efter kriget. Nästan samtliga dessa personbilar är privatbilar.

Registrerade personbilar i Sverige 1945—1975

År	Antal	Antal/1000 inv.	Ökning 5-årsvis
1945	50 108	8	
1950	252 503	36	28
1955	636 543	87	51
1960	1 193 913	159	72
1965	1 792 671	231	72
1970	2 287 709	283	52
1975	2 760 264	336	53

Källa: Statistisk årsbok 1976, Tab. 174.

Samtidigt med att vi får allt fler bilar växer också bilåkandet. Bilen blir allt viktigare i människornas livsföring — speciellt för resor till och från arbetet. Det är belysande att jämföra bilåkandets utveckling med den kollektiva trafikens, speciellt järnvägarnas och busstrafikens utveckling 1950—1980.

138 Det är det normala att frågor hänskjuts till sittande utredningar; däremot förekommer det ibland att sittande utredningar kan få s. k. extradirektiv att snabbutreda för att beslut "brådskar". Uppenbarligen brådskade det inte med något trafikpolitiskt beslut under 50-talet — utredningen satt i 8 år.

139 *SOU 1961: 23*, s. 22, citerad i Anell, Lars m. fl. *Ska vi asfaltera Sverige* PAN/Norstedts, Stockholm 1971, s. 25.

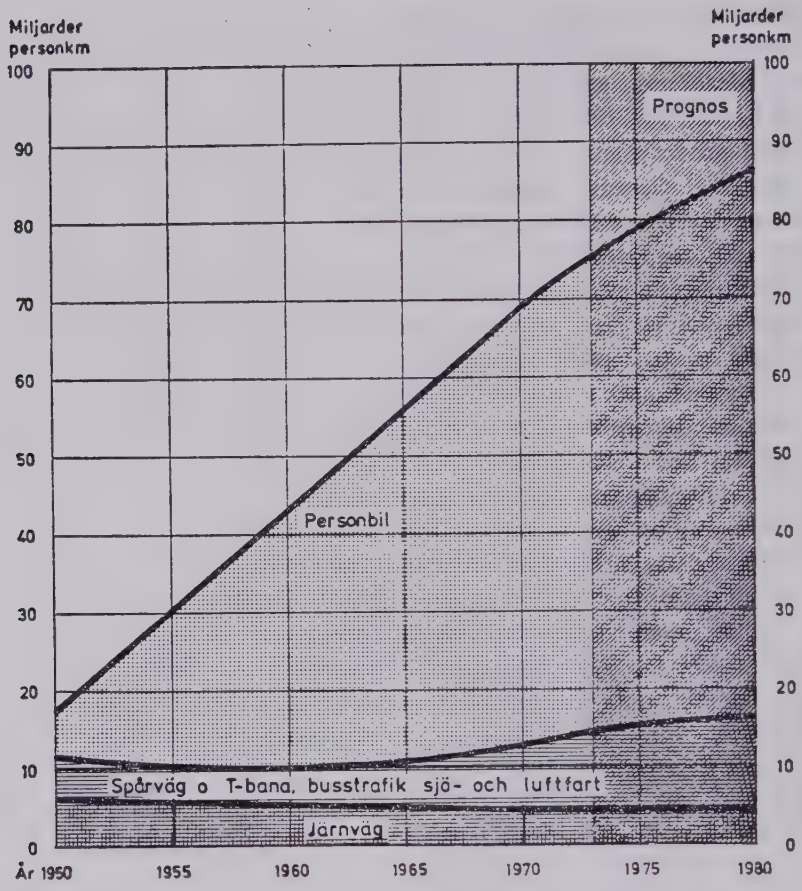

Det inrikes persontransportarbetet under perioden 1950—1980 (schematiserade värden).

Källa: Prop. 1975: 1. Bil. 8. Fig. 1.

Bilismen svarar sålunda för hela ökningen av persontransportarbetet; och det är ingen liten ökning: en fyrdubbling mellan 1950 och 1970. Vi kan också uttrycka det som så, att bilismens andel av transportarbetet ökat från ungefär en tredjedel av detta till över 80 % under samma tid. Och utvecklingen fortsatte efter 1970. Statistiken säger oss inget om gång- och cykeltrafikens omfattning, men den torde ha minskat under samma period eftersom avstånden också vuxit, vilket medfört övergång till motordrivna transporter.

Bilismen får oerhörda konsekvenser för våra städers uppbyggnad. Svensken Carl B. Troedsson har entusiastiskt uttryckt detta i "The City, the Auto-

mobile, and Man" publicerad i Los Angeles, detta bilismens Mekka, 1957:

"Den 1:a april 1898 begicks den första uppteckнade kommersiella försäljningen av en automobil i Förenta Staterna — en förkrympt, suckande encylinders Winton bytte ägare — och stadslivet och livet i staden som det existerat i tusentals år stod i begrepp att vara förbi.

Fram till dess hade staden planerats av fotgängare och för fotgängare ... Automobilen förändrade allt detta ...

För att tala om faror — fler amerikaner har dödats i trafikolyckor under det halva decennium sedan bilen introducerades än i alla krig ... sedan republikens grundande! ...

Restaurangen, bion, affären är inte längre inom gångavstånd. De är 20 miles bort. Vad är 20 miles? En 20 minuters körning ...

Bilen i staden skulle kunna vara en av de största tillgångarna för att göra livet bekvämare. Om den inte är det beror det på att staden inte har planerats för att härbärgera bilar ... Vi måste acceptera det faktum att den detaljuppmärksamma och långsamma fotgängarens tvådimensionella värld inte längre är vår *fullständiga* värld. Den har kompletterats med den snabba bilistens som blott kan uppfatta storskaliga byggnadsverk när han susar förbi. Från och med nu kommer det att finnas två världar med skilda skalor, vilka måste leva sida vid sida så länge som barn leker, folk uppskattar en promenad och t. o. m. den mest nitiske bilist stiger ur sin bil emellanåt för att bli fotgängare."[140]

I Sverige började man planera för bilismen, bygga upp den nya "tredimensionella världen" för "den snabbe bilisten", på 50-talet. Kommunerna blev tvungna vidta en rad åtgärder för att bilarna skulle komma fram och ha någonstans att parkera. Speciellt i innerstäderna, där gatorna skär varandra tätt och som minst av allt är ändamålsenliga för en fri bilism, blev problemen svårbemästrade — i utkanterna, där det byggdes nytt var det däremot lättare ta hänsyn till bilismen. — Kommunerna vidtog en del åtgärder som svar på problemen.

"I många fall är det uppenbart att de lokala trafikproblemen äro till allvarligt hinder för en orts utveckling, samtidigt som de skapa svårigheter för den genomgående trafik som ha att passera orten. Många faktorer bidraga till att förvärra de nuvarande olägenheterna: tätorternas allmänna tillväxt, ... trafikens utveckling, den fortgående specialiseringen och centraliseringen inom servicenäringarna samt det tätortsberoende som därmed följer för landsbygdens befolkning.

... mycket omfattande omläggningar i tätorternas trafiknät äro nödvändiga och ... kostnaderna härför måste bli av betydande storleksordning ...

För att åstadkomma en riktig trafikfördelning och en bättre anpassning till de olika trafikslagens behov, har man vid tätorternas planering alltmer *frångått den tidigare principen* med ett tämligen jämnstarkt gatunät och istället *inriktat sig på ett mera differentierat trafiksystem*. En bärande princip därvidlag är att skapa ett system med huvudtrafikleder, ... i kombination med interna uppsamlings- och matargator och ett mera finmaskigt system av lokalgator."[141]

140 Troedsson, Carl B. *The City, the Automobile, and Man,* Los Angeles 1957, s. 5, 6, 8, 12.

141 Vägplan för Sverige. Del I *SOU 1958: 1,* s. 182. Emfas tillagd.

På 50-talet börjar således ett nytt slags trafiksystem att byggas upp i Sverige, ett trafiksystem som bygger på principen om att *differentiera trafiken.* Denna princip innebär inte endast att motortrafik skiljs från gångtrafik, utan också att motortrafik av olika slag skiljs från varandra. Så skiljs genomfartstrafiken från lokaltrafiken; trafiken mellan städer skiljs från trafiken inom städer, och inom städerna skiljs trafiken mellan olika områden från den inom dessa.

De nya principerna var lättare att tillämpa vid nybebyggelse än i de redan bebyggda delarna av en stad. I den äldre bebyggelsen kunde trafikfrågan inte finna någon slutgiltig lösning, utan resultatet blev istället en kompromiss mellan de nya principerna och den gamla staden; gator enkelriktades, trottoarhörn avrundades, refuger och spårvagnar togs bort, gröna vågor infördes för bilarna, parkeringsplatser och parkeringshus byggdes för att nu nämna några av åtgärderna som vidtogs *för* bilismen.[142] Detta var lösningar som växte fram undan för undan. Men vid ett tillfälle gavs möjlighet att ta ett "samlat grepp", nämligen vid omläggningen till högertrafik 1967 — då fanns resurserna till detta.

Vid nybebyggelse var det däremot möjligt att redan från början ta detta "samlade grepp" på de problem bilismen medförde, eller: genom detta grepp, grannskapsenheten, blev inte bilismen något problem i sammanhanget.

Grannskapsenheten utmärks, enligt det sätt vi definierat den, av att den har klara gränser; den är en distinkt enhet. Med detta följer att den har två skilda trafiksystem, ett inre och ett yttre. De två systemen svarar för trafiken inom enheten, till och från denna, respektive för genomfartstrafiken. Den senare hindras inte i en stad uppbyggd av grannskapsenheter. — Genom att den har denna uppbyggnad med ett inre och ett yttre trafiksystem, har den ända sedan sin början på 40-talet svarat mot de grundläggande krav en trafik byggd på bilar ställer. Men utvecklingen från 40-talet och framåt — att antalet bilar blir fler och fler — medför att det sker vissa förändringar i enhetens trafiktekniska utformning, men dessa medför inte en kvalitativ förändring av enheten utan blott att dess utformning modifieras. Det utvecklingen för med sig är att uppdelningen i olika trafiksystem skärps: inte bara den inre och yttre trafiken skiljs åt, utan den motoriserade skiljs allt mer konsekvent från den gående; samtidigt växer antalet parkeringsplatser.

Trafiksystemet får sin definitiva utformning på 60-talet i och med de s. k. SCAFT-normerna.[143] Dessa normer kom att ofta följas strikt vid nybebyg-

142 I Hultgren, Kurt *Människan och bilsamhället,* PAN/Norstedts, Stockholm 1974 finns en hel provkarta på de åtgärder som vidtogs i städernas inre delar för att underlätta bilarnas framkomlighet.

143 SCAFT 1968: Riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till trafiksäkerhet, *Statens planverk publikation nr 5.*

gelse. På samma sätt förhåller det sig med de parkeringsnormer som avlöst varandra allteftersom bilarnas antal vuxit.[144]

40-talets grannskapsenhet har givetvis skilda inre och yttre trafiksystem, men anpassningen till bilismen stannar därvid. Rosta, som ingår i vårt urval, är ett gott exempel; det inre trafiksystemet ligger mellan husen och de öppna ytorna: gång- och biltrafiken är inte separerade inom enheten; parkeringsplatserna är få — parkering sker även på gatan. — Baronbackarna från 50-talet innebär ett radikalare grepp; parkeringsplatsernas antal ökar, bilarna skiljs helt från de gående — huskropparna läggs mellan den stora, inre öppna ytan och parkeringsplatserna, säckgatorna (angöringsgatorna) och de två matargatorna. Baronbackarna är något före sin tid i dessa avseenden, men det trafiktekniska program det har blir standard på 60-talet, vilket kännetecknas av ytterligare förfining av trafikseparingen. — I t. ex. Oxhagen — också det området i Örebro liksom de två ovan nämnda — är matargatan inne i området (det är inifrånmatat) men ändå skild från gångtrafiken genom att denna leds på gångramper över matargatan som är nedsänkt.

Det enklaste systemet för att uppnå en konsekvent trafikseparering mellan gående och motortrafik är dock att utifrånmata området: man lägger en matarring runt området från vilken angöringsgator når fram till bostäderna (som i Baronbackarna). Det blir också den vanligaste lösningen, om vi ser till vårt material. Att utifrånmatningen dominerar beror nog på att den är enklare att verkställa då den inte kräver planskildhet i samma omfattning som inifrånmatningen.

Parkeringsplatserna försöker man lägga så nära bostäderna som möjligt; 100 meter räknas som maximalt avstånd i 1968 års riktlinjer.[145] — När bilplatsantalet växer — som det gör på 60-talet — tar också parkeringen och därmed trafikapparaten allt större del av marken i besittning. Det medför att en del speciella lösningar av parkeringsfrågan ser dagens ljus: en innebär att parkeringen läggs i flera våningar, som i Andersberg; en annan, mer radikal lösning blir vanlig i framförallt Stockholm, Göteborg och Malmö (vilka inte ingår i vårt urval): den innebär att parkeringen läggs mer eller

144 Den 1955 tillsatta s. k. parkeringsutredningen utfärdade snabbt "preliminära normer ang. bilplatser för olika anläggningar i tätorter" enligt Rosén, Nils Parkeringsutredningen och de preliminära normerna, i *Plan* 6/56 s. 189—192, som också nämner att dessa normer främst var tilltänkta för nybebyggelse. 1960 kommer så vad som brukar kallas 1960 års parkeringsnormer, vilka skiljer sig åt för småhus resp. flerfamiljshus. Vid den senare typen av bebyggelse räknas med t. ex. 120 p-platser/160 lgh vid en biltäthet av 300 bilar/1000 inv. Se Parkering *SOU 1968: 18,* s. 141—145. Denna utredning föreslår bl. a. att Statens planverk ges i uppgift att kontinuerligt utarbeta parkeringsnormer. Redan 1968 publicerar planverket Riktlinjer för bebyggelseplanering med hänsyn till bilplatsbehov. Del I. *Statens planverk publikation nr 13.*

145 *Statens planverk publikation 13,* a.a. punkt 2.24.

mindre underdäckad i ett plan under husen och gårdarna.[146]

Den trafiktekniska utformningen av grannskapsenheten — och inte bara av den — svarar väl mot bilismens krav på bekvämlighet och framkomlighet, men den svarar *samtidigt* genom den radikala separationen av gång- och motortrafik mot trafiksäkerhetskrav: människan garanteras ett visst bilfritt utrymme, *åtminstone* i de mer nybebyggda områdena. Så har trafiksäkerhet och bilismens expansion kunnat förenas, trots att motortrafiken är upphovet till trafikosäkerheten.[147]

Om den här planeringen kunnat tillfredsställa trafiksäkerhetens krav, så har den en mycket uppenbar negativ effekt, som är speciellt påtaglig vid utifrånmatade områden. *Kollektivtrafiken* kommer i andra hand. Gångavstånden mellan bostäderna och busshållplatserna, vilka lokaliseras ute vid matarleden, utanför parkeringsplatserna, är mångdubbelt större än avståndet mellan bostaden och parkeringsplatsen (100 m. max.). På detta sätt gynnas bilismen. — Staten uppmärksammade detta förhållande — som verkar till kollektivtrafikens nackdel — mycket sent. Först när efterkrigstidens hela stadsomvandling i bilens tecken ägt rum publiceras KOLT:s (Kollektivtrafikutredningens) betänkande Kollektivtrafik i tätort.[148] I direktiven ingick bl. a. att "överväga de krav som . . . kan ställas på dimensioneringen och utformningen av den kollektiva trafikservicen".[149] Utredningen fick att utreda sådant som linjedragning och turfrekvens i syfte att "olika trafikantgruppers rimliga krav på rörlighet kan tillgodoses".[150] Det gällde att förbättra villkoren för kollektivtrafiken och dess trafikanter.

KOLT konstaterar bl. a. att en planering enligt SCAFT "medför nackdelar för den kollektiva trafiken".[151] Om gatunätet i ett sådant s.k. utifrånmatat område *inte* kompletteras med *särskilda bussgator* får området även utifrånmatad busstrafik. Detta kan bl. a. medföra förlängda körsträckor, långa gångavstånd och otrivsamma hållplatsmiljöer. I andra fall kan gatunätet utformas med s. k. säckgator. Dessa gator försvårar uppbyggnaden av ett rationellt linjenät."[152] Ett för trafiksäkerheten och biltrafiken rationellt trafiksystem visar sig således som irrationellt för den kollektiva trafiken. Det gäller inte bara för förhållandena i bostadsområdena utan likväl för samma förhållanden i stadens centrum, dess industri- och institutionsområden —

146 Listan kan göras lång, men låt oss nöja oss med några välkända namn: Tensta, Fisksätra, Rosengård . . .

147 SCAFT-normerna kallas som vi sett för "riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till trafiksäkerhet" men de kunle lika väl gå under benämningen "riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till bilframkomlighet".

148 Kollektivtrafik i tätort *SOU 1975: 47*. Utredningen tillsattes 1971.

149 a.a. s. 22. Emfas borttagen.

150 a.a. s. 23.

151 a.a. s. 53.

152 a.a. s. 53. Emfas tillagd.

för hela staden. KOLT ger följande beskrivning av en fysisk struktur som byggs upp i första hand efter kollektivtrafikens krav:

"... en koncentrerad samlokalisering av bostäder, arbetsplatser och service utmed ett begränsat linjenät. Trafikförsörjningen sker med genomgående, raka busslinjer som knyter samman omedelbart utanförliggande områden. En dylik, relativt tät bebyggelse, kan ge något sämre framkomlighet för bilister och sämre parkeringsmöjligheter, men torde kunna erbjuda kollektivresenärer, cyklister och gående god tillgänglighet och samtidigt begränsa kostnaderna för kollektivtrafiken."[153]

Utvecklingen under hela efterkrigstiden vad gäller den fysiska strukturen har gynnat bilismen och missgynnat kollektivtrafiken. Bilismen motsvarar en gles stad, med olika verksamheter separerade; kollektivtrafiken motsvarar en tät stad, med olika verksamheter så nära varandra som möjligt. Stadsutvecklingen har ju skett i form av att olika verksamhetsområden — som bostäder — spridits ut som distinkta enklaver och sammanbundits med en transportapparat i huvudsak avsedd för bilar och lastbilar.

I den utvecklingen har grannskapsenheten spelat en viktig roll. Den har möjliggjort att det skapats relativt stora sammanhängande bilfria områden för t. ex. barnen; den har medfört att en stor del av den service man behöver till vardags, t. ex. livsmedelsaffär(er), finns inom gångavstånd.

Även om den svenska efterkrigsutvecklingen inneburit en fysisk separering och utglesning, så har i alla fall grannskapsenheten bidragit till att utvecklingen inte nått amerikanska proportioner. I USA har man byggt i stort sett enbart småhus, vilket gett en ännu större utglesning än här i landet, vilket lett till ett nästan totalt bilberoende för förortsbefolkningen, vars familjer tvingas till dubbelt bilinnehav för att den ena av makarna, oftast hustrun, t. ex. ska få iväg barnen till skolan.[154] — Samtidigt som vi kan betrakta grannskapsenheten som bidragande till utglesningen och funktionsuppdelningen efter kriget, kan vi också se den som motverkande denna utveckling om vi jämför med det amerikanska exemplet. Grannskapsenheten har ju byggts främst med flerfamiljshus, vilket koncentrerar befolkningen, och den har till sig knutit flertalet viktiga bostadskomplement — affärer, skolor, daghem — vilka annars kunde lokaliseras långt från bostäderna.

Samtidigt får vi inte heller glömma att även om den svenska politiken gynnat bilismen, så har den *inte* gått ut på att alla transporter ska klaras av med bil. Att somliga grupper inte har bil har man varit medveten om; kollektivtrafiken har inte skrotats.

153 a.a. s. 72.

154 Om den amerikanska utvecklingen, se Castells, Manuel *The Urban Question* (1972, 1976) Edvard Arnold, London 1977, kap. 17. För en introduktion till skillnader och likheter mellan USA och Sverige, se Popenoe, David *The Suburban Environment* The University of Chicago Press, Chicago and London 1977.

Helge Berglunds intryck från en studieresa till USA på 50-talet är nog representativa för svenska politiker i det stora hela:

"Det finns alltså även i Amerika ett de billösas proletariat och det måste stadsbyggandet naturligtvis ännu ta en viss hänsyn till ... Man planerar kanske inte samhället *helt* utifrån bilismens funktion men bilen bestämmer i högsta grad hur det *kommer* att fungera ... Man får en vidsträckt villabebyggelse med oerhört långa transportavstånd ... Våra studier av olika stadstyper stärkte oss i tron, att kollektiva transportmedel, erkannerligen tunnelbana, är starkt motiverade ur trafikteknisk synpunkt ... Det låter som en paradox, men bästa sättet att bygga för bilismen är nog att bygga tunnelbanor."[155]

Berglund gör sina reflektioner från Stockholms horisont, men vi kan läsa buss och spårvagn i det han säger lika väl som tunnelbana.

Sammanfattningsvis kan vi säga, att grannskapsenheten är en planeringsenhet, som mycket väl låter sig förenas med den utveckling som ägt rum på transporternas område. Det förhåller sig inte bara så, att den underlättar denna utveckling genom att ge genomfartstrafiken fritt spelrum, den har också *bidragit* till denna utveckling genom att ingå i den process, som skiljer bostäder från arbetsplatser och därvid alstrar trafik. Planformen är dessutom formulerad som ett direkt svar på bilismens problem. Bilismen är en maskerad välsignelse, som Perry uttryckte det.

Sammanfattning

Efter denna genomgång av vad som hänt på olika områden, och vad vi ansett vara relevant för byggandet av grannskapsenheter, ser vi att möjligheterna för ett sådant byggande har stärkts under perioden 1945—1975. Byggandet har naturligtvis som sin förutsättning en pågående strukturrationalisering inom näringslivet och en därmed sammanhängande befolkningsomflyttning, men givet denna förutsättning skulle städernas expansion teoretiskt kunnat tagit sig olika former. Den form som den kom att ta sig i Sveriges större och medelstora städer är, vill vi hävda, den funktionsuppdelade stadens form där bostadsenklaverna gestaltats som grannskapsenheter. Det är den *dominerande tendensen* för den efterkrigstida stadsexpansionen.

För utvecklandet av detta mönster har den svenska statens agerande haft stor betydelse. Det vi här har framställt är en översiktlig bild av hur staten som kraft kommit att gynna ett byggande av grannskapsenheter. Grannskaps-

155 Berglund, H. Vilka praktiska lärdomar kan vi i Sverige draga ur stads- och trafikplaneringen i USA? i *Bilstaden* Kungl. Tekniska Högskolan, Institutionen för stadsbyggnad, Stockholm 1960, s. 9—10. — Berglund var vid tillfället ifråga borgarråd i Stockholm. Studieresan gjordes 1956 av representanter för Stockholms Stad och Stockholms regionplaneförbund. — Överhuvudtaget ansåg man från politiskt ansvarigt håll att man hade mycket att lära av USA vad gäller trafikplanering — där var ju utvecklingen före den svenska, ansågs det ofta. "Detta är nog en oemotståndlig utveckling" säger t. ex. Berglund, a.a., s. 11.

enheten kan ses som en konsumtions- och reproduktionsenhet, eller som ett fysiskt uttryck för den masskonsumtion och de socialstatliga åtgärder som följt i den ekonomiska långa vågens vatten.

Statens underlättande av denna stadsbyggnadsform har inte skett på ett enkelt och avskiljbart sätt. Flera olika slag av statliga åtgärder har gjorts vid skilda tidpunkter och de har tillsammans bidragit till att detta mönster fått en så dominerande ställning. I vissa fall som t. ex. rationaliseringen av byggproduktionen men också av detaljhandeln har staten gjort ingripanden som kan sägas ha "gått före" och underlättat en sådan rationalisering; utan statens åtgärder i detta sammanhang skulle förmodligen inte näringslivet självt ha klarat av att genomföra rationaliseringen så pass snabbt som det nu kom att göra. I det fallet har staten öppnat för en expansion genom att häva hindrande regler och restriktioner samt genom att underlätta kapitalbildningen. I andra fall som t. ex. daghemsutbyggnaden har den "släpat efter" näringslivets krav.

Dess åtgärder har inte inneburit att byggandet blivit konsekvent utfört i enlighet med en idealmodell. Så kan stora variationer i fråga om "serviceutbud" finnas, liksom tidpunkten för när bostadskomplementen byggts i förhållande till när bostäderna var klara. Det kan bero på att statliga regleringar låtit vänta på sig, eller att de inte varit av tvingande natur så att det funnits utrymme för snäva ekonomiska bedömningar att avgöra utformning och innehåll. Dessa variationer som för de boende i högsta grad är viktiga och påtagliga har i vår analys kommit att bortfalla p. g. a. den generalitetsnivå vi valt.

Vi kan nu sammanfatta de statliga åtgärder som kommit att underlätta uppförandet av grannskapsenheter:

— En förändrad bygglagstiftning kommer 1947 där det stadgas att den kommunala planeringsmyndigheten har rätt att bestämma när och var bebyggelse får ske. Ett förenhetligande av byggnormsystemet införs.
— Den förda bostadspolitiken från och med mitten av 40-talet bidrar till en stor och rationell produktion av bostäder, framförallt genom miljonprogrammet från 60-talet. Statliga bostadslån införs vilka också medför reglering av produktionens kvalitet och kvantitet. Förvaltningsformer som allmännyttiga och bostadskooperativa gynnas. Genom hyresreglering och bostadsbidrag har det blivit möjligt för de flesta att bo i lägenheter med hög utrustningsstandard, även om hyresregleringen avskaffades efter beslut 1967. Då fattades även beslut om statliga krediter för kommunernas markinköp.
— Rationalisering av byggproduktionen har vidare uppmuntrats genom att kapital tillskjutits i detta syfte från början av 50-talet; genom normering av bostadsstandarden, stödjandet av stora företag, införande av forsk-

ningsinstitut och experimentverksamhet.

— Bostadskomplement har ombesörjts genom förordningar om kommuns skyldighet att förse invånarna med nödvändig service. Statliga lån utgår till bostadskomplement och centrala normer har utarbetats vad gäller läge och dimensionering av friytor, samlingslokaler, daghem, lekskola, skola och fritidshem. Statsbidrag utgår också för drift. På 70-talet sker en samordning av detta.
— Handelns utformning påverkas genom åtgärder för gynnandet av rationalisering och stordrift på 50-talet. Regleringar som försvårar konkurrensen inom sektorn avskaffas: bruttoprissättning och etableringskontroll avskaffas liksom stadgor som förhindrar att olika typer av varor säljs i en och samma lokal. Skattepolitiken formas så att storföretag gynnas.
— Trafikpolitiken understödjer privatbilismen vars expansion börjar i mitten av 50-talet och genom normering har en för den lämplig trafikapparat och stadsform utvecklats.

Hur relationerna mellan grannskapsenheten som form och den utveckling vi tecknat ifråga om bostadsproduktion, trafik, gemensamhetsanordningar ter sig och vilken roll staten spelar i detta sammanhang låter sig inte sammanställas och illustreras på ett enkelt sätt, och kan inte heller formuleras i termer av kausala samband. Det vi här har att göra med är en väv av förhållanden som griper in i varandra och som sammantaget ger ett mönster och där detta mönster förstärker sig självt. Grannskapsenheten har inte bara varit en praktisk form vilken den nämnda utvecklingen tagit sig, utan formen som sådan har också förstärkt tendenser i denna utveckling.

Som vi tidigare påpekat är bilismen och bostadspolitiken de mest avgörande faktorerna för att byggandet skett i form av grannskapsenheter. Men detta gäller naturligtvis givet den ekonomiska expansionen och befolkningsomflyttningen. Även om dessa faktorer är de mest avgörande förklarar de ändå inte ensamma detta byggande. En politik för bostadskomplement av olika slag är dock också nödvändig. Men här har dock politiken varit relativt svag. Om mer omfattande och kraftiga åtgärder vidtagits i detta avseende skulle detta byggande kunnat ha varit mer fullständigt både kvantitativt och kvalitativt och därmed mer synbart.

För att mönstret skulle ha kunnat fullföljas än mer konsekvent än som nu är fallet, hade det således varit nödvändigt med fler statliga ingripanden inom framförallt "servicesektorn".

Hur ska vi då se på dessa statliga åtgärder? Hur ska de förklaras? Vår teoretiska utgångspunkt är *Habermas teori* om den borgerliga offentligheten och dess omvandling. Det är den teorin som varit vägledande för att finna de samband vi etablerat mellan stadsplaneform och statliga ingripanden under efterkrigstiden. För att finna dessa samband har vi utgått från olika plan-

element i grannskapsenheten och på så sätt tagit fram ett antal faktorer av betydelse och relaterat dem till staten. Vi har således haft en dubbel utgångspunkt, å ena sidan en teoretisk, å andra sidan en empirisk. Redan i samband med framställningen av förhållandet mellan staten och grannskapsenheten har vi för varje faktor gjort en tolkning i teorins termer.

Vi ska här än en gång, sammanfattningsvis, relatera våra empiriska fynd eller sakförhållanden till Habermas teori, och då speciellt den aspekt av offentlighetens omvandling som rör samhällets förstatligande.

Förstatligandet av samhället innebär i korthet att staten åtar sig uppgifter som tidigare sköttes privat. Enligt Habermas är det en process som har sin begynnelse redan i slutet av 1800-talet och som leder till att en socialstat, av annan karaktär än den liberala rättsstaten etableras. Vår ståndpunkt är att en sådan socialstat i Sverige upprättas definitivt med 40-talet. Därmed får staten en positiv roll i förhållande till samhället och den får en formande funktion i förhållande till privatsfären. Habermas utpekar som vi sett fyra nya typer av uppgifter för socialstaten. De är att skydda och stötta de ekonomiskt svagare grupperna, avvärjande, understödjande eller ledande av långsiktiga förändringar i samhällsstrukturen, kontroll och balansering av samhällsekonomin som helhet samt övertagandet av tjänster som tidigare skötts privat.

I vår studie av de statliga åtgärderna för byggandet av grannskapsenheter har vi funnit en rad olika ingripanden vilka alla kan sägas exemplifiera de nya uppgifter Habermas påstår socialstaten erhållit. Genom bostadspolitiken, där bostaden upphör att vara ren handelsvara, men också genom den politik som förts på bostadskomplementens område samt genom familjepolitiken har staten bidragit till ett skydd och stöttande av ekonomiskt svagare grupper. Bostadskomplementen innebär också att staten övertagit ett flertal tjänster som tidigare skötts privat. Det gäller införandet av skolor, daghem och fritidshem, men även uppförandet av samlingslokaler hör hit. Genom uppmuntrandet av rationalisering inom både detaljhandeln och byggnadsbranchen har staten främjat den ekonomiska tillväxten och styrt de privata investeringarna. Understödjandet av långsiktiga förändringar i samhällsstrukturen har skett genom den förda trafik- och rationaliseringspolitiken samt genom byggnadslagstiftningen. I fråga om bostadspolitiken skulle man t. o. m. kunna säga att staten lett en sådan långsiktig förändring i samhällsstrukturen.

Att vi kan föra alla dessa statliga ingripanden till byggandet av grannskapsenheter under efterkrigstiden visar, att vårt antagande, att socialstaten är en nödvändig förutsättning för detta byggande, är i högsta grad rimligt. Dessutom kan dessa ingripanden sammantaget betraktas som statens ledande av en genomgripande förändring, nämligen förändringen av stadsmönstret.

Varför sker då statliga ingripanden? Den förklaring Habermas ger utgår

från den liberala rättsstaten och dess funktionsprinciper. Den genuint borgerliga inställningen till staten är att denna ska göra så få ingripanden som möjligt för att det privata handlingsutrymmet ska kunna bli så stort som möjligt och därigenom verka för det allmänna bästa. Statliga ingripanden och åtgärder blir därmed något som borgerligheten, med utgångspunkt i sin självförståelse, ständigt måste motsätta sig. Men med arbetarklassens växande politiska styrka och med monopoliseringen av kapitalet uppstår, menar Habermas, motsättningar inom den privata sfären. Motsättningar som inte längre kan hanteras där utan måste föras fram i offentligheten och få sin politiska lösning. För arbetarklassen leder i allmänhet politiseringen av en fråga till att den får större möjligheter att påverka den, än om frågan förbehålls den privata sfären. Genom att arbetarklassen har politisk makt och kan utöva den kan den framtvinga statliga ingripanden i linje med sina intressen. Men statliga ingripanden är, menar Habermas, ett resultat av en kompromiss mellan olika intressen. De kan sägas vara ett resultat av statens balanserande funktion. Men även om staten nu söker tillgodose olika intressen så förblir den dock i grunden borgerlig eftersom det privata som separat område bibehålles och värnas. Därmed dras också arbetarklassen in i en borgerlig kultur samtidigt som denna i sin tur omvandlas och "förflackas".

När det gäller grannskapsenheten kan den alltså ses som resultatet av en rad statliga ingripanden bakom vilka ligger olika intressen. I Habermas termer är grannskapsenheten ett resultat av en "mångfald av varandra korsande kollektivt organiserade privatintressen". Vilka organiserade privatintressen det är i mer konkret mening skulle man kunna studera mer ingående och systematiskt än vi gjort. Den kompromiss det är fråga om kan dock sägas vara till fördel för vissa intressen och till nackdel för andra. Förloraren är småborgerligheten medan vinnarna är storkapitalet och arbetarklassen. Men samtidigt har som vi sett gemensamhetsanordningarna och den yttre miljön varit det som fått stå tillbaka medan trafikapparaten, handeln och den rationella bostadsproduktionen varit det som gynnats. Frågan är om man kan se detta förhållande som ett indicium på att kompromissen som grannskapsenheten vilar på är till störst fördel för storkapitalet.

Här kan vi också diskutera idéen om grannskapsplanering och dess *samband med de strukturella förhållandena.* Detta slags problem ställs ju ofta inom samhällsvetenskaperna och inom forskning som rör planering är det lika aktuellt. Anders Gullberg t. ex. har tagit upp det i samband med regionalplaneringen och då uttryckt det som en fråga om intentioner kontra naturprocesser:

"Det bör ifrågasättas om den regionala utvecklingen verkligen på ett (empiriskt och teoretiskt) tillfredställande sätt kan beskrivas som ett resultat av flera handlande subjekts intentioner... Lika ofruktbart synes det dock mig, att helt kasta

det handlande subjektet överbord och bara hänvisa till regional utveckling som naturprocess utan influens av mänskliga intentioner. Resonemanget leder fram till krav på omvärderingar av de planeringsuppfattningar som betraktar ett subjekt som styrande — totalt sett, eller inom ett visst område. På samma gång utgör balansen mellan eller snarare försöken till legering av de två motstridiga förklaringsprinciperna ett svårlöst dilemma."[156]

Vår ståndpunkt är att detta problem för närvarande inte låter sig lösas på ett allmänt och abstrakt plan utan först i ett konkret sammanhang kan man få en uppfattning om hur de båda synsätten kan förenas och därmed blir de inte heller av motstridig karaktär.

Vi anser att vår studie ger en sådan bild av hur förhållandet mellan planintentioner och strukturella processer kan te sig i ett konkret sammanhang. Den planintention man hade på 40-talet kom visserligen att i sina sociologiska motiveringar överges åren kring 1950, men däremot övergavs aldrig den planform som fanns förknippad med dessa idéer. Anledningen till detta var att planformen blev allt mer praktisk ju längre expansionen varade. Det innebär att vi kan hävda att grannskapsenheter byggts under hela efterkrigstiden. Planintentionen passade de strukturella processer som kom att prägla efterkrigstidens samhällsutveckling. Utan den, så som den aktualiserades på 40-talet, skulle kanske inte bostadsbyggandet ha utformats som det kom att göras, trots de strukturella processerna. Möjligen skulle kanske fallet vara det att de strukturella processerna på 60-talet tvingat fram planformen utan det ideologiska innehåll som motiverade den på 40-talet.

156 Gullberg, Anders Jämförelser mellan alternativa planer i *Sociologisk forskning* 4/1977 s. 12.

Vi ska här inte behandla hur livet gestaltar sig för olika människor som bor i olika grannskapsenheter, även om livet naturligtvis skiljer sig beroende på i vilken grannskapsenhet man bor — befolkningens sammansättning varierar mellan olika enheter både klassmässigt och åldersmässigt beroende på hur, när och var enheterna är byggda — och mycket annat. I stället vill vi föra ett mer allmänt och generellt resonemang, där grannskapsenheten sätts in i sitt socialhistoriska sammanhang i Sverige. Som vi redan sett blir grannskapsenheten det dominerande mönstret för stadstillväxten i Sverige under efterkrigstiden. Därmed är dess sociala betydelse att finna i efterkrigstidens socialhistoria.

Vi har tidigare visat hur ett flertal samhällsförhållanden av makrokaraktär och då speciellt en uppsättning statliga ingripanden bidragit till att grannskapsenheten blivit den dominerande formen för byggandet av bostadsområden efter kriget. Dessa makroförhållanden innebär emellertid inte bara att en viss fysisk byggnadsform främjas, utan de bidrar samtidigt till vissa samhällsförhållanden av mikrokaraktär. På så sätt kan det föreligga en viss överensstämmelse mellan en given fysisk form — i det här fallet grannskapsenheten — och sociala förhållanden av mikrokaraktär. Och det är detta perspektiv vi vill anlägga på förhållandet mellan det fysiska och det sociala. Av ett sådant synsätt följer, att det sociala och det fysiska inte kan relateras kausalt, d. v. s. att det sociala inte kan betraktas som orsakat av det fysiska eller omvänt. Vidare följer, att om en sådan överensstämmelse låter sig konstateras, så är den historisk, begränsad i tiden. Ytterligare en konsekvens är, att den inte är absolut, d. v. s. om mikroförhållanden av ett bestämt slag finns i en given fysisk form, kan de också föreligga i andra fysiska former.

Problemet för oss blir då: vilka är de mikrosociala förhållanden som utvecklas under efterkrigstiden i Sverige och som står i överensstämmelse med grannskapsenhetens fysiska form, givet periodens makrosociala förhållanden?

Idéen att bygga grannskapsenheter, som i Sverige blev aktuell på 40-talet, grundade sig i föreställningar där idealet för det goda livet stod att finna i det gamla samhället. Med grannskapsplaneringen tänkte man sig kunna främja familjen och grannskapet, primärgrupper som hotades av samhällsutvecklingen. Genom att bygga grannskapsenheter, enklaver med bostäder och bostadskomplement samlade i ett centrum, skulle det nya samhället få det gamlas kvaliteter. Grannskapsplaneringen lyckades också, åtminstone om man ser till dess funktionella aspekt — för att återknyta till Sidenbladhs språkbruk. I de större städerna kom en större del av den areella tillväxten att ske i form av grannskapsenheter. Det var också i detta avseende som byg-

gandet av grannskapsenheter kom att försvaras, som vi sett, när intresset för planeringens teoretiskt-sociologiska motiveringar svalnade åren kring 1950. Däremot kan grannskapsplaneringen sägas ha misslyckats då den inte förmått realisera den sociala ambitionen, grannskapet, som formulerades mest uttryckligt under 40-talets första år. Att grannskap inte realiseras är också en av förutsättningarna för den förortskritik som uppstod i slutet av 60-talet. Däremot, vill vi hävda, har byggandet av grannskapsenheter bidragit till stärkandet av familjen under efterkrigstiden. I det avseendet kan grannskapsplaneringen påstås ha lyckats. Grannskapsenheten kan ses som en planering för familjen snarare än för grannskapet. Detta stärkande av familjen är just det mikroförhållande som vi här fortsättningsvis vill sätta i samband med grannskapsenheten.

Privatisering?

Resultatet av familjens förstärkning har i sjuttiotalets samhällsdebatt kommit att betecknas som "privatisering" — ett ständigt återkommande ord i debatten. Vad som avses med privatisering framgår inte alltid helt klart och skiftande innebörder läggs i ordet. I allmänhet, kan det nog sägas, att privatisering syftar på familjens avskiljning från samhället, att familjen hamnar i ett socialt tomrum — för att tala med det språk som brukar användas i detta sammanhang. I 70-talets förortsdebatt, som vi tidigare presenterat, var passivitet och isolering de termer i vilka kritiken mot förorten och förortslivet kunde sammanfattas. Privatisering kan sägas stå för både passivitet och isolering. Termen privatisering finns inte bara i vardagsspråket och samhällsdebatten, utan också i texter av mer vetenskaplig karaktär. Ett exempel finner vi hos Holter m. fl. i "Familjen i klassamhället" (1975). De ser privatisering som en process:

"Privatiseringen av familjen har alltså successivt så småningom fått karaktären av en privatisering av familjens kvarvarande och överlevande funktioner: känslomässig tillfredsställelse och intimitet."[1]

Vi tolkar detta som att den känslomässiga funktionen blir exklusiv för familjen och att den dessutom värnar om denna exklusivitet. Ett annat exempel finns hos Therborn i "What Does the Ruling Class Do When it Rules?" (1978). Han ser privatisering som en av tre huvudtrender i det kapitalistiska samhället vilka påtagligt påverkar distinktionen privat och offentligt:

"... en stark tendens till en privatisering av livet har uppstått med sådana fenomen som tilltagande horisontell mobilitet, tillväxten av förorter, arbetslivets intensifiering genom den ökade takten och utvecklingen av nya konsumtionsvaror, speciellt bilen och televisionen. Den privata sfären har blivit mer isolerad från den offentliga, kärnfamiljen mer avskild från samhället som helhet."[2]

1 Holter, Harriet m. fl. *Familjen i klassamhället,* a.a. s. 56.
2 Therborn, Göran *What Does the Ruling Class Do When it Rules?,* a.a. s. 67.

Therborn visar sålunda på ett flertal förändringar som leder till privatiseringen. Och denna är en tendens samtidig med de två andra trenderna: produktionens församhälleligande och arbetarklassens tillväxt och växande styrka. Hur dessa trender, som påverkar den privatoffentliga distinktionen, sinsemellan hänger samman berör författaren däremot inte närmare.

Samtidigt som man talar om att familjen privatiseras, avskiljs samhället talar en del också om att *familjen penetreras av det offentliga,* av myndigheter av olika slag m. m. Detta görs bl. a. av Holter m. fl.[3] Även Löfgren gör detsamma i en avslutande sammanfattning efter att ingående ha behandlat "Känslans förvandling: Tiden, naturen och hemmet i den borgerliga kulturen", vilket vi finner värt att citera:

"Samtidigt som man predikar vikten av familjens reträtt in i hemmet, samtidigt som gränserna mellan det privata och det offentliga byggs ut och ritualiseras, så blir familjelivet mer genomlyst och dissekerat. Eftersom familjen och hemmet blev botemedlet eller vapnet i borgerskapets kamp mot de samhällsomstörtande krafterna, kom själva familjelivet att bli alltför viktigt för att kunna lämnas åt folkets eget görande och låtande. Parallellt med att motsättningen mellan hem och yttervärld förstärks, ställs kravet på det offentligas styrning av familjen, nationens grundcell. Nu skapas en familjepolitik som innebär att borgerskapet och myndigheterna tränger genom hemmets väggar med goda råd och förmaningar, med lagar och forskning. Privatiseringen uppmuntras, men intimsfären penetreras."[4]

Hur denna paradox, att familjen avskiljs samhället å ena sidan och perforeras av samhället å andra sidan, är möjlig ges sällan någon förklaring till. Om denna paradox överhuvudtaget observeras så görs det i regel endast som ett konstaterande.

Som vi ser det hänger denna paradox eller obegriplighet samman med den bestämning som görs av begreppet privatisering. Genom att se familjen som avskild samhället blir det ologiskt att samtidigt se den som genomträngd av samhället. Om man vill använda termen privatisering, så bör man göra det i en annan betydelse, som blir förenlig med samhällets penetrering av familjen.

I Habermas teori om den borgerliga offentlighetens omvandling upplöses däremot paradoxen. De sociala fenomen paradoxen refererar till blir förståeliga. För Habermas kan inte utvecklingen beskrivas som privatisering utan som avprivatisering eftersom familjen skiljs från privategendomen. Privategendomen är ju det privatas grund. Det som många kallar privatisering är för Habermas i stället ett sken av intensifierat privatliv i intimsfären, dvs. fa-

3 Holter m. fl., a.a. s. 56.

4 Löfgren Orvar Känslans förvandling: Tiden naturen och hemmet i den borgerliga kulturen i Frykman, Jonas och Löfgren, Orvar *Den kultiverade människan,* a.a. s. 130.

miljen upplevs som alltmer privat, alltmer oberoende, trots att den ekonomiskt blir allt mindre privat. Samtidigt måste familjens privata autonomi alltmer upprätthållas med hjälp av de offentliga myndigheternas stöd. Och det är detta ingripande i familjen från statens sida som ger paradoxen — om vi nu utgår från föreställningen om familjens privatisering. Men om vi utgår från Habermas är det inte fråga om någon paradox, utan en dubbel och samtidig process: ett tilltagande sken av privathet i intimsfären samtidigt med myndigheternas intervenering i privatsfären.

Grannskapsenheten — under efterkrigstiden i Sverige — *är, skulle vi kunna säga, det rumsliga uttrycket för dessa processer: avprivatisering, ett tilltagande sken av intensifierat privatliv och den offentliga myndighetens ingripande i privatsfären för den privata autonomins upprätthållande.* Vi ska här fortsättningsvis söka visa detta.

Familjens strukturomvandling

När vi tidigare diskuterade stadsplanedebatterna under 40- och 70-talen konstaterade vi att det finns ett traditionellt sociologiskt perspektiv där utvecklingen tecknas som en process där primära grupper ersätts av sekundära eller från Gemeinschaft till Gesellschaft. I detta perspektiv, vilket också är familjesociologins perspektiv[5], beskrivs familjens utveckling som en funktionsförlust. Den en gång mångfunktionella familjen förlorar med tiden allt fler av sina funktioner tills i stort sett bara den känslomässiga återstår. Familjens historia ses som en övergång från land till stad eller från bondefamilj till kärnfamilj.

I Habermas perspektiv kan man inte se familjens historia som historien om bondefamiljen som blev kärnfamilj. Familjen, i den betydelse vi känner den idag, växer fram i och med det borgerliga samhället. *Familjen som samlevnadsform har sin grund i borgerligheten.* Men denna samlevnadsform sprids till andra skikt i samhället med det borgerliga samhällets utveckling och utbredning. Parallellt härmed strukturomvandlas emellertid familjen. Samtidigt som familjen som samlevnadsform blir alltmer allmän, förändras den.

Denna syn på familjen och familjens utveckling framträder också i modern svensk etnologisk forskning. Orvar Löfgren betonar vikten av att "ta spjärn mot bondesamhället"[6] och påpekar: "I dagens svenska familjemönster är arvet från 1800-talets borgerliga kultur större än från den traditio-

5 Den klassiska formuleringen är att finna hos Ogburn, William F. (with the assistance of Clark Tibbits) The Family and its Functions i *Recent Social Trends* Vol I McGraw--Hill, New York and London 1933, chapter XIII.

6 Löfgren, a.a. s. 46.

nella bondekulturen."[7] Börje Hanssen är inne på tankegångar i samma riktning och visar på att familjebegreppet växer fram först med det borgerliga samhället. Han skriver:

"Även när bönder och backstugusittare i det förindustriella samhället levde i relativt små boendegrupper eller hushåll med en man och hans hustru som kärngrupp, kunde det aldrig ha fallit dem in att använda ordet familj som beteckning på det egna hushållet eller en del därav. Man använde gårdsnamnet eller husbondens egennamn, ofta tillsammans med den allmänna beteckningen 'folket' för att sammanfatta och ange ett visst hushåll. Det latinska ordet *familia* härledes från det latinet närstående oskiskans fama, på sanskrit dhaman, lika med hus. Under 1700- och 1800-talen torde ordet ha införlivats med borgerligt språkbruk som beteckning på en grupp av släktingar, inom hushållet eller i vidare bemärkelse. Detaljerna i denna utveckling är tills vidare outforskade.

Frånvaron av ordet familj inom den stora massan av befolkningen utgör den formella sidan av ekonomiska, strukturella och psykologiska karaktäristika beträffande de gamla byarnas hushåll, som gör att ordet inte heller funktionellt motsvarade vad vi menar med familj i 1970-talets Sverige. Innebörden i denna skillnad kan kasta ljus över vår egen familjesituation."[8]

Familjen som den självklara samlevnadsformen är följaktligen något som växt fram i och med det borgerliga samhället. Det innebär att vissa förhållningssätt, värderingar och känslor förknippade med familjen har utvecklats. Det är detta som brukar sammanfattas med termerna familjecentrering eller familism. Hörnstenarna i familjecentreringen kan, som Löfgren gör, sägas vara tre, nämligen tvåsamheten, föräldraskapet och hemmet. Tvåsamheten bygger på kärleken mellan man och kvinna. Förälskelsen blir en viktig del i parbildningen. Med den nya synen på, eller upptäckten av barndomen följde moraliska krav på föräldraskapet. Barnet måste uppfostras, läras till självförverkligande, självdisciplin och moral. Hemmet blir viktigt både ur materiell synvinkel — bostadens utformning och möblering — och ur känslomässig synvinkel — vilket kommer till uttryck i begrepp som hemlängtan, hemtrevnad och hemkärlek. Och hemmafrun blir hemmets hjärtpunkt, hon som håller hemmet samman. Och hemmet är platsen för familjens samvaro. Där träffas dess medlemmar och där träffar de också andra.[9] Förhållningssätt, värderingar och känslor av sådant slag är inte givet i t. ex. "det gamla bondesamhället". Där var gården och gårdshushållet den grundläggande enheten — inte familjen.[10]

7 Löfgren, Orvar Familj och hushåll — släkt och äktenskap i Hellspong, Mats och Löfgren, Orvar *Land och stad* CWK Gleerup, Lund 1974, s. 279. Och det är arvet från den svenska borgerliga kulturen som tas upp i *Den kultiverade människan* a.a.

8 Hanssen, Börje *Familj, hushåll, släkt,* a.a. s. 14.

9 Löfgren Känslans förvandling, a.a. s. 74—130. Se också idéhistorikern Ronny Ambjörnssons *Familjeporträtt. Essäer om familjen, kvinnan, barnet och kärleken i historien,* Gidlunds 1978.

10 Frågan är om vi här inte kan tala om en förändring av "structure of feeling" i Raymond Williams termer.

Familjen som ideal eller familjecentreringen utvecklades till en början i borgerligheten. Men detta ideal kom att spridas också till andra skikt — först till småborgerligheten och sedan till arbetarklassen. Idag torde detta familjeideal i sina huvuddrag omfattas av de flesta. Men hur denna utveckling gått till vet vi däremot ganska litet om fortfarande.

Familjecentreringen — tvåsamheten, föräldraskapet och hemmet — som vi här visat på med några etnologers hjälp är inte den term som Habermas använder för motsvarande fenomen. I hans teori kan familjecentreringen snarare betecknas som det subjektiva moment som uppbär intimsfären. Och kärnan i intimsfären är just familjen. I den klassiskt borgerliga familjen, menar Habermas, där familjeföretagarens familj är typisk, upplevs familjen som grundad i frivillighet, kärlek och bildning och inte som grundad i någon form av samhälleligt tvång. Frivilligheten, kärleken och bildningen är tre moment som utgör humaniteten i den borgerliga ideologin, och humaniteten är kännetecknet på människan som sådan, eller "människan rätt och slätt", det allmänmänskliga.[11] — Man skulle kunna säga, att det vi idag kallar för familjecentrering går tillbaka på humaniteten i den borgerliga ideologin.

Vi ska nu mer utförligt återknyta till Habermas teori, och då speciellt till familjens strukturomvandling. Att familjen strukturomvandlas, innebär att familjen genomgår väsentliga förändringar under loppet av det borgerliga samhällets utveckling. Familjen av idag är inte densamma som den klassiskt borgerliga familjen. Det är något som är avhängigt två förhållanden. För det första den borgerliga familjens utveckling. För det andra spridningen av familjen som samlevnadsform till de övriga sociala skikten i samhället, framförallt arbetarklassen.

Kännetecknande för den klassiskt borgerliga familjen var, att familjen, även om den upplevdes som grundad i frivillighet, kärlek och bildning, var avhängig det direkta förfogandet över, och inte bara själva ägandet av, privategendomen. Men med kapitalets koncentration avskiljs familjen från det direkta förfogandet över privategendomen, eller annorlunda uttryckt, egendomen avskiljs familjens domän. Den borgerliga familjen avprivatiseras i ekonomiskt avseende, men samtidigt upplevs den som alltmer privat; ett sken av intensifierat privatliv i intimsfären uppstår. Därmed blir "arbetsvärlden" stående utanför familjen, den blir en kvasioffentlig sfär. Arbetet är inte som tidigare något privat för den borgerliga yrkesmannen. Intimsfären blir det privatas reservat; den blir den tid som är fri från arbetet, fritiden. Det här är ena sidan i familjens strukturomvandling.

Den andra sidan i denna strukturomvandling gäller de egendomslösa. Dessa hade ingen privatautonom status — som borgaren — eftersom de sak-

11 Habermas *Strukturwandel der Öffentlichkeit/Borgerlig offentlighet,* a.a. s. 64; 44.

nade egendom och bara var lönearbetare. Därmed hade de ej heller tillträde till den borgerliga offentligheten. Med offentlighetens omvandling, som en följd av bl. a. arbetarklassens inträngande i densamma, eller dess växande politiska makt överhuvudtaget, så kan inte längre den privata autonomin grundas på privategendomen, om de egendomslösa ska ha tillträde till den politiska offentligheten. Istället kommer de att tillförsäkras en privatautonom status genom socialstatliga åtgärder av skilda slag (allt från barnbidrag till pensioner). Men denna privata autonomi blir en *deriverad* sådan eftersom den inte är grundad i den privata egendomen. Härmed tillförsäkras de egendomslösa också en intimsfär. På så sätt kan familjen som samlevnadsform med hjälp av socialstatliga åtgärder spridas i samhället till andra skikt än det borgerliga. För de egendomslösa är arbetet redan från början en sfär för sig, och det har aldrig varit något privat, som för borgaren. Och när den egendomslöse kan bilda familj, så är den från början skild från arbetet. Som i den strukturomvandlade borgerliga familjen, blir även i arbetarklassens familj intimsfären det privatas reservat, den tid som är fri från arbetet, fritiden. I och med att familjen blir möjlig som samlevnadsform, och den garanteras en viss autonomi eller självständighet genom socialstatliga åtgärder, så tilltar även här skenet av privathet.

Om vi ser till familjens strukturomvandling allmänt — och då ser till familjen abstrakt, oberoende av de klassmässiga skillnaderna — innebär den i korthet:

"Det är inte så mycket förlusten av produktiva till fördel för konsumtiva funktioner som karaktäriserar familjens strukturomvandling sedan den liberala eran, utan snarare det att den i stadigt stigande grad har skiljt sig från det samhälleliga arbetets funktionssammanhang överhuvudtaget."[12]

Det fundamentala i familjens strukturomvandling är sålunda inte att familjen mister alltfler av sina funktioner, som familjesociologin ser det, utan att familjen överhuvudtaget avskiljs det samhälleliga arbetet. Därmed tilltar också skenet av privathet i intimsfären eftersom familjen får allt mindre med arbetet att göra.

Familjen blir således en samlevnadsform för allt fler under det borgerliga samhällets utveckling. Att familjen blir allmän innebär att en och samma samlevnadsform omfattas av alla, trots klasskillnader. Detta innebär i sin tur inte att klasskillnaderna saknar betydelse för familjen. Det vi vill poängtera är bara att familjen som form är densamma i olika skikt i dagens samhälle och att det är resultatet av det borgerliga samhällets utveckling. Och även om denna familj går tillbaka på den klassiskt borgerliga familjen så är den inte identisk med den, utan har genomgått en strukturomvandling i och med det borgerliga samhällets förändring.

12 a.a. s. 187; 144.

Det är i den strukturomvandlande familjens perspektiv som byggandet av grannskapsenheter i Sverige under efterkrigstiden ska ses. *Den strukturomvandlade familjen är förutsättningen för grannskapsenheten samtidigt som grannskapsenheten förstärker strukturomvandlingen av familjen.* Man kan också säga att grannskapsenheten är den rumsliga formen för den strukturomvandlade familjen. Genom att grannskapsenheten är den dominerande formen för det mycket omfattande byggandet under efterkrigstiden bidrar den till att sprida familjen som samlevnadsform. Det kräver i sin tur en rad socialstatliga åtgärder. Och under efterkrigstiden ingriper också den svenska staten med sådana åtgärder i massiv omfattning. Det var under 40-talet som socialstaten definitivt etablerades i Sverige. Med de socialstatliga åtgärderna gjordes intimsfären tillgänglig för alla under efterkrigstiden.

Grannskapsenheten kan sägas vara den fysiska form som kommer strukturomvandlingen av familjen "till mötes". Det innebär att det är i grannskapsenheten som det nya i utvecklingen blir mest synbart. Men denna utveckling äger också rum i äldre fysiska former, former av tidigare datum än grannskapsenheten. Jämfört med grannskapsenheten som underlättar och förstärker familjens strukturomvandling kan den äldre bebyggelsen hindra eller försvåra denna utveckling. Det leder i sin tur till att förändringar i den äldre bebyggelsen blir nödvändiga.

Förhållandet att det nya i utvecklingen blir mest synbart i den moderna bebyggelsen förklarar den egenhet vi tidigare kunde konstatera i förortsdebatten. I den kom förortslivet att betraktas som en alldeles speciell livsform skild från andra. Så blev det möjligt att se livet i förorten som ett liv för sig, ett förortsliv, och bortse från att det livet inte bara finns där utan faktiskt också i samhället i övrigt.

Som framgår av resonemanget skulle inte intimsfären kunna bli tillgänglig för i princip alla om inte staten får en positiv roll, omformas från en liberal rättsstat till en socialstat. Och som en förutsättning för ett allmänt byggande av grannskapsenheter ser vi förutom familjens strukturomvandling också socialstatliga ingripanden. Utan socialstatliga åtgärder skulle varken ett allmänt byggande i form av grannskapsenheter kunna ske eller intimsfären kunna bli tillgänglig för alla. De socialstatliga åtgärderna innebär att materiella garantier skapas så att intimsfären blir en möjlighet även för egendomslösa. Att intimsfären blir möjlig även för dessa betyder att familjen som samlevnadsform blir tillgänglig. Det blir möjligt för alla att bilda familj som grundas i tvåsamheten, föräldraskapet och hemmet.

Av detta följer att de egendomslösa i allmänhet under den liberala eran inte hade tillgång till en intimsfär. Men med socialstatens etablering blev detta en möjlighet. Därför ska vi nu se hur levnadsförhållandena och då speciellt bostadsförhållandena var för arbetarklassen före 40-talet i Sverige. Att

vi tar upp just bostadsförhållandena beror på att en bostad av en viss kvalitet är nödvändig för att man ska kunna tala om en intimsfär.

Något om arbetarklassens tidigare bostadsförhållanden

Kännetecknande för kapitalismen är "den fria arbetaren" som inte är bunden till att arbeta och bo på en speciell plats. För denne är arbetsplatsen skild från boplatsen. Ett förhållande som är givet med egendomslösheten. Livsuppehället blir avhängigt den lön som arbetet ger. Löneberoendet är livsvillkoret.

Det är väl känt under vilka miserabla förhållanden stora delar av arbetarklassen levde, att det är först under de senare decennierna som man kan tala om ett välfärdssamhälle. Tbc, löss, barnadöd, svält, arbetslöshet och trångboddhet hörde till ordningen för dagen i många "hem".

Hur förhållandena var i arbetarklassen har vi fortfarande bara fragmentarisk kunskap om. Det beror bland annat på att det är ett relativt outforskat fält, men också på att förhållandena inom den svenska arbetarklassen varierat avsevärt mellan olika branscher och regioner. Men det finns en del etnologiska studier som ändå ger en bild av hur det kan ha varit.

Orvar Löfgren ger en sammanfattande bild av levnadsförhållandena.[13] Bostaden var "en operationsbas från vilken familjens medlemmar sändes ut för att klara försörjningen". Inte bara fadern arbetade, om arbete fanns, utan också modern med diverse tillfälliga arbeten som t. ex. hjälphustru, och barnen försökte på sitt sätt dra ett strå till stacken. Dessutom fanns det knappast något stabilt kärnfamiljsmönster hos 1800-talets arbetarklass. Antalet ensamstående mödrar var stort. Bostadsstandarden var låg, på sin höjd ett rum och kök, och inneboendesystemet var vanligt till följd av bostadsbristen och de höga hyrorna. Trångboddheten bidrog till att bostaden inte var någon plats för umgänge; det förlades "till trappor, bakgårdar, grönområden och offentliga lokaler. Det var heller inte familjegruppen som var basen i umgänget. Barn hölls med barn, kvinnfolken 'gick till varandra', medan karlarna samlades utomhus om sommaren eller sökte sig till ölschapp om vintern. Det familjebaserade umgänget var relativt litet." Barnen var i hög grad hänvisade till sig själva, då föräldrarna arbetade och inte hade nämnvärd tid att uppfostra dem. Speciellt fadern var ofta frånvarande, bl. a. till följd av att han kunde vara på jakt efter arbete långt bortom bostaden. Modern blev den sammanhållande kraften.

I Sven B. Eks studie av arbetarstadsdelen Nöden i Lund — som Löfgren bl. a. stödjer sig på — framträder *avsaknaden av familism till grannskapets fördel,* men också de burgnare skiktens förfasan inför nödenborna:

13 Löfgren, Känslans förvandling, a.a. s. 120—121. Löfgren stödjer sig bl. a. på det Daun skriver om Reymersholme i *Förortsliv,* a.a. s. 206—235.

"Det externa umgängets betydelse för trivseln och sammanhållningen i Nöden har varit stor. Det är helt klart att nödaborna trångbodda och fattiga som de var sökte sig ut till en gemenskap som konstituerades av de likartade livsvillkoren och omfattade framför allt de närmaste grannarna. Man möter i materialet åtskilliga bevis för hur stark denna yttre samhörighet var... I det förhållandevis intensiva öppna umgänget i Nöden kan man kanske se en av förklaringarna till vissa samhällsgruppers negativa attityd mot Nödaborna. Detta umgängesmönster hade inte en direkt motsvarighet hos den borgerliga befolkningen i stadens mer heterogena stadsdelar. Öppenheten i Nöden kunde missuppfattas och tas till intäkt för avsaknad av egentlig familjesammanhållning."[14]

Avsaknaden av familism till grannskapets fördel beror till stor del på, som Daun visat i sin studie av Reymersholme på 1920-talet, att en stor del av de dagliga, praktiska göromålen inte ägde rum i bostaden utan utanför denna, vilket var avhängigt trångboddheten och bostadens låga utrustningsstandard. Det var "avsaknaden av vatten och avlopp, vedeldningen, avträdena utomhus, mangelbodarna, badhusen, likaså trädgårdslanden och veckotvätten vid stränderna" som bidrog till många möten utanför bostaden.[15] Och inte bara trångboddheten och den dåliga utrustningsstandarden gav detta uppenbara och påtagliga uteliv, utan också den höga befolkningstätheten som sådan.

Av det här kan vi dra slutsatsen, att mycket tyder på att familjeliv av borgerlig karaktär inte var för handen i stora delar av arbetarklassen långt in på 1900-talet. Vi kan här inte tala om någon intimsfär. De materiella villkoren för att kunna leva upp till sådana ideal saknades.

Men det betyder inte att sådana familjeideal inte existerade i arbetarklassen. Tvärtom fanns det skikt inom arbetarklassen som faktiskt hade materiella möjligheter att förverkliga en del av idealen. Det var *inom* den s. k. *arbetararistokratin* denna möjlighet fanns. Det var de arbetare som hade en högre men framförallt jämn, regelbunden inkomst.[16] Löfgren ger en bild av hur det var för dessa:

"Det är inom det övre skiktet av arbetarklassen vi tidigast finner en hemcentrerad livsstil. Här hade fadern ofta fast anställning och ett jobb med yrkesstolthet, här engagerade man sig i förenings- och bildningsarbetet. I dessa miljöer ligger inte far ute på backen och spelar kort med arbetskamraterna om lördagseftermiddagen. Här har man finrum och kanske t. o. m. egen säng, och här ränner man inte oombedd in och ut till grannarna. Man håller sig lite på sin kant och blir mer selektiv i sitt och barnens umgänge.

I detta övre skikt blir hemmafrun en symbol för ett relativt materiellt välstånd. Här finns bland männen en stark motvilja mot att ha hustrun i utearbete. En rejäl karl ska ha hustrun hemma. Under början av 1900-talet återvänder

14 Ek, Sven B. *Nöden i Lund,* Skrifter från Folklivsarkivet i Lund N:r 11, 1971, s. 123.
15 Daun, a.a. s. 225.
16 Hobsbawm, E. J. The Labour Aristocracy in Nineteenth-century Britain (1954) i Hobsbawm *Labouring Men* (1964) Weidenfeld and Nicolson, London 1976, s. 273.

många arbetarhustrur till hemmet från arbetsplatserna.

Drömmen om ett 'riktigt' hem och ett bättre liv förvaltades i hög grad av hustrun. Det blev hennes uppgift att hålla barnen hela och rena och putsa hemfasaden. I ett samhälle präglat av allt större geografisk och social rörlighet blev också denna fasad viktig. Det blev symbolen för att här kom en familj, där man levde ett respektabelt och ordentligt liv."[17]

Tidigare var således intimsfären inte tillgänglig för hela arbetarklassen utan på sin höjd för arbetararistokratin.

Intimsfärens spridning

För att intimsfären ska bli tillgänglig för alla krävs att de materiella levnadsförhållandena är på en sådan nivå att det medges. Det krävs att inkomsterna inte är alltför knappa och att de är regelbundna, så att en kontinuitet i livsföringen kan upprätthållas trots löneberoendet. Därtill måste familjeidealen spridas och internaliseras.

Löfgren visar, att i Sverige härrör dagens familjeideal från 1800-talets oscariska borgerskap.[18] Hur spridningen av dessa familjeideal gått till har han däremot inte närmare gått in på, utan konstaterar i stort sett bara att så har skett, men han antyder en mängd spridningsvägar: massproducerade bilder, sagor och berättelser. Och det är inte bara borgerligheten som på olika sätt, bl. a. genom välgörenhetsorganisationer, verkat för spridningen av dessa ideal, utan också arbetarrörelsen själv.[19]

Om arbetsinkomsten är liten och oregelbunden försvåras möjligheterna att leva upp till familjeidealen, etablera intimsfären. Löneberoendet innebär att stora svårigheter uppstår i samband med arbetslöshet, sjukdom och död; dessa svårigheter omöjliggör en kontinuitet vilket är en förutsättning för intimsfären. Men löneberoendet kan mildras genom socialstatliga åtgärder. Sådana åtgärder skyddar mot inkomstbortfall vid sjukdom, arbetslöshet och död, och därmed kan en kontinuitet till familjelivets fördel åstadkommas. Dessutom verkar de socialstatliga åtgärder som är riktade mot barn och åldringar för familjeidealens förverkligande. Åtgärder som gäller speciellt barnen bidrar till att det är möjligt att ha barn och uppfostra dessa utan alltför stora uppoffringar ekonomiskt. När det gäller de äldre möjliggör de socialstatliga åtgärderna att de kan ta hand om sig själva, och inte tas om hand i den yngre generationens familj när de inte längre kan upprätthålla en arbetsinkomst.

Intimsfären kräver också en bostad av en viss kvalité för familjen. Det fordrar att det finns ett tillräckligt utbud av sådana bostäder, samt att fa-

17 Löfgren, a.a. s. 125—126.
18 a.a. s. 117—119.
19 Se t. ex. Gustavsson Per m. fl. *Mera ljus!* a.a.

miljerna har råd att bo i dessa för att intimsfären ska bli allmänt tillgänglig som samlevnadsform. Också för detta krävs socialstatliga åtgärder. Därtill måste tid finnas till familjeliv, en fritid. Arbetstiden måste begränsas.

För att intimsfären ska bli tillgänglig för alla och för att vådorna av löneberoendet ska mildras krävs det följaktligen ett helt batteri av socialstatliga åtgärder. Visserligen vidtas åtgärder från statens sida redan före andra världskrigets början, men det är med efterkrigstidens statliga politik vi kan tala om just ett batteri av åtgärder som gör att intimsfären blir möjlig för alla.

I det här sammanhanget är den bostads- och familjepolitik som grundlades under 40-talet viktig. Som vi redan sett i tidigare avsnitt etableras då en bostadspolitik som fungerar genom en räcka statliga ingripanden av olika slag. Så t. ex. håller familjebostadsbidrag efterfrågan uppe, och statlig finansiering av bostadsbyggandet kopplat till kvalitetskrav på bostäder påverkar utbudet både kvantitativt och kvalitativt. Detta gör det möjligt för alltfler att skaffa sig en hyfsad bostad och ordna ett hem. Familjepolitiken byggs upp samtidigt och är intimt kopplad till bostadspolitiken. Så kan t. ex. familjebostadsbidraget ses som ett extra barnbidrag. Dessutom beslutas det om allmänna barnbidrag och fria skolmåltider efter kriget, vilket också det underlättar möjligheterna att ha och uppfostra barn. Löneberoendet mildras också på ett flertal andra sätt genom socialstatliga åtgärder. Obligatorisk sjukpenning beslutas 1946[20] men genomförs först under andra hälften av 50-talet. Någon allmän arbetslöshetsförsäkring finns inte ännu, utan den är frivillig. Den frivilliga arbetslöshetsförsäkringen blev statsunderstödd 1934, men det är först på 40-talet som den får genomslagskraft, i samband med att den förbättras. Av de en miljon anslutna 1949 har drygt 2/3 anslutit sig sedan 1941. För dem som faller utanför någon arbetslöshetskassa finns visserligen arbetslöshetshjälp och beredskapsarbeten, vilket infördes redan under första världskriget, men det är inte jämförbart med arbetslöshetsförsäkringen.[21] Fortfarande kan sålunda arbetslöshet innebära ett ekonomiskt avbräck för familjen. Det finns inget allmänt socialstatligt skydd mot arbetslöshet ännu men det torde inte ha haft så stor betydelse för intimsfärens utbredning, eftersom det under efterkrigstiden rått en kraftig ekonomisk expansion, och en någorlunda effektiv arbetsmarknadspolitik förts, vilken inneburit att arbetskraften flyttats till arbetstillfällena.

Den allmänna folkpensionen infördes så tidigt som 1913, men det var först med beslutet 1946 som pensionsbeloppen blev så pass höga att de medgav en försörjning, även om den var knapp för de äldre att leva på. Samtidigt

20 Elmér Åke, *Svensk socialpolitik* (4:e upplagan) Gleerups 1950, s. 225.
21 a.a. s. 129—130, 135—139.

med folkpensionens förbättring infördes också invalid- och änkepension.[22]

Men intimsfären förutsätter inte bara en ekonomisk trygghet utan också fritid, en begränsning av arbetstiden. Även för att trygga en fritid för alla förvärvsarbetande måste statliga regleringar vidtas. I Sverige sker också detta, successivt. 1919 genomförs 48-timmarsveckan. Först fyrtio år senare är 45-timmarsveckan under genomförande och så snart som 1966 börjar 40-timmarsveckan att införas. Veckoarbetstiden har således minskats och parallellt har semestrarna blivit längre. 1938 var årtalet för den första semesterlagen. Då bestämdes om 2 veckors semester. I början på femtiotalet, 1951, innan 45-timmarsveckans införande, förlängs semestern till 3 veckor. Och 1965 kommer den fjärde semesterveckan, medan den femte kom helt nyligen.[23] Den största arbetstidsförkortningen sker följaktligen under 60-talet.

Tillgängligheten av intimsfären är inte bara beroendet av socialstatliga åtgärder som mildrar löneberoendet utan också av den allmänna lönenivån. I Sverige har lönerna ökat mycket kraftigt under efterkrigstiden. Enligt SCB:s beräkningar har medelinkomsten mer än fördubblats i fasta priser mellan 1951 och 1974.[24] Men hela denna utveckling, socialstatens tillväxt och reallönernas höjning, har naturligtvis sin förutsättning i den långa expansiva vågen i ekonomin under efterkrigstiden. Men inte mindre viktigt för denna utveckling är den politiska styrkan arbetarklassen förmått uppbåda.

Har intimfamiljen som samlevnadsform blivit tillgänglig för alla i Sverige under efterkrigstiden? Vi har visat på att ideella och tillräckliga materiella förutsättningar tycks vara för handen. För att ge ett uttömmande svar på den frågan skulle vi behöva göra en mycket mer ingående diskussion och utredning av problemställningen än vad vi här har möjlighet till. Men ett par empiriska förhållanden som talar för ett förallmäneligande av intimsfären kan här anföras.

Det ena empiriska förhållandet som pekar i den riktningen är den ökade andelen gifta i befolkningen, en ökning som tar sin början i och med 1930-talet, vilket framgår av nedanstående diagram.

Härav framgår att familjebildningen, från att ha varit relativt stabil från senare delen av 1800-talet, tilltar kraftigt från omkring 1930. Alltfler bildar familj. Den minskning i giftermålsfrekvensen vi ser för de yngre kvinnorna under 60-talet torde kunna förklaras med det ökade ogifta samboende, som kan iakttagas.[25] Men det är ytterst tveksamt om det ogifta samboendet kan

22 a.a. s. 202—207.

23 Ahrne, Göran *Den gyllene kedjan,* Prisma/Verdandi-debatt, Stockholm 1976, s. 58.

24 *SOS Levnadsförhållanden Rapport nr 6,* Statistiska centralbyrån Stockholm 1977, tabell 3.1.

25 Se Hofsten, Erland Samboendet, dess omfattning och orsaker i *Sociologisk forskning* 1/1979.

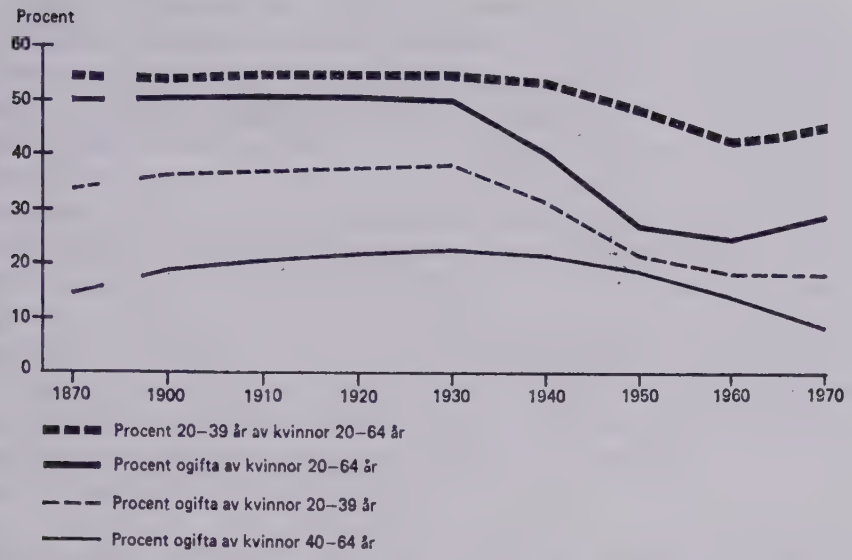

Kvinnor i åldern 20—64 år efter vissa ålders- och civilståndsgrupper 1870, 1900—1970.

Källa: Qvist: Statistik och politik. Diagram 2.

ses som en upplösning av familjeidealen eftersom familjemoralen tycks vara densamma bland de samboende ogifta som bland de samboende gifta.[26]

Det andra empiriska förhållandet som pekar i samma riktning är en förändring i nativiteten. "I stället för få men barnrika gifta kvinnor fick vi under efterkrigstiden ett nästan för alla yngre kvinnor i fruktsam ålder berörande fåbarnssystem."[27] Om giftermålsfrekvensens ökning går att se som en indikator på tvåsamhetens spridning, går moderskapsfrekvensens ökning att ses som en indikator på föräldraskapets spridning.

Förändringarna i giftermålsfrekvensen och mödraskapet är visserligen inte bevis på en spridning av intimsfären, men de kan ses som ganska goda yttre indikatorer på en sådan process. Det kvalitativa innehållet eller intimitetens existens säger däremot dessa statistiska data inte någonting om. De går emellertid att tolka som att familjeidealen spridits.

Det vi här försökt göra är att ge stöd åt tesen att *intimsfären blir tillgänglig för alla* i Sverige under efterkrigstiden och att det blir en möjlighet med socialstatens etablering, vilken vi förlagt till 40-talet. De socialstatliga åtgärder som främjat en sådan utveckling, familjens strukturomvandling, är,

26 Se Lewin, Bo *Om ogift samboende i Sverige* Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia, Uppsala 1979, s. 119.

27 Qvist, Gunnar Statistik och politik. Landsorganisationen och kvinnorna på arbetsmarknaden i *Tvärsnitt,* LO/Prisma, Stockholm 1973, s. 172.

vill vi hävda, sådana som lett till en kontinuitet i inkomsterna och ett mildrande av löneberoendet, vidare de som bidragit till en ökning och förbättring av bostadsbeståndet, samt de som förkortat arbetstiden. Därtill kommer dels spridningen och internaliseringen av familjeidealen, dels den expansiva ekonomin, som möjliggör både en reallönehöjning och de socialstatliga åtagandena.

I det här sammanhanget kan det vara värt att reflektera över huruvida ett förallmäneligande av intimsfären är beroende av både en uppsättning socialstatliga åtgärder och en ekonomisk expasion. Skulle det räcka med enbart en ekonomisk tillväxt för att göra intimsfären allmän? Förmodligen inte. Ett system utan socialstatliga åtgärder skulle troligtvis leda till att en stor grupp människor inte skulle ha tillgång till intimsfären, trots den ekonomiska tillväxten, eftersom löneberoendet där är totalt och de negativa konsekvenserna av detta inte hindras att slå igenom. Förhållandena i USA går att se som ett empiriskt stöd för detta. Där finns, trots en ekonomisk expansion under efterkrigstiden, en stor grupp människor, "den undre delen av arbetarklassen", som lever på existensminimum.[28] Den andra frågan gäller, om det är möjligt med ett förallmäneligande av intimsfären utan en ekonomisk tillväxt. Det kanske i och för sig vore möjligt, men det skulle förutsätta en genomgripande ekonomisk omfördelning, vilket i sin tur kräver en politisk omvälvning. Det skulle kräva en stat som kan genomföra en omfördelning till de egendomslösas fördel utan en tillväxt i ekonomin.

Spridningen av intimsfären bygger således på statliga ingripanden i privatsfären. Samtidigt förefaller intimsfären att bli alltmer privat, familjen ter sig alltmer självständig, ett sken av intensifierat privatliv uppkommer. Därmed blir det inte fråga om någon paradox, som vi sett att många hävdar. Det är inte någon motsättning mellan en spridning av familismen, att den blir allmän i samhället och myndigheternas penetrering av familjen. Tvärtom förutsätter familismens spridning myndigheternas ingripanden. Det som till synes är en motsättning visar sig vid ett närmare betraktande vara en förutsättning.

Grannskapsenheten och familjens strukturomvandling

Det är således rimligt att se efterkrigstidens utveckling som en spridning av intimsfären till alla skikt i samhället.[29] Och det är något som möjliggjorts genom en rad socialstatliga åtgärder, som vi visat. Men efterkrigstidens ut-

28 Jfr. Arbetarklass, underklass och mellanskikt i den amerikanska klasstrukturen. En intervju med Stanley Aronowitz i *Zenit* 5/1977.

29 Ingrid Hedström och Karin Persson har i *Kris i familjen,* Studentlitteratur, Lund 1976, s. 60, 64, talat om det här fenomenet, men då som den proletära familjens institutionalisering under senkapitalismen.

veckling innebär också, att grannskapsenheten blir den dominerande byggnadsformen för nyproduktionen av bostäder på jungfrulig mark. Även det allmänna byggandet av grannskapsenheter är något som krävt en rad socialstatliga åtgärder. Staten har främjat grannskapsenheten genom ingripanden som förändrad byggnadslagstiftning, en bostadspolitik som missgynnat de privata fastighetsägarna, bidragit till en höjning av bostadstandarden, främjat en rationalisering av byggnadsproduktionen, underlättat uppförandet av bostadskomplement, understött en rationalisering av detaljhandeln och bilismens expansion. Förhållandet mellan grannskapsenheten och familjens strukturomvandling, intimsfärens spridning är således historiskt.

Det är det här förhållandet vi här närmare ska gå in på. Tidigare har vi konstaterat, att den strukturomvandlade familjen är förutsättningen för grannskapsenheten, samtidigt som grannskapsenheten förstärker strukturomvandlingen av familjen. Det är så förhållandet mellan grannskapsenheten och familjens strukturomvandling ska ses.

Tidigare har vi behandlat hur arbetsvärlden avskiljs från familjen, att familjen avskiljs det samhälleliga arbetet. Vidare har vi sett, att det bidrar till att skenet av privathet tilltar. Men familjens strukturomvandling rymmer även andra aspekter, vilka också de går att relatera till grannskapsenheten. Förutom dispositionsfunktionen, förfogandet över den privata egendomen, mister familjen också skydds- och uppfostrandefunktionen, vilket sammanfaller med den allmänna familjesociologiska iakttagelsen. Funktioner som tidigare var förbehållna familjen avskiljs den. Denna framställning av familjens strukturomvandling utgår naturligtvis från den borgerliga familjen, från borgerligheten. Om vi däremot utgår från arbetarklassen blir familjens strukturomvandling en förutsättning för ett familjeliv. Med olika socialstatliga åtgärder, som innebär att skydds- och uppfostrandefunktionerna sköts på ett icke-privat sätt, men också genom de som garanterar en privatautonom status, om än en deriverad sådan, har familjelivet blivit en möjlighet även för denna i större omfattning. Därför blir det oegentligt att tala om, att arbetarklassen mist dessa funktioner. Det som är en avprivatisering för borgerligheten, ter sig för arbetarklassens del lätt som en "privatisering", men det är ett sken av intensifierat privatliv, vi här har att göra med. Förlusten av skydds- och uppfostrandefunktionen innebär att familjens medlemmar alltmer kommer att socialiseras av utomfamiljära instanser och bli föremål för samhällelig omsorg. Inte bara barnen utan även de vuxna berörs. Det tar sig många olika former som hjälp till anskaffande av bostad, arbetsförmedling, yrkes-, föräldra- och familjerådgivning, mödra- och barnavård, hälsokontroller, skolor och förskolor. En mängd verksamheter som ersätter funktioner som tidigare ombesörjts privat, varit en angelägenhet för familjen.

Familjens strukturomvandling kan med Habermas egna ord sammanfattas på följande sätt:

"Med kapitalbildningsfunktionerna mister ... familjen mer och mer också uppfostrande-, skydds-, omsorgs- och vägledningss-, ja till och med elementära traditions- och orienteringsfunktioner. Den förlorar överhuvudtaget beteendepräglande kraft på områden som i den borgerliga familjen stod för det allra mest privata. I en bestämd mening blir alltså också familjen, denna privata rest, avprivatiserad genom offentliga garantier för dess status. Å andra sidan utvecklas familjen först nu till en förbrukare av inkomst och fritid, till en avnämare av offentligt garanterad ersättning och hjälp: privat autonomi upprätthålls inte så mycket i dispositions- som i konsumtionsfunktionen ... Därmed uppstår skenet av intensifierad privathet i intimsfären, en intimsfär som skrumpnat samman till området för kärnfamiljens konsumtionsgemenskap."[30]

Strukturomvandlingen av familjen får således till resultat att familjen begränsas till en fritids- och konsumtionsförbrukare. Intimsfären reduceras till en konsumtionsgemenskap. Samtidigt struktureras livet i arbete och fritid. Den strukturering blir alltmer genomgripande på den privat-offentliga strukturingens bekostnad. Det är en sida av att det privata och det offentliga alltmer glider samman och att en polarisering mellan intim- och socialsfären uppstår.

Efter denna behandling av familjens strukturomvandling kan vi nu relatera den till grannskapsenheten. Men först ett allmänt påpekande. Ett allmänt byggande av grannskapsenheter, som i Sverige under efterkrigstiden, kan som vi sett inte bedrivas utan en rad socialstatliga åtgärder. Det innebär dock inte att det inte finns privat företagsamhet inbegripen i byggandet. Grannskapsenheten blir ett resultat av privata och offentliga initiativ. Därmed står den som ett exempel på det privatas och det offentligas sammanglidning. Vi kan därför se grannskapsenheten som ett socialsfärsfenomen.

Hur kan man då relatera grannskapsenheten till familjens strukturomvandling? Det kan göras genom att se grannskapsenhetens olika element som moment i familjens strukturomvandling.

Grannskapsenheten är ett bostadsområde, men inte vilket bostadsområde som helst. Den är ett rent bostadsområde i funktionalistisk mening. Det innebär att den förutsätter boendets avskiljande från andra verksamheter. Denna enhet för boende är av begränsad storlek, och den har klara yttre gränser. En annan sida av detta är att den utmärks av ett differentierat transportnät med ett inre och ett yttre trafiksystem. Boendets funktion ges en speciell utformning genom att det i denna enhet inte bara är fråga om bostäder som sådana utan också om bostadskomplement. Komplementen är av olika slag. En del av dem, t. ex. tvättstugor, lekplatser och dagligvarubutiker, komplet-

30 Habermas s. 188—189; 145.

terar bostäderna i så måtto att de underlättar hemarbetet. Andra sådana tar hand om barnen, som skolor och daghem, och underlättar på så sätt hemarbetet, samtidigt som de bidrar till barnens uppfostran. En tredje typ av bostadskomplement är samlingslokaler av olika slag, vilka kan användas till olika "fritidssysselsättningar", både politiska och opolitiska. Ett viktigt drag i enheten är att en del bostadskomplement sammanförs så att de bildar ett centrum, en plats avsedd att sammanföra de boende.

Grannskapsenheten är ett avgränsat område för boende. Det kan relateras till det moment i familjens strukturomvandling som innebär att "arbetsvärlden" avskiljs familjen. *Den process där familjen alltmer blir skild från det samhälleliga arbetet får med grannskapsenheten inordnad i en övergripande funktionalistisk stadsplanering en definitiv fysisk utformning.* Rumsligt skiljs boendet radikalt från arbetet. Arbetet blir frånvarande i grannskapsenheten, och därmed får uppdelningen i arbete och fritid sin rumsliga motsvarighet i produktions- och boendeområden. Uppdelningen i arbetsplats och bostad sker visserligen redan i och med kapitalismens genombrott på 1800-talet. Då uppstår i princip det urbaniserade hushållet. Det är ett hushåll utan agrar bas och hänvisat till att skaffa sina livsnödvändigheter som bostad och livsmedel på marknaden. Det är då som en bostadsmarknad uppstår. Hyreshus börjar uppföras, både för borgerligheten och arbetarklassen. Men även om arbetet är skilt från bostaden så är det ändå sällan långt borta. Arbetarbostäderna uppfördes ofta i direkt anslutning till fabrikerna, och dessa i sin tur var ofta spridda i staden även om tendenser till bildande av fabriksdistrikt kunde förekomma. Det var beroende inte minst av bristen på billiga transportmedel. Närheten till arbetsplatserna medförde att arbetet gjorde sig påmint i vardagen även utanför arbetet. Men byggandet av grannskapsenheter skiljer boendet radikalt från arbetet. I grannskapsenheten blir arbetet ingen påtaglighet i vardagen. På så sätt förstärker den "arbetsvärldens" avskiljande från familjen.

Med bilismens expansion, vilken i Sverige tog fart på 50-talet, men även med hjälp av kollektiva transportmedel, blir det möjligt att öka avståndet mellan arbetsplats och bostad. Och grannskapsenheten med sitt inre och yttre trafiksystem är anpassad till bilismen. Den är byggd för att passa bilismen samtidigt som den främjar bilismen. Det förstärker ytterligare "arbetsvärldens" avskiljande från familjen. Det blir möjligt att byta arbetsplats inom en region utan att för den skull behöva byta bostad.

Förhållandet att arbetet skiljs från familjen eller att uppdelningen blir arbetstid-fritid och att det får sin rumsliga bekräftelse bidrar till att skenet av privathet i intimsfären ökar. Processen som består av ett åtskiljande av "arbetsvärlden" och familjen, och som innebär att den känslomässiga, inti-

ma sfären avsöndras, kan vi med Holter m. fl. kalla *intimisering.*[31] Att vi här anknyter till begreppet intimisering som Holter använder beror på att hon ställer det i relation till individueringen, vilken Habermas ej tillräckligt uppmärksammar, enligt vår mening, när han behandlar familjens strukturomvandling. Och denna aspekt av familjens strukturomvandling, *individueringen,* kan relateras till vissa egenskaper hos grannskapsenheten. Genom att föra in individueringsbegreppet kan vi lättare klargöra grannskapsenhetens sociala betydelse. Det är således begreppet individuering hos Holter som för oss är av speciellt intresse här.

Med individuering avses den process som innebär att individen avsöndras familjen. Individen och inte familjen är den grundläggande enheten, vilket har sin grund i den samhälleliga arbetsfördelningen och därmed också i löneberoendet.[32] Det betyder att det är som individ och inte som familjemedlem man integreras i andra sociala sammanhang som i organisations- och arbetslivet. I det avseendet kan familjen sägas vara öppen, och Holter menar att individueringen verkar i familjen som en centrifugal kraft.

"När den samhälleliga produktionen, stat och kommun övertar många av familjens uppgifter dras de enskilda medlemmarna ut ur familjesfären för att delta i en rad instrumentella aktiviteter. Familjens gränser utåt blir alltså 'perforerade' och i den bemärkelsen 'öppna'. Det är emellertid lika träffande att beteckna den moderna familjen som extremt centrifugal. Den utttalade differentiering och specialisering som präglar inte bara det egentliga produktionslivet utan också andra aktiviteter 'inviterar' och pressar ständigt individen ut ur familjen ... Familjens interaktion med omvärlden i egenskap av familj är idag ytterst begränsad ... Vi står här inför motsättningen mellan familjens kollektivistiska principer och samhällets behandling av familjemedlemmarna som individer och icke som familjemedlemmar."[33]

Den centrifugala kraft som individueringen utgör tenderar följaktligen att upplösa familjen. Men intimiseringen utgör en motverkande tendens. Den är då en centripetal kraft i familjen. Individueringen och intimiseringen finns samtidigt som en centrifugal respektive centripetal kraft i familjen, och de står i ett motsättningsfyllt förhållande till varandra.[34] Även om Habermas

31 Holter m. fl., a.a. s. 52—55 (kapitel II Familjens historiska utveckling i Nordeuropa av Harriet Holter). Holter beskriver familjens utveckling med hjälp av begreppen intimisering, individuering, privatisering och mystifering. Som vi redan sett skiljer sig hennes användning av privatisering från vår. Mystifieringen i familjen tar vi inte upp överhuvudtaget. Vi kommer inte att beröra de socialpsykologiska aspekter begreppet refererar till.

32 a.a. s. 47—52. Se också Poulantzas, Nicos *State, Power, Socialism* NLB, London 1978, avsnittet kallat "Individualization".

33 Holter m. fl., a.a. s. 51—52.

34 Det motsättningsfyllda förhållandet har Holter visat på. Men att se intimiseringen som ett svar på individueringen, som H. gör, och att de båda tendenserna skulle befordra och fördjupa varandra (a.a. s. 190, 57) ställer vi oss däremot mer tveksamma till, även om vi ser dem som samtidiga och beroende processer. Det före-

inte använder begreppet individuering, så uppmärksammar han ändå vissa sidor av fenomenet. Som vi redan sett menar han att förhållandet att familjemedlemmarna alltmer socialiseras av utomfamiljära instanser är en aspekt av familjens strukturomvandling. Men detta förhållande låter sig också förstås som individuering. Ett annat förhållande som han omnämner kan även det förstås som individuering. De socialstatliga åtgärderna har som regel inte familjen som adressat, utan de är riktade till de olika familjemedlemmarna.[35] Familjens strukturomvandling kan sålunda också beskrivas i termer av intimisering och individuering.

Det här motsättningsfyllda förhållandet mellan intimisering och individuering finns rumsligt i grannskapsenheten, vilket vi kommer att se, när vi nu tar upp bostäderna och bostadskomplementen till behandling. Ett nödvändigt bostadskomplement i grannskapsenheten är skolan. Sett i vårt teoretiska perspektiv blir den en utomfamiljär instans i vilken barnen socialiseras. Därmed innebär den en individuering av barnen. Daghem, lekskolor och fritidshem som också de har sin plats i grannskapsenheten, men som i varierande utsträckning berör barnfamiljerna, fungerar på i princip samma sätt. De innebär en individuering. Och därmed dras också barnen in i uppdelningen arbetstid-fritid; deras vardagliga tillvaro kommer att präglas av denna uppdelning.[35] För kvinnans del innebär skolor och förskolor att tid frigörs. Den tiden kan användas till arbete utom hemmet, och därmed innebär de utomfamiljära instanserna en möjlighet till individuering av kvinnan. Men den frigjorda tiden kan också användas så att den blir ett led i intimiseringen. Det gäller emellertid inte i daghemmens fall eftersom villkoren är sådana att arbete krävs för en daghemsplats. Att den frigjorda tiden kan bli ett led i intimiseringen betyder med andra ord att den frigjorda tiden kan omsättas till tid för intimsfären eller det vi tidigare talat om som tvåsamheten, föräldraskapet och hemmet. Mer konkret uttryckt: när barnen tas om hand av andra som i skolan kan kvinnan under den tiden utföra de nödvändiga hemarbetssysslorna så att familjen kan umgås när alla är hemma. Det visar hur vissa element i grannskapsenheten kan befrämja både en individuering och en intimisering. Lekplatserna, vilka är viktiga inslag i grannskapsenheten, gör det möjligt för barnen att vara utomhus utan ständig tillsyn. Trafikseparingen underlättar detta i sin tur. Därmed blir också lekplatserna indirekt ett led i intimiseringen.

faller oss fullt möjligt att den ena polen förändras utan att den andra automatiskt också gör det.

35 Hur barnen dras in i detta och hur de får känna av löneberoendet på daghemmet handlar Otto Steigers Till kritiken av den reformistiska modellen för samhällelig barnuppfostran i *Ord & bild* 1/1976, s. 24—41, om.

En del bostadskomplement i grannskapsenheten ävensom bostadens utformning bidrar till hemarbetets rationalisering. Den innebär en förkortning av tid som går till nödvändigt hushållsarbete. Även denna tid som frigörs kan naturligtvis bidra såväl till individueringen som till intimiseringen. Gemensamma maskintvättstugor är ett sådant bostadskomplement som förenklar tvätten, vilken tidigare var ett mycket tungt och tidskrävande arbete. En modern bostad med en köksutrustning som är speciellt konstruerad för att underlätta arbetet i köket, med centralvärme, varmvatten, vattentoalett och badkar och som överhuvudtaget är lättarbetad är det som främst främjar hemarbetets rationalisering. Och det är med 40-talets bostadspolitik som bostäder av en sådan standard byggs generellt, ofta i form av grannskapsenheter. Med 40-talets bostadspolitik sker vidare en definitiv höjning av bostädernas utrymmesstandard, vilket gynnar intimiseringstendensen. För att en intimsfär ska vara möjlig krävs, som vi tidigare påpekat, ett visst utrymme.

Ytterligare ett element i grannskapsenheten är centrum. Till centrum sammanförs olika bostadskomplement som livsmedelsaffärer, post, apotek, bibliotek, mödra- och barnavårdscentral, tandläkare, skola, samlingslokaler av olika slag. Men alla dessa finns sällan i en och samma enhet, det måste påpekas. Sammanförandet av olika bostadskomplement i ett centrum ger möjlighet att ha fler bostadskomplement i en enhet än om de spriddes ut slumpmässigt. Centrum bidrar till hemarbetets rationalisering genom att dels göra flera verksamheter man vardagligen är beroende av tillgängliga inom gångavstånd, dels minimera gåendet eftersom man kan uträtta de vardagliga ärendena på ett och samma ställe. Samlingslokalerna behandlar vi först i nästa avsnitt om grannskapsenheten och offentlighetens omvandling.

Grannskapsenhetens inre uppbyggnad, som kännetecknas av att bostäder och bostadskomplement av olika slag sammanförs med hjälp av ett inre trafiksystem baserat på gåendet, hjälper till att bekräfta boendets åtskillnad från arbetet, men också skolans och förskolans åtskillnad därifrån.

Som vi visat, är grannskapsenheten en fysisk form som svarar mot familjens strukturomvandling. Den både förutsätter och förstärker denna omvandling. Den är den rumsliga form som denna omvandling äger rum i under efterkrigstiden i Sverige. Därmed bidrar den till spridandet av intimsfären. Men den uttrycker även motsättningen mellan intimiseringen och individueringen, som två skilda moment i familjens strukturomvandling. Grannskapsenheten kommer på så sätt den utveckling som familjens strukturomvandling innebär till mötes.

Vi kan i det här sammanhanget också konstatera att de ambitioner som framfördes i 40-talets grannskapsplaneringsdebatt var inriktade på familjens intimisering, inte dess individuering. Idag torde många uppleva att individue-

ringen blivit allt starkare och alltför stark, men att planeringen verkat i den riktningen tas däremot mer sällan upp.

Grannskapsenheten och offentlighetens omvandling

Som vi redan visat, förutsätter ett allmänt byggande av grannskapsenheter att offentligheten omvandlas, eller mer preciserat, att det föreligger en uppsättning socialstatliga åtgärder, som möjliggör detta byggande. Det innebär en förändring av den offentliga myndighetens kompetensområde, att det har vidgats. Men det är inte den omvandlingen av offentligheten vi här ska uppmärksamma; det är i stället den egentliga offentligheten och dess omvandling vi ska relatera till grannskapsenheten.

Ett av elementen i grannskapsenheten är samlingslokaler. Samlingslokalerna kan ses som rum för offentligheten, en plats där de boende kan samlas. Genom att socialstaten stödjer uppförandet och driften av sådana lokaler kan det betraktas som att staten strävar efter att garantera offentligheten. Men det blir samtidigt ett led i vad Habermas kallar offentlighetens förfall. Att staten understödjer offentligheten, är inte i överensstämmelse med offentlighetens principer eftersom dessa innebär att den egentliga offentligheten ska vara oberoende av staten. Att staten ändå går in i offentligheten är ytterst beroende av den allmänna rösträtten. Den markerar att alla har rätt att deltaga i offentligheten; privategendomen är inte längre grunden för det fulla medborgarskapet. I det perspektivet — att alla är fullvärdiga medborgare och har lika rätt att påverka den offentliga myndigheten — blir det logiskt att alla har tillgång till ett rum i vilket de kan utöva sitt medborgarskap. Men eftersom merparten av medborgarna nu är egendomslösa så blir det naturligt att socialstaten garanterar samlingslokaler materiellt. Samlingslokalerna blir en rättighet.[36]

Som vi sett stödjer den svenska staten uppförandet av samlingslokaler från och med 1940-talet. Och i de grannskapsenheter som byggts, finns i regel samlingslokaler av något slag, åtminstone genom skolan. I Sverige var ju uppförandet av samlingslokaler en rent privat angelägenhet tidigare. Både borgerligheten och folkrörelserna uppförde själva sina möteslokaler, även om det är påtaglig skillnad i deras utförande, och det är välkänt under vilka stor uppoffringar folkrörelserna uppförde sina första samlingslokaler.

Grannskapsplaneringens idé, som den formuleras av bland annat Perry och Åhrén, var att den skulle bidra till demokratin genom att lokalt självstyre skulle finnas i varje grannskapsenhet. I det sammanhanget var inte minst samlingslokalerna av betydelse. De var tänkta för utövandet av de boendes gemensamma intressen. Men som vi vet kom i Sverige aldrig någon

36 Det statliga presstödet kan ses i samma perspektiv.

lokal självstyrelse på en subkommunal nivå att etableras. Utvecklingen har i stället tagit sig andra former: demokratin har i Sverige i hög grad blivit en angelägenhet för riksomfattande intresseorganisationer och politiska partier. Organiseringen av medborgarna har inte utgått från den geografiska enheten utan från specifika intressen av skilda slag. Och samtidigt har organisationerna centraliserats; de agerar i första hand centralt mot stat, kommun och andra organisationer. Det får påtagliga konsekvenser för användningen av samlingslokalerna i grannskapsenheten. De blir inte lokaler avsedda för speciellt de boende, utan de blir lokaler för i första hand olika intresseföreningar som inte agerar på främst en lokal bas.

Men detta är också det ett uttryck för offentlighetens omvandling i ett annat avseende. Den politiska offentlighetens omvandling innebär ju att privatintressen organiseras kollektivt i partier och intresseföreningar. Den omvandlas då dessa intressen tränger in i offentligheten, varvid konsensusen i offentligheten ej längre blir möjlig till följd av intressekonflikterna som nu etableras där. Denna omvandling motsvaras av en inre centralisering i organisationerna. Och det innebär i sin tur att den lokala bestämmanderätten i organisationerna blir beskuren.

AVSLUTNING

Här i avslutningen har vi för avsikt att sammanfatta avhandlingen som helhet genom att vidga perspektivet. Därför gör vi inte någon traditionell sammanfattning, i vilken de viktigaste resultaten dras samman och därmed framhävs. I stället kommer vi att föra in en del nya aspekter på det problem vi avhandlat för att få en vidgning av perspektivet och se problemet i dess rätta proportioner.

I

I detta arbete har vi sökt föra i bevis att vi i Sverige under efterkrigstiden har erhållit ett nytt, gentemot tidigare annorlunda stadsmönster. Det nya stadsmönstret utmärks av en funktionsuppdelning av staden, där grannskapsenheten är boendets funktionsområde.

Med industrikapitalismen åtskiljs arbete och boende. När arbetskraften avskiljs produktionsmedlen blir det inte längre nödvändigt att bo där man arbetar. Det blir en betingelse för den förändring av staden som börjar med industrikapitalismens genombrott och som fortfarande äger rum. Det är i begynnelsen av denna som den kritiska planeringen uppstår, menar Choay. Dess uppgift blir, skulle vi kunna säga, att ge denna åtskillnad, arbete-bostad, en ordnad form. Den kritiska planeringen innebär en objektivistisk syn på staden. Den ses som ett objekt, något yttre, något som är möjligt att ordna till det bättre. En variant av detta kallar Choay för progressism, och det är den varianten som blir dominerande i planeringen av den funktionsuppdelade staden och av grannskapsenheten, även om den senare har vissa kulturalistiska inslag.

Även om åtskiljandet av arbetet från boendet sker alltsedan 1800-talet, så är det i Sverige först med efterkrigstiden som det får definitiva former. Det är då den funktionsuppdelade staden växer fram och blir förhärskande. Det sker genom en progressistisk stadsplanering och kan fullföljas genom den ekonomiska och tekniska utveckling som präglar denna tid.

Hur ser då *den funktionsuppdelade staden* ut? Den är uppdelad i olika områden, vart och ett med sin funktion. Så får boendets funktion sitt område i grannskapsenheten. Runt den gamla staden växer det upp ett antal bostadsenklaver, där den största bostadsmassan finns i form av grannskapsenheter. Men inte bara boendet antar enklavkaraktär. Perifera industriområden växer också fram, liksom sjukhusområden, långt från stadens centrum, och speciella rekreationsområden. En del administration slår sig också ner i periferin, ävensom handelns stormarknader. Till den gamla stadskärnan förläggs framförallt handel och administration; och den omvandlas i enlighet med deras krav: city föds. Funktionsuppdelningen av staden förstärks

i sin tur av trafikapparatens uppbyggnad och anpassning till bilismen; ett transportsätt som främjar en stad med stora maskor i stadsväven.

Fastän arbetets avskiljande från boendet får en definitiv utformning i den funktionsuppdelade staden, fanns detta avskiljande även i den tidigare staden, om än i så mycket mindre skala. Om funktionsområdet är enheten i den nya staden, så är enheten i den äldre staden kvarteret. För individen innebär denna skalförändring att avstånden växer, och transportbehovet ökar radikalt. Dagens individ måste röra sig över stora avstånd, mellan olika funktionsområden. Gårdagens individ rörde sig däremot över ett avsevärt mindre område, då det till och med inom kvarteret kunde finnas olika funktioner. I den äldre staden fanns vad som idag kallas för funktionsintegrering, dvs. olika funktioner ligger rumsligt nära varandra.

I *kvartersstaden* var det nära mellan aktiviteterna. Ett kvarter kunde inrymma en mängd verksamheter, vilka var mer eller mindre oberoende av varandra. Boendet var i huvudsak förlagt till gathusens övre våningar och till kvarterens inre, till gårdshusen. I kvarterens inre fanns ofta också verkstäder, alltifrån hantverk i blygsam skala till mindre industrier kunde förekomma. Mot gatan var olika småbutiker — mjölkbutiken, sybehörsaffären, charkuteristen, skomakaren, barberaren, caféet m. m. — förlagda. Men även någon industribyggnad kunde vara placerad mot gatan. Större industrier kunde uppta ett helt kvarter, ibland två. Vissa industrier var emellertid redan då så stora, att de låg för sig själva (varv, järnverk t. ex.). Skolor upptog ibland ett helt kvarter.

Även om närhet rådde mellan aktiviteter och människor i kvartersstaden, var det likväl en socialt segregerad stad. Högre skikt bodde i regel centralare och mot gatan. De lägre skikten mer i stadens utkanter och i kvarterens inre. Och den sociala distansen upprätthölls genom klädsel, umgänge och andra bruk och skick trots den geografiska närheten. I stadens centralare delar, vid torget och i dess närhet, fanns den offentliga myndighetens institutioner, den egentliga offentlighetens byggnader och bättre sedda affärsinrättningar.

Vad är det då som spränger den äldre staden, kvartersstaden? Kvarteret sprängs såväl inifrån som utifrån. Utifrån bröts det upp av bilismens intåg i staden. Det gamla gatusystemet blir omodernt på grund av framförallt den stora mängd korsningar kvarterssystemet ger upphov till, men också på grund av att gatorna blir för smala för den växande biltrafiken. Inifrån bryts kvarteret upp på grund av verksamheternas tilltagande storlek. Hantverken och småindustrierna försvinner eller växer till sådana mått att kvarteret blir för trångt för dem; produktionsteknikens utveckling understryker den här utvecklingen än mer. Det leder i sin tur till en skarpare åtskillnad mellan arbete och boende. Utvecklingen mot större enheter berör också byggandet

och förvaltningen av bostäder. Det börjar bli synligt med det stadsmönster som kommer i form av storgårdskvarteret i början av seklet, speciellt under 20-talet. Det sättet att bygga kan betraktas som ett led i övergången från den äldre kvartersstaden till den nya, funktionsuppdelade staden.

På så sätt kan förändringen av industrikapitalismens stad beskrivas. Men förändringen kan också beskrivas i Lefebvres terminologi som det urbana nätets utbredning. Den nya, funktionsuppdelade staden skulle då motsvara det urbana nätets utbredning med dess koncentration och utspridning. De gamla stadsformerna upplöses när befolkning och produktionsmedel koncentreras. Förändringen sker, skulle vi kunna säga, från kvarter till funktionsområden.

Det är just denna övergång vi framställt som offentlighetens omvandling i Habermas teoretiska perspektiv. Den kan beskrivas som övergången från en stad som bygger på uppdelningen privat-offentligt till en stad som bygger på en uppdelning efter behov och funktion, från en stad som svarar mot den liberala rättsstaten till en stad som motsvarar socialstaten.

Den funktionsuppdelade stad vi erhållit i Sverige under efterkrigstiden, med grannskapsenheten som den typiska formen för bostadsenklaven, är i inte oväsentlig grad resultatet av en rad socialstatliga åtgärder och ingripanden. Åtgärder som begränsat det privata handlingsutrymmet, men också format det privata. Det är något vi undersökt beträffande bostadsenklaven och då speciellt grannskapsenheten. Med utgångspunkt i offentlighetsteorin studerade vi den som främst ett förstatligande av samhället. Det framkom också att grannskapsenheten vilade på en rad socialstatliga åtgärder. Dessa gällde, som vi sett, bostads- och familjepolitiken, men också planlagstiftningen, trafikpolitiken, strävan till rationalisering av detaljhandeln och byggnadsbranschen m. m.

II

Här kan vi nu diskutera *värdet av Habermas teori* för vårt arbete. I teorin görs en distinktion mellan den liberala rättsstaten och socialstaten, samt mellan den egentliga offentligheten och den omvandlade offentligheten. Teorin handlar om förändringen i det borgerliga samhället, vilken fångas i dessa distinktioner och vilken föranleder ett betraktelsesätt där det borgerliga samhället kan indelas i två faser, en tidig och en sen.

Det efterkrigstida Sverige är att hänföra till det borgerliga samhällets senare fas. Genom att se denna tid som en fas blir det dock naturligt att se den relativt enhetlig, åtminstone gentemot den tidigare fasen, även om det samtidigt föreligger en rörelse och förändring i varje fas. I Habermas teoretiska perspektiv blir det därför föga märkligt, att utgå från, att byggandet un-

der efterkrigstiden skulle kunna uppvisa en kontinuitet. Vår tes om att grannskapsenheter byggs under hela efterkrigstiden blir i det perspektivet något naturligt. Kontinuiteten blir lätt en utgångspunkt för analysen. Det är emellertid en kontinuitet som i mer traditionell arkitekturhistorieskrivning vanligen ej uppmärksammas. I den är det mer självklart, att se en diskontinuitet under efterkrigstiden: grannskapsenheten hör då främst till 40-talet.

Huruvida man ser en kontinuitet eller en diskontinuitet får kosekvenser för hur man bedömer de bostadsområden som byggdes på 60-talet och utsattes för den häftiga förortskritiken. Om man utgår från en diskontinuitet, då ses 60-talsområdena som definitivt annorlunda 40-talets grannskapsenheter, och förändringen brukar ses som ett resultat av att tekniken och marknadskrafterna har tagit över och fått dominera utformningen av bostadsområdena. De goda idéer och humanistiska ideal som präglade 40-talet skulle då fått ge vika för dessa krafter. 60-talsområdena får stå för de negativa tendenserna i tiden, nämligen rationaliteten, funktionalismen, tekniken och marknadskrafterna.

Om man däremot — som vi gör — ser en kontinuitet i byggandet under perioden i dess helhet, då kan 60-talsområdena förklaras med hjälp av 40-talets grannskapsplaneringsidéer. Dessa förespråkade inte bara ett socialt ideal, grannskapet, och ett arkitektoniskt ideal, slutna rumsbildningar, variation och värme i fasadutformning, grönska, utan de förordade också avgränsade bostadsområden, en standardisering och normering av bostadsproduktionen. Vidare sågs grannskapsenheten som en planform för att underlätta bilismen och samtidigt som något som skulle skydda invånarna från bilismen. Därtill var den tänkt att dimensioneras efter gemensamhetsanläggningarnas behov av befolkningsunderlag. Det är just denna standardisering, normering, anpassning till bilismen och dimensioneringen efter bostadskomplementens behov som finns i 40-talets grannskapsplaneringsidéer och som får sin speciella utformning med 60-talets kritiserade bostadsområden. I det perspektivet blir grannskapsplaneringsidéerna en flexibel lösning på de krav som ställs av tekniken och marknadskrafterna. Grannskapsenheten inrymmer och svarar mot dessa krafter i stället för att vara något totalt främmande för dessa.

Poängen med att se byggandet i Habermas teoretiska perspektiv, är att det fäster uppmärksamheten på den här kontinuiteten i byggandet och på att idéen om grannskapsplanering i sig innehåller moment som svarar mot de expansiva krafterna under efterkrigstiden. Men den riktar också intresset mot socialstaten och dess agerande, något som de som betonar diskontinuiteten inte uppmärksammar. I Habermas perspektiv blir grannskapsenheten, skulle vi kunna säga, socialstatens formning av teknikens utveckling, bilismen och marknadskrafterna. Samtidigt blir grannskapsenheten en plane-

ringsform som bidrar till intimsfärens spridning till majoriteten av de löneberoende.

En annan poäng med det habermaska perspektivet är att grannskapsenheten under efterkrigstiden i Sverige ses som resultatet av en kompromiss mellan olika klasser. Om man utgår från en diskontinuitet i byggandet, är det lätt att se 60-talsområdena som resultatet av kapitalismen — och funktionalismen som kapitalets arkitektur. Utgår man däremot från offentlighetsteorin blir grannskapsenheten, såväl 40-talets som 60-talets, ett uttryck för en klasskompromiss mellan arbetarklassen och kapitalägarna med småborgerligheten som förlorare — och funktionalismen kan ses som den omvandlade offentlighetens arkitektur.

III

Men användandet av offentlighetsteorin för en undersökning av det efterkrigstida byggandet har även inneburit väsentliga *begränsningar*. På grund av att teorin som sådan befinner sig på en relativt abstrakt nivå, har också undersökningen i sitt perspektiv blivit tämligen generell. Det är något som inte minst kommit till uttryck i vårt sätt att se på grannskapsenheten. Vårt betraktelsesätt leder till att en mångfald variationer i bostadsområdesbyggandet under efterkrigstiden faller bort. Så bortser vi från den konkreta utformningen eller gestaltningen av bebyggelsen. Hur olika enheter är uppbyggda mer i detalj behandlar vi inte. Husgruppering, hustyp, lägenhetsfördelning, fasadutformning, bebyggelsens infogning i naturen och dess miljögestaltning, utomhusklimat, lekmöjligheter, trafiklösning, bebyggelsetäthet, tillgång till daghem, skolor, affärer och dylikt, hälsovård, gemensamhetslokaler, hobby- och samlingslokaler har vi inte mer ingående studerat. Vi har inte gjort några jämförelser mellan olika områden i olika städer, eller mellan olika områden byggda under olika tider. Inte heller har vi undersökt vad variationer i den konkreta utformningen betyder för de människor som lever här. Den problematik som brukar benämnas människa-närmiljö har vi lämnat därhän.

Att vi i vår undersökning bortser från de problem som rör människa-närmiljö innebär inte att vi anser dem vara oväsentliga. Däremot ifrågasätter vi bruket av att fånga denna problematik i termer av grannskap. Även grannskapsperspektivet har sina begränsningar. Det leder lätt till en överbetoning av att komma samman, vilket tenderar att bli det enda värdet; dessutom bortser man alltför enkelt från de estetiska aspekterna och värdet av dessa. Enligt vår mening bör sociologerna tackla människa-närmiljöproblematiken från andra utgångspunkter och då från sådana där det estetiska och det existentiella beaktas och närmiljön görs till något mer än bostadens närmaste omgivning.

Emellertid hade vi förväntat oss att mer komma in på vissa sidor av män-

niska-närmiljökomplexet, nämligen rummets betydelse för vardagslivet, eller det vi tidigare benämnt relationen F-MiS, än vad vi faktiskt gjort. Det var dock inte möjligt med den teori vi valt, och det understryker begränsningarna med Habermas teori. Även om teorin inbegriper och berör såväl mikrosom makrosociala förhållanden, så är den likväl så pass generell och makroorienterad, att mikroaspekterna kommer i skymundan. Vår förhoppning var, när vi började vår studie, att med offentlighetsteorin kunna inordna och därmed överskrida den forskning som utförts inom grannskapets sociologi. Den ambitionen har emellertid inte kunnat infrias. I stället har ofentlighetsteorin och grannskapets sociologi kommit att fortfarande stå bredvid varandra.

Det finns dessutom en litteratur som handlar om närmiljön men i offentlighetstermer.[1] Till och med den visade sig svår att inordna i Habermas kategorier. Det hänger bl. a. samman med att Habermas inte närmare behandlar det offentliga rummet, och osäkerhet uppstår därmed om vilka krav som ska ställas på rummet för att det ska kunna fastställas som offentligt och vad som mer bestämt kännetecknar rummet i den omvandlade offentlighetens stad.

IV

Även om vi främst uppmärksammat kontinuiteten i efterkrigstidens bostadsbyggande och därmed till en del bortsett från variationerna i bebyggelsen, så har vi dock inte helt bortsett från dessa variationer, utan en del av dem har genom vår analys till och med fått sin förklaring. Eftersom det är ett förhållande som inte framgår klart i vår framställning ska vi här något beröra det. Vi ska göra *en schematisk jämförelse* mellan ett 40-talsområde och ett 60-talsområde och diskutera varför en del skillnader finns.

Det finns som vi vet väsentliga skillnader mellan en grannskapsenhet från början respektive slutet av vår period. Dessa skillnader blir inte minst slående då man befinner sig i de olika enheterna. En känsla av variation, intimitet och helhet infinner sig förmodligen i 40-talsbebyggelsen, men däremot knappast i den från 60-talet. Där kan snarare en upplevelse av monotoni, förvirring och ogästvänlighet uppstå. Dessa skillnader i upplevelse beror av helt skilda byggnadssätt. Den äldre bebyggelsen är inpassad i naturen så att dennas kvaliteter tas tillvara, husen är relativt omsorgsfullt utformade i sina detaljer och med en viss variation sinsemellan, och uterummen är väl anpassade till människans storlek och uppfattningsförmåga. Den yngre bebyggelsen däremot är ofta uppförd efter det att terrängen jämnats ut, naturen

1 Det gäller verk som Gehl, *Livet mellem husene,* a.a.; Hall, Edvard T. *The Hidden Dimension,* Doubleday, New York 1959; Jacobs, Jane *The Death and Life of Great American Cities* (1961), Penguin, Harmondsworth 1972; Bahrdt, Hans Paul *Den moderna storstaden* (1961), Rabén & Sjögren, Stockholm 1967.

skalats bort, husen är i stort sett identiska, uppförda som de är med prefabricerade element, och uppställda efter i fågelperspektivet schematiska former, och uterummen är ofta omätliga och området som helhet svårorienterbart. De skilda byggnadssätten kan i sin tur förklaras med den rationalisering av byggnadsbranschen som ägt rum under efterkrigstiden. Denna rationalisering, som understötts av staten på ett flertal sätt, tog sin början i slutet av 40-talet för att tillta under 50-talet och kulminera med miljonprogrammet i slutet av 60-talet. Den medförde bl. a. att kranar kom till allmänt bruk i byggproduktionen och att förtillverkningsgraden ökade radikalt, samtidigt som nya material började användas. Sammantaget kom dessa rationaliseringsåtgärder att avsevärt påverka utseendet och gestaltningen av bostadsområdena. Till rationaliseringen hörde också ett byggande i allt större enheter. Genom ett mer detaljerat studium skulle de skillnader i utformning som skilda produktionstekniker ger upphov till kunna lokaliseras.

De olika upplevelser en tidig respektive en sen grannskapsenhet framkallar är således avhängiga en skalförändring och en detaljförändring. Men skalförändringen understryks av enheternas anpassning till en växande bilism. Grannskapsenheten som sådan är, vilket vi redan konstaterat, gjord för en rationell biltrafik, men med normerna för dess ordnande från framförallt 60-talet, så blir grannskapsenheten allt mer schematisk i sin uppbyggnad. Även bilismen tar, som vi sett, fart under 50-talet för att sedan vara i stadigt växande.

Att områdena blivit större beror också på att allt större befolkningsunderlag erfordrats för olika bostadskomplement. Den mest dramatiska utvecklingen har härvidlag skett inom handelns område. Detaljhandelns rationalisering, understödd även den av staten, ledde till ökade krav beträffande underlag och fick avgörande betydelse för grannskapsenhetens dimensionering på 60-talet. Tidigare hade skolans upptagningsområde i första hand varit avgörande för enhetens storlek. Förändringen i detaljhandelns struktur har vidare fått definitiva konsekvenser för utformningen av enhetens centrum. I 40-talets enhet kunde ett torg omges av flera olika, mindre butiker; i 60-talets enhet bildar ofta ett fåtal, större butiker centrum.

Hela denna förändring utgör grundvalen för tesen om en diskontinuitet i efterkrigstidens byggande. Tesen tar fasta på de upplevelseskillnader som är en effekt av förändringen. Men när vi hävdar en kontinuitet utgår vi inte från upplevelseskillnader utan från i första hand element och mönster vilka vi anser konstituera grannskapsenheten.

V

Vi har konsekvent hållit isär å ena sidan grannskapet som social företeelse, å andra sidan grannskapsenheten som fysisk planeringsform. En sådan

åtskillnad är fullt möjlig att göra, även om det inte är självklart. Grannskapsplaneringens idé kan något schematiskt sammanfattas i att grannskapet skall främjas genom att staden planeras i ett antal grannskapsenheter. Den skillnad vi framhävt finns således redan som en skillnad mellan *mål och medel* hos idéen: målet är grannskapet, grannskapsenheten är dess instrument.

Huruvida medlet leder till målet har inte varit vårt huvudsakliga problem. I stället har vi koncentrerat oss på medlet som sådant och försökt visa hur det kommit till användning och utvecklats i efterkrigstidens Sverige. Som vi sett i kapitel XI kan grannskapsenheten, om vi utgår från offentlighetsteorin, påstås ha främjat, inte grannskapet, utan intimsfären, eller intimsfärens spridning till arbetarklassen, till de löneberoende.

Vi kan dessutom konstatera att en idé, i det här fallet den om grannskapsplanering, kan framläggas och propageras för ett bestämt syfte, men sedan komma att utnyttjas på grund av att den är i första hand praktisk, inte på grund av att den bär på vissa ideal. Och den praktiska aspekten i 40-talets grannskapsplanering gjorde också att den kom att överleva, till och med expandera, trots att idealen övergavs. Att det var möjligt berodde på, att idéen var så utformad, att den kunde inrymma den samhälsutveckling som skulle komma efter krigsslutet.

Detta pekar i sin tur på hur komplicerat förhållandet kan vara mellan samhällsplanering å ena sidan och socialt önskvärda mål å den andra. Det går sålunda inte, att anta något enkelt förhållande mellan mål och medel, utan det behöver problematiseras.

VI

Förortskritiken kom som en överraskning för i stort sett alla som var involverade i byggandet av bostäder. För flera av dessa representerade 60-talets byggande, då, före kritiken, ett led i framåtskridandet. De nya bostadsområdena sågs som förebilder, inte bara i funktionellt och praktiskt avseende, utan till och med i estetiskt avseende. Med förortskritiken blev dock detta en omöjlighet.

Hur komer det sig att kritiken så länge lät vänta på sig? En förklaring härtill är att det tidigare rådde en påtaglig bostadsbrist, vilket medförde att tillgången till en bostad var långt viktigare än bostadsområdet. Det politiska intresset riktade sig då mot den kvantitativa aspekten av byggandet, speciellt mot bostadens storlek och kvalitet. Bostadsområdenas kvalitativa aspekt var däremot något som man i stort sett bortsåg från. Det diskuterades tidigare, i samband med 40-talets grannskapsplaneringsidé, men då denna inte kunde bevisas leda till ett grannskap, tycks man ha förlorat intresset för bostadsområdenas yttre utformning och alltmer kommit att bortse från just de kvalitativa aspekterna. Om bostadsområdet och den yttre miljön överhuvudtaget diskuterades offentligt gjordes det ur ensidigt funktionell synvinkel: bil-

framkomlighet, parkeringsproblem, tillgång till boendeservice t. ex. Men med förortsdebatten kom bostadsområdenas utformning att diskuteras ur flera kvalitativa aspekter. Grannskapet blev åter aktuellt.

Men inte bara bostadsbristen är av betydelse i det här sammanhanget. Att man kunnat bygga som man faktiskt gjorde, att människor accepterat dessa bostadsområden hänger nog också samman med den utveckling som skett på andra områden under efterkrigstiden. Genom bilen har människor erhållit ett medel för att enkelt ta sig ifrån bostadsområdet, och genom tv:n och andra massmedia har man fått tillgång till rekreation i hemmet. Samtidigt har man ju fått tillgång till större lägenheter, varför fler behov har kunnat tillfredsställas i hemmet. På så sätt blir nödvändigheten av en offentlig miljö mindre, samtidigt som förutsättningarna för den undermineras.

Förortsdebatten förde emellertid med sig att bostadsområdenas utformning och levnadsvillkoren återigen blev offentligt relevanta. De blev en politisk fråga och som sådan relativt uppmärksammad.

Den fråga vi slutligen kan ställa oss är om detta byggnadsmönster, grannskapsenheten, varit det enda möjliga under efterkrigstiden. *Skulle utvecklingen kunnat ta sig andra former?* För att kunna svara på den frågan skulle det behöva göras internationella jämförelser, där stadsbyggnadsmönster, statlig politik, klasskonstellationer och ekonomisk utveckling undersöks.

Även utan att vara i besittning av sådana jämförande studier kan vi ändå hypotetiskt tänka oss andra möjligheter. Så skulle bostadsområdena kunna byggas som stora enklaver utan att någon service systematiskt förlades dit, vilket enligt våra tidigare resonemang förmodligen skulle blivit fallet om arbetarklassen inte haft den styrka den haft i Sverige. Å andra sidan skulle vi kunna tänka oss ett helt annat stadsmönster, som inneburit en tätare bebyggelse med kollektivhus. Kolektivhusfrågan var ju aktuell och diskuterades under 30- och 40-talen. Detta skulle förmodligen krävt ett ideologiskt helt annorlunda klimat under den aktuella tiden och kanske också en betydligt starkare politisk styrning från statens sida, vilket förutsatt en än starkare arbetarklass. Vidare skulle vi kunna tänka oss en fortsättning på den gamla kvartersstaden, men det skulle förutsatt en avsevärt svagare ekonomisk utveckling än som nu blev fallet.

Är då grannskapsenheten byggnadsmönstret i alla västerländska, senborgerliga samhällen? Det är den fråga som vår analys och användning av offentlighetsteorin slutligen reser. Och det är en empirisk fråga vi inte alls haft möjlighet att besvara. Det förefaller oss emellertid rimligt att preliminärt svara nej på den. Förmodligen är det stadsbyggnadsmönster vi kunnat observera i Sverige under efterkrigstiden resultatet av en specifik kombination av en rad skilda faktorer. Däremot står det klart, att mönstret förutsatt en stark socialstat och en gynnsam ekonomisk utveckling.

BILAGA 1

De studerade områdena stadsvis, kronologiskt, efter typ och första grannskapsenhet

Skellefteå			
1	Prästbordet	IVa	
2	Morön	IVa	
3	Norrböle, norra delen	IVb	
4	Klockareberget	IVb	
5	Sörböle	IVc	
6	Degerbyn	IVa	
7	Alhem	II	— Början/mitten av 60-talet
8	Skogsvallen	IVd	
9	Sunnanå	IVc	
10	Moröhöjden	II	
11	Sjungande Dalen	II	
12	Anderstorp	I	
Halmstad			
13	Linehed	III	— Andra hälften av 50-talet
14	Östergård	III	
15	Andersberg	I	
16	Vallås	II	
17	Fyllinge	I	
Skövde			
18	Källgården/Hentorp	IVa	
19	Billingesluttningen	IVa	
20	Lunden/Rosenhaga	II	— Mitten av 60-talet
21	Södra Ryd	I	
Örebro			
22	Rosta	I	— Slutet av 40-talet
23	Baronbackarna	I	
24	Tybble	I	
25	Markbacken	I	
26	Varberga	I	
27	Oxhagen	III	
28	Adolfsberg (n.v.-delen)	II	
29	Mellringe	IVa	
30	Vivalla	I	
31	Solhaga	III	

32 Västhaga	III	
33 Brickebacken	I	
34 Lundby	I	
35 Södra Ladugårdsskogen	II	
Värnamo		
36 Hornaryd	IVb	
37 Trälleborg	II	
38 Rörestorp	III	
39 Norrås	IVb	
40 Vråen	III	— 70-talet
41 Nylund (Amerika)	III	
Norrköping		
42 Haga	IVb	
43 Ljura	IVa	
44 Skarphagen	IVa	
45 Enebymo	II	— Andra hälften av 50-talet
46 Hageby	II	
47 Ektorp	II	
48 Vilbergen/Kättsätter	II	
49 Navestad	I	
50 Lindö	IVc	
51 Smedby	II	
52 Klockaretorpet	I	
Lund		
53 Papegojlyckan	IVb	
54 Pilelyckan	IVa	
55 Stampelyckan	IVb	
56 Galjevången	IVb	
57 Nilstorp	IVc	
58 Vipelyckan	IVd	
59 Möllevången	IVb	
60 Kobjersvången/Sliparelyckan	IVb	
61 Hospitalsgården	II	— Andra hälften av 50-talet
62 Tuna	II	
63 Klostergården	I	
64 Klosters Fälad	IVa	
65 Oscarshem	IVa	
66 Mårtens Fälad	II	

67	Norra Fäladen	II	
68	Östra Torn	IVa	
69	Linero	I	
70	Nöbbelöv	I	
Karlstad			
71	Färjestad	IVb	
72	Våxnäs	II	— Slutet av 50-talet
73	Gruvlyckan	II	
74	Lorensberg/Kroppkärr	II	
75	Rud	I	
76	Orrholmen	II	
77	Kronoparken (ö.-delen)	IVd	
78	Hultsberg	IVa	
79	Kronoparken (s.v.-delen)	I	
Fagersta			
80	Per-Ols	IVb	
81	Kolarbyn	IVb	
82	Risbron	IVd	
83	Norrby	IVa	
84	Hindric-Pers	IVa	
85	Uggelbo	IVd	
86	Paradiset	IVc	
Eskilstuna			
87	Fröslunda	II	— Slutet av 40-talet
88	Grangärdet/Gredby/ Lundby/Brottsta	IVa	
89	Myrtorp	IVd	
90	Eskilshem/Röksta	IVb	
91	Skogsängen	II	— Slutet av 50-talet
92	Årby	II	
93	Råbergstorp	III	
94	Skiftinge	II	
95	Lagersberg	III	
96	Mesta	IVa	
97	Slagsta	II	
Karlskrona			
98	Galgamarken	IVd	

99	Mariedal	IVd	
100	Långö (n.-delen)	IVd	
101	Marieberg	II	— Början av 50-talet
102	Kungsmarken	II	— Mitten av 60-talet
103	Backabo	IVa	
	Falköping		
104	Fredriksberg	IVb	
105	Trollhagen	IVb	
106	Bestorp	IVa	
107	Åttagårsområdet	IVa	
108	Vilhelmsberg	IVd	
	Borås		
109	Hedvigsborg	IVd	
110	Göta	IVc	
111	Bergsäter	IVc	
112	Sjöbo	II	— Senare delen av 50-talet
113	Norrmalm	IVb	
114	Dammsvedjan	IVa	
115	Övre Byttorp/Tullen	IVa	
116	Trandared	IVa	
117	Lundby (Erikslund)	IVb	
118	Hulta	II	— Början av 60-talet
119	Hestra	IVd	
120	Hässleholmen	II	
121	Kristineberg	II	

De studerade områdena: klass, antal lägenheter, hustyp och utbyggnadstid

Klass	Område — nummer, namn och stad	Antal lgh (c:a)	Hustyp*	Tid	Anmärkning
I	12 Anderstorp (Skell.)	2 500	ff/sm	Mitten av 70-talet	Under utbyggnad
	11 Sjungande Dalen (Skell.)	1 000	ff/sm	Början av 70-talet	
	63 Klostergården (Lund)	2 000	ff	Början och mitten av 60-talet	
	70 Nöbbelöv (Lund)	1 495	ff/sm	Mitten av 70-talet	Under utbyggnad
	69 Linero (Lund)	1 750	ff/sm	Början av 70-talet	
	79 Kronoparken — s.v. (K-stad)	1 600	ff	70-talet	Under utbyggnad
	75 Rud (K-stad)	2 000	ff	Slutet av 60-talet	
	17 Fyllinge (Halmstad)	1 600	sm/ff	Mitten av 70-talet	Under utbyggnad
	15 Andersberg (Halmstad)	1 700	ff	Slutet av 60-talet	
	52 Klockaretorpet (Norrk.)	2 600	—	Mitten av 70-talet	Under utbyggnad
	49 Navestad (Norrk.)	2 000	ff/sm	Omkring 1970	
	30 Vivalla (Örebro)	2 546	ff	Slutet av 60-talet	
	33 Brickebacken (Örebro)	2 300	ff	Början av 70-talet	

* ff = flerfamiljshus ff/sm anger att ff överväger; sm/ff det
sm = småhus omvända

	34	Lundby (Örebro)	1 100	sm/ff	Början av 70-talet
	22	Rosta (Örebro)	1 374	ff	Slutet av 40-början av 50-talet
	23	Baronbackarna (Örebro)	1 229	ff	Mitten av 50-talet
	24	Tybble (Örebro)	800	ff	Slutet av 50-talet
	25	Markbacken (Örebro)	1 171	ff	Början av 60-talet
	26	Varberga (Örebro)	1 685	ff	Början av 60-talet
	21	Södra Ryd (Skövde)	1 500	ff/sm	70-talet
II	121	Kristineberg (Borås)	—	ff/sm	70-talet
	118	Hulta (Borås)	1 543	ff/sm	60-talet
	120	Hässleholmen (Borås)	3 227	ff/sm	Slutet av 60-början av 70-talet
	112	Sjöbo (Borås)	3 990	ff/sm	40-, 50-talet
	20	Lunden/Rosenhaga (Skövde)	—	ff/sm	Slutet av 60-början av 70-talet

35 Södra Ladugårdsskogen (Örebro)	657	ff/sm	Slutet av 70-talet	Under utbyggnad
28 Adolfsberg (Örebro)	968	ff/sm	Slutet av 60-talet	
47 Ektorp (Norrk.)	2 000	ff	Mitten av 60-början av 70-talet	
48 Vilbergen/Kättsätter (Norrk.)	2 900	ff/sm	Slutet av 60-början av 70-talet	
46 Hageby (Norrk.)	4 100	ff/sm	Slutet av 50-talet, 60-talet	15 000 rumsenheter
45 Enebymo (Norrk.)	2 650	ff/sm	Slutet av 50-början av 60-talet	
51 Smedby (Norrk.)	1 500	ff/sm	Mitten av 70-talet	Under utbyggnad
16 Vallås (Halmstad)	3 000	ff/sm	Början av 70-talet	
73 Gruvlyckan (K-stad)	1 150	ff	Början av 60-talet	
72 Våxnäs (K-stad)	2 500	ff/sm	Slutet av 50-talet, 60-talet	
76 Orrholmen (K-stad)	900	ff	Slutet av 60-talet	

74	Lorensberg/Kroppkärr (K-stad)	1 200	sm	60-talet	
101	Marieberg (K-krona)	800	ff	Början av 50-talet	
102	Kungsmarken (K-krona)	1 200	ff	Mitten av 60-talet	
62	Tuna (Lund)	902	ff/sm	Slutet av 50-talet	
66	Mårtens Fälad (Lund)	500	sm	Mitten av 60-talet	
67	Norra Fäladen (Lund)	2 500 + 2 000	ff/sm	Slutet av 60-talet, början av 70-talet	2 000 enkelrum
61	Hospitalsgården (Lund)	652	ff	Slutet av 50-talet	
37	Trälleborg (Värnamo)	625	sm/ff	50-talet	
7	Alhem (Skell.)	672	ff/sm	Början och mitten av 60-talet	
10	Moröhöjden (Skell.)	888	ff/sm	Senare delen av 60-, mitten av 70-talet	Under utbyggnad
92	Årby (E-tuna)	1 360	ff	Början av 60-talet	
91	Skogsängen (E-tuna)	1 782	ff/sm	Slutet av 50-talet, 60-talet	

	97 Slagsta (E-tuna)	2 000	sm/ff	Senare delen av 60-talet, 70-talet	
	94 Skiftinge (E-tuna)	1 935	ff/sm	Slutet av 60-talet	
	87 Fröslunda (E-tuna)	2 000	ff/sm	Slutet av 40-talet, början av 50-talet	
III	93 Råbergstorp (E-tuna)	520	ff	Mitten av 60-talet	
	95 Lagersberg (E-tuna)	500	ff	Slutet av 60-talet	
	40 Vråen (Värnamo)	829	ff/sm	70-talet	Under utbyggnad
	41 Nylund (Värnamo)	440	sm	Mitten av 70-talet	Under utbyggnad
	38 Rörestorp (Värnamo)	1 016	ff/sm	60-talet	
	13 Linehed (Halmstad)	2 242	ff	Slutet av 50-talet	
	14 Östergård (Halmstad)	400	ff	Mitten av 60-talet	
	32 Västhaga (Örebro)	926	ff/sm	Början av 70-talet.	
	27 Oxhagen (Örebro)	1 362	ff/sm	Mitten av 60-talet	

	32 Solhaga (Örebro)	684	ff	Slutet av 60-talet	
IVa	116 Trandared (Borås)	2 985	ff/sm	Slutet av 50-talet	Även äldre och yngre bebyggelse
	115 Övre Bytorp/Tullen (Borås)	2 404	ff/sm	Slutet av 40-början av 50-talet	
	114 Dammsvedjan (Borås)	—	ff/sm	Slutet av 40-början av 50-talet	
	2 Morön (Skell.)	1 069	ff/sm	Mitten av 50-talet	
	6 Degerbyn (Skell.)	481	sm/ff	60-talet	
	1 Prästbordet (Skell.)	538	sm/ff	50-talet	
	43 Ljura (Norrk.)	1 300	ff/sm	50-talet	
	44 Skarphagen (Norrk.)	1 000	ff/sm	Slutet av 50-början av 60-talet	
	84 Hindric-Pers (Fagersta)	340	sm	60-talet	
	83 Norrby (Fagersta)	612	ff/sm	Slutet av 50-talet, 60-talet	
	65 Oscarshem (Lund)	170	sm	Slutet av 60-talet	

64	Klosters Fälad (Lund)	1 000 + 500	ff	Mitten av 60-talet	500 enkelrum
54	Pilelyckan (Lund)	1 000	ff/sm	Slutet av 40- början av 60-talet	Bebyggelse även från annan tid
68	Östra Torn (Lund)	1 000	ff/sm	Slutet av 60- början av 70-talet	Därtill ett flertal studentrum
103	Backabo (K-krona)	387	sm/ff	Slutet av 60-talet	
78	Hultsberg (K-stad)	—	sm	Mitten av 70-talet	Under utbyggnad
29	Mellringe (Örebro)	717	ff/sm	Slutet av 60-talet	
19	Billingesluttningen (Skövde)	—	ff/sm	Slutet av 50- början av 60-talet	
18	Källegården/Hentorp (Skövde)	—	ff/sm	Slutet av 50-talet, 60-talet	
107	Åttagårdsområdet (F-ping)	538	ff/sm	Slutet av 60-talet, 70-talet	
106	Bestorp (F-ping)	582	sm	Slutet av 60- början av 70-talet	

	96	Mesta (E-tuna)	500	sm	60-, 70-talet	
	88	Grangärdet/Gredby/Lundby/ Brottsta (E-tuna)	1 526	sm/ff	Efterkrigstid	Äldre bebyggelse finns
IVb	90	Eskilshem/Röksta (E-tuna)	733	sm/ff	Slutet av 50- början av 60-talet	
	80	Per-Ols (Fagersta)	215	sm	Slutet av 40- början av 50-talet	
	81	Kolarbyn (Fagersta)	1 416	ff/sm	Slutet av 40-talet, 50-talet	
	3	Norrböle, norra delen (Skell.)	155	sm	Mitten av 50-talet	
	4	Klockarberget (Skell.)	466	ff	Mitten av 50- och 60-talen	
	39	Norrås (Värnamo)	360	sm	Slutet av 60- början av 70-talet	
	36	Hornaryd (Värnamo)	1 425	ff/sm	Efterkrigstid	
	59	Möllevången (Lund)	944	ff/sm	Mitten av 50- och 60-talen	
	56	Galjevången (Lund)	253	ff/sm	Omkring 1950, början av 60-talet	

	55 Stampelyckan (Lund)	465	ff/sm	Slutet av 40-talet, 50-talet	
	60 Kobjersvången/Sliparelyckan (Lund)	784	ff/sm	Mitten av 50- slutet av 60-talet	
	53 Papegojlyckan (Lund)	2 670	ff/sm	30-talet och framåt	
	105 Trollhagen (F-ping)	356	ff/sm	50-talet början av 60-talet	
	104 Fredriksberg (F-ping)	1 400	ff/sm	Slutet av 40-talet, 50-talet	
	117 Lundby (Borås)	896	ff/sm	Slutet av 50-början av 60-talet	
	113 Norrmalm (Borås)	3 105	ff/sm	Slutet av 40-början av 60-talet	
	42 Haga (Norrk.)	3 500	ff	40-talet	
	71 Färjestad (K-stad)	—	ff/sm	50-talet	Avsett för ca 3 500 inv.
IVc	57 Nilstorp (Lund)	1 323	ff/sm	50-talet, mitten av 70-talet	
	86 Paradiset (Fagersta)	—	sm	Slutet av 70-talet	

	50	Lindö (Norrk.)	1 400	sm	Från slutet av 60-talet	Under utbyggnad
	111	Bergsäter (Borås)	941	ff/sm	40-, 50-talet	
	110	Göta (Borås)	1 558	ff	30-, 40-talet	
	5	Sörböle (Skell.)	812	sm/ff	Slutet av 50-talet, 60-talet	
	9	Sunnanå (Skell.)	744	sm/ff	60-, 70-talet	
IVd	85	Uggelbo (Fagersta)	250	sm	Slutet av 60-början av 70-talet	
	82	Risbron (Fagersta)	501	ff	Slutet av 50-början av 60-talet	
	58	Vipelyckan (Lund)	153	sm	Mitten av 50-talet	
	77	Kronoparken — ö. delen (K-stad)	—	sm	Mitten av 70-talet	
	119	Hestra (Borås)	304	sm	Slutet av 60-talet	
	109	Hedvigsborg (Borås)	881	sm/ff	30-, 40-talet	Många 2-familjshus
	98	Galgamarken (K-krona)	—	ff	Början av 40- talet	
	100	Långö — norra delen (K-krona)	—	ff	Början av 50-talet	

99	Mariedal (K-krona)	209	sm	Mitten av 40- och 50-talet	
89	Myrtorp (E-tuna)	325	ff/sm	Slutet av 50- början av 60-talet	
8	Skogsvallen (Skell.)	132	sm	Mitten av 60-talet	
108	Vilhelmsberg (F-ping)	209	sm/ff	70-talet	Under utbyggnad

ZUSAMMENFASSUNG:

Nachbarschaft und Stadtplanung. Über Staat und Bauen im Schweden der Nachkriegszeit.

Das Thema dieser Studie heisst "Nachbarschaft und Stadtplanung — Über Staat und Bauen im Schweden der Nachkriegszeit". Sie kommt zu dem Resultat, dass in den grossen und mittelgrossen Städten Schwedens während der Nachkriegszeit ein neues Stadtmuster entstanden ist, und dass der schwedische Staat einen ausschlaggebenden Einfluss auf die Entwicklung ausgeübt hat. Das Stadtmuster, welches dominiert, ist die funktionsorientierte Stadt, deren Wohngebiete in Form von Nachbarschaftseinheiten angelegt werden. Der theoretische Ansatz, welcher für die Studie in ihrer Gesamtheit wegweisend war, ist von Jürgen Habermas in "Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft" (1962) dargestellt worden.

Den Ausgangspunkt für diese Arbeit finden wir in der lebhaften Debatte von 1968 und während eines grossen Teils der 70-er Jahre über unseren neuen Vororte und das Dasein in ihnen. Die Ansichten und die Kritik, die dabei zum Ausdruck kamen, stellen wir der Stadtplanungsdebatte gegenüber, die bereits 25 Jahre früher, nämlich während der 40-er Jahre beführt wurde. Gemeinsam für beide Diskussionen ist, dass das soziale Leben in einem physischen Zusammenhang als Problem erkannt wurde. In den vorherrschenden Argumenten gibt es eine grosse Übereinstimmung. Sowohl während der 40-er wie der 70-er Jahre wird die existierende Stadt kritisiert wegen ihrer Destruktivität für die Menschen und deren Gemeinschaft sowie der Möglichkeiten für gesellschaftliche Einflussnahme. Die Gefahr der Grossstädte ist während der 40-er Jahren die Diktatur, der Massenmensch, der sich leicht von einem "Führer" Suggereiren lässt und eine Gesellschaft, die dazu tendiert, sich zu einer Massengesellschaft zu entwicklen, in der keine Primärgruppen existieren, sondern lediglich Sekundärgruppen. Die alte Stadt wird kritisiert, weil sie aus Zusammenballungen und Unordnung bestehe, und die funktionalistische Architektur, die in den 30-er Jahren auftritt, deshalb, weil ihr menschliche Dimensionen fehlen. Diesen Übeln wird die Nachbarschaft als Gutes gegenübergestellt. Die Nachbarschaft wird als die notwendige Primärgruppe in der Stadt gesehen. Zusammen mit der Familie bildet die Nachbarschaft den Grund der Gruppengesellschaft, welche als Eckstein der Demokratie betrachtet wird. In den Primärgruppen Familie und Nachbarschaft entwickelt sich ein Wir-Bewusstsein und da wird der demokratische Mensch geschaffen. Anstelle der ungeordneten Grosstadt und der funktionalistischen Architektur wird in der 40-er Jahren ein organischer Aufbau der Stadt und eine Architektur mit romantischen Zügen empfohlen.

Durch Einteilung und Aufbau der Stadt in Nachbarschaftseinheiten glaubten die derzeit massgeblichen Architekten die Nachbarschaftsbeziehungen fördern zu können, was als die gute Lösung der damaligen Bedrängnisprobleme erschien. Auch in der 70-er Debatte sollte die Nachbarschaft als das vermisste Positive dastehen. Die Vorbilder wurden der alten Gesellschaft gefunden und die Zielsetzung hiess, die Isolierung und Passivierung, wie sie für die Vororte symptomatisch erschien, zu verhindern und an deren Stelle Gemeinschaft und Aktivität zu erlangen. In dieser "neuen Gesellschaft" und in den Vororten dominieren die formellen Strukturen und verhindern, dass informelle Strukturen entwickelt werden. So gesehen, kommt die funktionalistische Architektur in den Vororten zu ihrem rohesten Ausdruck und die Vororte werden so ein Teil der Zersplitterung, welche die Stadt beherrscht. Wiederum wird nach einer Identität mit einer Ästhetik gesucht, die ein romantisches Vorzeichen trägt. Ein Unterschied der 40-er beziehungsweise 70-er Debatte ist jedoch, dass in der 40-er Jahren ein grosser Zukunftsoptimismus herrschte. In den 70-er Jahren existiert nicht mehr dieser Glaube an die gute Zukunft, sondern die Wachstumsgesellschaft wird infragegesetzt, und die frühere Gesellschaft erscheint mehr oder weniger als die gute alte Gesellschaft. Nun ist der Architekt nicht mehr länger der Vollstrecker der Nachbarschaft, sondern dies wird die Aufgabe der Sozialarbeiter; ein neues Betätigungsfeld innerhalb der Sozialpflege: die Nachbarschaftsarbeit.

Während der 40-er Stadtplanungsdebatte wurden auch die Prinzipien formuliert, nach denen die Nachbarschaftseinheiten angelegt und ausgebaut werden sollten. Der Enthusiasmus gerade für diese Nachbarschafsideen und die soziologischen Überlegungen in diesem Zusammenhang erloschen jedoch, und am Ende der 40-er Jahre wurde dann überhaupt in Frage gesetzt, ob diese Ideen zu Nachbarschaftsbeziehungen beitragen könnten. Während der 50-er und 60-er Jahren verschwinden diese Ideen, oder an ihre Stelle treten andere architektonische Ideale wie der "Brutalismus". Aber auch nach dem Abflauen der Nachbarschaftsideen wird der Bau von Nachbarschaftseinheiten fortgesetzt. Dies ist unsere erste These. Der Bau von Nachbarschaftseinheiten wird zur dominierenden Bauart in der Nachkriegszeit auf jungfräulichem Grund um den alten Stadtkörper, und es geschieht in der Form der Nachbarschaftseinheiten, in der die kritisierten Vororte in der Regel gebaut werden. Wenn man, wie wir, diese These vertreten, zeigt sich darin ein Paradox: eine Form der Stadtplanung, die von der Nachbarschaftsidee getragen wird und in ihr wurzelt, und die ursprünglich vorgesehen war, um die nachbarschaftlichen Beziehungen zu fördern, wird in der Kritik der 70-er Jahre an den Vororten verantwortlich gemacht für fehlende Nachbarschaft, für Funktionalismus, Zersplitterung, soziale Auflösung — als Gegenteil der Nachbarschaftsidee.

Die beiden Debatten über die Nachbarschaft werden im ersten Teil der Abhandlung behandelt. In Teil 2 führen wir unsere Argumentation weiter aus unter der Überschrift "Problem und Theorie". In diesem Abschnitt machen wir klar, dass wir das Bild der Gesellschaft und des bebauten Milieus liefern, welches der Soziologie der Nachbarschaft entspricht und in den Debatten der 40-er und 70-er Jahren gezeichnet wurde. Es ist das Bild einer Gesellschaft, die von einer Einteilung in community-alienation oder Gemeinschaft-Gesellschaft ausgeht. Wir wollen dies jedoch nicht weiterführen und auch die Art der Problemstellungen, welche dadurch impliziert wird. Der Grund dafür ist, dass diese Theorie zu allgemein ist und historisch und physisch in weitesten Zusammenhängen angewendet werden kann, sie lässt die Kontinuität im Nachbarschaftseinheiten-Bau ausser acht, die wir beobachtet haben, sie stellt die Veränderungsmechanismen ausserhalb der Theorie, und durch die Anwendung wird sie zum Stempel, da sie die Menschen in den Vororten in passive und isolierte Einwohner einteilt. Wir versuchen dagegen, ein enderes Bild der Gesellschaft und der bebauten Umwelt zu geben, und hierbei verwenden wie die Öffentlichkeitstheorie von Habermas. Dadurch können wir den Raum und das soziale Leben in Beziehung setzen zu der Gesellschaft im Ganzen und ihrer Geschichte. Unser Vorgehen kann, grob vereinfacht, auf folgende Weise dargestellt werden:

Mas
F } Öffentlichkeitstheorie
Mis

Die physische Struktur (F), an der wir unser Vorgehen festlegen, ist die der Nachbarschaftseinheit. Sie is Gegenstand unserer Untersuchung. Indem wir diese Nachbarschaftseinheiten mit Hilfe der genannten Theorie besonders beleuchten, wollen wir eine Vermittlung finden zwischen makrosoziale Verhältnissen (Mas) wie Ökonomie und Politik und mikrosozialen Verhältnissen (Mis) wie Familie und Alltag.

In unserer Sicht ist somit ein Wohngebeit der 60-er oder 70-er Jahre in der Regel auf die gleche Weise aufgebaut wie eine Nachbarschaftseinheit der 40-er Jahre. Es gibt natürlich grosse Unterschiede in den Fragen der Skala, Grösse, Detailgestaltung und ästhetische Prägung, aber das zugrundeliegende Prinzip ist dennoch gleich. Die Wohnungen werden in einem bestimmten Zusammenhang gebaut und geplant und mit Wohnbaukomplementen versehen, von denen die meisten in einem Zentrum konzentriert sind. Diese Übereinstimmung im prinzipiellen Aufbau findet ihre Erklärung in unserer zweiten These: die Idee der Nachbarschaftplanung in der 40-er Jahren war eine Idee, welche sowohl der Entwicklung expansiver Kräfte der Nachkriegszeit in Schweden entsprach, wie diese auch beinhaltete. Bevor wir die Gütig-

keit unserer These untersuchen, stellen wir Habermas Öffentlichkeitstheorie dar. Sie ist historisch begründet und behandelt Verhältnisse, wie sie gerade für die bürgerliche Gesellschaft bezeichnend sind, und sie gilt für die westeuropäischen Staaten von 1700 bis heute. Es handelt sich um eine kritische Theorie von mehr deskriptiven als erklärenden Charakter. Ausserdem ist sie übergreifender Art und baut auf einer Reihe von Teilwissenschaften auf. Für uns ist diese Theorie in erster Linie von generativer Bedeutung. Sie stellt ein Ganzes dar, in dem wir unser Untersuchungsobjekt sehen, die Nachbarschaftseinheit, und sie wird wegweisend für das empirische Studium der Nachbarschaftseinheit und ihrer Bedingungen. Dadurch erhält die Theorie eine Bedeutung für die Deutung der empirischen Verhältnisse. Wir integrieren diese in den theoretischen Begriffsapparat, und damit werden auch unsere empirischen Resultate in die theoretische Modellbeschreibung integriert sowie die Erläuterungen, welche hier gegeben werden.

Habermas Theorie der bürgerlichen Öffentlichkeit scheint auszugehen von einer theoretischen Konstruktion der bürgerlichen Öffentlichkeit, wie diese im bürgerlichen Selbstverständnis zum Ausdruck kam, als dieses im Kampf des Bürgertums gegen die spätfeudale Gesellschaft entstand. Dieses Selbstverständnis wurde für die Gestaltung der bürgerlichen Gesellschaft wegweisend, und existiert auch heute noch in gesellschaftlichen Institutionen und als Legitimierung für Handlungen. Kennzeichnend für die eigentliche Öffentlichkeit ist, dass in ihr Privatpersonen zu einem Publikum gesammelt sind. Privatautonome Personen, d.h. Menschen, die von der Notwendigkeit des Arbeitens befreit sind oder über ein kapitalistisch funktionierendes Eigentum verfügen, treffen sich zu einer Diskussion, in der alle als Gleichgestellt betrachtet werden und wo die Rationalität entscheidend für den Ausgang der Diskussion ist. Damit siegen die vernünftigen Individuen, und diese Vernunft soll ihrerseits die Behörden oder den Staat leiten. Der Staat vollzieht die öffentliche Meinung mittels Macht, und diese wird so zum Ausdruck für das allgemeine Wohl. Die Öffentlichkeit verhält sich jedoch nicht nur dirigistisch, sondern auch kritisch gegenüber dem Staat, und bewacht diesen ständig. Durch die Öffentlichkeit, und damit speziell durch die politische, zum Unterschied von der literarischen, wird somit das Verhältnis zwischen der Privatsphäre — Familie, Produktion und Markt — und dem Staat vermittelt. Der Staat, den das Bürgertum als den legitimen betrachtet, ist der liberale Rechtsstaat, und seine Aufgabe und Zweck ist es, die Privatsphäre zu erhalten, sie zu schützen und zu bewahren. Er soll ausserdem nicht-eingreifend dem Privaten gegenüber verhalten, welches der Grund für Wohlfahrt und Rechtmässigkeit ist — das allgemeine Wohl.

Mit dem Verfall der Öffentlichkeit verändern sich die Prinzipien der Publikums und dessen Relation zum Staat, und der Staat erhält damit eine

veränderte Rolle im Verhältnis zur Privatsphäre. Der Grund für den Verfall der Öffentlichkeit liegt in der Entwicklung des ökonomischen Systems und der damit zusammenhängenden Konflikte. Infolge der Konzentration des Kapitals sowie der Zunahme der Arbeiterklasse und ihrer wachsenden Bedeutung wird der Schein des gleichen Austausches immer schwerer aufrechterhalten. Die Konflikt, welche in der Privatsphäre zwischen verschiedenem Kapital entstehen, und zwischen Kapital und Arbeit, können nicht mehr länger in diesem Bereich ausgetragen werden, sondern werden in die Öffentlichkeit gezogen und bekommen eine politische Relevanz. Der Staat muss, um das Systemgleichgewicht aufrechterhalten, Eingriffe in die Privatsphäre unternehmen; er wird immer stärker interventionistisch. Diese Entwicklung beginnt bereits am Ende des 19. Jahrhunderts, und mit der Zunahme staatlicher Eingriffe beginnt die Barriere zwischen der privaten Sphäre und der Öffentlichkeit zu schwanken, und ein neues soziales Feld, die Sozialsphäre entsteht. Der liberale Rechtsstaat geht in den Sozialstaat über. Mit der Einführung des allgemeinen Stimmrechts haben die Gegensätze sich endgültig in der Öffentlichkeit etabliert. Die Prinzipien des Publikums werden damit verändert. Die Gründe für die private Autonomie ändern sich und Beschlüsse werden nicht mehr in einer rationellen Diskussion gefasst. Stattdessen werden Beschlüsse durch Kompromisse gefasst, aber nicht öffentlich, sondern mehr oder weniger im Verborgenen, im Kreise privater Unternehmen, Interesseorganizationen, Parteien und der staatlichen Velwaltung, zu der auch die Regierung zu rechnen ist. Die Öffentlichkeit und das Parlament werden nur dann an der entscheidenden Beschlussfassung beteiligt, um diese zu legitimieren. Im Parlament werden Entscheidungen eher entgegengenommen als beschlossen, Beschlüsse, welche bereits zurecht "kompromissiert" sind. Um Legitimität zu erzielen, damit Entscheidungen als vernüftig, rationell und zu des allgemeinen Besten förderlich erscheinen können, muss nunmehr die Öffentlichkeit bearbeitet werden.

Gleichzeitig mit der Umwandlung der Öffentlichkeit erfolgt auch eine Veränderung der Situation der Familie. Die Familienstruktur verwandelt sich, gleichzeitig aber wird sie als Intimsphäre das Reservat des Privaten. Um diesen Rest der Privatsphäre zu schützen, ist der Sozialstaat gezwungen, massnahmen zu ergreifen, was für liberalen Rechtsstaat undenkbar gewesen wäre.

Habermas' Theorie ist normativ, ebenso wie die Soziologie der Nachbarschaft. Das rationale Gespräch und nicht die Nachbarschaft erscheinen als Ideal. Das Intellektuelle und Vernünftige wird als grundlegender Wert in dieser Theorie betont, zum Unterschied zur Soziologie der Nachbarschaft, wo das Emotionelle und Gefühlsmässige einen derartigen Wert darstellen. Dies führt auch zu einer anderen Sicht der Nachbarschaft. In der Darstellung

von Habermas wird dies eher als ein Konformismuszwang und als Glied im Verfall der Öffentlichkeit charakterisiert. Habermas' Theorie führt uns damit zu einem Studium der Nachbarschaftseinheiten im Hinblick auf den Verfall der Öffentlichkeit und speziell die Verstaatlichung der Gesellschaft und die Strukturwandel der Familie. Dadurch, dass die Nachbarschaftseinheit sowohl unter dem Gesichtspunkt der Verstaatlichung der Gesellschaft wie dem der Strukturwandel studiert werden, ist es möglich, zu sehen, wie die Nachbarschaftseinheit dieser Entwicklung begegnet, d.w.h. wie die Nachbarschaftsidee der 40-er Jahre die Expansion enthielt und ihr entsprach, die nach dem Krieg kommen sollte.

Bevor wir diese Analyse vornehmen, müssen wir festlegen, was mit Nachbarschaftseinheit gemeint ist. Dies erfolgt hier nicht anhand der Öffentlichkeitstheorie, sondern mit Hilfe der Kategorien von Françoise Choays (definiert in 'The Modern City'). Die Festlegung der Nachbarschaftseinheiten erfolgt durch eine Bestimmung des Funktionalismus, welcher eindeutig progressiv ist. Die Nachbarschaftseinheit hat damit bestimmte kulturalistische Züge, besonders in seinen Motivierungen, aber ist vor allem auch darin progressiv. Wir greifen hier zum Originalvorschlag des Amerikaners Perry von 1929. Die schwedische Nachbarschaftseinheit unterscheidet sich in einer wichtigen Hinsicht von der Perrys: beim schwedischen Vorschlag liegt der Handel nicht für sich, sondern zusammen mit dem Community-Centre.

Die Aspekte der Nachbarschaftseinheit, mit denen wir uns besonders beschäftigen, sind folgende. Die Nachbarschaftseinheit lässt sich mit dem Funktionalismus vereinen, sie kann das Funktionsgebiet des Wohnens ausmachen. Die Grösse der Nachbarschaftseinheit, ihre Dimensionierung, ist in erster Linie durch zeitgebundene Normen bestimmt, ist damit historisch variabel. Ihre Ausformung, dass nämlich die Wohnungen um ein Zentrum gesammelt sind, hat eine soziale Begründung: so soll die Gemeinschaft gefördert werden. Die Relation zwischen den sozialen Verhältnissen und der physischen Gestaltung ist jedoch theoretisch vage formuliert. Da die Gestaltung der Einheit sozial bestimmt ist, ihre Dimensionierung jedoch praktisch, kann die emotionale Seite der Nachbarschaftsplanung mit dem rationalen Funktionalismus vereint werden. Die Nachbarschaftseinheit ist in erster Linie für Familien mit Kindern gedacht, sie ist dem Privatverkehr angepasset — ihn sowohl zu erleichtern, wie davor zu schützen. Die Planung der Nachbarschaftseinheiten ist das Werk von Experten. Mit dieser Betonung lässt sich die Behauptung einer Kontinuität — Nachbarschaftseinheiten wurden während der ganzen Nachkriegszeit gebaut — aufrechterhalten.

Diese These wird von einer übersichtlichen empirischen Studie über Stadtplanung in einer Reihe ausgewählter Städte belegt. Wir gehen von der Annahme aus, dass es eine Schwelle (untere Grenze) gibt, d.h. dass sich in

Städten von einer gewissen Grösse Nachbarschaftseinheiten einrichten lassen. Wir nehmen daher eine stratifizierte Auswahl vor und untersuchen Städte mit 10 bis 20 000 einwohner 1950, sowie Städte mit 30 bis 100 000 Einwohner. Dabei gelangen wir zu einer unteren Grenzwert zwischen 20 und 30 000 Einwohner 1950. Hierbei können wir auch konstatieren, dass die Nachbarschaftseinheiten in Städten dieser Grössenordnung mit Ende der 40-er Jahre angelegt werden, dass sie stetig allgemeiner in den 50-er Jahren werden, um in den 60-er Jahren die vollständig dominierende Bauweise für Wohnungen zu werden. Unsere erste These kann somit als angemessen angesehen werden, und wir können dazu übergehen, die zweite These zu studieren, welches in Teil 4 der Abhandlung geschieht.

In dessen erstem Abschnitt wird eine mehr theoretische Analyse des Funktionalismus vorgenommen — und somit von wichtigen Aspekten der Nachbarschaftseinheit — mit einem Ausgangspunkt in der Theorie der Öffentlichkeit. Die These, dass der Funktionalismus die verspätete Ankunft der bürgerlichen Revolution in der Architektur sei, wird zurückgewiesen. Stattdessen behaupten wir, dass der Funktionalismus in einer Reihe Punkte die Verwandlung der Öffentlichkeit und die Strukturveränderung der Familie ausdrückt. Die letztere ist nicht zuletzt in der Wownungsplanung zu bemerken. Die erste ist darin festzustellen, dass der Funktionalismus nicht eine Architektur nur für die Bürgerlichkeit, sondern alle, eine Massenarchitektur darstellt, wie insbesondere auch darin, dass der Funktionalismus zu einem verstärkten Eingreifen des Staates führt: ihm entspricht eine neue Aufteilung der Stadt, eine Aufteilung in Termen des Bedarfs und der Funktion, und nicht des Privaten und Öffentlichen, wie es früher der Fall war.

In den Kapiteln IX und X wird eine empirische Analyse der Nachbarschaftseinheit als einer Verstaatlichung der Gesellschaft vorgenommen. Hier wird zunächst eine Reihe sozialstaatlicher Massnahmen zur Förderung der Nachbarschafteinheiten sowie ihr Aufkommen in den 40-er Jahren beleuchtet. Anschliessend wird die Nachbarschaftseinheit im Verhältnis zur Entwicklung der Gesellschaft in der Nachkriegszeit untersucht, wobei ein besonderes Gewicht auf das staatliche Eingreifen gelegt wird. Zwei Vorgänge von entscheidender Bedeutung werden aufgezeigt: nämlich die ökonomische Expansion während dieser Periode und der Kompromiss zwischen Arbeit und Kapital, der um 1940 Form annahm und politisch sowohl die Stärke der ökonomischen Entwicklung sowie den Umfang und die Richtung des staatlichen Eingriffs ermöglichte.

Der Eingriff des Sozialstaats, welcher empirisch in seinem Verhältnis zur Nachbarschaftseinheit untersucht wird, berührt verschiedene Seiten der Wohnungspolitik, Familienpolitik, Baugesetzstiftung, Verkehrspolitik, die Rationalisierung sowohl des Einzelhandels wie der Baubranche, die Unterstützung

von Gemeinschaftsanlagen wie Versammlungsräumen, von Kindergärten, Schulen und Spielplätzen. Die Nachbarschaftseinheit sezt eine sozialstaatliche Koordinierung der verschidenen Kräfte, die auf diesen verschiedenen Gebieten wirksam sind, voraus, eine Koordinierung bestimmter Art. Und diese Politik, die beführt wird, erweist sich auch als eine Koordinierung zur Förderung der Nachbarschaftseinheiten, auch wenn die staatliche Politik dieses Ziel nicht explizit ausgedrückt hat.

Eine Reihe staatlicher Eingriffe liegt also dem Bauen von Nachbarschaftseinheiten zugrunde, Eingriffe, die zu verschiedenen Zeitpunkten vorgenommen werden, die mitunter gewissermassen der Entwicklung varousghen, ihr den Weg bahnen, mitunter aber auch nachhinken. Der erste gilt z.B. für die Rationalisierung der Baubranche, das zweite für den Bau von Kindergärten. Es handelt sich nicht um ein Idealmodell der Nachbarschaftseinheit, welches verwirklicht wird, im Gegenteil liegen keineswegs unbedeutende Variationen in den einzelnen Gemeinden vor, insbesondere was das Dienstleitungsangebot betrifft. Überhaupt hat dies den schwächsten Teil des Bauens ausgemacht, zu knappe ökonomische Beurteilungen haben überhand genommen. Die Faktoren, welche am meisten zum Baumuster beigetragen haben, waren der Privatverkehr und die Wohnungspolitik. Die staatlichen Massnahmen, welche die Nachbarschaft während der Nachkriegszeit gefördert haben, können folgendermassen zusammengefasst werden:

— Die Baugesetztstiftung des Jahres 1947 gibt den Gemeinden die Möglichkeit, zu bestimmen, wann und wo gebaut werden darf. Gleichzeitig wird das Normsystem vereinheitlicht. Dies trägt zum Bauen eines relativ grossen Wohngebietes bei, einheitlich geformt — zur Nachbarschaftseinheit.

— Die Wohnungspolitik, welche in der 40-er Jahren Form annimt, trägt zu einer rationellen und grosszügigen Produktion von Wohnungen bei, vor allem in dem sog. Millionenprogramm der 60-er Jahre. Die staatlichen Wohnungsdarlehen regulieren diese Produktion sowohl quantitativ wie qualitativ. Allgemeinützliche und kooperative Verwaltungsformen werden begünstigt. All das erleichtert das Bauen grosser Wohngebiete. Durch Mietregulierung und Wohngeld kann auch die Nachfrage der Meisten nach den neugebauten Wohnungen befriedigt werden.

— Die Rationalisierung der Bauproduktion ist auf direkte Weise dadurch unterstützt worden, dass ein Zuschuss von seiten des Staates vom Anfang der 50-er Jahre geleistet wurde. Sie ist weiterhin erleichtert worden durch die Normierung des Wohnungsstandards, durch die Unterstützung grosser, expandierender Betriebe, die Einfühung von Forschungseinrichtungen und experimenteller Tätigkeit.

— For Wohnkomplemente ist dadurch gesorgt worden, dass den Gemeinden auferlegt würde, die Bewohner mit den notwendigen Dienstleistungen

zu versehen. Hierfür gibt es staatliche Darlehen, und zentrale Normen wurden ausgearbeitet, was die Lage und Dimensionierung von Freizeitflächen, Versammelungsräumen, Schulen und Spielschulen angeht. Staatliche Unterstützung wird auch für den Unterhalt dieser Anlagen gewährt, aber eine Koordinnerung erfolgt erst in der 70-er Jahren.

— Die Organisation des Handels wird dadurch beeinflusst, dass der Staat die Rationalisierung und Grossunternehmensbildung der 50-er Jahre begünstigt. Regelungen, welche die Konkurrenz erschweren, werden abgeschafft, wie das gleiche auch von den Nahrungsmittelverordnungen bewirkt wird. Die Steuerpolitik begünstigt die grossen Lebensmittelhandelsketten. Zu dieser Entwicklung gehört, dass eine kleine Anzahl grösserer Geschäfte in die Zentren der Nachbarschaftseinheit verlegt werden.

— Die Verkehrspolitik unterstützt den privaten Autoverkehr, dessen Expansion in den 50-er Jahre beginnt. Durch Normierung ist der "Verkehrsapparat" dieser Entwicklung angepasst worden, und darin hat die Nachbarschaftseinheit einen selbstverständlichen Platz gefunden mit ihrer Verkehrsaufteilung und ihren Parkflächen.

Womit wir er hier zu tun haben, ist ein zusammengesetztes Muster, bei dem verschiedene Faktoren ineinandergreifen, zu diesem Gewebe beitragen, und sich damit auch selbst verstärken. Die Entwicklung lässt sich mit anderen Worten nicht einfach verstehen als eine Aneinderreihung von Faktoren, welche in kausaler Relation zueinander stehen. Dadurch, dass das Muster sich selbst verstärkt, ist diese Entwicklung ein struktureller Prozess, der die Umwandlung der "Stadt" in den schwedischen Städten der Nachkriegszeit prägt. Die Planungsintention dürfen in diesem Zusammenhang jedoch nicht vernachlässigt werden, ohne die Ideen, welche in den 40-er Jahren Gestalt annahmen, bevor die Planform gewissermassen notwendig war, wäre dieses Muster vielleicht erst während der 60-er Jahre aktuell geworden, wenn dann überhaupt.

In unserer Studie über die staatlichen Eingriffe beim Bauen der Nachbarschaftseinheiten haben wir eine Reihe verschiedener Eingriffe feststellen können, welche alle die neuen Aufgaben exemplifizieren, von denen Habermas behauptet, dass der Sozialstaat sie erhalten hätte. Infolge der Wohnungspolitik, durch welche die Wohnung aufhört, reine Handelsware darzustellen, aber auch infolge der Politik, die auf dem Gebeit der Wohnbaukomplemente geführt wird, wie insbesondere auch durch die Familienpolitik hat der Staat zu einem Schutz und einer Unterstützung der ökonomisch schwächeren Gruppen beigetragen. Die Wohnkomplemente beinhalten auch, dass der Staat eine Reihe von Aufgaben übernommen hat, die früher von Privat gehandthabt wurden. Das gilt für die Einführung von Schulen, Kindergärten und Freizeitheimen, aber auch die Errichtung von Versammlungsräumen

gehört hierher. Durch die Ermunterung der Rationalisierung sowohl im Einzelhandel als auch in der Baubranche hat der Staat das Wirtschaftswachstum gefördert und die privaten Investitionen gesteuert. Eine Unterstützung der weitsichtigen Veränderungen in der Gesellschaftsstruktur ist durch die geführte Verkehrs- und Rationalisierungspolitik erfolgt, wie auch durch die Baugesetzgebung. Was die Frage der Wohnbaupolitik angeht, so liesse sich sogar sagen, dass der Staat eine derartig weitreichende Veränderung der Gesellschaftsstruktur geleitet hat.

Dass ein allgemeines Errichten von Nachbarschaftseinheiten eine Reihe sozialstaatlicher Eingriffe voraussetzt, wird damit bekräftigt. Dass dies die expansiven Kräfte der Nachkriegszeit voranträgt bzw. diesen entspricht, wird ebenfalls bestätigt.

Das Letztere dürfte auch, so behaupten wir, den Teil der Gesellschaftsentwicklung gelten, welcher in der Öffentlichketshistorie die Strukturwandel der Familie genannt wird. Das ist das Thema von Kapitel XI, das in höherem Grade einen synthetischen Charakter trägt als die früheren Kapitel. Hier können wir eine gewisse Ubereinstimmung zwischen makrosozialen Verhältnissen, physischer Struktur und mikrosozialen Verhältnissen feststellen. Diese mikrosozialen Verhältnisse, die übereinstimmen mit der politischen und ökonomischen Entwicklung in der Nachkriegszeit und den Nachbarschaftseinheiten, sind das öfteren als Privatisierung bezeichnet worden, ein Begriff, der die Isolierung und Passivierung zusammenfassen soll, welche laut der schwedischen Vorstädtediskussion der 70-er Jahre das Leben in den Vorstädte prägte. Wir sind mit einer derartigen Deutung nicht einverstanden. Aus der Perspektive der Öffentlichkeitstheorie haben wir es nicht mit einer Privatisierung zutun, weil die familienzentrierte Lebensform, die wir in den Vororten wie in der Gesellschaft im übrigen beobachten können, zu einem Teil das Resultat einer Unterstützung der öffentlichen Hand ist, und damit ist die Familie generell nicht isoliert: durch Unterstützung seitens der Behörden wird sie eigentlich erst entprivatisiert. Die von der Strukturwandel betroffene Familie ist eine auf die Intimsphäre zusammengeschrumpfte Familie. Durch die sozialstaatlichen Massnahmen wird diese Familienform sogar für die Eigentumslosen möglich, welche in der liberalen Epoche nicht die Möglichkeit hatten, dieses Familienleben zu führen (mit Ausnahme der "Arbeiteraristokratie").

Die Entwicklung der Nachkriegszeit kann als eine Verbreitung der Intimsphäre in alle Schichten angesehen werden. Infolge der sozialistaatlichen Massnahmen haben wir es mit einem Zusammenhang zwischen der Nachbarschaftseinheit und der strukturwandel der Familie zutun, die historisch ist. Mit der Gestaltung der Wohnungen in erster Linie für Familien und verschiedenen Wohnbaukomplementen, die ein Element in der Strukturwandel

darstellen, wird dieser Zusammenhang ermöglicht. Die Nachbarschaftseinheit wird zu der Wohnform, die dazu beiträgt, die Intimsphäre in der Arbeiterklasse zu verbreiten.

Auch wenn wir nicht die gesamte Entwicklung der schwedischen Stadt sowie ihre Verwandlung untersucht haben, können wir uns dennaoch dazu äussern. Die Nachbarschaftseinheit ist Teil eines neuen Stadtsmusters, welches bedeutet, dass das "Stadtgewebe" grössere Maschen aufweist, mit anderen Worten handelt es sich um eine funktionsgeteilte Stadt, wo die Nachbarschaftseinheten das Wohngebiet bilden, die Erwerbstätigkeit jedoch anderswo erfolgt, und alles wird zusammengehalten durch einen Verkehrsapparat, der für den Massenverkehr gedacht ist. Diese Entwicklung setzte den Sozialstaat voraus, und es ist die Stadt der verwandelten Öffentlichkeit, die das Resultat bildet. Die Frage bleibt jedoch, inwieweit es sich um eine spezifisch schwedische Entwicklung handelt, sie ist äusserst abhängig teils von der bemerkenswerten wirtschaftlichen Expansion der Nachkriegszeit, teils davon, dass Schweden vor den 40-er Jahren verhältnismässig wenig urbanisiert war, oder ein generelleres Muster bildete.

Übersetzung: Fritz Sauer

I. *Otryckta källor*

Statens planverks arkiv över stadsplaner. Stockholm.
Uppgifter om antalet lägenheter i div. områden 1980 från Borås, Eskilstuna, Fagersta, Falköping, Halmstad, Karlskrona, Lund, Norrköping, Skellefteå, Värnamo och Örebro kommuner.
Uppgifter om daghem, lekskolor, fritidshem 1977 från Borås, Eskilstuna, Falköping, Halmstad, Karlskrona, Karlstad, Lund, Norrköping, Skellefteå, Skövde, Värnamo och Örebro kommuner.

II. *Stadskartor*

Borås: 1929; 1950; 1970; 1972 (1: 10 000).
Eskilstuna: 1962 (1: 5 000); 1969 (1: 5 000); 1977 (1: 10 000).
Fagersta: 1951 (1: 5 000); 1967 (1: 5 000); 1976 (1: 5 000).
Falköping: 1956 (1: 4 000); 1971 (1: 5 000).
Halmstad: 1967 (1: 15 000); 1970 (1: 5 000); 1971 (1: 15 000).
Karlskrona: 1949 (1: 4 000); 1966 (1: 10 000); 1972 (1: 10 000).
Karlstad: 1937 (1: 5 000); 1966 (1: 5 000); 1976 (1: 10 000).
Lund: 1961 (1: 4 000); 1969 (1: 4 000); 1975 (1: 10 000).
Norrköping: 1947 (1: 4 000); 1964 (1: 5 000); 1970 (1: 10 000); 1977 (1: 15 000);.
Skellefteå: 1957 (1: 4 000); 1971 (1: 10 000).
Skövde: 1065; 1971 (1: 10 000).
Värnamo: 1938 (1: 4 000); 1957 (1: 4 000); 1969 (1: 5 000); 1974 (1: 10 000).
Örebro: 1944 (1: 5 000); 1959; 1968; 1974 (1: 10 000).

III. *Offentligt material*

a) Motioner och propositioner

Motion 1941 FK nr 82/AK nr 192
Proposition 1942: 118
Proposition 1967: 100
Proposition 1968: 1 bil. 13
Proposition 1972: 1 bil. 13
Proposition 1972: 72
Proposition 1975: 1 bil. 8
Proposition 1975: 83
Proposition 1977/78: 8
Proposition 1977/78: 100 bil. 16

b) Statens offentliga utredningar

SOU 1938: 10 Byggnadsindustrin i Sverige Del I
SOU 1945: 63 Slutbetänkande avgivet av Bostadssociala utredningen Del I
SOU 1947: 12 Ungdomens fritidsverksamhet
SOU 1947: 26 Slutbetänkande avgivet av Bostadssociala utredningen Del II
SOU 1947: 46 Betänkande angående familjeliv och hemarbete
SOU 1951: 15 Daghem och förskolor
SOU 1951: 27 Konkurrensbegränsning Del I
SOU 1955: 16 Pris och prestation i handeln

SOU 1955: 28 Samlingslokaler
SOU 1956: 32 Hemmen och samhällsplaneringen
SOU 1957: 21 Förenklad byggnadslagstiftning
SOU 1958: 1 Vägplan för Sverige Del 1
SOU 1965: 32 Höjd bostadsstandard
SOU 1967: 39 Samhällets barntillsyn — barnstugor och familjedaghem
SOU 1968: 6 Koncentrationsutredningen IV: handeln
SOU 1968: 18 Parkering
SOU 1968: 38 Boendeservice 1
SOU 1970: 1 Barns utemiljö
SOU 1970: 68 Boendeservice 2
SOU 1971: 25—28 Boendeservice 3—6
SOU 1971: 52 Byggandets industrialisering
SOU 1971: 92 Finansiering av allmänna samlingslokaler
SOU 1972: 27 Förskolan Del 2
SOU 1973: 15 Kommunal planering och detaljhandel
SOU 1973: 24 Boendeservice 7
SOU 1974: 17 Solidarisk bostadspolitik
SOU 1974: 21 Markanvändning och byggande. Principer för lagstiftning
SOU 1974: 39 Socialvården. Mål och medel
SOU 1974: 42 Barns fritid. Fritidsverksamhet för 7—12-åringar
SOU 1975: 36 Barnen och den fysiska miljön
SOU 1975: 47 Kollektivtrafik i tätort
SOU 1975: 51 Bostadsförsörjning och bostadsbidrag
SOU 1975: 69 Samhället och distributionen
SOU 1975: 70 Samhället och distributionen. Bilagor
SOU 1978: 4 Skolplanering och skolstorlek
SOU 1979: 37 Aktivt boende
SOU 1979: 65—66 Ny Plan- och bygglag

c) Div. skrivelser och PM

Riksdagens skrivelse 1945: 418
Skrivelse från 1941 års befolkningsutredning till statsrådet och chefen för socialdepartementet 9/3 1945
Skrivelse Dnr V 541/71, 19.3. 1971 till Socialstyrelsen från Socialdepartementet
PM angående *problem inom varudistributionen* (utarbetad av Ulla Lindström) avgiven 9 okt. 1952 (Handelsdepartementet)

d) Lagar, anvisningar och riktlinjer

SFS 1952: 465
SFS 1974: 946
SFS 1975: 817
Statens planverk publikation nr 5 SCAFT 1968: Riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till trafiksäkerhet
Statens planverk publikation nr 13. Riktlinjer för bebyggelseplanering med hänsyn till bilplatsbehov. Del 1
Bostadens grannskap. Råd och anvisningar för planering av bostadsbebyggelse, Statens planverk 1975

God bostad i dag och i morgon. Kungl. Bostadsstyrelsen 1964
Samordning av bostadskomplement och skolor. Bostadsstyrelsen, maj 1974
Råd och anvisningar i socialvårdsfrågor. Kungl. Socialstyrelsen Nr 162 december 1963
Folkskolebyggnader. Anvisningar och bestämmelser angående byggnader för folkskoleväsendet utfärdade av Kungl. Skolöverstyrelsen, Stockholm 1944
Skolbyggnader. Anvisningar och bestämmelser angående byggnadsföretag för skolväsendet utfärdade av Kungl. Skolöverstyrelsen, Stockholm 1955
Skolbyggnader. Anvisningar för planering av byggnadsföretag inom det allmänna skolväsendet utfärdade av Kungl. Skolöverstyrelsen, Stockholm 1964

e) Statistik

Statistisk Årsbok 1976
SOS Levnadsförhållanden Rapport nr 6, Statistiska centralbyrån, Stockholm 1977

f) Kommunalt material

Kommunfullmäktige i Karlstad handlingar. Serie A. Nr 10. 17/11 1977. Nr 237. Arbetsgruppens för utredning angående behovet av samlingslokaler delrapport s. 620—762
Serviceinventering av bostadsområden i Örebro, Örebro kommun, utredningskontoret 1976

g) Generalplaner (förslag)

Borås 1950
Eskilstuna 1950
Falköping 1951
Skövde 1949
Stockholm 1952
Örebro 1945 (preliminärt förslag)

IV. *Periodika*

Acta Sociologica Vol 22 (1979)
Arkitektur/Byggmästaren Vol 19—26 (1940—), 33, 47, 55—58
Att bo Vol 2 (1952), 3, 14, 19, 26
Byggforum Vol 6 (1956)
Dagens Nyheter Vol 88 (1951)
Form Vol 41 (1945), 66, 72, 75
International Journal of Ethics Vol XXX (1919—1920)
häften för Kritiska Studier Vol 5 (1972), 9, 11, 12
Monthly Review Vol 24 (1973)
Ord och bild Vol 82 (1974), 84, 87
Plan Vol 2 (1948), 5, 10, 21, 26
Sociologisk forskning Vol X (1973), XIV—XVI
Svensk Juristtidning Vol 32 (1947)
Sveriges natur Vol 69 (1978)
Tiden Vol 35 (1943), 39
Werk/Œuvre 1974

Vi Vol 30 (1943)
Vår bostad Vol 57 (1980)
Zenit Vol 21 (1977)

V. *Litteratur*

Abercrombie, P. *Town and Country Planning* (2:nd ed. 1943), Oxford University Press, London 1945
Ahlberg, C-F. Stadsplaneringens nya giv i *Social Årsbok 1947,* Kooperativa Förbundets bokförlag, Stockholm 1948
Ahrne, Göran *Den gyllene kedjan,* Prisma/Verdandi-debatt, Stockholm 1976
Ambjörnsson, Ronny *Familjeporträtt. Essäer om familjen, kvinnan, barnet och kärleken i historien,* Gidlunds 1978
Andersson, Birgitta *Idealbostad eller nödbostad? Det moderna flerfamiljshusets arkitekturutveckling studerad i Göteborg* (Dokt. avh. vid. C.T.H. Ny serie Nr 171), Institutionen för arkitektur, Chalmers Tekniska Högskola 1975
Andersson, Torbjörn & Rydman, Margareta *Grannskapsarbete — Grannsamarbete,* Aldus/Bonniers, Stockholm 1975
Anell, Lars m. fl. *Ska vi asfaltera Sverige?* PAN/Norstedts, Stockholm 1971
Arbetarrörelsens efterkrigsprogram. De 27 punkterna med motivering, Stockholm 1946
Arendt, Hannah *The Human Condition* (1958), University of Chicago Press, Chicago and London 1971
Arnstberg, Karl-Olov & Ekenborn, Lars *Tio år efteråt. Skärholmen — anteckningar och fotografier,* Liber förlag, Stockholm 1979
Asplund, Gunnar m. fl. *"acceptera",* Tiden, Stockholm 1931

Bahrdt, Hans Paul *Den moderna storstaden* (1961), Rabén & Sjögren, Stockholm 1967
Balgård, Gunnar *Angår det Sverige om Norrland finns?* PAN/Norstedts, Stockholm 1970
Benevolo, Leonardo *History of Modern Architecture, Vol. I. The Tradition of Modern Architecture* (1960), The M.I.T. Press, Cambridge Mass. 1971
Benevolo, Leonardo *Den moderna stadsplaneringens uppkomst* (1963), LT:s förlag, Stockholm 1973
Bengtzon, Olle, Delden, Jan & Lundgren, Jan *Rapport Tensta,* PAN/Norstedts, Stockholm 1970
Berglund, Helge Vilka praktiska lärdomar kan vi i Sverige draga ur stads- och trafikplaneringen i U.S.A.? i *Bilstaden,* Kungl. Tekn. Högskolan, Institutionen för stadsbyggnad, Stockholm 1960
Bergman, Bo *Nazismen som byggherre,* Förlaget Korpen, Göteborg 1976
Bergold, Carl-Erik & Sporrong, P-O. *Att bo i Uppsala. Flerfamiljsbebyggelse 1900—1972* (3-betygsuppsats i konstvetenskap), Uppsala universitet, Institutionen för konstvetenskap
Bexelius, A., Nordenstam, A. & Aurén, N. *Byggnadslagstiftningen,* P. A. Norstedt & Söners förlag, Stockholm 1948
Bexelius, A., Nordenstam, A. & Körlof, V. *Byggnadslagstiftningen* (5:e uppl.), Norstedts, Stockholm 1970
Björkman, Armand & Andersson, Bengt *Integrerade centrumanläggningar,* Byggforskningen, Rapport R 16: 1974

Boalt, Gunnar & Holm, Lennart *Bostadssociologi,* Natur & Kultur, Stockholm 1959
Boberg, Kenneth m. fl. *Bostad och kapital,* Prisma/Verdandi-debatt, Stockholm 1974
Bohman, Gösta Stadsplanering för detaljhandeln i Stockholm i *Handel och näringsliv i Stockholm,* Stockholms Köpmansklubb, Stockholm 1948
Brodin, Göran *"Egenvårdsdebatten" — förnyelse eller social nedrustning?* Uppsala universitet, Sociologiska institutionen 1979
Brox, Ottar *Centralbyråkraterna och glesbygden. En sociologisk intensivstudie* (1966), Prisma/Verdandi-debatt, Stockholm 1969
Butiken i stadsplanen, Sveriges Köpmannaförbund, Stockholm 1950

Castells, Manuel, *The Urban Question* (1972, 1976), Edvard Arnold, London 1977
Cederblad, Marianne & Wedel, Peter (red.) *Förortsfamiljer. Om kontakt, samarbete, delaktighet mellan människor i förortsområdet Fagersjö,* Wahlström & Widstrand, Stockholm 1975
Choay, Françoise *The Modern City: Planning in the 19th century,* Georg Braziller, New York 1969
Clason, Anders *Plantänkande och planering — en studie i 1940-talets samhällsplaneringsidéer och initiativ* I—II (Lic. avh. i statskunskap), Stockholms universitet 1966
Collins, Peter *Changing Ideals in Modern Architecture,* Faber and Faber, London 1965
Conradsson, Birgitta & Fredlund, Jane *Köket förr i tiden,* ICA-förlaget, Västerås 1973
Cooley, C. H. *Social Organization. A Study of the Larger Mind* (1909), Charles Scribner's Sons, New York 1929
County of London Plan, Prepared for the London County Council by J. H. Forshaw & P. Abercrombie, Mac Millan and Co. Limited, London 1943
Curman, Jöran *Industriens arbetarbostäder,* Industrins utredningsinstitut, Stockholm 1944
Curman, Jöran & Zimdahl, Helge Gruppsamhällen i *Inför framtidens demokrati,* Kooperativa Förbundets förlag, Stockholm 1944

Dahir, James *The Neighborhood Unit Plan. Its Spread and Acceptance,* Russel Sage Foundation, New York 1947
Dahlén, Uno & Folkesson, Hans *Den omöjliga sovstaden. Exemplet Brandbergen,* Liber förlag, Stockholm 1979
Dahlkvist, Mats *Staten, socialdemokratin och socialismen,* Prisma/Verdandi-debatt, Stockholm 1975
Dahlström, Edmund Lokal samhällsplanering i Boalt, Gunnar m. fl. *Sociologi,* Forum, Stockholm 1951
Dahlström, Edmund *Trivsel i Söderort. Sociologisk undersökning i Hägerstensåsen och Hökmossen 1949—1950,* Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning, Stockholm 1951
Danneskiold Samsøe, Otto *Nutida engelsk samhällsplanering,* Forum, Stockholm 1945
Daun, Åke *Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring,* Prisma, Stockholm 1974

Daun, Åke *Strategi för gemenskap. Essäer om boendets och samvarons villkor,* Tidens förlag, Stockholm 1976
Daun, Åke *Upp till kamp i Båtskärsnäs. En etnologisk studie av ett samhälle inför industrinedläggelse,* Prisma/Verdandi-debatt, Stockholm 1969
Durkheim, Emile *The Division of Labor in Society* (1893), The Free Press, New York 1969
Durkheim, Emile *Selected Writings* (Ed. with an introd. by A. Giddens), Cambridge University Press, Cambridge 1972

Ek, Sven B. *Nöden i Lund,* Skrifter från Folklivsarkivet i Lund N:r 11, 1971
Elander, Ingemar *Det nödvändiga och det önskvärda,* Arkiv avhandlingsserie 6, Stockholm 1978
Elmér, Åke *Svensk socialpolitik* (4:e upplagan), Gleerups, Lund 1950
Elvander, Nils *Intresseorganisationerna i dagens Sverige,* Gleerups, Lund 1966
Encyclopedia of the Social Sciences, The Macmillan Company, New York 1942
Eriksson, Ulla-Britt & Kühlhorn, Eckart *Polisen som fritidsledare — två försök att förebygga brott,* Brottsförebyggande rådet, Rapport 1977: 3

Fataburen, Nordiska Museets och Skansens årsbok 1970
Flemström, Carin & Ronnby, Alf *Fallet Rosengård,* Prisma, Stockholm 1972
Flemström, Carin & Ronnby, Alf *Kan samhället förändras genom socialt arbete? — en rapport samt diskussion om principiella problem i socialt fältarbete,* Studentlitteratur, Lund 1972
Foucault, Michel *Discipline and Punish* (1975), Vintage Books, New York 1979
Foucault, Michel *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences* (1965), Vintage Books, New York 1973
Frensborg, Olof & Schüllerquist, Bengt *Från bilar till bilism,* Uppsala universitet, Sociologiska institutionen 1973
Friberg, Lennart *Styre i kristid,* Allmänna förlaget, Stockholm 1973
Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar *Den kultiverade människan,* Liber läromedel, Lund 1979
Från aktiv hushållning och Hemmens forskningsinstitut till Statens institut för konsumentfrågor (utarbetad av Edith Anrep), Stockholm 1957
Furåker, Bengt *Stat och arbetsmarknad,* Arkiv avhandlingsserie 5, Stockholm 1976

Gehl, Jan *Livet mellem husene,* Arkitektens forlag, København 1971
Gemensamhetslokaler, HSB:s Byggnadstekniska utredningar nr 8, sept. 1949, HSB:s Riksförbund, Stockholm 1949
Giedion, Sigfried Introduction i Sert, José Luis *Can Our Cities Survive. An ABC of Urban Problems, their Analyses, their Solutions* (1942), The Harvard University Press, Cambridge Mass. 1947
Gustafsson, Lars *HSB under femtio år,* HSB:s riksförbund, Stockholm 1974
Gustafsson, Ulf *Industrialismens storstad,* Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning Nr 37, Stockholm 1976
Gustavsson, Per, Rydquist, Lars & Lundgren, Åke *Mera Ljus! Socialdemokratins kultursyn fram till andra världskriget,* Prisma/Verdandi-debatt, Stockholm 1979
Gustavsson, Sverker *Socialpolitik eller samhällspolitik?* Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala/Statens institut för byggnadsforskning 1978

Habermas, Jürgen *Borgerlig offentlighet — dens framvekst og forfall. Henimot*

en teori om det borgerlige samfunn (1962), Gyldendal norsk forlag, Oslo 1971
Habermas, Jürgen *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (1962), Luchterhand, Neuwied und Berlin 1971
Hadenius, Axel *Facklig organisationsutveckling,* Skrifter utgivna av statsvetenskapliga föreningen i Uppsala Nr 75/Rabén & Sjögren, Stockholm 1976
Hall, Edvard T. *The Hidden Dimension,* Doubleday, New York 1959
Hallberg, Anna-Lena *Lokala bostadsmarknader med och utan tomma lägenheter,* Byggforskningen Rapport R 27: 1975
Hanssen, Börje *Familj, hushåll, släkt,* Gidlunds 1978
Harrison, S. M. Introduction i Perry, Clarence A. The Neighborhood Unit. A Scheme of Arrangement for the Family-Life Community i *Regional Survey of New York and Its Environs. Vol VII Neighborhood and Community Planning,* Russel Sage Foundation, New York 1929
Hatje, Ann-Katrin *Befolkningsfrågan och välfärden. Debatten om familjepolitik och nativitetsökning under 1930- och 1940-talen,* Allmänna förlaget, Stockholm 1974
Hatje, Ann-Katrin *Bostadspolitik på förändrade villkor. En studie av den statliga bostadspolitikens mål och medel under 1940- och 1950-talen,* Tekniska högskolan Stockholm. Projekteringsmetodik Rapport 5/78, 1978
Hederus, Per m. fl. *Om städernas historia i Sverige,* Kungliga Tekniska Högskolan, Avdelningen för stadsbyggnad 2: 72, 1972
Hedström, Ingrid & Persson, Karin *Kris i familjen,* Studentlitteratur, Lund 1976
Heffler, Hugo *Arbetarnas bildningsförbund 1912—1962,* ABF, Stockholm 1963
Hermansen, Ole F. *Socialt arbete i närsamhället. En introduktion,* Wahlström & Widstrand, Stockholm 1975
Hobsbawm, E. J. *The Age of Revolution* (1962), Cardinal, London 1973
Hobsbawm, E. J. The Labour Aristocracy in Nineteenth-century Britain (1954) i Hobsbawm, E. J. *Labouring Men* (1964), Weidenfeld & Nicolson, London 1976
v. Hofsten, Erland Utredning angående stadsplan för Gubbängen, *Stockholms Stads Statistik* X. Specialundersökningar Nr. 23, 1943
Holter, Harriet m. fl. *Familjen i klassamhället* (1975), Aldus/Bonniers, Stockholm 1976
Howard, Ebenezer *Garden Cities of To-Morrow* (1898), Faber and Faber, London 1974
Hultgren, Kurt *Människan och bilsamhället,* PAN/Norstedts, Stockholm 1974
Håkanson, Kaj *Dubbla verkligheter. Om psykoterapi, social identitet och verklighetsuppfattning,* Uppsala universitet, Sociologiska institutionen 1979
Höglund, Sten *Centralisering och reduktion av medlemsinflytande i en stor facklig organisation,* Sociologiska institutionen, Umeå 1979
Höjer, Karl J. *Den svenska socialpolitiken,* P. A. Nordstedt & Söners Förlag, Stockholm 1947

Inför framtidens demokrati, Kooperativa Förbundets Bokförlag, Stockholm 1944
International Encyclopedia of the Social Sciences, The Macmillan Company & The Free Press 1968
Ivre, Karl D & Lundevall, Peter *Samhällsförändring och byggmarknad,* HSB:s riksförbund, Stockholm 1978

Jacobs, Jane *The Death and Life of Great American Cities* (1961), Penguin, Harmondsworth 1972

Jacobsson, Mejse *Byggandets industrialisering,* Byggnadsindustrins förlag AB, Stockholm 1965
Johansson, Börje & Strömquist, Ulf *Arbetsområden med industri i svenska tätorter; utvecklingsförlopp ochs amhällsplanering,* Byggforskningen R 24: 1979
Jung, Carl Gustav *Människan och hennes symboler* (i samarbete med M-L. von Franz m. fl.), Forum, Stockholm 1978

Kerr, Clark & Siegel, Abraham The Interindustry Propensity to Strike — an International Comparision, i *Industrial Conflict* (ed. by Cornhauser, Arthur m. fl.), McGraw-Hill Book Company Inc., New York 1954
Klages, Helmut *Der Nachbarschaftsgedanke und die nachbarlische Wirklichkeit in der Grosstadt,* Forschungsberichte des Wirtschafts- und Verkehrsministeriums Nordrhein-Westfalen, Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen 1958
Kornhauser, William *The Politics of Mass Society,* The Free Press, Glencoe Ill. 1959
Korpi, Walter *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen,* Prisma, Stockholm 1978
Krishnamurti, J. *Att vara fri,* Aldus/Bonniers, Stockholm 1974
Kvarteret framtiden, Bostadspolitiskt program, Sveriges Socialdemokratiska Kvinnoförbund, Stockholm 1978
Att köpa bo-städer. Totalentreprenad eller inte? (red. Lars Johan Waldén), Tidens förlag, Stockholm 1971

Landell, Nils-Erik *Hallonbergen — framtidssverige?* Aldus/Bonniers, Stockholm 1974
Lefebvre, Henri *Die Revolution der Städte* (1970), List, München 1972
Lewin, Bo *Om ogift samboende i Sverige,* Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia, Uppsala 1979
Lewin, Leif *Planhushållningsdebatten,* Almquist & Wicksell, Stockholm 1967
Liljeström, Rita *Kultur och arbete,* Sekretariatet för framtidsstudier/Liber förlag, Stockholm 1979
Lindhagen, Jan & Nilsson, Macke *Hotet mot arbetarrörelsen,* Tidens förlag, Stockholm 1970
Linn, Björn *Miljöplanering — på papperet eller på jorden,* PAN/Norstedts, Stockholm 1970
Linn, Björn *Storgårdskvarteret,* Statens Institut för Byggnadsforskning 1974
Lipset, Seymor M. *Den politiska människan* (1959), Aldus/Bonniers, Stockholm 1969
Lukács, Georg Aristokratische und demokratische Weltanschaung (1946) i Lukács, Georg *Schriften zur Ideologie und Politik,* Luchterhand, Neuwied und Berlin 1967
Läpple, Dieter *Staten og de almene produktionsbetingelser,* Kurasje, København 1973
Löfgren, Orvar Familj och hushåll — släkt och äktenskap i Hellspong, Mats & Löfgren, Orvar *Land och stad,* CWK Gleerup, Lund 1974
Löfgren, Orvar Känslans förvandling: Tiden, naturen och hemmet i den borgerliga kulturen i Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar *Den kultiverade människan,* Liber läromedel, Lund 1979

Macpherson, C. B. *The Political Theory of Possessive Individualism* (1962), Oxford University Press, Oxford 1972

Makhlouf, Abdel Rahman Hassanien *Die Nachbarschaftseinheit. Eine Analyse ihrer Grundlagen, ihrer Planung und ihres Entwurfes,* Fakultät für Bauwesen der Technischen Hochschule München 1957
Malmström, Åke *Civilrätt,* Gleerups, Lund 1966
"man bara anpassar sig helt enkelt" (red. av Gordon, Hans & Molin, Peter), PAN/Norstedts, Stockholm 1972
Mandel, Ernest *Senkapitalismen* Del 1—2 (1972), Coeckelberghs, Stockholm 1974—1975
Melberg, Arne *Utopi och realitet,* Rabén & Sjögren, Stockholm 1978
Michélsen, Thomas *Röd Gubbe. Anteckningar om makten och miljön,* Aldus/Bonniers, Stockholm 1969
Mill, J. St. *Om friheten* (1859), Natur och Kultur, Stockholm 1967
Mortensen, Frands *Ytringsfrihed og offentlighed,* Modtryk, Århus 1975
Mumford, Lewis *Stadskultur* (1938), Rabén & Sjögren, Stockholm 1972
Myrdal, Alva *Folk och familj,* Kooperativa förbundets bokförlag, Stockholm 1944
Myrdal, Alva & Gunnar *Kris i befolkningsfrågan* (3:e uppl.), Bonniers, Stockholm 1935

Negt, Oscar & Kluge, Alexander *Offentlighet og erfaring. Til organisasjonsanalysen av borgerlig og proletär offentlighet* (1972), Nordisk Sommeruniversitets Skriftserie no. 3/GMT, Kongerslev 1974
Nilsson, Nic *Busarna i lekplatsdebatten: tekniker, politiker, mammor,* Cavefors, Staffanstorp 1970
Nisbet, Robert A. *The Quest for Community* (1953), Oxford University Press, New York 1970
Nisbet, Robert A. *The Sociological Tradition* (1966), Heinemann, London 1973
Nyström, Georg *Kommunen och vårt butiksnät,* SNS, Stockholm 1961
Något till livs. Ett tidsdokument med anledning av Hakonbolagets 50-årsjubileum, ICA-förlaget, Västerås 1968

Ogburn, William F. (with the ass. of Clark Tibbits) The Family and its Functions i *Recent Social Trends* Vol I, McGraw-Hill, New York and London 1933
Ogburn, W. F. & Nimkoff, M. F. *A Handbook of Sociology* (2:nd ed.), Routledge and Kegan Paul, London 1950

Paulsson, Gregor *Svensk stad* Del 1 (1950), Studentlitteratur, Lund 1976
Paulsson, Thomas *Den glömda staden. Svensk stadsplanering under 1900-talets början med särskild hänsyn till Stockholm. Idéhistoria, teori och praktik,* Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning, Stockholm 1959
Paulsson, Thomas *Stad för alla — eller ingen?* Natur och Kultur, Stockholm 1970
Perry, Clarence A. The Neighborhood Unit. A Scheme of Arrangement for the Family-Life Community i *Regional Syrvey of New York and Its Environs. Vol VII Neighborhood and Community Planning,* Russel Sage Foundation, New York 1929
Popenoe, David *The Suburban Environment,* The University of Chicago Press, Chicago and London 1977
Poulantzas, Nicos *Classes in Contemporary Capitalism,* NLB, London 1975
Poulantzas, Nicos *State, Power, Socialism,* NLB, London 1978

Quensel, Carl-Erik Befolkningsutveckling med särskild aspekt på familjebildning

och familjestorlek i *Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning,* Svenska bokförlaget/Norstedts, Stockholm 1965
Qvist, Gunnar Statistik och politik. Landsorganisationen och kvinnorna på arbetsmarknaden i *Tvärsnitt,* LO/Prisma, Stockholm 1973

Rationelle Bebaungsweisen, Ergebnisse der 3. internationalen Kongresse für neues Bauen, Julius Hoffman Verlag, Stuttgart 1931
Reiner, Thomas A. *The Place of the Ideal Community in Urban Planning,* University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1963
Rudberg, Eva Wohnungsbaupolitik und Erfolgsjahre der Sozialdemokratie i *Aufbruch und Krise des Funktionalismus,* Sveriges Arkitekturmuseum, Stockholm 1976

Salaj, Branko *Produktiviteten inom byggnadsindustrin,* SAF 1975
v. Scheele, Annika *Daghem och grannskap,* Sektionen för arkitektur, BFL, Kungl. Tekn. Högskolan 1978
Schwartz, Margareta, Sjöqvist, Suzanne & Nyberg, Lars (foto) *Kvinnoliv förortsliv,* Gidlunds 1978
Segerstedt, Torgny T. *Demokratiens problem i socialpsykologisk belysning,* Natur och Kultur 140, Bokförlaget Natur och Kultur, Stockholm 1939
Segerstedt, Torgny T:son Formal och real demokrati i *Inför framtidens demokrati,* Kooperativa förbundets bokförlag, Stockholm 1944
Shorter, Edward *The Making of the Modern Family* (1975), Fontana/Collins 1977
Sidenbladh, Göran Stadsplaneringen, 40- och 50-talen i *Ytterstaden. Föredrag och diskussioner från ett seminarium kring idéer och förutsättningar för utbyggnaden av Stockholms äldre ytterstad,* Stockholms stadsbyggnadskontor 1974
Simon, E. D. *Rebuilding Britain — A Twenty Year Plan,* Victor Gollancz LTD, London 1945
Stephenson, Flora & Gordon *Community Centres,* Percy Lund, Humphries & Co. Ltd, London 1942
Strömdahl, Jan & Svensson, Ronny *Makt och miljö,* Wahlström & Widstrand, Stockholm 1972
Sunesson, Sune *Politik och organisation,* Arkiv avhandlingsserie 1, Stockholm 1974
Svedberg, Olle Funktionalismen och bostadsutvecklingen i *Människa-närmiljö,* Byggforskningen R 53: 1972
Svensson, Ronny *Analys av prisutvecklingen på bostadsmark i västkustregionen,* Byggforskningen, Rapport R 46: 1975
Söderpalm, Sven-Anders *Direktörsklubben,* Zenit/Rabén & Sjögren, Stockholm 1976
Södersten, Bo Bostadsförsörjning och bostadspolitik under efterkrigstiden i *Svensk ekonomi* (red. Bo Södersten), Rabén & Sjögren, Stockholm 1970

Tafuri, Manfredo *Architecture and Utopia. Design and Capitalist Development* (1973), The M.I.T. Press, Cambridge Mass., and London 1977
Tengvald, Karin *Samhällets krav och de fattigas resurser,* Uppsala universitet, Sociologiska institutionen 1976
Therborn, Göran *Frankfurtskolan. Till kritiken av den kritiska teorin,* Arkiv studiehäften 2—3, Stockholm 1976
Therborn, Göran *Science, Class and Society,* NLB, London 1976

Therborn, Göran *What Does the Ruling Class Do When it Rules?* NLB, London 1978
Thompson, Edward *William Morris: Romantic to Revolutionary* (2:nd ed.), Merlin Press, London 1977
Torsson, Björner *Staden som rum och gestalt* (lic. avh.), Tekniska Högskolan i Stockholm, Avdelningen för samhällsbyggnad 2: 74, 1974
The Town-planning Chart, Fourth C.I.A.M. Congress, Athens, 1933 i Sert, José Luis *Can Our Cities Survive? An ABC of Urban Problems, their Analyses, their Solutions* (1942), The Harvard University Press, Cambridge Mass. 1947
Troedsson, Carl B. *The City, the Automobile, and Man,* Los Angeles 1957
Tönnies, Ferdinand *Community and Association* (1887), Routledge and Kegan Paul, London 1974

Wahlberg, Stefan m. fl. *Samförstånd eller konflikt? Om samhällsarbete inom socialvården,* Socialstyrelsen/Liber förlag, Stockholm 1978
Watt, Ian Romanens framväxt i *Den litterära institutionen. Studier i den borgerliga literaturens sociala historia* (red. av Arne Melberg), Rabén & Sjögren, Stockholm 1975
Vem skall planera? Fortbildningskurs i stadsbyggnad vid KTH juni 1961. Kungl. Tekn. Högskolan. Institutionen för stadsbyggnad
Whyte, William H. *The Organization Man* (1956), Penguin, Harmondsworth 1969
Williams, Raymond *Culture and Society 1780—1950* (1958), Penguin, Harmondsworth 1975
Williams, Raymond *Keywords,* Fontana, Croom Helm 1976
Williams, Raymond, *Marxism and Literature,* Oxford University Press, Oxford 1977
Williams, Raymond *Politics and Letters* (Interviews with New Left Review), NLB, London 1979
Die Wohnung für das Existenzminimum, Internationale Kongresse für neues Bauen und städtisches Hochbauamt in Frankfurt am Main (Hrsg.), Englert & Schlosser, Frankfurt am Main 1930

Young, Michael & Willmott, Peter *Family and Kinship in East London* (1957), Penguin, Harmondsworth 1970
Ytterstaden. Föredrag och diskussioner från ett seminarium kring idéer och förutsättningar för utbyggnaden av Stockholms äldre ytterstad, Stockholms stadsbyggnadskontor 1974

Zetterberg, Kent *Bostadspolitik på förändrade villkor. En studie i den bostadspolitiska debatten i dagspress och tidskrifter 1945—1960,* Tekniska högskolan Stockholm, Projekteringsmetodik Rapport 6/78, 1978

Ågren, Ingegärd Fysisk struktur i *SOU 1971: 28* Boendeservice 6
Åhrén, Uno *Arkitektur och demokrati,* Kooperativa förbundets förlag, Stockholm 1942
Åhrén, Uno Ett planmässigt samhällsbyggande i *SOU 1945: 63* Slutbetänkande avgivet av bostadssociala utredningen Del I
Åhrén, Uno Stadsplanering och bostadsförsörjning i Åhrén, Uno & Åkesson, Torvald *Bostadsförsörjning och samhällsplanering,* Svenska Riksbyggens skriftserie 1, Stockholm 1944
Årsbok för skolan, Årgång 14 1977/78, Utg. av Sveriges lärarförbund

Åström, Kell *Svensk stadsplanering,* AB Byggmästarens förlag, Stockholm 1967

Öhman, Lars *En deskriptiv studie av svensk detaljhandel,* Uppsala universitet, Kulturgeografiska institutionen, Forskningsrapport 44, 1944

Österberg, Dag *Sociologins nyckelbegrepp och deras ursprung,* Bokförlaget Korpen, Göteborg 1978

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Studia Sociologica Upsaliensia
Editor: Ulf Himmelstrand

1. Torgny T. Segerstedt: Tekniskt bistånd och social struktur. 1962.
2. Torgny T. Segerstedt: Humanisternas yrkesval. En provundersökning. 1963.
3. Torgny T. Segerstedt: Naturvetarnas yrkesval. 1964.
4. Torgny T. Segerstedt: Den akademiska gemenskapen. En sociologisk skiss. 1966.
5. Adam Heymowski: Swedish "Travellers" and Their Ancestry. A Social Isolate or an Ethnic Minority? 1969.
6. Torgy T. Segerstedt: Socialt system för samfärdsel. 1970.
7. Björn Eriksson: Om den sociologiska analysen av kunskap. Några steg i riktning mot ett kunskapssociologiskt paradigm. 1972.
8. Per Säfholm: The River-Lake Nilotes. 1973.
9. Peder Hård av Segerstad: Litteratursociologi — ett bidrag till ämnets teoriutveckling. 1974.
10. Björn Eriksson: Problems of an Empirical Sociology of Knowledge. 1975.
11. Erik Ask-Upmark: Cerebrovascular Lesions and Oral Contraceptives. 1976.
12. Thomas Coniavitis: Irrationalitet — Rationalitet. Max Weber — Georg Lukács: En uppgörelse. 1977.
13. Lars Fredén: Att sakna möjligheter. En teoretisk och empirisk studie av depressioner utifrån Ernest Beckers socialpsykologiska teori. 1978.
14. Lowe Hedman: Svenskarna och u-hjälpen. En studie av den svenska allmänheten, lokala opinionsbildare och journalister. 1978.
15. Bo Lewin: Om ogift samboendet i Sverige; med tonvikt på samtida förhållanden. 1979.
16. Paul Willox: The Capital Crisis and Labour: Perspectives on the Dynamics of Working-Class Consciousness in Canada. 1980.
17. Mats Franzén & Eva Sandstedt: Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige. 1981.

ISBN 91-554-1155-X
ISSN 0585-5551

LJUNGBERGS BOKTR. AB KLIPPAN